અનુક્રમણિકા

સંશોધન ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

ગ્રંથાંક	ગ્રંથ-નામ	ઈ. સ.	કિમ્મત
૧	આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ —અનુ. પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	૧૯૪૯	અપ્રાપ્ય
૪	પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો —સ્વ. પ્રો. રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૯૪૮	૪–૦–૦
૫	અસાઈતનું 'હંમાઉલી' કાવ્ય —પં. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧૯૪૧	૧–૮–૦
૭	પુરાણોમાં ગુજરાત, —પ્રો. ઉમાશંકર જોશી	૧૯૪૬	૪–૦–૦
૮	જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત —ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	૧૯૫૨	૫–૦–૦
૯	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧ —રત્નમણિરાવ ભી. જોટે	૧૯૪૫	અપ્રાપ્ય
૧૦	ગુજરાતના પંચમહાલના ભીલો —પાંડુરંગ ગોવિંદ વણીકર	૧૯૪૪	૨–૮–૦
૧૩	દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ —રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	૧૯૪૨	૧–૪–૦
૧૪	ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ —પ્રો. વિનોદિનીબહેન નીલકંઠ	૧૯૪૨	૧–૪–૦
૧૬	ગુજરાતનુ મૂર્તિવિધાન	છપાય છે.	
૧૮	રણમલ્લ છંદની ઐતિહાસિક આલોચના —પ્રો. અબૂ ઝફર નદવી	૧૯૪૧	૦–૪–૦
૧૯	અખો : એક અધ્યયન —પ્રો. ઉમાશંકર જોશી	૧૯૪૧	૧–૮–૦
૨૦	Indo-Aryan and Hindi —Dr. Sunitikumar Chatterji	1942	અપ્રાપ્ય
૨૧	Archaeology and Ancient Indian History —Dr. Hiranand Shastri	1944	3-0-0
૨૨	મુઝફ્ફરશાહી (ફારસી મૂળ અને ગુજરાતી) —અનુ. પ્રો. અબૂ ઝફર નદવી	૧૯૪૨	૧–૪–૦

૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી
—અનુ ડૉ ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૪–૮–૦
૨૬ અભિધર્મ —પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબી ૧૯૪૪ ૨–૦–૦
૨૭ Studies on Indian Art
—O. C. Ganguli 1953 5-0-0
૨૮ કાઠિયાવાડના સુમરા
—શ્રી ભગવાનલાલ બ. માંકડ ૧૯૪૮ ૧–૦–૦
૨૯ ઉચ્ચારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
—અંબાલાલ જે. પટ્યાલ ૧૯૪૮ ૨–૦–૦
૩૦ શામળનું વાર્તાસાહિત્ય
—સ્વ પ્રો નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧–૦–૦
૩૧ જ્યોતીષ્ટોમ જ્ઞાતિ અને મત્સ્યપુરાણ
—પ્રો. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૪૮ ૦–૧૪–૦
૩૨ લાપવાંક —પ્રો. હરિહર પ્રા ભટ્ટ ૧૯૪૯ ૦–૮–૦
૩૩ ઈરાનનો ચેરાગ —પ્રો. ફીરોઝ કા દાવર ૧૯૫૦ ૬–૦–૦
૩૪ ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને
સાહિત્યનુ ખેડાણ —ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૦–૧૨–૦
૩૫ સૌરાષ્ટ્રના સુમરા
—શ્રી ભગવાનલાલ બી. માંકડ ૧–૦–૦
૩૬ જૈમિનીયમ્ ઉપદેશસૂત્રમ્
—પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ૧૯૫૧ ૧૦–૦–૦
૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ
—કુ. શાર્લોટે ક્રાઉઝે ૧૯૫૧ ૩–૦–૦
૩૮ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
—ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૩–૦–૦
૩૯ હડપ્પા અને મોહેંજો-દડો
—ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪–૮–૦
૪૦ ગણધરવાદ —પં દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦–૦–૦
૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા ૧–૨
—સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫–૦–૦
૪૨ સંસ્કૃત સાહિત્યમા વનસ્પતિ
—બાપાલાલ ગ વૈદ્ય ૧૯૫૩ ૮–૦–૦

૪૩ Planetary Tables Vol 1 :
ગ્રહસારણી પ્રથમ ખંડ : બુધસારણી
–Prof. H. P. Bhatt 1953 2-0-0

૪૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૨
–રત્નમણિરાવ ભી. જોટે ૧૯૫૪ ૫-૦-૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૧
–ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૪ ૪-૮-૦

૪૬ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૧
–ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૪-૦-૦

૪૭ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૨
–ડૉ હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૫-૦-૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૨
–ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૫ ૨-૮-૦

૪૯ યોગશતક –ડૉ. ઇન્દુકલાબહેન ઝવેરી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૦ The conception of Spiritual Life in
Mahatma Gandhi & Hindi Saints
–Prof. Dr. R. D. Ranade 1956 3-0-0

૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા
–પં. સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૨ Planetary Tables Vol. II : શુક્રસારણી
–Prof. H. P. Bhatt 1957 2-0-0

૫૩ મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ અને
તેનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો
–ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૭ ૬-૦-૦

૫૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા ૩
–રત્નમણિરાવ ભી જોટે ૧૯૫૭ ૫-૦-૦

૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (હિંદી)
–પં. સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૮ ૩-૦-૦

૫૬ સુરીમત –ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૯ ૪-૦-૦

૫૭ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૪
–રત્નમણિરાવ ભી જોટે ૧૯૫૯ ૪-૮-૦

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

દેશમાં લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અંધકાર

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો–નામનો સુલતાન

ગયા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા હતાં છતાં બહારથી દેખાવ બગડ્યો ન હોતો. ઈ. સ ૧૫૫૪માં એના મરણ પછી ગૂજરાતનું એક દેશ તરીકે ઐક્ય તૂટ્યું. એની સીમાઓ નષ્ટ થવા લાગી. નવો સુલતાન નામમાત્ર હતો. સત્તા બધી એક-બીજાનો દ્વેષ કરનારા અમીરોના હાથમાં હતી. એમણે ગૂજરાતના ભાગલા પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા દેશમાં લશ્કરની દોડાદોડ સિવાય કાંઇ દેખાતું નહિ. આજ સુધી[1] શરમાવું પડે એવી ગૂજરાતની દશા આ સમયે થઇ

એક રીતે જોતા જ્યારથી સુલતાન બહાદુરશાહને પરદેશી લોકો ઉપર ભાવ પેદા થયો અને મૂળગૂજરાતીઓની કદર ઓછી થઈ ત્યારથી દેશની પડતીનાં બીજ રોપાઇ ગયા હતા. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં એ બીજના ફણગા ફૂટ્યા અને હવે અહમદ ત્રીજાના સમયમાં એના વૃક્ષ મોટાં થયાં. હવે પછી એના કડવા ફળ ચાખવાના હતાં

આ સમય માટે આધારગ્રંથોની મુશ્કેલી

જેને આપણે આધારગ્રથો કહી શકીએ એવી મુસલમાન તવારીખો પણ અહમદશાહ ત્રીજાનો અહેવાલ બરોબર આપતી નથી. મિરાતે સિકંદરી જે બીજા સુલતાનોનાં લાંબા વર્ણન કરે છે તે પણ અહીં રસહીન થઈ જાય છે. ખરી રીતે અહમદ ત્રીજાનો નામનો અમલ તે એના અમીરોનો જ અમલ છે. સિકંદરીના લેખકના પિતાએ આ વખતે રાજકાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. લેખક "મારા પિતાએ એમ કર્યું અને તેમ કર્યું" કરીને લાંબા અહેવાલ લખે છે, પરંતુ એમાં મુદ્દાનું કાંઇ દેખાતું નથી. સૈયદ મુબારક બુખારીના વકીલ તરીકે લેખકના પિતાએ જે કામ કરેલા તેના કંટાળાભરેલા વર્ણન સિવાય સિકંદરીમાં કાંઈ દેખાતું નથી[2] બીજાં પ્રકરણોમાં કંઈક રસમય લખાણ

1 : દીવ ગયા સુલતાનના વખતમાં ગયું હતું અને દમણ આ વખતે ગયું. નંદરબાર વગેરે ખાનદેશમાં ગયા એ ગૂજરાતને શરમાવા જેવું

૨ : મિરાતે સિકંદરી ફ્લાઇવ બેલીનો સંશોધિત તરજુમો ગયા સુલતાનથી બંધ થાય છે. ગુ. બા અને અ. બા. ફઝલુલ્લાહ કૃત સરખાવીને આધાર લીધો છે. સિકંદરીની વિગતો ઘણી વાર બીજા ઇતિહાસોથી જુદી પડે છે

કરનારો લેખક અહીં રસહીન થઈ જાય છે તબકાતે અકબરી તો આ સુલતાનના સમયનું વર્ણન બે જ પાનામાં સમાવી દે છે પોર્ટુગીઝ લેખકોએ આ સમયમાં પણ કેટલીક ખટપટો કરી છે, પણ સિકંદરી માત્ર એક જ વખત એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. અરબી ઇતિહાસ એની રીત પ્રમાણે સારા વર્ણનો અને ઉલ્લેખ આપે છે, પરંતુ એ હબસી અમીરોની અસર નીચે હોવાથી એમની વિગતો વધારે આપે છે[3] આમ આધારગ્રંથોના લેખકો લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં ખરેખર ખાતરીવાળું લખાણ કરતા નથી અને કેટલીક વાર તો ગૂંચવણ ઊભી કરે છે એટલે આ સુલતાનના આઠ વર્ષના નામના અમલ માટે લખવા ઘણી સાવચેતી રાખીને પણ બધી ખટપટમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ રહી ભાગ લેનાર સિકંદરીના લેખકના પિતાના વર્ણનને વધારે માન આપવું એ ઠીક લાગે છે. લેખકે પોતે પિતાને મુખે સાંભળેલા અહેવાલમાં કેટલું ઓછું વધતું કર્યું હશે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો

મહમૂદ ત્રીજો કોઈ વારસને મૂકી ગયો ન હતો એટલે અમીરોએ રઝીઉલ્મુલ્ક નામના માણસને મહમૂદનો એક સગો અમદાવાદમાં અહમદખાન નામે હતો તેને બોલાવવા મોકલ્યો અહમદખાન એક વાણિયાની દુકાનેથી કબૂતરને નાખવા દાણા ખરીદતો હતો એવામાં રઝીઉલ્મુલ્કે ઓળખીને એને ઝડપી ઘોડવેલમાં બેસાડ્યો અને મહમૂદાબાદ લઈ ગયો ખાન ફિદાઈએ રડવા માંડ્યું, પણ ખરું કારણ જાણ્યા પછી શાંતિ થઈ[4]

આ વખતે ગુજરાતમાં ઇતિમાદખાન સૈયદ મુબારક બુખારી, ભરૂચનો ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને સુરતનો ખુદાવંદખાન રજબ એ મુખ્ય બળવાન અમીરો હતા અને આ સુલતાનના અમલનું વર્ણન એટલે ખરી રીતે તો આ અમીરોનું અને એમના ટંટાનું વર્ણન જ છે ઇતિમાદખાને રાજ્યના મુખ્ય અમીર તરીકે વહીવટ હાથમાં લઈ ગુજરાતના જિલ્લાઓ અંદર અંદર વહેંચી લીધા રાજ્યના હાથી ઘોડા ખજાનો વગેરે પણ વહેંચી લીધું કિશોર અહમદખાનને અહમદશાહ નામ આપી એના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા

૩ અરબી ઇતિહાસમાં કેટલીક વિગતો છે જે બીજામાં મળતી નથી બીજા ઇતિહાસોએ કરેલા અમીરોના નામોના ગચવાડા અરબી ઇતિહાસ ઉકેલે છે સર ડેનિસન રૉસે એ ઇતિહાસના ભા ૨ જામાં પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન લંબાણથી ચર્ચ્યો છે

૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૭૫ આ સુલતાનનું નામનું રાજ્ય ઈ સ ૧૫૫૪થી ૧૫૬૧ સુધી રહ્યું તવારીખો એને અહમદ બીજો કહે છે, પણ કુતુબુદ્દીન બીજો અહમદ હોવાથી આ ત્રીજો છે

પણ પડાવી હિજરી ૯૬૧ રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૫મી તારીખે મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)મા એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સૈયદ મુબારકે એને રાજ તિલક કર્યું સુલતાને સૈયદને ગુરુ માની દીક્ષા લીધી[૫]

ખાનદેશના સુલતાન મુબારકશાહની પોતાના હક્ક માટે ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ

હવે આસીર બુરહાનપુરનો સુલતાન મુબારકશાહ જે ગૂજરાતના સુલતાનનો દૌહિત્ર થતો હતો એને ખબર પડી કે અમીરોએ સુલતાનના દૂરના સગાને નામનો ગાદીએ બેસાડી નજરકેદ જેવો રાખી રાજ્ય અદર અદર વહેંચી લીધુ છે નજીકના સગા તરીકે ગૂજરાતની ગાદીનો એ પોતાને વારસ માનતો હતો આ કારણથી એણે લશ્કર લઇ ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરી આ સમાચાર અમદાવાદ પહોચ્યા ત્યારે ગૂજરાતના અમીરો સુલતાન અહમદને સાથે રાખી લશ્કર લઇ સામા લડવા નીકળ્યા બન્ને લશ્કરોએ નર્મદા નદીને તીરે સામસામા આવીને પડાવ નાખ્યો[૬] સૈયદ મુબારક ગૂજરાતના લશ્કરના અગ્રેસરી હતા અને બીજા અમીરો એમની સાથે હતા માત્ર નાસિરઉલ્મુલ્ક દૂર રહી જે જીને તેના પક્ષમા જવા ખટપટ કરી રહ્યો હતો અને મુબારકશાહને સદેશો મોકલ્યો હતો કે મુબારક સૈયદ સિવાય સધા અમીરો આમના પક્ષમા છે અને તેમને હરાવવાથી બધુ આપના હાથમા આવશે. આ સમાચાર જ્યારે સૈયદ મુબારકને મળ્યા ત્યારે એમણે, મુબારકશાહના ગુરુ મૌલાના ૩હઉદ્દીનને સગીને સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયા મજુને પોતાના વકીલ તરીકે સુલેહનો સદેશો લઇ સાથે મોકલ્યા મિયા મંજુએ ઘણી હોશિયારીથી વાટાઘાટ ચલાવી દઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા મુબારકશાહના મનને સુલેહ કરવા તરફ વાળ્યુ અને સફળ થઇ પાછા આવ્યા સિકદરીમા આ વાટાઘાટનુ વર્ણન ખૂબ લગાણથી આપ્યુ છે. સૈયદ મુબારકે પણ મિયા મજુની કદર કરી[૭]

---

૫ સિકદરી ગુ ભા ૩૭૫–૩૭૭ કહે છે કે હાથી, ઘોડા ઉપરાત ગૂજરાતી ચલણના ૨૨ કરોડ તનખા જે ૨૨ લાખ અકબરી તનખા બરોબર થાય (સો ગુજરાતી તનખાનો એક અકબરી તનખો ?) એટલી કિંમતનુ સોનુ તથા જવાહીરો સૈયદના ભાગમા આવ્યા

૬ એ જ, પૃ ૩૭૮ મુબારકશાહ નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે ભરૂચથી ૧૫ માઇલ દૂર રાણપુર કોટા આગળ આવીને પડયો હતો

૭ એ જ, પૃ ૩૭ થી ૩૮૯ ઘણુ લબાણથી કવિતા સાથે લેખકે આ વર્ણન આપ્યુ છે ખુશ થયેલા મુબારકશાહે મિયા મજુને મોટુ ઇનામ આપવા માડયુ તે એણે ન લીધુ એ બાબતના લાબા વર્ણનમા જમણમા થાળીઓ ઉપાડનારાને સેવકી (Tip) આપવાનો રિવાજ હશે એવો ઉલ્લેખ આવે છે તે રસમય છે છેવટે પોતાના શેઠ સૈયદ પાસેથી મજુ ઇનામ સ્વીકારે છે તાઉસ (મોર) નામનો ઘોડો તથા રકમ ભેટ એને મળે છે

નાસિરઉલ્મુલ્કે કરેલી લડાઈ

સુલેહ થવાથી ગુજરાતનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ પાછું ફર્યું આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્ક નિરાશ થયો હતો. એણે અગોરામાં ખટપટ કરી ભાગલા પડાવ્યા અને ઇતિમાદખાન તથા સૈયદ મુબારકના પક્ષકારો એક બાજુએ તથા નાસિરઉલ્મુલ્કના બીજી બાજુ ચાલવા લાગ્યા નાસિરઉલ્મુલ્કનો એક મરદાર અતકખાન સૈયદ મુબારકના તંબુમાં સંદેશો લઈને આવ્યો હતો ત્યાં બોલાબોલી થતાં સૈયદને ખંજર મારવા ગયો, પરંતુ સૈયદના માણસોએ એને પકડી લીધો અને મારી નાખતા હતા તે વખતે સૈયદે અટકાવ્યા અને યુદ્ધના મેદાનમાં એને મારીશું એમ કહી છોડી મૂક્યો. નાસિરઉલ્મુલ્કને ઇતિમાદખાન ઉપર ખાસ વેર હતું. પણ હવે એને લાગ્યું કે સૈયદને ઠેકાણે લાવ્યા વિના ઇતિમાદખાનને કાંઈ થઈ શકશે નહિ. બન્ને ઉમરાવોનાં લશ્કરો વડોદરા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે સૈયદનું સૈન્ય બરોબર ગોઠવાયું નહોતું નાસિરઉલ્મુલ્કે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની પાસે મોટું લશ્કર હોવાથી અચાનક લડાઈ શરૂ કરી. એમાં મોખરે રહેલો અતકખાન માર્યો ગયો[૮] સૈયદના કેટલાક નજીકના સગાઓ માર્યા ગયા. ઇતિમાદખાન જે થોડે દૂર હતો તેણે કાંઈ સહાય કરી નહિ આ પરિસ્થિતિ જોઈ સૈયદના મિત્રો એમને દોરીને બીજે રસ્તે કપડવંજ લઈ ગયા. ઇતિમાદખાનના કેટલાક સરદારો નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે જોડાઇ ગયા. આ વિજયથી નાસિરઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી.[૯]

નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ?

સત્તાના અભિમાનથી નાસિરઉલ્મુલ્કે અમદાવાદમાં જૂના અમલદારો સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને પૈસા પડાવવા લાગ્યો. બે મહિના સત્તા ભોગવી સુલતાન અહમદને સાથે લઈ મોટું લશ્કર ભેગું કરી એ ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક ઉપર ચડાઈ કરવા કપડવંજ તરફ ઊપડ્યો. સૈયદ અને ઇતિમાદખાન પાસે પૂરતું સૈન્ય અને તૈયારી નહોતાં, એટલે ઇતિમાદખાને દિલ્હીના આદિલશાહની મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો, અને સભાએ એ વાત સ્વીકારી, પરંતુ સૈયદ કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.[૧૦]

૮: એ જ, પૃ ૩૮૭-૮૯ આ વર્ણન પણ લાંબુ છે. અહીં અતકખાન સૈયદ મુબારકને તમે તો બહારના છો અને ગુજરાતનું મંત્રીપદ નાસિરઉલ્મુલ્ક સિવાય બીજાને ન મળે એમ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે

૯ સિકંદરીશુ આ. પૃ ૩૮૯ સુલતાન અહમદ આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્કના કબજામાં આવ્યો

૧૦: એ જ, પૃ. ૩૮૯-૯૦

મિરાતે સિકંદરીના લેખક અહીં એક રમૂજી વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે કહે છે કે સૈયદ ત્યાંથી અસાવલમાં ગયા અને પોતાના પુત્ર સૈયદ મીરાંની પત્ની જે ઘણી પવિત્ર અને બુદ્ધિમાન હતી તેની આ બાબતમાં સલાહ લીધી. બીબીએ કહ્યું કે "આ બાબતમાં હું આપને શી સલાહ આપું? પરંતુ આપ જાણો છો કે આપની ઉમ્મર ૫૮ વર્ષની થઈ છે અને આપ હઝરત પયગમ્બરના વંશના છો એમના વંશના માણસો ૬૦ અગર તો ૭૦ વર્ષથી વધારે જીવતા નથી,[૧૧] તો પછી એક કણિયા-બગાનથી નાસીને આપ બીજાની સહાય લેવા જશો એમાં શી આબરૂ?[૧૨] એના કરતાં યુદ્ધમાં પડીને નસીબ અજમાવવું અને એથી બન્ને રીતે કીર્તિ મળશે પરવરદીગારે જે ધાર્યું હશે તે થશે" આ સાંભળી સૈયદને શૂર ચડ્યું. સિકંદરીના લેખકના પિતા મજુ વટવાના સૈયદ હઝરત હુસેન બુખારીનો સંદેશો લઈને આવ્યા. હઝરતે નાસિરઉલ્મુલ્કને લડાઈ ન કરવા સમજાવ્યો હતો, પણ તેણે માન્યું નહોતું તેથી એમને ખરાબ લાગ્યું હતું. સૈયદ હુસેને સૈયદ મુબારકને કહેવડાવ્યું કે કુરાનેશરીફમાં કહ્યું છે કે પરવરદીગારની રહેમથી કેટલીયે નાની ટુકડીઓએ મોટી સેનાને હરાવી છે. આ સંદેશાને પણ સૈયદે શુભ શુકન ગણી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૧૩] એમણે પોતાના તથા વટવા અને આશાવલના મળીને સાતસો આઠસો બહાદુર સૈયદોની ટુકડી ભેગી કરી.[૧૪] આ વખતે એવું બન્યું કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને ઉલુઘખાન હબસી જે નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે હતા અને જેમના તાબામાં સુલતાન હતો, તેમણે સૈયદને કહેવડાવ્યું કે તમે રાત્રે હુમલો કરો અને અમે સુલતાનને લઈને તમારી સાથે જોડાઈ જઈશું નાસિરઉલ્મુલ્ક પોતાની મોટી સેનાના જોરમાં અભિમાનથી દારૂ પી રાત્રે સૂઈ જાય છે. આ સંદેશો પણ સૈયદે ઇતિમાદખાનને કહ્યો, પણ એને એમાં વિશ્વાસ પડ્યો નહિ. સૈયદનો લડવાનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાનમાં હિંમત નહોતી. એણે પોતાના તરફથી તાતારખાન ઘોરીને મોકલવા કહ્યું તેની સૈયદે ના પાડી.[૧૫]

---

૧૧ એજ, પૃ ૩૮૦

૧૨ એજ પૃ ૩૮૦ અહીં નાસિરઉલ્મુલ્ક મૂળ હિંદુ વાણિયો હતો એવું સમજાય છે ફૅઝલુલ્લાહની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે

૧૩ એજ, પૃ ૩૯૦ ૩૯૪

૧૪ એજ, પૃ ૩૯૧ બુખારી સૈયદો આશાવલ અને વટવામાં મોટે ભાગે રહેતા હતા શાહઆલમનું રસૂલાબાદ પણ આશાવલને અડીને હતું આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે

૧૫ એજ, પૃ ૩૯૩

નાસિરઉલ્મુલ્કનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની જીત

હવે નાસે આ બહાદુર ટુકડી નીકળીને નાસિરઉલ્મુલ્કના મોટા લશ્કર સામે લડવા ગઈ એના લશ્કરના આગલા ભાગમાં શમશેરઉલ્મુલ્ક હતો તે લડતાં ઘવાયો અને સૈયદ મુબારક જાતે લડવા આવ્યા છે તે જાણી સામી છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાયો ઘણા નાસી ગયા આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુલતાન અહમદને લઈને સૈયદને મળ્યો સૈયદ એને સુલતાન સાથે પાછળ આવવાનું કહી નાસિરઉલ્મુલ્કના તંબુ તરફ ગયા નાસિરઉલ્મુલ્ક આમ સૈયદને એકાએક આવેલા જોઈ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો આમ સૈયદ મુબારકને વિજય પ્રાપ્ત થયો બીજા અમીરો પણ એમની સાથે જોડાયા હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો[૧૬] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે નાસિરઉલ્મુલ્ક ચાંપાનેર તરફ ગયો એ એવી ખબર મળતાં સૈયદ મુબારક અને ઇતિમાદખાન એને પકડવા એ બાજુ ઊપડ્યા નાસિરઉલ્મુલ્ક ત્યાંથી નાસીને પાલના જંગલો તરફ ગયો[૧૭]

---

૧૬ એજ, પૃ ૩૦૪

૧૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૦૫ આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ એ બહુ ગૂંચવણવાળી ચર્ચાનો વિષય છે પ્રો કૉમિસેરિયેટ (પૃ ૪૫૮) એને દરિયાખાન હબસી કહે છે એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે પરન્તુ સિકંદરીમાં એનું જે વર્ણન છે તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિકંદરીના ઉલ્લેખ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય સિકંદરીમાં એનું વ બાણથી વર્ણન છે તે જોયું એ જ અરબી ઇતિહાસ બીજા ત્રણ નાસિરઉલ્મુલ્ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાંનો એક આ નાસિરઉલ્મુલ્ક છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામાં આવે છે અને સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી અમીરોમાં ઘણી વાર ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે આ ગોટાળો ઘણું ખરું અરબી ઇતિહાસલેખક ઓછો કરે છે તે ખરું છે સર ડેનિસન રૉસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહીં કહેવું જોઈએ કે સિકંદરી વગેરેની જેમ અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્મુલ્ક અને મુબારિઝુલ્મુલ્ક એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબો છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ છતાં અરબી ઇતિહાસલેખક એ બન્નેને બાપ દીકરો કહે છે ને મુબારિઝને પતાઈનો પૌત્ર કહે છે એવો જ ગોટાળો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને રૂમીના ખુદાવંદખાને કરેલા ખૂન બાબત પણ છે એટલે આ નાસિરઉલ્મુલ્કનું અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન અહમદ ત્રીજાના સમયના બનાવોનું જ છે છતાં કાંઈક ભૂલ થઈ હોય તે સંભવિત છે સિકંદરી ગુ ભા અને ફરિશ્તાના [illegible]રજુમામાં આ નાસિરનો સેવક અનકખાન સૈયદ મુબારકને બહારના (પરદેશી) કહે છે અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગુજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક્ક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઊભો કરી બીજા અમીરોએ કરેલો બળવો

સૈયદ અને ઇતિમાદખાન રાજધાનીમા નથી એ વાતનો લાભ લઈ હસનખાન દખણી અને ફતેહખાન બલુચ આદિ કેટલાક સરદારોએ બળવો કરી સુલતાન અહમદના એક શાહુજી નામના કાકાને બાદશાહ જાહેર કર્યો સૈયદ મુબારકને આ ખબર મળતા ભરૂચથી ઉતાવળી કૂચે એ મહમૂદાબાદ આવ્યા બળવાખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડાવી પક્ષમા લીધો હતો એ સૈયદથી છૂટો પડી અમદાવાદ તરફ ગયો, પણ સૈયદને આ સમાચાર મળતા પોતાના પુત્ર મીરા સાથે ઝડપી માણસો મોકલી ખાનને રોકયા અને સમજાવ્યો કે તમારા લાભમા બધુ થાય છે તો આવી વર્તણુક રાખવી તે યોગ્ય નથી શરમનો માર્યો ઇતિમાદખાન બોલ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી કટાળી હુ તો નિવૃત્ત થવા જઉં છુ છેવટે સૈયદે એના મનનુ સમાધાન કર્યું બળવાખોરો અને સૈયદના લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા શાહુજી નાસી ગયો, હસનખાન દખણી મેદાનમા મરણ પામ્યો સુલતાન અહમદને સાથે લઈને ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક અમદાવાદ શહેરમા દાખલ થયા[૧૮]

એમ કહે છે તે સાથે સૈયદ મીરાની શ્રી સૈયદ મુબારકને કહે છે તેમા આ નાસિરુલ્મુલ્ક કણિયો બનાવ છે એમ કહે છે બન્ને ભાષાતરકારો એને વટલેલો વાણિયો ગણે છે એ જોતા આ નાસિરુલ્મુલ્ક કોઈ ગુજરાતી અમીર હોઈ શકે' જો એ દરિયાખાન હબસી જ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) હોય તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો સૈયદ મુબારક ગુજરાતના જ છે, છતા એ મૂળ અરબસ્તાનના તેથી એમને બહારના કહ્યા છે સિકદરીના લેખકના પિતાના આ બધા બનાવોમા અગત સબધ અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીર કરતા વધારે છે તે સ્પષ્ટ છે એના પિતાએ આ બધા અમીરો સાથે પોતે જાતે ભાગ લીધો છે અને સૈયદ મુબારકના તો એ ખાસ વકીલ હતા એમણે પોતાના ઇતિહાસ લેખક પુત્રને જે વાત કહી હોય તે ખોટી હોય એમ સિદ્ધ કરવા માટે સબળ પુરાવા જોઇએ સિકદરી પ્રમાણે આ નાસિરુલ્મુલ્ક પાલના જગલમા માદો પડયો ને અવસાન પામ્યો એટલે સિકદરી અને અરબ ઇતિહાસમા આ બાબતમા મોટા મતભેદ છે તે એનો સશોધન તરજુમો બહાર પડે ત્યારે સમજાય પ્રો કોમિસેરિયેટે સિકદરીમા જે લાબુ લખાણ છે તેને એક જ વાકયમા (પૃ ૪૫૦) સમાવ્યુ છે અને (પૃ ૪૮૧)મા મુસાફર અલી રેહાંસ નાસિરુલ મુલ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પોર્તુગીઝોની સહાય માગે છે તેને પ્રો કોમિ હબસી જ ગણે છે ગૂચવણ એમને લાગી હોય તેથી નાસિરુલ મુલ્કની વાત એક વાકયમા પતાવી હોય એમ બને સિકદરીનો પણ સશોધિત તરજુમો થવાની જરૂર છે સર ફ્લાઈવ બેલીનો એવો તરજુમો છે, પણ તે મહમૂદ ત્રીજાથી અટકી જાય છે એ હિવગીરીની વાત છે ઉપર કહ્યુ એ કારણથી અહીં સિકદરીના લખાણને વિસ્તારથી વર્ણવ્યુ છે

૧૮ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૯૫ ૯૭

અમીરોએ ગુજરાતના ભાગ પાડી વહેંચી લીધા

હવે આ લોકોએ ગુજરાતના ભાગ પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા. અમદાવાદ શહેર અને આસપાસના ગામ સુલતાનના ખર્ચ માટે રહ્યા. કડી, ઝાલાવાડ, પેટલાદ, નડિયાદ, ભડિયલ, રાધનપુર, સમીમુંજપુર, અબુહિતવાડ, ગોધરા, સોરઠપ્રાંત એ બધો ભાગ ઇતિમાદખાન અને એના સાથીઓને મળ્યો. એણે તાતારખાન ઘોરીને સોરઠ પ્રાંત આપ્યો. ફતેહખાન બલુચને રાધનપુર, સમીમુંજપુર અને અબુહિતવાડ આપ્યા. નડિયાદ મલિકશર્કને આપ્યું. ઉલુઘખાન હબશીને પગાર પેટે ઝાલાવાડના કેટલાક ગામ આપ્યા. પાટણ, ખંભાત બંદર અને તેના ૮૪ ગામ, ધોળકા, ઘોઘા, ધંધુકા, ચાંપાનેર, સરનાલ (ઠાસરા), વડોદરા, બાલાસિનોર અને કપડવંજ સૈયદ મુબારકના ભાગમાં આવ્યા. એમણે એમાંથી પોતાના હાથ નીચેના મુસાખાન અને શેરખાન ફોલાદીને પણ થોડા ગામ આપ્યાં. ભરૂચ સુરતથી છેક નંદરબાર સુધીનો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને મળ્યો. એમાંથી એણે વડોદરાનો ભાગ[19] ઉલુઘખાન હબશીને અને સુરત પોતાના સાળા ખુદાવંદખાન રૂમી(રજબ)ને આપ્યા.[20] ગોધરા ઇતિમાદખાનના સેવકોને અપાયું. આમ દરેક જણ ખુશી થયા. ઇતિમાદખાન વઝીર થયો. સૈયદ સૈયદપુર ગયા.

આલમખાન લોદીનું ગુજરાતમાં ફરી આવવું અને ખટપટ કરવી

આમ શાંતિ થઈ છતાં તે ટૂંકા સમય માટે જ હતી. મુખ્ય અમીરોમાં ખટપટ ચાલ્યા જ કરતી હતી. ઇતિમાદખાનના હાથમાં બધી સત્તા હોવા છતાં એના મનનો પાર પામી શકાતો નહોતો અને સૈયદ મુબારક બુખારી એકલા જ એવા અમીર હતા કે જે અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનું અને ગુજરાતનું ભલું ચાહતા હતા. એનું એક કારણ એ હતું કે એ સત્યનિષ્ઠ અને ધીરપુરુષ હતા. ઇતિમાદખાનને અંદરખાનેથી એમની સાથે ફાવતું નહિ, પણ બહારથી સંબંધ સારો રાખતો હતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યા પછી મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં અમીર દરિયાખાન સાથે નાસી ગયેલો આલમખાન લોદી ઉત્તર હિંદથી માળવામાં રહી ત્યાંથી પાછો ગુજરાતમાં આવ્યો, અને અહીંના અશાંત વાતાવરણમાં એની ખટપટી ટેવ પ્રમાણે પાછી અશાંતિ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સૈયદ મુબારકની લાગવગ ઘણી હોવાથી એણે મોટા

---

૧૯ એ જ, પૃ ૩૪૭ ૯૮ આમાં એક જ નામ બે જણને અપાયાનું આવે છે. દાખલા તરીકે વડોદરા. એમાં એમ લાગે છે કે એકને શહેર અને બીજાને પરગણું એમ હોવું જોઈએ.

૨૦ આ ઉપરથી લાગે છે કે સુરતનો સરદાર ખુદાવંદખાન જુદો હતા એ ભાગ ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને તાબે હતો.

શબ્દોથી એમને ખુશ કર્યાં ઇતિમાદખાનને આલમખાનનો ડર હતો તેથી એને આશ્રય આપવા એની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ સૈયદ મુબારકની ભલામણ આગળ એનું ચાલ્યુ નહિ એને જાગીર પણ મળી આખરે આલમખાને પોતાની જાળ પાથરી, ઇતિમાદખાનની એવી સેવા બજાવી કે એનો વિરોધ શમી ગયો અને બન્ને ગાઢ મિત્રો થયા. એવામાં ઝાલાવાડમા ઉલુગખાને બખેડા કર્યો એની સામે ઇતિમાદખાન તથા આલમખાન ગયા, પણ એ બાબત સૈયદ મુબારકને ખબર આપી નહિ તેથી એમને ઠીક ન લાગ્યુ વીરમગામ પાસે લડાઈ થઈ એમા ઉલુગખાન હાર્યો અને સૈયદ મુબારકને આશ્રયે જઈ રહ્યો ભરૂચથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક પણ આ વખતે આવ્યો હતો એણે અને સૈયદે વચ્ચે પડી બહિયલ પરગણુ ઇતિમાદખાન પાસેથી ઉલુગખાનને અપાવ્યુ. આમ સૈયદ અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે અંતર વધતુ જતુ હતું [21]

આલમખાને કરેલી લડાઈ અને એની હાર

વખત જતા આલમખાન, ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે પણ ખટપટ જામી. કોઇને એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, દરેક જણ બીજાની સત્તા દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો. ઇતિમાદખાન અંદરથી આલમખાનથી કંટાળ્યો હતો, પણ આ બધાથી સૈયદ મુબારકનું તેજ ખમાતુ નહોતુ એ લોકોએ અંદર અંદર નક્કી કરી સૈયદ મુબારક સામે લડવાનો નિશ્ચય કરી ગૂજરાતના કેટલાક અમીરોને પક્ષમા લઇ અમદાવાદથી નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો. સૈયદને આ સમાચાર મળતા એમણે સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયા મજુને આ અમીરો પાસે મોકલ્યા અને એમનું લશ્કર કોના સામે લડવા જાય છે તે પુછાવ્યુ આલમખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કે ચર્ચામા મનની વાત કહી અને સૈયદને દૂર કર્યા વિના શાંતિ થશે નહિ એમ જણાવ્યુ મિયા મજુ પછી ઇતિમાદખાન પાસે ગયા ઇતિમાદખાને કહ્યુ કે આ બધુ આલમખાનનું કાર્ય છે અમે સૈયદને પહેલેથી કહ્યુ હતુ કે એ ખટપટિયો છે, પણ એમણે સાંભળ્યુ નહિ તેનુ આ પરિણામ છે બધાની વાતચીત ઉપરથી મિયા મજુને લાગ્યુ કે એકે અમીર નિખાલસ નથી અને એકબીજા સામે રમત રમે છે કાંકરિયાથી આ બધા લશ્કર સાથે ઊપડી ખારી નદીને કાંઠે પડાવ નાખીને પડ્યા હતા, એવામા ઇમાદઉલ્મુલ્કનો વકીલ અકુશખાન મિયા મજુને લઇને રાત્રે સૈયદને મળવા આવ્યો. એણે ઇમાદઉલ્મુલ્ક તથા ઇતિમાદખાનને સુલતાન સાથે લઈને સૈયદને

21 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૮૮ ૪

મળવાનું પવિત્ર કુરાનના સોગન ખાઈને કહ્યું. એ પ્રમાણે એ લોકો મળ્યા. સૈયદે આલમખાનને પણ શાંતિ માટે સમજાવ્યો. પણ એણે માન્યું નહિ અને લડાઈ કરી એમાં હાર્યો, અને ચાંપાનેર તરફ નાસી ગયો. એ પછી બધા અમદાવાદ આવ્યા.[૨૨]

ખાનદેશના મુબારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નંદરબાર-સુલતાનપુર પરગણાં હમેશ માટે ગૂજરાતમાંથી ગયાં

આ બધી અંદર અંદરની ખટપટ તથા લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી હતી તે સમાચાર ખાનદેશના મુબારકશાહને મળ્યા એટલે એણે ફરી ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. ગૂજરાતના અમીરો પણ લશ્કર લઈ સામા ગયા અને નર્મદા કિનારે સામસામે પડાવ નાંખ્યો. ઈમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન એક વખત નર્મદાની સામે પાર જઈ મુબારકશાહનો સરંજામ લૂંટી પાછો આવ્યો. આ તકનો લાભ લઈ નાસી ગયેલો આલમખાન શેરખાન ફોલાદી સાથે મળી અહમદનગર તરફ ગયો. ઇતિમાદખાને એ તરફના અમીરોને એને કાઢી મૂકવા લખ્યું. એમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં આલમખાન માર્યો ગયો.[૨૩] હજી પણ ગૂજરાતના ભાગ્યમાં શાંતિ નહોતી. સુલતાન અહમદના ઉપર કોની સત્તા રહે એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના કહેવાથી ઇતિમાદખાનના એક ઇષ્ટમિત્ર તુઘલખખાનને હબસીઓએ મારી નાખ્યો, આથી ઇતિમાદખાનને એટલું લાગી આવ્યું કે એ મુબારકશાહ પાસે ચાલ્યા જવાના ઇરાદાથી શહેર બહાર આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કે તથા સૈયદ મુબારકે પણ એને ઘણો સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યું નહિ. એ હવે મુબારકશાહને ગૂજરાત ઉપર રીતસરની ચડાઈ કરવા સમજાવી લઈ આવ્યો. આ તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને એના હબસી અમીરોએ સામા થવાની તૈયારી કરી. સૈયદ મુબારકને પણ સારા શબ્દો કહી સમજાવી સાથે લીધા. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે તે પ્રમાણે મુબારકશાહ બાદશાહ છતાં સ્વભાવનો કંજૂસ હતો, ઇતિમાદખાન અમીર છતાં પ્રમાણમાં વધારે ઉદાર હતો, તેથી એ બેને ફાવતું આવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાનના સાથીદાર અમીરોએ એવા કંજૂસની સાથે જોડાવા

૨૨: એ જ, પૃ. ૪૦૬ થી ૪૦૫. સિકંદરીમાં આ બધી ખટપટનું બહુ લંબાણથી વર્ણન આપેલું છે. એમાં આ અમીરોના મનમાં મેલાપણાની સાબિતી પણ મળે છે. ઇમાદ-ઉલ્મુલ્ક ઘડીમાં સૈયદ મુબારકની વિરુદ્ધ અને ઘડીમાં પક્ષમાં જાય છે. ઇતિમાદખાન તો ડરકણ વહેમી અને મનનો તદ્દન મેલો હોય એમ જણાય છે, પણ એ સહીને બગાડતો નથી.

૨૩: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૪૦૬

કરતા ગુજરાતની મગદારી વધારે મારી છે એમ સમજાવ્યુ, પણ સૈન્ય લઇ સાથે આવેલા મુબારકશાહને શા રીતે પાછો કાઢવો એ પ્રશ્ન હતો છેવટે સુલતાનપુર તથા નદરબાર પરગણા જે આજ સુધી ગુજરાતની હદમા હતા તે મુબારકશાહને આપવા એમ નક્કી થયુ મુબારકશાહે બદલામાં ઉત્તમ મલમલ અને કમરપટા માટે વખણાતા ત્રણ ગામો ઇતિમાદખાનને આપ્યાં. આમ સમાધાન થયુ એમા ગુજરાતે પોતાના સરહદ ઉપરના ગુજરાતી ભાષાનાં વર્ચસવાળા પરગણા હમેશને માટે ખાનદેશના ભાગ સાથે જોડાવાથી ખોયા. ઇતિમાદખાન સુલતાન અહમદને લઈને અમદાવાદ આવ્યો અને પહેલાની પેઠે સત્તા પોતાના હાથમા લીધી.[૨૪]

ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક વચ્ચે લડાઈ અને સૈયદ મુબારકનું અવસાન

હવે સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાનના હાથ નીચે રહેવુ પસંદ નહોતુ તેથી પોતાના સલાહકાર સલીમ બુખારીના કહેવાથી સુલતાન સૈયદ મુબારક પાસે આવ્યો. સૈયદને આ કાર્ય પસંદ નહોતુ અને સુલતાનને લાવવા માટે સલીમ બુખારીને કહ્યુ કે આ પગલુ મૂર્ખાઈભરેલુ છે અને જોખમકારક છે. ઇતિમાદખાનને હવે એમ લાગ્યુ કે સૈયદે સુલતાનને બોલાવ્યો છે અને તેથી પોતાની સત્તા જશે. આ કારણથી સૈયદની સત્તા હમેશ માટે દૂર કરવા ઇમાદઉલ્મુલ્કને સાથે લઈ લશ્કર સાથે એણે મહમૂદાબાદ નજીક જઈને પડાવ નાખ્યો. સૈયદ મુબારકની બીક ખરી પડી એમણે ખાનને કહેવડાવ્યુ કે "સુલતાનને અમે બોલાવ્યો નથી, પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે. એના મનનો ડર ભાગી એનું સમાધાન કરી આપ એને લઇ જાઓ" આના જવાબમા ઇતિમાદખાને કહેવડાવ્યુ કે "એમ હોય તો સુલતાનને મોકલી આપો". સૈયદ મુબારકે સામે ઉત્તર મોકલ્યો કે "અમારે સુલતાનના પ્રતિનિધિ થવાની ઇચ્છા નથી તેમજ મોટી પદવી પણ લેવા ઇચ્છા નથી. આવા કારણસર લડાઇ કરવાની પણ ઇચ્છા નથી આપ સુલતાનને સમજાવી લઇ જઈ શકો છો. પણ સુલતાન પોતાની ઇચ્છાથી આશ્રયે આવ્યા

૨૪. સિકન્દરી ગુ ભા. પૃ ૪૦૭૮ સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ઇતિમાદખાન એક દિવસમા જેટલું ખર્ચ કરતો એટલુ મુબારકશાહ બાદશાહ હોવા છતા એક મહિનામા કરતો આ કારણથી એની સાથે ઇતિમાદખાનને ફાવ્યુ નહિ ઇતિમાદખાને બે નાના સ્થળો લઈ બે મોટા પરગણા ખાનદેશના સુલતાનને આપી દીધા સૈયદ મુબારકને તો ઇમાદઉલ્મુલ્ક એમ સમજાવીને લાવ્યો હતો કે આ સલ્તનત બુખારી સૈયદોના આશીર્વાદથી ગુજરાતી બાદશાહોને મળી છે, તે બીજો લઈ જાય એમા શી આબરૂ!

છે તો તેને અમે કેમ સોંપીએ?' પોતાના બાદશાહનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ છે એમ સમજી સૈયદે આવો ઉત્તર દીધો હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાને તે ધ્યાનમા લીધો નહિ બીજા કોઇ સૈયદ સાથે જોડાય એ બીકથી આ લોકોએ તોપો ગોઠવી લડાઇ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી[૨૫] સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં પોતાની ટુકડીના મોખરે હતા એમનો પુત્ર સૈયદ હામીદ બાર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો તોપણ ભારે બખ્તર પહેરી ઘોડે ચડી યુદ્ધમા ઊતર્યો હતો સૈયદ મુબારક પોતે માણસો સાથે પાછળ આવતા હતા, પરંતુ રસ્તો ચડાવવાળો હતો તેમા સૈયદ હામીદનો ઘોડો લપસ્યો રસ્તામા ધોધાટ થઇ રહ્યો તેથી પાછળના માણસો આવી શક્યા નહિ સૈયદ મુબારક એકના પડી ગયા તેમને ઇતિમાદખાનના કેટલાક માણસોએ ઓળખ્યા, એટલે આસપાસ ફરી વળી ભાલા મારી મારી નાખ્યા[૨૬] બીજી બાજુ સૈયદ મીરાંની ટુકડીએ દુશ્મનોને હઠાવ્યા, પરંતુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય થતો જોયો પાછા ફરતા એમણે પોતાના પિતા સૈયદ મુબારકને મરણ પામેલા જોયા એ સૈયદના શબને ત્યા જ દફન કરી પોતે કપડવંજ તરફ ચાલ્યા ગયા આમ ઇતિમાદખાનના પક્ષનો વિજય થયો સુલતાન અહમદને હવે અમદાવાદ જવુ પડ્યુ સૈયદપુરો લૂંટી લેવામા આવ્યુ, પણ કોઇ અમીરના કુટુંબને કાંઇ હાનિ થઇ નહિ કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થઇ, પણ સૈયદ મુબારક શહીદ થયા[૨૭]

સૈયદ મુબારક બુખારીનુ ચારિત્ર્ય

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આ બાબતમા સૈયદના કેટલાક ચમત્કારોનું વર્ણન કરે છે કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઇના મેદાનમા પડશે એવી આગાહી કરી હતી જે જગ્યાએ સૈયદ મરણ પામ્યા હતા એ જગ્યા એમણે પહેલેથી જ જાણી હતી ત્યા એ દફન થયા અને ત્યા એમનો ભવ્ય રોજો આજે ઊભો છે એમણે આ લડાઇમા નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ

૨૫ એજ, પૃ ૪૦૯ ૧૦ હાજીખાન અફઘાન સૈયદ સાથે જોડાશે એવી ઇતિમાદખાનને બીક હતી તબકાતે અકબરી કહે છે કે ઇમાદુલ મુલ્ક ઉલુઘખાન જુઝારખાન અને ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક ઇતિમાદખાન સાથે હતા (પૃ ૩૯૫)

૨૬ એજ, પૃ ૪૧૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૯૫મા તોપના ગોળાથી સૈયદનુ મરણ થયુ એમ લખે છે

૨૭ એજ, પૃ ૪૧૨ ૧૩ સિકંદરી લખે છે કે ગુજરાતના લોકોનો એક રિવાજ હતો કે બને દુશ્મન પરસ્પર લડે છતા એકબીજાના કુટુંબોને હેરાન કરતા નહિ સૈયદપુર લૂંટાયુ છતા કોઈ કુટુંબોને હાનિ થઈ નહોતી તબકાત પૃ ૩૯૬ લખે છે કે સુલતાન જંગલમા રખડી ઇતિમાદખાનને તાબે થયો તેને પૂરવામા આવ્યો

હામીદને પોતાની પાઘડી પહેરાવીને કહેલુ કે હવે આ પાઘડી તારી છે અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે આ વખતે સૈયદ અપ હના લડાઇમા એમનો ઘોડો એમનો અગરક્ષક હોગતો હતો ઘોડો પણ સમજતો હોય એમ ચાલતો હતો પગ્તુ આ હકીકત બીજા કોઇ ઇતિહાસગ્રથમા નથી [28] સિકદરીએ કેટલાક ચમત્કાર લખ્યા છે છતા એનો લેખક કહે છે કે સૈયદના બધા ચમત્કારો લખીએ તો એક મોટુ પુસ્તક ભરાય

સૈયદ ઘણા ઉદાર, હમેશા બીજાનુ ભલુ ચાહનાર, એકવચની, પવિત્ર જીવનવાળા, તથા વીર પુરુષ હતા એમ કહેવાય છે કે કેટલાક અફઘાન સોદાગરો ઉત્તર તરફથી ઘોડા લઇ વેચવા આવ્યા હતા તે કપડવજમા સૈયદને મળ્યા સૈયદને ઘોડા તો ખરીદ કરવા હતા, પણ એટના પૈસા પાસે હતા નહિ એટલે ઉધાર માગ્યા સોદાગરોએ ઉધાર આપવા ના પાડી ત્યારે સૈયદે ઊનડી કિંમતે ઉધાર માગ્યા છતા સોદાગરોએ વેચવા મન બતા યુ નહિ એ અફઘાનોમા એક માણસ વિચિત્ર રીતે ભવિષ્ય જોનારો હતો અને એની આગાહીમા બધાને વિશ્વાસ હતો એણે કહ્યુ કે હાલ ચાલતી લડાઈમા સૈયદનો વિજય છે. આ આગાહી સાભળી સેવડીને બદલે રૂ કિંમતે સોદાગરોએ ઉધાર ઘોડા આપ્યા સૈયદ વિજય કરીને આવે ત્યારે ઘોડેથી ઉતરતી વખતે પૈસા ચૂકવવા એવી શરત કરી નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવી ઇતિમાદખાન સાથે સૈયદ અમદાવાદ આ યા ત્યારે ત્રણ દરવાજા આગળ સોદાગર એમને મળ્યો અને ઉઘરાણી કરી સૈયદે ઇતિમાદખાનને શહેરના સર્વ શરાફ ઉપર હુકમ લખી આપવા કહ્યુ સોદાગરોના પૈસા ચૂકવાઈ ગયા [29] સૈયદ મુબારક દાન પણ પુષ્કળ કરતા અને આવક આવે તેનો સગ્રહ કરતા નહિ એમના દિલમા ભલમનસાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે કોઇ માણસ ખૂરી દાનતનો છે એમ જ્યારે એમને કહેવામા આવતુ ત્યારે એ ઉત્તર દેતા કે આપણે કોઈનુ ખૂરુ ઇચ્છતા નથી તો આપણુ ખૂરુ કોણ ઇચ્છે? પવિત્રતાની બાબતમા તબિયત બગડતા રાત્રે ઘણી વાર શૌચ જવુ પડે તો તેટલી વાર સ્નાન કરતા ઘરના ઓરડામા બેસી રહી ધર્મધ્યાન કરવામા એ બહુ માનતા નહિ તેથી એ કહેતા કે ઘોડા ઉપર બેસીને પણ હુ ઈશ્વરને ભજી શકુ છુ એમને માટે સિકદરીનો લેખક એક બેત લખે છે કે "સાધુની ટોપી પહેરવાની કાઇ જરૂર નથી સાધુના સદ્ગુણોવાળો તુ થા અને ગમે

૨૮ સૈયદ અપ હના અને એમને દોરવા પડતા એ વાત માત્ર અરબી ઇતિહાસમા છે
૨૯ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૦૪ ૦૫ શરાફ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી પૈસા અપાવવાની વાત નોધપાત્ર છે

તો લશ્કરી પોશાક પહેરે'. ગુજરાતના મુસલમાન અમીરોમાં સૈયદ મુબારકે એક અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે અને એમનો રોજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બંધાવ્યો. તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.[૩૦]

સૈયદ મીરાંની જાગીરનો પ્રશ્ન

ગુજરાતના તખ્તમાં શાંતિ હજી પણ નહોતી. સૈયદ મુબારકના અવસાન પછી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે વૈર વધતાં રહ્યાં હતાં. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાંની સ્થિતિ હવે સારી નહોતી. એના પિતાની જાગીરના પરગણાં ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કના માણસોએ લઈ લીધાં હતાં. મિયાં મંઝુ સૈયદ મીરાંના પણ વફાદાર સેવક હતા અને ઇતિમાદખાન તથા બીજા મોટા અમીરો સાથે સારો સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કને સૈયદ મીરાંને એમના પિતાની જાગીર મળે તેવી ભલામણ કરી વાટાઘાટ શરૂ કરી. ઇમાદઉલ્મુલ્ક મોઢે મીઠું બોલતો, પણ એની દાનત બૂરી હતી. ઇતિમાદખાન સૈયદના ગુણ ભૂલી નહોતો ગયો, એટલે એણે એમના પુત્ર મીરાંને ધોળકા, કપડવંજ, બહિયલ, મરનાત (દામગ) અને વાડાસિનોર પરગણાં નક્કી કરી આપ્યાં. પરંતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કને આ વાત પસંદ પડી નહિ. એણે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને કપડવંજ, મરનાત અને વાડાસિનોર આપી દીધાં અને બહિયલ ઝુઝારખાન હબશીને આપ્યું. સૈયદ મીરાંના માણસો આ જાગીરોનો કબજો લે તે પહેલાં ઇમાદઉલ્મુલ્કના માણસોએ એનો કબજો લઈ લીધો. આમ બંને અમીરો વચ્ચે વિરોધ ખુલ્લો પડતો જતો હતો.[૩૧]

ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે ફરી ઝઘડો

બીજી બાજુ છોકરવાદ સુલતાન પણ આ તકરારોમાં ઉમેરો કરતો જ રહ્યો હતો. એણે ઇતિમાદખાન સામે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાથે કરાર કર્યા એવી વાત બહાર આવી. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભરૂચથી પોતાના પુત્ર ચંગીઝખાનને લશ્કર સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો હતો. હવે બધા વચ્ચે મેળ કરાવવા પોતાનું ગમતું

૩૦ એજ, પૃ ૪૧૦ અને ૪૧૩-૪૧૫ કહે છે કે સૈયદને એક રાત્રે ઊંઘ આવતી નહોતી. કારણ સમજાતું નહોતું. છેવટે તિજોરીમાં કેટલી રકમ છે તે પૂછતાં નોકરોએ કહ્યું કે એક ગામની ઊપજ આજ આવેલી તે પડેલી છે, એટલે એમણે એ રકમ દાન કરી દીધી અને પછી નિરાંતે ઊંઘી ગયા !

૩૧ એજ, પૃ ૪૧૬-૪૧૮. સુલતાનની સત્તા તો હતી જ નહિ પરંતુ અમીરોમાં પણ ખરી સત્તા કોના હાથમાં હતી તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતની ભૂમિ પોતાની મિલકત હોય તેમ આ અમીરો મરજી ફાવે તેને આપતા હતા.

કરી છૂટનાર સૈયદ મુબારક જેવી લાગણીવાળી વ્યક્તિ હતી નહિ ઇતિમાદખાને ચગીઝખાનના સમાચાર મળતા જૂનાગઢથી તાતારખાનને બોલાવ્યો એણે આવી માણ્ક પાસે પડાવ નાખ્યો અને ચગીઝખાને મહમૂદાબાદ પાસે પડાવ નાખ્યો. બન્ને એકબીજાથી પહેલા અમદાવાદ શહેરમા પ્રવેશ કરવા મથતા હતા તાતારખાન વહેલો આવવા છતા ચગીઝખાન પણ શહેરમા પેઠો વેર હવે ખૂબ વધી ગયુ હતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભદ્રના બાદશાહી મહેલ ઉપર તોપો ગોઠવી ઇતિમાદખાનના મહેલ તરફ મો કરી મૂકી. ઇતિમાદખાન પણ શાત નહોતો બેઠો એણે કડી પાસે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ વગેરેથી પોતાના સરદારોને લશ્કર સાથે બોલાવ્યા ગયા સાથે મળી શહેર નજીક આવ્યા હવે એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને કહેવડાવ્યુ કે 'હજી સમજો તો તમારી જાગીરમા ચાલ્યા જાઓ,' નહિતો ભવિષ્યમા એ પણ નહિ રહે" ઇતિમાદખાનનુ બળ જોઇ એની સામે થવાનુ યોગ્ય ન ધારી ઇમાદઉલ્મુલ્ક ભરૂચ ચાલ્યો ગયો ઇતિમાદખાને શહેરમા પ્રવેશ કરી સુલતાન અહમદ ઉપર પોતાની કડક ચોકી મૂકી દીધી [૩૨]

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુલતાન અહમદના ટૂકા અમલ દરમ્યાન ગોવામા ત્રણ ગવર્નરો આવી ગયા ઇ સ ૧૫૫૪મા ડોમ પેરો ડી મેસ્કેરેન્હાસ વાઈસરૉય તરીકે આવ્યો એણે એના ફર્નાન્ડો મર્ટિનેઝ નૌકાસૈન્યનો ઉપરી નીમી સુરતમા રહેતા તુર્કીના વહાણો પકડી લાવવા ૩૨ વહાણના કાફલા સાથે મોકલ્યો સુરતમા કારાહસન-જહાગીરખાન એ વખતે દરોગો હતો એણે વહાણ સોપવાની ના પાડી છેવટે વાટાઘાટ પછી એ વહાણોનો નાશ કરવાનુ ઠર્યું [૩૩] આ વાઈસરૉય માત્ર દશ માસ રહી માદો પડ્યો ને મરણ પામ્યો એની પછી પહેલા જે વસાઇનો સરદાર હતો તે ફ્રેન્સિસ્કો બેરેટો ગવર્નર તરીકે નિમાયો એના વખતમા દક્ષિણના આદિલખાન આગાના વહાણો સાથે લડાઇ થઈ હતી તેમા આગાએ બે વહાણો સલામતી માટે ખભાત બદરે મોકલ્યા હતા એકમા એની સ્ત્રી અને કિંમતી માલ વગેરે હતુ ડોમ એન્ટોનિયો ડી નેરોનાના હાથમા આ વહાણો આવી ગયા [૩૪] ગુજરાતમા આ સમય

૩૨ સિકન્દરી ગુ બા પૃ ૪૧૮ ૧૯ ભદ્રના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની હવેલી સામે ગોઠવાઈ એ જોતા અનો મહેલ કિલ્લામા જ હશે?

૩૩ Danvers I P 503 કારાહસનને પોર્ટુગીઝો Cara Cem લખે છે

૩૪ એ જ પૃ ૫૦૫ આગાનુ નામ પોર્ટુગીઝ લેખણી પ્રમાણે Vacolim Aga લખે છે એ દક્ષિણના આદિલખાનના અમલદાર હતો અને કોકણમા કર ઉઘરાવતો હતો એની પાસે ૭૦૦૦નુ લશ્કર હતુ છતા એન્ટોનિયો નેરોનાએ એને હરાવ્યા

અશાંતિ તો હતી અને જાનમાલની સલામતી નહોતી એવા વખતમાં પણ દક્ષિણના ભાગોને ખંભાત સલામતીનું સ્થળ લાગ્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત ગણી શકાય. પોર્ટુગીઝો હજી સમુદ્રના સ્વામી હતા. મેરેગ ત્રણ વર્ષના અમલ પછી મરતાં એની જગ્યાએ ડોમ કોન્સ્ટેન્ટિનો ડી બ્રેગેન્ઝા વાઇસરૉય તરીકે નિમાઈને આવ્યો.

દમણ બંદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમેશ માટે ગયું

આ વાઇસરૉયે હવે દમણ બંદરનો કબજો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એના પહેલાના ગવર્નર બેરેટોએ ગુજરાતના સુલતાન સાથે વાટાઘાટ ચલાવી પોતાના વકીલ સાથે દસ અરબી ઘોડા અને ૨૪ મમલા ભેટ તરીકે મોકલાવ્યા હતા. સુલતાન તરફથી ફિરંગી વકીલને એમ કહેવામાં આવ્યું કે દમણમાં જે હબસી સરદાર છે તે સુલતાનની અમદાવાદની સરકારનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નથી એટલે જો એને ફિરંગીઓ કાઢે તો દમણ તમને આપવામાં વાંધો નથી.[35] બીજી તરફથી ઇતિમાદખાનની ઈર્ષ્યા કરવાને લીધે ઇમાદ ઉલ્મુલ્કે રમત રમવા માંડી હતી. એણે ૫૦૦ પોર્ટુગીઝ સૈનિકોની મદદના બદલામાં દમણ બંદર આપી દેવા હા પાડી હતી.[36] આમ ગુજરાત જાણે નધણિયાતું હોય એવું અમીરો બનાવી રહ્યા હતા. દમણ બંદર એ વખતે સૈફુલ્મુલ્ક મિફ્તાહ ઉલુઘખાન હબસીના હાથમાં હતું. એ દમણનો કબજો કોઈને આપવા તૈયાર નહોતો અને સામનો કરવાની પણ તૈયારી એણે કરી. ચાર હજાર હબસી સૈનિકો એની પાસે તૈયાર હતા. હવે નવા આવેલા વાઇસરૉય બ્રેગેન્ઝા ૧૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ પોતે ગોવાથી ઊપડ્યો. આ કિનારાની સ્થિતિની તપાસ કરવા ડોમ ડી એગો ડી નૉરોનાને આગળ મોકલ્યો. વાઇસરૉયનો કાફલો દમણગંગા નદીના મુખ આગળ ઊતર્યો અને નૉરોના મોખરાની ટુકડી લઈ આગળ વધ્યો. આ લોકોને દેખતાં જ સીદીઓ લડ્યા વિના પારનેરા તરફ નાસી ગયા. પોર્ટુગીઝોએ એક પણ માણસ ગુમાવ્યા વિના દમણનો કબજો લીધો.[37] વાઇસરૉયે ઘૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના

૩૫ એજ, પૃ. 511 12 સુલતાનને ઘોડા મોકલવાની ભેટનો ઉલ્લેખ બીજા પોર્ટુગીઝ લેખકો ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટે કર્યો છે. ડેન્વર્સ માત્ર બેરેટો ગવર્નરે પરવાનો મેળવેલો એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સીદી બોફતા (Bofata) દમણ ખાલી નહોતો કરતો એમ પોર્ટુગીઝ લખે છે. એ અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે સૈફુલ્મુલ્ક મિફ્તાહ નામનો હબસી અમીર છે.

૩૬ પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી), પૃ. ૪૬૩

૩૭ Danvers I, P. 517 સીદી મિફ્તાહ પાસે ૪૦૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું પણ એ લડ્યો નહિ. પોર્ટુગીઝોએ દરિયાઈ તથા જમીન રસ્તે એમનો રસ્તો બંધ થાય એવો વ્યૂહ કર્યો હતો.

કરી હબસીઓની મસ્જિદને સ્વચ્છ કરાવી દેવળમાં ફેરવી ત્યાં પ્રાર્થના કરી વાઈસરોય તા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૫૫૯ને દિવસે દમણ પહોંચ્યો અને એ દિવસ કેથોલિક પંચાંગ પ્રમાણે "અવર લેડી ઑફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના ઉત્સવનો હતો, એટલે દમણને એણે એ નવું નામ આપ્યું પોર્ટુગાલના રાજાના કેટલાક પત્રોમાં દમણનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્યાંના વતનીઓને "અવર લેડી ઑફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના વતનીઓ કહ્યા છે [૩૮]

પારનેરા અને વલસાડની લડાઈઓ

પારનેરાના કિલ્લામાં રહી હબસીઓ ફિરંગીઓને શાંતિમાં રહેવા દેતા નહોતા એમના સરદાર સીદી મિફતાહ પાસે બે હજાર સવાર હતા દમણથી નાસી આવેલા વેપારીઓને પણ એ લોકો પાછા દમણ જવા દેતા નહોતા આ કારણથી વાઈસરોયે એમની સામે લશ્કર મોકલ્યું હબસીઓની ૫૦૦ માણસની ખુવારી થઈ અને પોર્ટુગીઝ સરદાર મોનિઝ બેરેટો વિજય કરી ૩૬ તોપો કબજે કરી દમણ પાછો આવ્યો વાઈસરોયે દમણમાં નવો કિલ્લો, દેવળ અને કેટલાક મકાનો બંધાવ્યાં, અને રક્ષણ માટે ડી એગો ડી નોરોનાને ૧૨૮૦ સૈનિકો સાથે દમણનો પહેલો સરદાર બનાવ્યો [૩૯] દમણની દક્ષિણે ૪૦ માઈલ છેટે આવેલું વલસાડ બંદર એક નાનો કાફલો મોકલી વાઈસરોયે લીધું અને ત્યાં ૧૨૦ માણસોને રક્ષણ માટે મૂક્યા સીદી મિફતાહે ૬૦૦ સવાર અને બીજા પાયદળ લશ્કર સાથે વલસાડ ઉપર હુમલો કર્યો વલસાડના કિલ્લાનો સરદાર આલ્વારો પિંટો ૧૦૦ ફિરંગી પાયદળ, વીસ સવાર અને કેટલાક દેશી સિપાઈઓ સાથે લડવા આવ્યો, પણ ખુવારી સાથે પાછો પડ્યો, પણ કિલ્લો છોડ્યો નહિ હબસીઓએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો પિંટો આ વખતે મરણ પામ્યો હોવાથી ગોમ્સ ડી સિલ્વાએ દમણથી દસ વહાણોમાં મદદ લઈ ફિટાલ્ગોનાઝ આવ્યો ત્યાંસુધી બચાવ કર્યો સીદી મિફતાહે પણ થોડો વખત ઘેરો બંધ રાખી વધારે લશ્કર લાવીને લડાઈ ચાલુ રાખી પોર્ટુગીઝો કિલ્લામાંથી નીકળી લડતા અને દુશ્મનોને હરાવતા વળી દમણથી મદદ આવતી, પણ કંટાળા ભરેલા ઘેરાનો અંત આવ્યો નહિ તેથી વાઈસરોયે વલસાડનો કિલ્લો છોડી દેવા હુકમ કર્યો એ પછી હબસીઓએ આખો કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને આસપાસનાં ગામ લૂંટ્યાં પાસે આવેલા તારાપુર

---

૩૮ જો કોમિસેરિયેટ બીજા પોર્ટુગીઝ આધારથી પૃ ૪૬૪ અને નોંધ ૧ માં આ વિગત નોંધી છે

૩૯ Danvers I P 512 13 અહીં વલસાડને બેટ Island કહે છે તે સમજાતું નથી વલસાડના રહેવાસીઓ પોર્ટુગીઝોનું નામ સાંભળીને નાસી ગયા એમ લખે છે

બદનામ ડી કૈરિયા હતો. એના ઉપર હુમલો કર્યો. એણે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ ઘવાયો અને દમણ આવ્યા પછી મરણ પામ્યો. એ પછી દમણના સરદાર નોરોનાએ ભારે પ્રયત્ન કરી વૈપીન આગળ હબસીઓને હરાવ્યા, અને એમનો ઘણો સરંજામ લૂટીને દમણ પાછો ફર્યો[૪૦] દીવ પછી દમણ બંદર પણ હવે કાયમ માટે ફિરંગીઓનું થાણું થઈ ગયું. આમ કોંકણને કિનારે ગોવા તો એમનું મુખ્ય થાણું હતું જ અને હવે દીવ તથા દમણ હાથમાં આવ્યાં. દિલ્હીમાં બળવાન મોગલ સત્તા કે દક્ષિણમાં તે પછી મરાઠા સત્તા પણ આ થાણાંને કાઢી શકી નથી એ આપણા દેશની મનોદશાની વિચિત્રતા છે.

ભગવાન બુદ્ધના દાંતનું અપમાન કરવામાં ફિરંગીઓ બની ગયા

હવે ગુજરાત સાથે સંબંધ ન ધરાવતો છતાં, ગુજરાતને હેરાન કરનાર પોર્ટુગીઝોની ધર્માંધતા ભરેલી મૂર્ખાઈનો એક રસમય દાખલો જરા ટૂંકામાં જોઈએ. સિલોન સાથેની એક અથડામણમાં ઈ. સ. ૧૫૬૦માં જાફનાપટ્ટણથી જે લૂંટ મળી તેમાં ભગવાન બુદ્ધનો એક દાંત વાઈસરૉય બ્રેગેન્ઝાને મળ્યો. બૌદ્ધોની આ પરમ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય એટલે બ્રહ્મદેશમાં આવેલા પેગુના રાજાએ એ દાંત મેળવવા માટે પોર્ટુગીઝોને ચાર લાખ ક્રુઝેડો (૧,૦૫,૦૦ પૌંડ)ની રકમ આપીને ખરીદવા કહેવડાવ્યું. પોર્ટુગીઝોની ગોવાની તિજોરી આ વખતે પણ ખાલી હતી અને સરકાર પૈસાની તંગી અનુભવતી હતી, એટલે અમીરો વગેરે ઘણાએ આ સોદો કબૂલ કરવાની સલાહ આપી. પરંતુ એ સમયના ધર્મચુસ્ત પાદરીઓને એ કૃત્ય ધર્મ વિરુદ્ધનું લાગ્યું અને વાઈસરૉય પણ એ મતનો થયો, એટલે એણે એ દાંતનો ભૂકો કરાવી બાળીને ભસ્મ કરીને નદીમાં ફેંકી દીધી. આ બનાવના સ્મારણ માટે એક ઢાલ જેવું પતરું બનાવી એના ઉપર વાસણમાં બળતો દાંતનો ભૂકો ચિતરાવી, આસપાસ અસંખ્ય બૌદ્ધો એમની પવિત્ર વસ્તુ માટે મોટી રકમ આપતા હોય તેવા દેખાવ ચિતરાવ્યા. આ વિચિત્ર કાર્યની છેક પોર્ટુગલમાં પણ હાંસી થઈ. ગોવાના ધર્માંધો આમ કરવા જતાં બની પણ ગયા, કારણ

[૪૦] Danvers I P 516-17 વલસાડનો કેરો લાગો ચડ્યો હોય એમ લાગે છે. તારાપુરના ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે દમણ અને વસાઈ વચ્ચે જ્યાં ઠીક લાગ્યું ત્યાં પોર્ટુગીઝોએ નાનાં થાણાં જમાવ્યાં હતાં. એમાં વલસાડમાં એ લોકો ફાવ્યા નહિ. સેફ ઉલ્મુલ્ક મિફ્તાહ જેને ફિરંગી રીતી ભાડુતા કહે છે તે અમદાવાદની સરકાર કે ભરૂચના ઇમાદલ્મુલ્ક ની સત્તા માનતો નહોતો એ નોંધપાત્ર છે. એ ઇતુધખાની હબસી હતો. તેથી એ સમ ણે વતનો હશે.

કે મિયોનમા જાહેર થયું કે એ દાંત માત્ર ખોટો બનાવટી હતો અને ખરો દાંત એમની પાસે બીજો હતો![૪૧]

મોટા અમીરોની રાજા જેવી સત્તા

ગુજરાતના મોટા અમીરો અંદર અંદર લડયા તો કરતા હતા, પણ હવે તો અમદાવાદની મધ્યસ્થ સરકારનો ડર પણ રહ્યો ન હતો. એ લોકો મન ફાવે તેની સાથે લડાઇ અને સુલેહ કરતા અને સુલેહમાં મરજી મુજબ પ્રદેશો-ની આપલે પણ કરતા. ખિતાબો આપવાનો હક જે માત્ર સુલતાનને જ હતો તે પણ આ લોકો મરજી મુજબ હવે આપતા હતા. આ વખતે અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાન સર્વશ્રેષ્ઠ હતો અને ભરૂચમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક અરસલાન રૂમી સર્વ-સત્તાધીશ હતો. સુરતમા ખાજા સફરનો પુત્ર રજબ અધિકારમા હતો. બીજી બાજુએ હબસી અમીરો જોરમા આવતા હતા અને ત્રણ વગદાર મોટા અમીરોએ ઉલુઘખાનનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો. જુઝારખાન હબસી એના પુત્ર બિલાલ જુઝારખાનના દીવમા અવસાન પછી મોટો લાગવગવાળો અમીર થયો હતો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીના પુત્ર ચંગીઝખાનના પણ નજદીકના ભવિષ્યમા પ્રસિદ્ધ થવાના ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યા હતા આ બધા સુલતાનના જેટલા જ સત્તાધિકારી હતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને તો 'મદ્રે માલુકો'' Madre Maluco ના નામથી પોર્ટુગીઝો ખંભાતનો રાજા જ કહેતા હતા[૪૨] એટલે એ સત્તાધીશ થઇ ગયો હતો.

સુરતના રજબ ખુદાવંદખાને ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને મારી નાખ્યો, પોર્ટુગીઝોની ખટપટ

સુરતનો હાકેમ રજબ ખુદાવંદખાન ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનો સાળો થતો હતો એમની વચ્ચે ખટપટ જગાવવા પોર્ટુગીઝોએ પ્રયત્ન કરવા માડયા. ઇતિમાદખાનની સામે લડવા લશ્કરી મદદ કરવા માટે ઇમાદઉલ્મુલ્કે પોર્ટુ-ગીઝોને દમણ આપેલું તે હવે પાછુ મેળવવા એણે મોટું લશ્કર લઈ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાના સરદાર ડી ઓગો નોરોનાને આ સમાચાર મળતા એવડા મોટા સૈન્યનો સામનો કરતા એ ગભરાયો, એટલે એણે ઇમાદના સાળા રજબને સુરત લખ્યુ કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુરત જીતી લેવા લશ્કર લઇને આવે છે, દમણ

૪૧: Danvers I P 519 20 ડેનવર્સે આ દાતની વિગત માટે પૃ.૫૧૯મા લાબી નોધ લીધી છે. એમા એનો ઇતિહાસ આપેલો છે

૪૨: એ જ, પૃ. 521. પોર્ટુગીઝોને મોટે ભાગે બદરો સાથે સબધ હોવાથી ભરૂચ સુરત વગેરે કિનારાના સ્થળો ઉપર સત્તા ભોગવતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક–મદ્રે મલુકે–ને ખભાતનો રાજા કહે તે સંભવિત છે અમદાવાદમા ઇતિમાદખાન એ સત્તા ભોગવતો હતો.

છતવાનું તો મા બદલાનું જ છે[૪૩] રજબ ખુદાવંદખાને આ વાત સાચી માની સુરત આગળ રજબે પોતાના સ્નેહીને ગઢી કિલ્લામાં જમવા માટે નોતર્યો નજીકની સગાઈ સમજીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાળાને ત્યાં ગયો અને એ સાળાએ એને દગાથી ઠાર કર્યો તા ૨૭ રમજાન ૯૬૬ (ઇ સ ૧૫૫૯)ને રોજ ભરૂચનો આ પ્રસિદ્ધ રૂમી અમીર માર્યો ગયો[૪૪] બીજી હકીકત એવી છે કે ખુદાવંદખાન રજબનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું હતું અને એ પ્રજાને હેરાન કરતો હતો[૪૫] આ માટે રૈયતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક પાસે દાદ માગી ચંગીઝે સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તે થોડા મહિના ચાલ્યો પણ અમદાવાદથી કોઈ મદદ આવી નહિ તેથી એણે સુલેહ કરવા ધારીને પોતાના સ્નેહીને નોતર્યો અને દગાથી મારી નાખ્યો રજબે ઇમાદના લશ્કરમાં કતલ ચલાવી રાને હગાવી નસાડી મૂક્યું દમણનો ડી નોરોના આથી મોટી આફતમાંથી બચી ગયો[૪૬]

ચંગીઝખાનની સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની હરામખોર ખટપટ

હવે પોતાના પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્કના ખૂનનું વેર લેવા ભરૂચથી ચંગીઝ ખાન મોટું લશ્કર લઈને સુરત ઉપર ચડી આવ્યો ખુદાવંદખાન સુરતના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. ચંગીઝખાને બહારથી ઘેરો ઘાલી કિલ્લા ઉપર તોપમારો ચાલુ કર્યો પોર્ટુગીઝોએ આ વખતે પણ દગો અને ખટપટ શરૂ કર્યાં દમણથી નોરોનાએ લુઇઝ આલ્વારેઝ ડી ટેવોરાની સરદારી નીચે દસ વહાણોનો કાફલો સુરત તરફ મોકલી આપ્યો, તે તાપીના મુખમાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ આ કાફલાના સરદારને બન્ને પક્ષ સામે દગા ભરેલી રમત રમવાનું ફરમાન હતું ડી નોરોનાએ ચંગીઝખાનને લખ્યું હતું કે આ મદદ તમારે માટે મોકલવામાં આવી છે કૅપ્ટન ટેવોરા ગોવાના વાઇસરૉયનો એક

---

૪૩ એજ, પૃ 521 22

૪૪ એજ, પૃ 521 અહીં એક વિચિત્ર વાત નોંધવાની છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીના મરણ સુરતમાં હિ ૯૫૨ અને હિજરી ૯૬૬માં ૧૪ વર્ષના અંતરે પણ તા ૨૭ રમજાન એ એક જ તારીખે થયાનું તવારીખો લખે છે આ એક ગોટાળો જ છે પ્રો કોમિ ની આ શંકા ખરી છે, પણ એમણે ઉકેલ કર્યો નથી મને તો આ તારીખે બીજા ઇમાદનું હિ ૯૬૬નું મરણ સ્પષ્ટ લાગે છે, મલીકજીનું મરણ ભૂલથી લખેલું લાગે છે

૪૫ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૧૯ પોર્ટુગીઝ લેખકો પોતાના દગો ને ખટપટ કબૂલ કરે છે છતાં સિકંદરીનું લખાણ રજબના ગાંડપણ માટેનું છે તેનું કારણ સમજાય તેવું નથી

૪૬ Danvers I P 521 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૧૮ ઇમાદને નજીકની સગાઈના દાવે જમવા નોતરી દગાથી ખુદાવંદખાન રજબે માર્યો એટલું તો પોર્ટુગીઝો અને સિકંદરી બન્ને કબૂલ કરે છે

બીજો પણ લશ્કરને આવ્યો હતો, તે એણે ખુદાવંદખાનને આપ્યો. એમાં પોર્તુ-ગીઝોની મદદ એને માટે છે એ જાતનું લખાણ હતું[૪૭] પરંતુ આ ખટ-પટનું કાંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ ભરૂચ તરફ કોઈ શત્રુનું આક્રમણ થયું છે એવા સમાચાર મળતાં[૪૮] ચગીઝખાને એ તરફ પાછા ફરવાનું યોગ્ય ધારી સુલેહ કરી, આથી રેવોગ દમણ પાછો ગયો. એણે ચગીઝખાન પાછો ગયો એ બનાવનો લાભ લઇ હોશિયારીથી ખુદાવંદખાનને કહાવ્યું કે પોર્તુ-ગીઝોએ તમને સમયસર મદદ કરી છે અને એ કારણથી એમના ઉપકાર ના ભાર નીચે તમે દબાયેલા છો. રેવોગ આ પ્રમાણે દમણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો સરદાર ડી નોરોના મરણ પથારીએ પડ્યો હતો[૪૯]

ચગીઝખાનની ફરી સુરત ઉપર ચઢાઈ અને ખુદાવંદખાનને મારી નાખ્યો

ચગીઝખાનનું વેર હજી બાકી હતું. એણે ફરીથી સુરત ઉપર ચઢાઇ કરવા તૈયારી કરી. આ જાણી ખુદાવંદખાને ગોવાના વાઇસરૉયને લખી મોકલ્યું કે ચગીઝખાન ફરી યુદ્ધ કરવા આવે છે તે કારણથી જો તમે મને મારા કુટુંબ અને ખજાના સાથે મારી પસંદ કરેલી જગાએ સલામત પહોંચાડશો તો સુરત બંદર અને કિલ્લો પોર્તુગલના રાજાને તાબે સોંપી દઇશ. આ સમાચાર મળતાં જ વાઇસરૉય કોન્સ્ટેન્ટિનોએ ચૌદ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી ડોમ એન્ટોનિયો ડી નોરોનાની સરદારી નીચે સુરત તરફ રવાના કર્યો અને એની સાથે લુઇઝ ડી મેલોને ડી આગો નોરોનાની જગાએ દમણના સરદારી લેવા મોકલ્યો. આ કાફલો દમણ આવ્યો ત્યારે ડી સા ચાર વહાણ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એ બધાં વહાણો મળીને સુરત તરફ ગયાં. એમાં ૫૦૦ લડાયક માણસો હતા. બંદૂકની ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હતો તેમાં થઇ આ માણસો કિનારે ઊતર્યા અને ચગીઝખાનના ૨૦૦૦૦ માણસોના લશ્કરને હરાવી નસાડ્યું[૫૦] ખુદાવંદખાનને હવે સુરત બંદરનો સોદો ફિરંગીઓ

૪૭ એ જ, પૃ 521, રેવોરાને હુકમ કર્યો કે તારે એવી રીતે દેખાવ કરવો કે બન્ને પોતાનો માને

૪૮ ભરૂચ ઉપરનું આક્રમણ કોનું હતું તે સ્પષ્ટ નથી, પરન્તુ સિકંદરીના વર્ણન ઉપરથી તે ઇતિમાદખાન તરફથી હશે એમ લાગે છે

૪૯ Danvers I P 521 22 પોર્તુગીઝ લેખકો પ્રમાણે નોરોના ગરીબ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો, કારણ એણે જે હતું તે પોતાના દેશ અને રાજાની સેવા માટે વાપર્યું હતું. આ ભાવના પોર્તુગીઝોમાં ખાસ દેખાય છે।

૫૦ એ જ, પૃ 522 આટલા થોડા પોર્તુગીઝોએ વીસ હજારને શી રીતે હરાવ્યા એ આશ્ચર્ય છે શિસ્ત એ જ કારણ હશે

માથે કરવાનો પ્રસ્તાવો થયો હતો એ સલાહ કરનારા લોકો પણ આ વાત જાણી એની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, એટલે એણે ફિરંગીઓને વચન પ્રમાણે સુરત આપી દેવાની ના પાડી. સહાયકોના ભાગવાથી એ નાસીને કિલ્લાની બહાર જતો હતો એવામા ચંગીઝખાનના હાથમા પકડાયો અને એણે એને મારી નાખી પિતાના ખૂનનું વેર વાળ્યુ[૫૧] ક્ષારાદમન જહાંગીરખાને ચંગીઝખાન માથે સનાહ કરી તેથી સુરત એના હાથમા રહ્યું

ચંગીઝખાને ભરૂચ પાસે ઇમાદઉલ્મુલ્કનો રોજો બંધાવ્યો

આ વિજય પછી ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન મહી અને નર્મદા વચ્ચેના જિલ્લાઓની એના પિતાની જાગીરનો વારસ હતો ઇમાદઉલ્મુલ્કને ભલે પોર્ટુગીઝોએ તાત્કાલિક ખંભાતનો રાજા કહ્યો હોય, પરંતુ એનો પુત્ર ચંગીઝખાન તો એક વખત રાજસત્તા હાથ કરી ગુજરાતના પાટનગરમા રાજવી ઠાઠથી રહ્યો હતો એ આગળ જોઈશું એણે ભરૂચ પાસે વેજલપુર ગામની પાસે નર્મદા નદીના કાંઠે આવેલા બાબા રૈહાનના નામથી પ્રસિદ્ધ એક ટેકરા ઉપર પોતાના પિતાનો મોટો રોજો બંધાવ્યો[૫૨] રોજામા કેટલાક લેખ કુરાનેશરીફના વાક્યો સાથે પડેલા છે મરામત વિના એની સ્થિતિ બહુ સારી નથી, પરંતુ સ્થળ મનોહર છે એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે બાબા રૈહાન ૩૦૮ હિજરી–ઈ સ ૯૨૦-૨૧મા ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ગુજરાતમા આવેલા, અને એમના નાના ભાઈ અહમદ અને બીજા ચાળીસ શહીદોની સાથે એ સ્થળે દફન થયેલા, એથી એ સ્થળ પવિત્ર ગણાતું હતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કના રોજાનો લેખ ફારસીમા છે, એમા કુરાને શરીફના વાક્યો ઉપરાંત કેટલીક હકીકત અને બંધાવ્યાની તારીખ આપેલા છે.

'મહાન અલ્લાહ કહે છે, અલ્લાહને રસ્તે જેઓ મરણ પામેલા છે તેમને મરણ પામેલા કહેશો નહિ, પરંતુ તે જીવતા જ છે તેઓનું અલ્લાહ

૫૧ એ જ, પૃ 523 સુરતના લોકોને એ કિલ્લો ફિરંગીઓને સોંપાય એ ગમતું નહોતું અને એમણે ખુદાવંદખાન સામે બળવો કર્યો એ નોંધપાત્ર બીના છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૨૯ ૨૦ મા ચંગીઝખાને દમણ ફિરંગીને આપવાનો કરાર પાકો કરી સજાણ પણ આપવાનુ કબૂલી પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એથી ખુદાવંદખાન બહાર નીકળી ચંગીઝને મળ્યો ને માર્યો ગયો એમ લખે છે

૫૨ રોજામા મળેલા એક લેખમા બાબા રૈહાનની આ વિગત આપેલી છે તેમા કહે છે કે હિ ૩૦૮મા એમણે ભરૂચમા ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, પણ પાછળથી નાસ્તિક ધર્મ પછી વધ્યા મિ કોમિ પૃ ૪૬૮, નો ૨ મા લખે છે કે આ વખતે અણહિલવાડ પાટણમા છેલ્લો ચાવડા રાજા હતો, પરંતુ ચાવડાઓની ભરૂચ સુધી સત્તા હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી

પૂરુ કરે છે અને તેમા તેમને આનંદ છે એમણે જે લોકોને પાછળ મૂકેલા છે અને જેઓ હજી તેમની સાથે જોડાયા નથી તેમનાથી પણ તેમને આનંદ જ છે તેમને દુ ખ કે ભય કોઇ હરકત કરી શકશે નહિ આ ઉમદા સ્થળ અને સુંદર કમાન કે જેણે કોઇને ન મળેલું માન મેળવેલુ છે અને જેણે ઘણા દર્શનાર્થીઓ માટે બંધ દ્વાર ખોલ્યા છે, તે ઉદાર, સુંદર, મહાન નસીબદાર, ખફન, ચંગીઝખાને—જેનું રાજ્ય ઇશ્વર સમૃદ્ધ બનાવો—હુકમ કરીને પોતાના પિતા શહીદ ઇમાદઉલ્મુલ્કનું સ્મારક બંધાવ્યુ છે ખુદા એની કબરને આશીર્વાદ આપો અને એને સ્વર્ગમા વાસ આપો હિ સ ૯૬૭ (ઈ સ ૧૫૫૯-૬૦), લેખ કોતરનાર મુહમ્મદ ખત્તાન છે" ૫૩

સફર ખુદાવદખાન અને મરજાન શામીનો સુરતમાં રોજો

અહીં ખાજા સફર ખુદાવદખાનનો રોજો જે સુરતમા એના પુત્ર રજબ ખુદાવદખાને બંધાવ્યો હશે એમ મનાય છે એની નોંધ લેવી જોઇએ. આ રોજો અમદાવાદી રોજાના ઘાટનો બંધાવેલો છે અને મરામત પછી સુરતમા અમદાવાદી સ્થાપત્યના મકાન તરીકે જુદો પડી આવે છે આ રોજામા સફર સલમાની ખુદાવદખાનના નામ સાથે ટૂંકો લેખ છે પણ આજે એ 'મીરઝા શામીના રોજા'ને નામે સુરતમા ઓળખાય છે એના કારણની નોંધ પણ અહીં લેવી જોઇએ મરજાન શામી સ્થાનિક અમીરોની નામનો એક વીર પુરુષ ઇમાદઉલ્મુલ્ક, મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અને ચંગીઝખાનની સેવામા આ સમયમા આવેલો ઇ સ ૧૫૬૦મા એણે આ અમીરોની નોકરી છોડી દીધી અને ભરૂચથી સ્વયંસેવકોની ટુકડી લઇ પોર્ટુગીઝો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા દમણ તરફ જઇને આસપાસના ગામડા લૂંટી ત્યા કતલ કરવા લાગ્યો ૫૪ આમ કરતા એક ગોળી વાગતા એનું અવસાન થયુ એના શબને સુરત લઈ જઈ સફર ખુદાવદખાનના રોજામા દફન કરવામા આવ્યુ આ મરજાન શામી મુજાહિદ (યોદ્ધો) અને શહીદ બન્ને રીતે માન પામ્યો હતો, તથા ચમત્કારિક પુરુષ પણ ગણાતો હતો, તેથી શુક્રવારે રાત્રે સુરતના મુસલમાનો અને દરિયાઇ ખારવાઓ એની કબરની ઝિયારત કરતા હતા આ કારણથી આજે

---

૫૩ પ્રો કોમિસેરિયેટે આ રોજાના લેખનો તરજૂમો અને એનુ સુંદર ચિત્ર પૃ ૪૬૮ ૬૯મા આપેલા છે

૫૪ હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વિગતો આપેલી છે પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૭૧મા આ નોંધ લીધી છે મરજાન શામીનુ ખાસ વેર ફિરંગીઓ તરફ હોય એમ સમજાય છે

સુરતના મુસ્લાં સત્તામાં આવેલો આ રોઝો મકૂરને બદલે 'મરજાન શામી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.[55]

ચંગીઝખાન અને હબસીઓ વચ્ચે વેર

ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથમાં દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતી તો પૂરેપૂરી રાજા જેવી સત્તા હતી, તે હવે એના મરણ પછી એના પુત્ર ચંગીઝખાનના હાથમાં આવી. હબશી અમીરોમાં જુઝારખાન મુખ્ય હતો એ વખતે મંડલ દિલાવરખાન હબશીને મળેલો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ એના દીવાન યાકૂત સાબિતખાન પાસે હતો ઈ. સ. ૧૫૫૮માં આ મોટો હબશી અમીર ગુજરી ગયો. એનું શબ સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની સાથે દફન કરવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ્યના બધા મોટા અમીરો અને સુલતાન અહમદ પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો.[56] એના મરણ પછી એનો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ જુઝારખાને યાકૂત હબસીના પુત્ર મુહમ્મદને આપ્યો. આ મુહમ્મદ ઉલુઘખાન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ખયરતખાનના ખિતાબથી પણ જાણીતો છે. ઉલુઘખાનનો ખિતાબ સલ્તનતના ખિતાબોમાં ઊંચો ગણાતો હોવાથી સુલતાનને તો શું પણ દક્ષિણ ગુજરાતના સત્તાધીશ જેવા ગણાતા ચંગીઝખાનને પણ પૂછ્યા વિના જુઝારખાને યાકૂતના પુત્રને આપી દીધો, એ કારણથી ચંગીઝખાનને ખોટું લાગ્યું અને હબસીઓ સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં હબસીઓ હાર્યા ચંગીઝખાને પોતાના કૂતરાઓને હબસી અમીરોના નામ આપી ગળામાં ચિઠ્ઠીઓ બાંધી.[57] આમ ગુસ્સે થયેલા હબસીઓ અમદાવાદ જઈ ઇતિમાદખાનને શરણે ગયા ઇતિમાદને તો એટલું જ જોઈતું હતું એ લશ્કર ભેગું કરી ભરૂચ ઉપર ચડ્યો ચંગીઝખાન આ વખતે કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. સોરઠના તાતારખાને આ બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઇતિમાદખાને એને સાંભળ્યો નહિ તેથી તાતારખાનને ખોટું લાગ્યું એટલે એણે ઉત્તર

---

૫૫ સુરતમાં કિલ્લા સિવાય આ એક જ ઐતિહાસિક મકાન નોંધપાત્ર છે આજે મલીક ગોપીના નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થળોનો કોઈ અવશેષ નથી ખ્વાજા સફર માત્ર રાજદ્વારી પુરુષ હતો મરજાન શામી ચમત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ હતા તેથી રોઝો એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને મરજાનનું અપભ્રંશ મિરઝા આજે થઈ ગયું છે

૫૬ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ. એનો કર્તા હાજી દબીર ઉલુઘખાનની નોકરીમાં હતો એટલે એને લગતી વિગતો એણે પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી આપી છે સર ડેનિસન રોસે ભા ૨ પ્રસ્તાવનામાં તથા અનુક્રમણિકામાં એ અમીરના નામ સામે નોંધો આપેલી છે

૫૭ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૨૦-૨૧. હબસીઓનો કદમગલ નામનો હાથી ધ્વજ સાથે ચંગીઝખાને પકડ્યો હતો

ગુજરાતના ઇતિમાદખાનના સાથીઓ મુબાખાન અને શેરખાનને ચડાવી ખટપટ આરંભી. ફતેહખાન બનુચ આ ત્રણ બળવાખોરોની સામે ઇતિમાદ ખાન તરફથી લડતો હતો રાધનપુર આગળ લડાઈ થઇ તેમા ફતેહખાન હાર્યો આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા એટલે એ તુરત જ ભરૂચ છોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ દઢ કરવામા રોકાયો ચગીઝ ખાન આ રીતે છૂટી ગયો ૫૮

ઇતિમાદખાને સુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમા આ વખતે ઘણા વિદેશીઓ આવ્યા હતા ઇતિમાદ ખાનને ડર હતો કે આ નવી અશાતિનો લાભ લઈ સુલતાન અહમદ સ્વતત્ર થવા માથુ ઊંચુ કરે તો શુ કરવુ' સુલતાન ઠોકરવાદ અને દારૂની લતે ચડેલો હતો એ દારૂના ઘેનમા કેળના થડને તરવાર મારીને 'ઇતિમાદખાનનુ માથુ ધડથી જુદુ કરુ છુ' એમ બોલતો એ જ પ્રમાણે 'વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કના માથા પણ જુદા કરીશ' એમ બોલતો આ બધી બદલાયેલી બાજી જોઈ ઇતિમાદખાને સુલતાનને જ મારી નખવા નિશ્ચય કર્યો વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાનને મહેલમા ખાનગી રીતે બતાડી એક દિવસ સુલતાનના મુખથી એને મારી નાખવાના શબ્દો સભળાવ્યા ઇતિમાદખાને તે વખતે બહાર આવી સુલતાનને કહ્યુ કે "તમારા હક્કમા મેં શુ ખોટુ કર્યું છે ? તમે આમ બોલો છો ?' સુલતાન હવે ગભરાઈ ગયો હતો ૫૯ ઇતિમાદના માણસોએ એને મારી નાખ્યો અને એની લાશને સાબરમતી નદીની રેતમા ફેંકી દીધી હિ સ ૯૬૮ શાબાન માસની પાચમી તારીખે સોમવારની રાત્રે (૨૧ એપ્રિલ ૧૫૬૧) આ બનાવ બન્યો એને માણેકચોકમા અહમદશાહના રોજામા દફન કરવામા આવ્યો મકતુલ શુદ બી ગુનાહ–કોઇ પણ ગુનાહ વગર એને મારી નાખવામા આવ્યો, એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી એ તારીખ નીકળે છે ૬૦

---

૫૮ એ જ, પૃ ૪૨૦૨૧ ચગીઝખાનને સુરતથી ભરૂચ પાછા આવવુ પડેલુ તે આ લડાઇના સમાચારથી હતુ

૫૯ સિકંદરી, પૃ ૪૨૧ ૨૨ કેળના થડ કાપી આ પ્રમાણે સુલતાન બોલતો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીના ખૂબ ટૂકા વર્ણનમા પણ પૃ ૩૯૬મા આપેલુ છે તબકાત પ્રમાણે સુલતાનના દેહને વજીહઉલ્મુલ્કના મહેલની સામેના નીચા ભાગમા ઇતિમાદે ફેંકી દી ધેલુ, અને એવી વાત ચલાવેલી કે સુલતાન વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યા કાવાદાવા અને ખટપટ જમાવવા ગયેલો અને ત્યા ન ઓળખાવાથી માર્યો ગયેલો

૬૦ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૨૨ વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યા સુલતાન ગયેલો [illegible] પણ કબૂલ કરે છે

આ અશાંત સમયમાં વસ્તીની દશા

અનેક ખટપટો અનેક નાનીમોટી લડાઇઓ, અને એ માટે અમીરો તથા તેમનાં લશ્કરોની ગુજરાતભરમાં દોડાદોડ, ચોતરફની અશાંતિ, નાશ, તથા જાનમાલની ખુવારીવાળા ગુજરાતના ઇતિહાસના આ કમનસીબ સમયનો નગણા અને નામના સુલતાનના અવસાનથી અંત તો ન આવ્યો. સલ્તનતનો સૂર્ય અસ્ત થતો નીચો ઊતરતો જતો હતો અને અંધકારની છાયા પડવાની તૈયારી થતી હતી. આ બધી દોડાદોડમાં દેશની મૂળ વસ્તી અને વેપારી વસ્તીની શી હાલત હતી એની નોંધ તો લશ્કરની દોડાદોડનો ઇતિહાસ લખનાર લેખકો લેતા જ નથી. પોર્ટુગીઝોના વર્ણન ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવશે તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વસ્તીએ કાચબાની પેઠે પોતાનાં સામાજિક અંગ સંકોચીને સત્તાધીશોનું મન શામ અને દામથી શાંત રાખીને કપરા સમયમાં બન્યો તેટલો પોતાનો બચાવ કર્યો એમ માનવું પડે. જેમનામાં લડવાનું જોર હતું તે દિલ વગર બાકુતીની પેઠે જેમણે પૈસા આપ્યા તેમની તરફથી લડયા. શક્તિ નહોતી તે લૂંટાયા કે વેઠે પકડાઇને મજૂરી કરી.[૬૧]

મુઘલ સરદાર બહેરામખાન ખાનખાનાનનું પાટણમાં ખૂન

આ વખતે–ઇ. સ. ૧૫૬૧માં–ગુજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો તેની નોંધ લેવી જ પડે. મુઘલ શહેનશાહ હુમાયુનો સગો અને મુખ્ય સરદાર તથા અકબરનો મુરબ્બી સુપ્રસિદ્ધ બહેરામખાન ખાનખાનાન મક્કા શરીફની હજ કરવા નીકળ્યો હતો. ગુજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાટણ મોટું અને સુંદર સ્થળ હતું એટલે પોતાના કુટુંબ અને રસાલા સાથે થોડા દિવસ આરામ લેવા ત્યાં રોકાયો.[૬૨] પાટણમાં ઇતિ-

---

૬૧: આ વિષયની વધારે ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. હિંદુ પ્રજાના પોર્ટુગીઝોએ જે થોડાં વર્ણનો કર્યાં છે તે ઉપરથી આ વસ્તુસ્થિતિ સમજાય છે. મુસલમાન સત્તાના સમયમાં "ગુજરાતી" તરીકે જે સામાન્ય ઉલ્લેખો લેખકોએ તથા મુસાફરોએ કરેલા છે તેનો અર્થ "ગુજરાતી મુસલમાનો" એવો મોટે ભાગે થાય છે. હિંદુઓને માટે પોર્ટુગીઝોએ 'બનિયા–વાણિયા–શબ્દ વાપર્યો છે. અને મુસાફરોએ જેન્ટાઇલ gentiles–શબ્દ વાપરેલો છે. બારબોસા સ્પષ્ટ લખે છે કે એમના રક્ષણનો આધાર કેવળ મુસલમાન ઉપર જ હતો.

૬૨: અબુલફઝલ: અકબરનામા, ભા. ૨. બેવોરિજનો તરજુમો, પૃ.૨૦૦-૨૦૨. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૨૬૮, બદૌની. મનતુખબુત્તવારીખ, ભા. ૨, W.H Lowe નો તરજુમો, પૃ. ૪૦. ત્રણ લેખકોની મુખ્ય વાત એક છતાં ઝીણી વિગતોમાં સહેજ ફેર છે. અબુલફઝલે લબાણથી વિગત આપી છે. અબુલફઝલ: અકબરનામા, ૨, પૃ. ૧૯૯ ૨૦૦ મા બહેરામખાનનું વર્ણન કરતાં રસમય વાત કરે છે. એ માણસ આમ સારો હતો,

માદખાન તરફથી મુસાખાન ફુલાદી સૂબો હતો એ વખતે કેટલાક તોફાની અફઘાનો પણ ત્યા રહેતા હતા એમાના એક મુબારકખાન લોહાણી નામના અફઘાનના પિતાને પંજાબમા મચ્છીવાડાની લડાઈમા બહેરામખાને મારી નંખાવેલો,[૬૩] એટલે આ અફઘાનને એના પિતાના મરણનુ વેર લેવા ઇચ્છા હતી તે સાથે શેરશાહના પુત્ર સલીમખાનની કાશ્મીરી સ્ત્રી અને એની પુત્રી પણ હજ કરવા જતા હતા તે સાથે જ હતા બહેરામખાનના ચાર વર્ષના પુત્ર અબ્દુરરહીમખાન સાથે એ કન્યાનુ સગપણ કરવુ એવી વાત અહીં ચાલી રહી હતી એમ કહેવાય છે કે અફઘાનોને એ સગપણ પસદ નહોતુ[૬૪] સૂબા મુસાખાન ફુલાદીએ બહેરામખાનની સારી મહેમાનગીરી કરી હતી, પરતુ અફઘાનો એનાથી દબાતા નહોતા પાટણના નિવાસ દરમ્યાન બહેરામખાન ત્યાના બાગબગીચા અને સહસ્રલિંગ તળાવની સહેલ માણવા જતો હતો સરોવરના બકરથલમા એક સુદર મડપ હતો ત્યા નૌકામા સહેલ કરીને બહેરામખાન પાછો આવ્યો કાંઠે ઊતરીને એ વાહનમા બેસવા જતો હતો એવામા એને માન આપવા આવતા હોય એમ ત્રીસથી ચાળીસ અફઘાનો આવ્યા એમાના એકે ખાનને પાછળ બરડામા એવા ગળથી ખંજર માર્યું કે એની અણી આગળ છાતીમા બહાર આવી, ને ખાન મરણ પામ્યો બીજાએ તરવારથી એનુ માથુ જુદુ કરી નાખ્યુ[૬૫] એનો મૃતદેહ ધૂળમા પડેલો હતો ત્યાથી કેટલાક ફકીરોએ ઉઠાવી શેખ હીસામની દરગાહમા એને દફન કર્યો તા ૧૪ જમાદીઉલ અવ્વલ હિ ૯૬૮–ઈ સ ૧૫૬૧ જાન્યુ

પણ કુસગ જે મનુષ્યજાતના દોષોમા સવથી મોટો છે તેનાથી એ બગડ્યો હતો ખરાબ સોબતીઓ એની વધારા પડતી ખુશામત કરતા તેથી તે પોતાના ગુણ જ ખરા કે ખોટા માત્ર જોતો, દોષ જોઈ શકાતો નહિ એથી એની પડતી આવી

૬૩ એ જ પૃ ૨૦૦ બદૌની, પૃ ૪૦ બદૌની લખે છે કે મુબારકખાને બહેરામખાનનુ ખૂન કર્યું ને એના નામને (મુબારક) ન શોભે એવુ એ કાર્ય હતુ

૬૪ અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૧ ૨૦૩ તબકાતઇલિયટ, ભા ૫ પૃ ૨૬૯ કાશ્મીરી કન્યાની વાત માત્ર અબુલફઝલે અકબરનામામા જ લખેલી છે, બીજા બે ગ્રથોમા નથી

૬૫ અકબરનામા ભા ૨ પૃ ૨૦૧ ૨૦૨ અને નોધ ૧ બદૌની પૃ ૪૦મા કહે છે કે કાશ્મીરી કુટુબ હાજીખાન અલવરી સાથે પાટણ નહોતુ આવ્યુ પણ હાજીખાન પાટણમા જ હતો એણે અને સૂબા મુસાખાને બહેરામખાનને સારુ માન આપ્યુ પણ સગપણ આ કોઈને પસદ નહોતુ સત્કારવા છતા સૂબો ખાનનુ રક્ષણ ન કરી શક્યા એનુ કારણ આ હોય એમ ધારવામા આવે છે તબકાત ઇલિયટ ભા ૫ પૃ ૨૬૮ ૬ મા પાટણનુ નામ હિંદીમા નરા(Nara) છે તળાવને માટે 'ગોવાળી શબ્દ વાપરે છે, ને 'સહસનક સહસ્રલિંગ માટે પ્રસિદ્ધ છે ત્યા હજાર મદિરના જેવુ એક રાણામડ (Ranamand) નામે મદિર છે એમ લખે છે આ સમન્વય ઠેતુ નથી

આરી ૩૧ ને રોજ આ બનાવ બન્યો[૬૬] એના શરીરને પાછળથી મશહદ લઈ જઈને ત્યા દફન કર્યું મરણ સમયે એનુ વય માત્ર ૩૬ વર્ષનું હતુ હજ કરવા જતી વખતનો ઇહરમ—હજનો ખાસ પોશાક એણે ધારણ કરેલો હતો[૬૭] એના કુટુમ્બને મુશ્કેલીથી બહુ સભાળપૂર્વક અમદાવાદ મોકલી દીધુ[૬૮] પાછળથી અકબરના હુકમથી એ લોકોને આગ્રામા રહેવાનુ નક્કી થયુ આ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુરરહીમ ખાનખાનાને ગુજરાતના ઇતિહાસમા જે ભાગ ભજવ્યો છે તે આગળ જોઈશુ.

સોળમી સદીનાં પાટણ અને સહસ્રલિંગની સ્થિતિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અહીં એક નોધ લેવી જોઇએ કે પાટણમા હિંદુ રાજપૂત રાજ્યના અતને આ સમયે (૧૫૬૧) અઢી સદી વીતી ગઈ હતી મુસલમાન રાજ્ય દઢ રીતે પગભર થઈ ગયુ હતુ ગુજરાતનુ પાટનગર પાટણ થી ફેરવાઇને અમદાવાદમા સ્થપાયે પણ દોઢસો વર્ષ થઇ ગયા હતા પાટણ મા અમદાવાદથી સૂબા નિમાતા છેલ્લા વીસ વર્ષ તો ટટા બખેડા અને દોડાદોડીના જ ગયા હતા, છતા બદરના નગરો બાદ કરતા પાટણ હજી પણ અમદાવાદથી બીજી પક્તિનું શહેર રહ્યું હતુ અમદાવાદના બાદશાહો પાટણ વારવાર જતા અને મુસલમાન વિદ્વાનોનુ પણ એ કેન્દ્ર રહ્યું હતુ તે સાથે ૧૫૬૧ સુધી તો એ બાગબગીચાથી શોભતુ રમ્ય શહેર હતું, અને ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમા બદરો તરફ જતા પથિકોને આરામના થોડા દિવસ અહીં પસાર કરવાનું મન થાય એવુ મનોહર પણ હતુ સહસ્રલિંગ તળાવ એ સમયે સારી સ્થિતિમા હશે એમ પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે

---

૬૬ અકબરનામા, ભા ૨ પૃ ૨૦૨૩ કાસીમ અરસલાને કવિતામા એના મરણની તારીખમા શહીદ શુદ "મુહમ્મદ બેરામ" એ શબ્દો લખ્યા છે તે ઉપરથી હિ ૯૬૮ નીકળે છે

૬૭ હજ કરવા જતા પહેરવાના પોશાકને ઇહરામ કહે છે (બદૌની ભા ૨, પૃ ૪૧) તબકાત એકલા 'મુહમ્મદ બેરામ" શબ્દ લખે છે, પરન્તુ ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરો છે અકબરનામા અને મનતુખબુત્તવારીખમા તારીખ કાઢી આપની અને ઇહરામ પહેલાના વર્ણનના કાવ્યની થોડી લીટીઓ આપી છે બદૌની પણ બહેરામખાનના ગુણોના વખાણ કરે છે, પરન્તુ અબુલફઝલ જે ખામીઓ લખે છે તે કારણથી અકબરને એના ઉપર અણગમો પેદા થયો

૬૮ અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૨ ૨૦૪ ખાનખાનાનના કુટુંબનો રસાલો અને સામાન અફઘાનોએ લૂંટી લીધા એમના કુટુંબને અમદાવાદ જતા રસ્તામા પણ તોફાનીઓએ સતામણી કરવી ચાલુ રાખી હતી, પરતુ મુશ્કેલીઓ પડવા છતા પણ કુટુંબ સલામત અમદાવાદ પહોચ્યુ ત્યા થોડો સમય રહ્યા પછી આગ્રા લઈ જવા વ્યવસ્થા થઈ

એમા હોડીમા બેસી મહેલ માની શકાય એટલુ પાણી રહેતુ હશે એમ પણ લાગે છે. તળાવની વચ્ચેના બેટસ્થળ ઉપર કોઈ મદિર હોવાની જગ્યાએ મુસલમાન સત્તાધીશોએ મડપ કરાવ્યો હતો એમ મનાય છે પાણીમા રહેતા આવા મડપને મુસલમાન ફારસી લેખકો 'નિશિમન' કહેતા હતા [૧૯]

આ સમયના મુખ્ય અમીરો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમા ખરી રીતે અમીરોનુ રાજ્ય હતુ એ આગળ કરેલા વર્ણનો ઉપરથી સમજાશે એમા સૈયદ મુબારક બુખારીનુ ચરિત્ર જોઈ ગયા ઇતિમાદખાન સિવાય બીજા મોટા અમીરો પરદેશી હતા અને એમને પોતાનો અગતસ્વાર્થ સચવાય તો ગુજરાતની કે એના લોકોની દરકાર પડી નહોતી ઇતિમાદખાન પણ સ્વાર્થી હતો એની સત્તા હજી વાપરવાની હતી એટલે એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ ઈમાદઉલ્મુલ્ક અસલાન અને સૈયદ ખુદાવંદખાન દક્ષિણ ગુજરાતમા અને ભરુચ અને સુરતમા રહેતા જેવા હતા એમના ચરિત્રમા પણ અગતસ્વાર્થ અને ખટપટ સિવાય ખાસ કોઈ ન હોવાથી એમની વિસ્તૃત નોધ લેવાની જરૂર નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્તર ગુજરાતમા શેરખાન, મુસાખાન, અને સૌરાષ્ટ્રમા તાતારખાનની પણ ખાસ નોધ લેવાની જરૂર નથી ઈમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચગીઝખાન ભવિષ્યમા મોટી પદવીએ ચડ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશુ હબસી અમીરોમા ત્રણ ઉલુઘખાન થઇ ગયા તેના ઉલ્લેખ કર્યા છે તેમા છેલ્લો ખયરતખાન મુહમ્મદ ઉલુઘખાન આગળ રાજ્ય ખટપટમા સારો ભાગ લે છે એ જ સમયે સિતાનનો પુત્ર ઝુઝારખાન પણ મોટો હબસી અમીર થયો એ બનેનો ઉલ્લેખ પણ આગળના પ્રકરણમા કરીશુ અકબરની ચડાઇ વખતે આ બધા અમીરોએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એટલે આ પ્રકરણમા એમના સામાન્ય ઉલ્લેખ સિવાય વિસ્તારને સ્થાન નથી એ છેલ્લા મુહમ્મદ ઉલુઘખાનની સાથે ગુજરાતના બહુમૂલ્ય અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીરનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઇએ એનો પિતા મૂળ પાટણનો વતની સુલતાન બહાદુરના જનાના અને ખજાના સાથે મક્કા શરીફ ગયેલો હાજી દબીર મક્કાથી ઇ સ ૧૫૧૫મા અમદાવાદમા

૧૯ અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૩ ૪મા નોધમા ભાષાંતરકારે આ નિશિમન શબ્દ આપ્યો છે અને એને પાણીની વચ્ચેનો મડપ water pavilion કહે છે એ જગ્યાએ પહેલા મદિર હશે અને મુસલમાનોના સમયમા મડપ થયો હશે એમ મનાય છે દક્ષિણમા તળાવોમા બેટસ્થલમા આવા મડપો જોવામા આવે છે તેને ટપ્પા મહલ કહે છે એમા કાકરિયાની જેમ પુલથી નહિ પણ હોડીમા જવાનુ હોય છે ઉપરનુ વર્ણન પણ એવુ જ જણાય છે

વરયો, અને ૧૫૫૮મા ઉલુગખાનની નોકરીમા જોડાયો ને ૧૫૭૩ સુધી એની સાથે રહ્યો, એટલે એની ઇતિહાસમા સૌથી વધારે કીમત હબસીઓની અને ખાસ કરીને ઉલુગખાનની આવે છે મક્કામા એ આસફખાન પાસે હતો અને ગુજરાતમા ઉલુગખાન સાથે હતો તેથી એનુ આખુ નામ અબ્દુલ્લા મુહમ્મદ બીન સિરાજુદ્દીન ઉમર, અલ મક્કી, અલ આસફી, ઉલુઘખાની, એવુ છે, પણ હાજી અદ્દબીરના નામથી એ પ્રસિદ્ધ છે[૭૦]

સીદી અલી રેઇસે ૧૫૫૪માં કરેલુ ગુજરાતનુ વર્ણન

આ વખતે ઈ સ ૧૫૫૪મા સીદી અલી રેઇસ નામનો એક તુર્કીનો નૌકાસેનાપતિ ગુજરાતમા આવેલો તેની નોંધ રસપ્રદ હોવાથી અહીં લેવી જોઇએ એ લેખક, કવિ, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખાસ કરીને ભૂગોળ ખગોળ તથા સમુદ્રને લગતા શાસ્ત્રનો ખાસ જાણકાર હતો એનું 'અલ મુહિત'-'મહાસાગર' એ નામનુ પુસ્તક એણે ઇ સ ૧૫૫૪મા અમદાવાદમા લખીને પૂરુ કર્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી વાત છે તુર્કીના એક કાફલાના સેનાપતિ તરીકે એ ઇરાની અખાતમા આવેલો મસ્કત આગળ ફિરંગીઓના કાફલાની સાથે થતા સખત લડાઇ થઇ એમા એ હાર્યો અને ગુજરાતના

૭૦ હાજી દબીરના વડવાઓ ચૌદમી સદીના અતમા ઉત્તર હિંદથી પાટણમા આવીને વસેલા, અને વિદ્યાના અધ્યયન અધ્યાપનમા ખાસ રસ લેતા હતા, તથા લેખક પણ એ કુટુંબમા થયા હતા ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતથી આ રીતે તેઓ ગૂજરાતી થયા હતા હાજીદબીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને આસફખાને બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો મક્કા લઇ જતી વખતે, પોતાના મુખ્ય કારભારી તરીકે સાથે લીધો હતો આ ઇતિહાસ લેખક હાજીનો એ વખતે મક્કામા ઈ સ ૧૫૩ મા જન્મ થયો હતો ઈ સ ૧૫૫૫મા એ હિંદ પાછો આવ્યો હતો આસફખાન જ્યારે ઇજિપ્ત તુર્કી વગેરે સ્થળે ગયો હતો ત્યારે સિરાજુદ્દીન આખા જનાના અને ખજાનાનો રક્ષક હતો ખજાનો તથા જનાનો કબજે કરી લઇ લેવાનો ઇજિપ્તથી મક્કાના હાકેમ ઉપર હુકમ નીકળ્યો ત્યારે આસફખાને એ રદ કરાવ્યો હતો એ બના સમાચાર મક્કામા સિરાજુદ્દીનને મળ્યા ત્યારે એણે અને જનાનાની સ્ત્રીઓ તથા નોકરોએ જે વિષમ મનોદશામા રાત્રિ ગાળી હતી તેનુ વર્ણન એણે લેખકને કહેલુ તે રસમય છે ગૂજરાતની મીઠાઇઓ અને મુરબ્બાએ ના થાળ એણે તે રાત્રિએ એક મજલીસમા વહેંચેલા તેનુ વર્ણન પણ કર્યું છે વહાણ મારફતે ખાદ્ય ચીજો પણ દૂર દેશાવર જતી તે રસમય વાત એ જમાનામા તો, ગણી શકાય આસફખાનને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ ગૂજરાત પાછો તેડાવી લીધો ત્યારે એણે બધુ સિરાજુદ્દીનને સોંપ્યુ હતુ આ બધુ વર્ણન તથા લેખકની શૈલી વગેરેનુ વર્ણન સર ડેનિસન રોસે, અરબી ઇતિહાસના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામા કર્યું છે તેમા લેખકે પોતાના પિતા એ કહેલી વાતનો ઉતારો આપ્યો છે 'બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો' એ મથાળાના લેખમા નવચેતન માસિકના ૧૯૫૬ની દિવાળીના અંકમા મેં એ બધી વિગતો વિસ્તારથી આપી છે

કિનારા તરફ નાસવા પ્રયત્ન કર્યો મકરાણના કાંઠા આગળ થઇ આવતા અરબી સમુદ્રમા એને વંટોળિયાનુ તોફાન નડયુ તેથી એ કચ્છના અખાત તરફ ઘસડાઇ આવ્યો ત્યાથી એનો અસ્તવ્યસ્ત થયેલો કાફલો સૌરાષ્ટ્રને કિનારે પુરબિયાણી,[૭૧] સોમનાથ, માગરોળ વગેરે થઇને દીવ પાસે આવ્યો, પણ ત્યા ફિરંગીઓના ડરથી ગયો નહિ ત્યાથી આગળ ચાલતા પાછુ દરિયાઈ તોફાન નડયુ, અને વહાણો ભાગી જશે એ ડર ક્ષણે ક્ષણે લાગવાથી બધા ખારવા નવરા થઇ પીપ લઇ જીવ બચાવવા તૈયાર થયા અલીએ પોતે જો બધા તોફાનથી બચે તો એક સો ડયુકેટ મક્કાના ગરીબોને વહેંચવાની બાધા રાખી છેવટે તોફાન શમ્યુ અને દમણને કિનારે એ લોકો ઊતર્યા. ત્યા ગૂજરાત તરફથી મલીક ઇઝીઝ સરદાર હતો તેણે એમને સહાય કરી સરદારે આ બદર ખુલ્લુ હોવાથી ફિરંગીઓ ગમે ત્યારે આવે માટે એ લોકોને સુરત ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી ફિરંગીઓનો ડર આ તુર્કોને એટલો ભારે હતો કે કેટલાક જમીનને રસ્તે સુરત ગયા અને થોડા વહાણોમા ગયા. કેટલાકે દમણમા જ નોકરી સ્વીકારી. અલી રેઇસે આ બધુ વર્ણન અને પોતાના દરિયાના અનુભવો 'મિરાત અલ મમાલિક' નામના ગ્રથમા આપ્યા છે[૭૨]

રાજકીય પરિસ્થિતિ

સુરતમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક તરફથી આગા હમ્ઝા કોટવાલ હતો અલી રેઇસ એ સમયના ગૂજરાતના રાજકીય વાતાવરણનુ પણ વર્ણન કરે છે, અને કહે છે કે સુલતાન અહમદ ત્રીજાને લશ્કરે સ્વીકાર્યો હતો, પણ નાસિરઉલ્મુલ્ક નામના અમીરે બળવો કરી સ્વીકારવા ના પાડી હતી[૭૩] એણે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરને મદદ માટે લખ્યુ હતુ અને બદલામા દમણ, સુરત, ખભાત, ભરૂચ, સોમનાથ, માગરોળ, પુરબિયાણી બદરો આપવાનું કહ્યુ હતુ અલી રેઇસ કહે છે કે સુલતાન અહમદ લશ્કર લઇ મારી પાસેથી

૭૧ પ્રો કોમિસેરિયેટે એમના ગુજરાતના ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)મા આ સીદી અલી રેઈસ માટે એક આખુ જુદુ પ્રકરણ લખેલુ છે એમા એનુ ચરિત્ર તથા ગૂજરાત સાથે સબધ ધરાવતી ન હોય એવી બીનાઓ પણ લખી છે પૃ ૪૭૭થી ૪૮૮ સુધી લબાણથી વર્ણન છે આ માણસની મુસાફરીના અહેવાલનો ગૂજરાતને લગતો ભાગ અંગ્રેજીમા તરજુમો કરી મિ હેમરે મુબાઈ લિટરરી સોસાયટી આગળ વાચેલો અને એ છપાયેલો અહીં માત્ર ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાથી સાર જ લીધો છે

૭૨ એ જ, પૃ ૪૮૦, મિરાત મમાલિક દેશોનુ દર્પણ

૭૩ નાસિરઉલ્મુલ્ક નામના અમીર માટે જે ગૂચવાડો છે તેની ચર્ચા પાછળ કરી છે આ અમીર જુદો હોવો જોઇએ અને હબસી હોય એમ લાગે છે

બન્ને તુર્કી તોપચીઓ સાથે ભરૂચ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને બગાવતખોર નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવ્યો, એ પછી નાસિરઉલ્મુલ્ક મરણ પામ્યો સુલતાને ભરૂચથી ખુદાવંદખાન અને કારાદમન જહાંગીરખાનને સુરત મોકલ્યા અલી રેઈસનો આ અહેવાલ તવારીખોથી જુદો પડે છે, અને અહમદશાહ બીજો લશ્કર લઈને ભરૂચ ઉપર ચડ્યા એ હકીકત એની બીજી વિગતો જોતા નવાઈ પમાડે એવી છે.[74] પોર્ટુગીઝોએ ખુદાવંદખાનને દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યું કે સુરત સામે અમારે કાંઈ લડવુ નથી, પણ તુર્કી અમીરોને અમને સ્વાધીન કરી દો ખુદાવંદખાને એ બાબત સ્પષ્ટ ના પાડી. તુર્કી સૈનિકો દૂતને મારી નાખવાના હતા, પણ અલીએ પરદેશની ભૂમિ ઉપર કાંઈ આક્રમ કરવાની મનાઈ કરી સુરતમા ઘણા મહિના રહેવાથી અને બે વર્ષનો પગાર ન મળવાથી તથા સરંજામ ખૂટી પડવાથી એના માણસો પણ કંટાળી ગયા હતા, એટલે એમને, જર્જરિત વહાણોના કપ્તાને અને લશ્કરનો સામાન વગેરે ખુદાવંદખાનને વેચી દીધુ ઘણા તુર્કોએ ગુજરાતમા નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને બે સરદારો તથા પચાસ માણસો સાથે દરિયાઈ રસ્તે હજ્જ જવુ અશક્ય થવાથી, જમીનરસ્તે જવાનો નિશ્ચય કરી સુરતથી અમદાવાદ જવા ઊપડ્યા[75]

સુરતથી અમદાવાદ જતાં જોયેલાં વડવાંદરાં ને વાગોળ

સીદી અલી રેઈસ સુરતથી ભરૂચ, વડોદરા, ચાંપાનેરને રસ્તે અમદાવાદ જવા ઊપડ્યો રસ્તામા એણે જે જે વિચિત્રતા જોઈ એનું વર્ણન કર્યું છે નવા વૃક્ષો જોયા તેનું પણ વર્ણન કર્યું છે તાડના ઝાડ, એમાંથી થતી તાડી અને તેનાથી ચડતા કેફનુ વર્ણન કર્યું છે કેટલાક ઝાડ ઉપર ચાળીસ ઈંચ જેટલી લાંબી ને બે પાંખોવાળી વાગોળોથી એને આશ્ચર્ય ઊપજ્યુ છે રસ્તામા વડના ઝાડની નવાઈ પણ એને લાગેલી અને જે વર્ણન કર્યું છે તે કબીરવડને લાગુ પડે છે એની નીચે એક હજાર માણસો બેસી શકે એમ લખે છે વડવાઈઓ ઉપરથી ઊતરી નીચે મૂળ બની જાય ને મંડપ જેવું થાય એ આશ્ચર્યથી વર્ણવે છે હનુમાન લંગૂર—કાળા મોંના વાંદરાનુ પણ વર્ણન કર્યું છે[76] ચાંપાનેરથી મહેમદાવાદને રસ્તે અલી રેઈસ અમદાવાદ આવ્યો, અને ત્યા સુલતાન અહમદ અને એના અમીરોને મળ્યો ઇમાદઉલ્મુલ્ક એ વખતે

---

૭૪ આ તુર્કી અમલદાર અહમદશાહ માટે જે લખે છે, તે તવારીખો જોતા માનવામા આવે એવુ નથી

૭૫ એ જ, પૃ ૪૮૨, ૪૮૫

૭૬ પ્રો. કોમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ ૪૮૩

મુખ્ય વજીર હતો. તુર્કીના એલચી તરીકે એ સુલતાનને મળ્યો. સુલતાને એને ઘોડો, કેટલાંક ઊંટ અને મુસાફરી માટે નાણાંની મદદ કરી. અલી રૈઇસ કહે છે કે એ વખતે પોર્ટુગીઝોનો એક દૂત પણ અમદાવાદ એનાથી વ્હેલો આવીને વજીરને મળ્યો હતો. એક વાર બધા મજલીસમાં બેઠા હતા અને ગરમાગરમ વાતચીત ચાલી રહી હતી. પોર્ટુગીઝ દૂતે તુર્કીના આ દૂતને સોંપવાની વજીર પાસે માગણી કરી. વજીરે એમ કરવાની સાફ ના પાડી. આ વાતોથી ગુસ્સે થયેલા અલીએ ફિરંગી દૂતને કહ્યું કે "ચૂપ રહે, તું મને અસ્તવ્યસ્ત કાફલાવાળો ગણી બોલે છે, પરંતુ ઇશ્વર કરશે તો અમારા બાદશાહ તને હોરમઝ અને ગોવામાં પણ હરાવશે." એ સાંભળી એ કાફર બોલ્યો કે "આજ પછી એક ઊડતું પક્ષી પણ હિંદના બંદરમાથી બહાર નહિ જઇ શકે." તુર્કીનો દૂત જમીનરસ્તે જવાનો છે એ જાણી ફિરંગી દૂત બોલતો બંધ થયો.[૭૭] અલી રૈઇસ સરખેજ થઇ મુસાફરીએ નીકળ્યો. સુલતાન અહમદે એને ભરૂચની સરદારી આપવા માંડી, પણ એણે તો સ્વદેશ જવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. રસ્તામા સલામતી માટે એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે બે ભાટ એમને આપવામાં આવ્યા. ભાટ લોકો પોતાના જીવને ભોગે, થોડા પૈસા વળાવાના કામ માટે લઇને રજપૂત તથા કોળીના હુમલાથી મુસાફરોને બચાવે છે તેનું અલી રૈઇસે સારું વર્ણન કર્યું છે.[૭૮] પાટણ પહોંચ્યા પછી એ વખતે શેરખાન ફુલાદીના અદ્ધાનો અને રાધનપુરના ફતેહખાન બલુચની તકરારોનું પણ એણે વર્ણન કરી ગુજરાતની અશાંત રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે. કચ્છના રણને રસ્તે સિંધ થઇ લાંબે સમયે એ સ્વદેશ પહોંચ્યો એ વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી.

વાણિયા-અંગ્રેજી બનિયા-ઉપરથી વડ, બદનિયુ અને બીજા પડેલાં નામો: એનુ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ

અહીં વડના ઝાડનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એ વૃક્ષનુ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા રસમય સ્થાન છે તેની નોંધ કરવી જોઇએ વડનુ ઝાડ હિંદનું

૭૭: એ જ, પૃ. ૪૮૫. આ વાત પોર્ટુગીઝોનું સમુદ્ર ઉપરનુ પ્રભુત્વ સૂચવે છે. આ વર્ણનમા પ્રો. કોમિસેરિયેટ કબીરવડનું અને વાદરાનુ વર્ણન ફોબ્સ ઓરિયેન્ટલ મેમોઇર્સમાથી ઉતારી આપે છે, અને પરિશિષ્ટમા પણ આપે છે. જોન કપનેન્ડે કરેલુ વર્ણન પરિશિષ્ટમા આપેલું છે. આ અઢારમી સદીના અંતસમયનુ અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતનું વર્ણન છે. એને અહીં સ્થાન નથી તેથી તેની નોંધ લીધી નથી.

૭૮ ભાટના વળાવાનુ વર્ણન અલી રૈઇસે બરોબર કર્યું છે સામાજિક પ્રકરણમા એ જોઈશું અહીં એણે ગુજરાતને માટે વાણિયાની ભૂમિ Land of Banians શબ્દ વાપર્યો છે.

એક ખાસ નમૂનેદાર વૃક્ષ છે. બહારના મુસાફરોને વડવાઇઓ બીજા અનેક મૂળિયામા ફેરવાઈ વૃક્ષને એક વિશાળ મંડપ જેવુ બનાવે છે એ જોઇ આશ્ચર્ય થાય છે એમા વડને યુરોપિયનો–બનિયન–Banyan Tree–કહે છે તે વાત ખાસ અગત્યની ગણી શકાય પશ્ચિમના દરિયાપારના મુસાફરો અને વેપારીઓ અરબી સમુદ્રના આપણા કિનારાના સપર્કમા ખાસ પહેલા આવે છે. અહીં વેપારના વ્યવહારમા એ લોકો વાણિયાના સપર્કમા આવતા હિંદુ વસ્તીને અને ખાસ કરીને વેપારી આ નમને વાણિયા–બનિયા–એ નામથી ઓળખે છે વાણિયાનુ સ્થાન પણ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઇતિહાસમા ખૂબ જ અગત્યનુ છે, અને વડના વૃક્ષ ઉપરાત કેટલીક વસ્તુઓને એ નામ પરદેશીઓએ આપેલુ છે એટલે એની નોધ અહીં લેવી એ અગત્યનું છે

આપણે વેપારી વર્ગને 'વાણિયા'ના સામાન્ય નામથી જાણીએ છીએ, અને એ શબ્દ ઘણો જૂનો છે કેટલાક વિદેશી મુસાફરો હિંદમા મુસલમાનોને મૂર (Moors) અને હિંદુઓને જેન્ટાઇલ્સ (Gentiles) કહે છે,[૭૯] પણ પશ્ચિમ હિંદમા આવેલા મુસાફરો હિંદુઓને ઘણે ભાગે વેપારીઓને મળીને જતા હોવાથી વાણિયા બનિયા કહે છે [૮૦] આ વાત આજ સુધી પણ એટલે સુધી ચાલે છે કે પારસીઓ પોતે ગૂજરાતી હોવા છતા, બીજા ગૂજરાતી હિંદુઓના ગાઢ સપર્કમા ન આવ્યા હોય તોપણ એમને બાનિયા કે વાન્યા કહે છે એટલે જે લોકો ગૂજરાતની સામાજિક ગલીગૂચીઓથી અનભિજ્ઞ છે તેમને મન આપણા પ્રાતના લોકો–કહેવાતી ઢબડી વર્ણો સિવાય–વાણિયા જ લાગે છે બગાળ–ખાસ કરીને કલકત્તામા પહેલાના વખતમા દલાલોને અને પેઢીના મુનીમોને બનિયા કહેતા હતા આખા બગાળમા અનાજના વેપારીને પણ બનિયા કહેતા પહેલાના યુરોપિયન લેખકો પશ્ચિમ હિંદના હિંદુઓને સામાન્ય રીતે 'બન્યા' કહેતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે [૮૧]

વડ–"બનિયન ટ્રી"

પરતુ વેપારી સમાજનું આ નામ અન્ય વસ્તુઓમા શા રીતે આવ્યુ? વડને બનિયન ટ્રી કહે છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે ઈરાની અખાત ઉપર એક ઝાડની નીચે હિંદુ વેપારીઓએ એક મદિર બાધેલું તેથી એ વૃક્ષને

૭૯ આચારવિચારમા પોતાને બીજાથી ઊંચા માની અલગ રહી બીજાના સસર્ગથી પોતાને દૂષિત માને એને જેન્ટાઇલ કહે છે

૮૦ અલી રેઇસ પોતે જ ગૂજરાતને વાણિયાની ભૂમિ-land of Banians કહે છે એ પાછળ લેયુ, બારબોસા પણ બનિયા શબ્દ સોળમી સદીની શરૂઆતમા વાપરે છે.

૮૧ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૪મી આવૃત્તિ Banya શબ્દ

યુરોપિયનોએ પહેલું જ 'બનિયન ટ્રી' નામ આપ્યું.[૮૨] બીજો મત એવો છે કે વડનાં મોટાં ઝાડ મેળાઓ માટે યોગ્ય સ્થળ હોવાથી પ્રામગિક બજારો એવાં વૃક્ષો નીચે ભરાતા. એ કારણથી એમાં વાણિયા ભેગા થતા હોવાથી વડને "બનિયન" નામ અપાયું. યુરોપિયનો હિંદમાં સૌથી પહેલા પશ્ચિમ હિંદની આપણી ભૂમિ ઉપર આવ્યા અને એમના દેશમાં ન દેખાતું વડનું વિચિત્ર ઝાડ આ ભૂમિ ઉપર જોયું તેથી બનિયા-વાણિયાના દેશનું ખાસ વૃક્ષ ગણી કદાચ એ નામ આપ્યું છે. આમાંથી ગમે તે કારણ હોય છતાં એ નામ વાણિયા શબ્દ ઉપરથી પાશ્ચાત્યોએ આપેલું છે એટલું તો ચોક્કસ છે અને એ દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ પણ છે.

બંડી-પાંજરાપોળ વગેરે

બીજી એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે આપણે હાલમાં જેને ટૂંકી બાંયનું ગંજીફરાક-કહીએ છીએ તેને માટે 'બનિયન' શબ્દ એન્ગ્લો ઇંડિયનો વાપરે છે. વિદેશી પાશ્ચાત્યોએ આપણી ભૂમિમાં આવી બંડી કે કેડિયું પહેરતા હિંદુઓને જોયા હોય એટલે એવા પહેરવાના વસ્ત્રને બનિયન નામ આપ્યું હોય.[૮૩] એ માટે આપણામાં 'બંડી' શબ્દ પણ સૂચક છે અને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ એનું મૂળ જોવું જોઇએ. બીજું અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યમાં ખારવાઓને જે ખોરાક આપવામાં આવતો તેમાં અઠવાડિયામાં બે દિવસ માસ આપવામાં આવતું નહિ. હિંદુ વેપારીઓની લાગણી ખાતર આમ કરવામા આવતું અને એ દિવસને Baniyas days–બનિયાના દિવસો–વાણિયાના દિવસો કહેતા.[૮૪] તે સાથે બીજી નોંધ લેવા લાયક એ વાત છે કે પાંજરાપોળને વિદેશી પાશ્ચાત્યો 'બન્યાની ઇસ્પિતાલ–Baniyas Hospital' મશ્કરીમાં કહેતા.[૮૫] આ બે છેલ્લા પ્રયોગો જૈન વેપારી વાણિયાઓને ઉદ્દેશીને હશે. જો કે ગૂજરાતનો વેપારી ગમે તે સંપ્રદાયનો હશે તોપણ અહિંસક જ છે. બારબોસા વગેરે મુસાફરોનાં વર્ણનો જોતાં એમા હિંદુ બનિયાનુ વર્ણન જૈનોના સામાજિક રિવાજોને લાગુ પડે છે. આ બધુ જોતાં વાણિયા-બનિયા Baniyas શબ્દ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સમજાશે.

૮૨: એ જ, બનિયા શબ્દ.

[illegible]

૮૪: એ જ, બનિયા શબ્દ.

૮૫: એ જ, બનિયા શબ્દ. એમા animal Hospital ને 'બનિયા હોસ્પિટલ' કહે છે એમ લખે છે. એ જ પાંજરાપોળ.

પ્રકરણ આડત્રીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન

ઇતિમાદખાને એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડયો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાને પણ કોઇ વારસ નહોતો, એટલે ઇતિમાદખાને એક નાનુ કે નથુ નામના છોકરાને[1] મહમદ ત્રીજાનો પુત્ર છે એવું સોગંદ ખાઇને કહ્યું અને એને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો નામ આપીને હિ.સ. ૯૬૯મા ગૂજરાતની ગાદીએ બેસાડયો. સુલતાન નાની ઉમ્મરનો હતો એટલે એને નજરકેદ જેવો રાખીને પોતે રાજ્યની બધી સત્તા હાથમાં લીધી. ગત સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાને મારી નાંખ્યો હતો એટલે એનું આ કાર્ય પણ અમીરોને પસંદ પડ્યું નહિ. જુઝારખાન અને ઉલુઘખાન હબસી સિવાય બીજા અમીરો અંદરથી ઇતિમાદખાન સાથે નારાજ થયા.[2] ગૂજરાતના જિલ્લાઓના ફરીથી ભાગ પાડવાનો સમય આવ્યો. લડાઇઓ, ટંટા અને બખેડા ગયા સુલતાનના સમયમાં હતા તેનાથી પણ વધારે થયા. આ સુલતાનનો સમય શહેનશાહ અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની ગયું તે બધી બીનાઓ સાથે સંકળાયેલો છે. ગૂજરાતના મોટા અમીરોમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન અમીર

૧: ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આ નામ જુદી જુદી જોડણીથી લખે છે. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૯૭) નનું લખે છે. બીજી નકલમાં વનું લખે છે. તારીખે ગુજરાત નહુ લખે છે. એ ગ્રંથ એવી વાત પણ લખે છે કે એનો પિતા ગોવાળ જાતિનો હતો અને માતાને મહમૂદે જનાનામાં રાખી હતી. તેનું શું કરવું તે નક્કી થતાં પહેલાં નથુનો જન્મ થયો, એટલે એ માત્ર સુલતાનના જનાનામા જન્મેલો એટલું જ. તબકાત એની માતાનું નામ જારિયા લખે છે અને એ સુલતાનના જનાનામાં હતી એમ પણ કહે છે. ફિરિસ્તા હબ્બુ નામ આપી એ હબીબનું ટૂંકું રૂપ છે એમ લખે છે. સિકંદરી કહે છે કે ઇતિમાદખાને પાક કુરાનના સોગંદ ખાઈ અમીરોને કહ્યું કે નથુની માને સુલતાનના મરણ વખતે દિવસ હતા, અને એણે પાછળથી આ છોકરાને જન્મ આપેલો. એ જ ઇતિમાદખાન પાછળથી ફરી ગયેલો કે નથુ કે નનું સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર નથી. બધું જોતાં ઇતિમાદખાને કોઈ ગમે તેવાને ગાદીએ બિસાડી પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા રજવાડામા ઘણી વાર બનતું તેમ આ જાતની ખટપટ કરેલી. ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા બે સુલતાનો અને ખાસ કરીને આ છેલ્લા સુલતાનનો વારસો સ્પષ્ટ નથી.

૨: મિરાતે સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૪

રહ્યો નહોતો ઇતિમાદખાન મુખ્ય અમીર અને રાજ્યનો કુલમુખત્યાર હતો છતા હલકી વૃત્તિનો, હિંમત વિનાનો, ડરકણ અને ખટપટી હતો એટલે આ છેલ્ના સુલતાનના સમયમા, અકબરના રાજ્યની વ્યવસ્થા દૃઢ રીતે સ્થપાતા પહેલા, દેશમા શાંતિ રહી નહિ, લોકોને લશ્કરની દોડાદોડીથી પુષ્કળ ત્રાસ પડ્યો, વેપાર ઘટી ગયો આવા વિષમ સંજોગોમા શરૂઆતમા અમીરો સાથે અને પછીથી વર્ષો સુધી અકબર જેવા મોટા બાદશાહ સાથે મુઝફ્ફરે જે સામનો કર્યો તેનો યશ એ સુલતાનને આપવો કે ગૂજરાતના લોકોને આપવો એ નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે

આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી

આ સમયને માટે મુસલમાન તવારીખોના જેવા અને જેટલા સાધનો મળી આવે છે તેટલા વિગતવાળા બીજા કોઈ સમય માટે મળતા નથી અકબરે ગૂજરાતમા જે ભાગ ભજવ્યો તે જોતા એના સમયની તવારીખોમા પણ વિગતવાર વર્ણન મળી આવે છે આ વખતના બધા ઇતિહાસગ્રંથો લગભગ સમકાલીન કહેવાય એવા છે, છતા વિગતોમા એઓનામા કાંઇ ને કાંઇ ફેર અને ગૂંચવાડો માલૂમ પડે છે મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, તારીખે ગૂજરાત, ઝફરૂલવાલેહ, તારીખે ફિરિશ્તા, મનતુખબુત્તવારીખ, અકબરનામા, એ બધા ગ્રંથો સમકાલીન છે એમા ત્રણના લેખકોએ તો આ સમયના બનાવોમા જાતે સક્રિય ભાગ લીધેલો છે એમા સિકંદરીના લેખકે અને એના પિતાએ ગૂજરાતના ખાસ વતની તરીકે લીધેલા ભાગને કારણે વિશ્વસનીય ગણાય એવુ લખાણ કર્યું છે આમ છતા એમણે નાની વિગતોને મોટુ રૂપ આપી કેટલીક ગૂંચવણ પણ ઊભી કરી છે અને એમની રીત પ્રમાણે સૈયદ મીરા અને સૈયદ હામીદના વર્ણનમા ઝીણામા ઝીણી વિગતો આપી છે એ જ પ્રમાણે ઝફરૂલવાલેહનો લેખક ઉલુઘખાન હબસીની નોકરીને લીધે એ લોકોની વિગતો વધારે આપે છે અકબરનામામા અબુલફઝલ અલંકારયુક્ત ખુશામતમા તણાય છે, અને બદાઉની મનતુખબુત્તવારીખ, તબકાત તથા અબુલ ફઝલમાથી તારવણી કરે છે તબકાતે અકબરીનો લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતનો બક્ષી હોવાથી અને અકબરના સમયની મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમા પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂંચવણ વિનાનુ લખાણ કરે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે[3] આ સમયમા અમીરોની અને અકબરના લશ્કરની દોડાદોડીમા સામાન્ય પ્રજાને તો ખૂબ સહન કરવુ પડ્યુ છે, તેથી

૩ આ પરિસ્થિતિ હોવાથી તબકાતે અકબરીના લખાણને યોગ્ય ગણી જ્યા બીજા ગ્રંથોમાથી નોંધવા યોગ્ય કે ફેરવાયુ જણાય ત્યા ઉલ્લેખ કરી અહીં લખાણ કર્યું છે

હિંદુ પ્રજાની કોઈ ખાસ નોંધ પ્રાપ્ત થતી નથી હિંદુઓએ પ્રવૃત્તિઓ સંકોચીને સમયને અનુકૂળ રહી જેના હાથમા ડંડો તેને નમસ્કાર કરીને જીવન ગાળ્યુ છે એવુ સમજાય છે

ગુજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા

હવે ઇતિમાદખાનના હાથમા મધ્યસ્થ સરકારની બધી સત્તા મુખ્ય વજીરના જેવી ચાલુ રહી અને એણે મસનદે આલીનો ખિતાબ ધારણ કર્યો[૪] આમ છતા બધા અમીરોએ ગુજરાતની ફરી વહેંચણી કરી એમા ઇતિમાદખાનની સર્વોપરી સત્તા તો માત્ર નામની જ હતી ઉત્તર ગુજરાતનો પાટણ અને કડીનો વિભાગ શેરખાન અને મુસાખાન ફુલાદીએ લીધો ગોધરા પુર ચરાદ મુજપુર બાજુનો ભાગ ફતેહખાન બલુચને મળ્યો ઇતિમાદખાનની પોતાની પાસે સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેનો ભાગ રહ્યો એમાથી એને બીજા કેટલાક ગુજરાતી અમીરોને થોડા ભાગ આપવા પડ્યા ધોળકા તથા ધંધુકા સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યા ભરૂચ, સુરત, નાદોદ, ચાપાનેર એ બધો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્કના પુત્ર ચંગીઝખાન પાસે ચાલુ રહ્યા[૫] એમા ચંગીઝખાનના બનેવી રુસ્તમખાને[૬] ભરૂચ પોતાની પાસે રાખ્યુ સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ અમીનખાન ઘોરી પાસે રહ્યો અને એ અમીર ગુજરાતી અમીરોની ખટપટથી અલગ રહેવા લાગ્યો આ બધા અમીરો પોતપોતાની હદમા સ્વતંત્ર જેવા જ હતા અમદાવાદમા ઇતિમાદખાનના હાથમા નજરકેદી જેવો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો નામનો બાદશાહ હતો આ પ્રમાણે ગત સુલતાનના સમયમા ગુજરાતની જે દુર્દશા ચાલુ થઈ હતી તે હવે વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમા થઈ

ઇતિમાદખાન અને ફુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ

હવે નાના નાના ઝગડાઓ કરી આ બધા અમીરોએ લડાઈઓ કરવા માડી એનુ વિસ્તૃત અને વિગતવાર વર્ણન સિકંદરી વગેરે તવારીખોમા આપેલુ છે એ બધુ કંટાળાભરેલુ છે અને ઉપયોગી પણ નથી, તેથી એની વિગતમા અહીં ન ઊતરતા મુખ્ય બનાવોની નોંધ લઈશુ પાટણના ફુલાદી અફ

૪ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૯૮, ૪૦૧ આ ઉપનામ ખાસ તબકાતમા મળે છે

૫ એ જ, પૃ ૩૯૮ સૌરાષ્ટ્રમા તબકાત અમીનખાન ઘોરી લખે છે જ્યારે સિકંદરી તાતારખાન ઘોરી લખે છે

૬ એ જ પૃ ૩૯૮ આ રુસ્તમખાનની બાબતમા ગોટાળો લાગે છે પ્રો કોમિ એને ચંગીઝખાનનો પુત્ર કહે છે, પણ તેનો આધાર આપ્યો નથી અરબી ઇતિહાસમા લખાણ ગૂંચવણવાળુ છે તબકાત ઉપર મુજબ સ્પષ્ટ લખે છે એ વધારામા લખે છે કે એ કડક સ્વભાવનો હતો અને કદી હસતો નહોતો, મશ્કરીને ધિક્કારતો (અરબી ઇતિહાસ)

ધાનો અને રાધનપુરના ફતહખાન બલુચ વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો ફતહખાને આ બાબત ઇતિમાદખાનને ફરિયાદ કરી, એટલે એ મોટુ લશ્કર લઈ પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો અફઘાનો પાટણના કિલ્લામા રહી લડવા લાગ્યા અને શેરખાને સુલેહ માટે કહેણ મોકલ્યુ, પણ ઇતિમાદખાને એ કબૂલ રાખ્યુ નહિ એટલે પાટણના ઘેરાયેલા લશ્કરમાથી કેટલાક અફઘાનો મર ણિયા થઈ નીકળ્યા અને તેમની પાછળ શેરખાન મુસાખાન પણ જે લશ્કર હતુ તે લઇને નીકળ્યા એ લોકોએ અમદાવાદના મોટા લશ્કર ઉપર જોરદાર હુમલો કરવાથી ઇતિમાદખાન પાછો હઠીને અમદાવાદ ગયો[૭] એ પછી હાજી-ખાન નામનો માણસ ઇતિમાદખાનની નોકરીમા હતો તેની કડી પરગણામા જાગીર હતી તે માટે ફરી ઊંચા મન થતા હાજીખાન ફુલાદીઓ સાથે જોડાયો અને એ લોકોએ લડાઇ માટે હિલચાલ કરવા માડી. ઇતિમાદખાન ફરીથી તૈયારી કરી લશ્કર લઈ આવ્યો જોટાણા પાસે લડાઈ થઈ એમા એ હાર્યો એટલે ભરૂચ ચગીઝખાન પાસે જઇને એની મદદ માગી બધા જોટાણા પાસે ફરી મળ્યા અને ઘણી વાટાઘાટને અતે સધિ થઈ એમા ઇતિમાદખાને હાજીખાનની જાગીર આપી દીધી[૮]

ચગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઇ અને હાર

દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર સત્તા ભોગવતા ચગીઝખાનને હવે ગૂજરાતમા સર્વોપરી થવાની ઇચ્છા થઇ એણે ઇતિમાદખાન સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો એમા સુલતાન મુઝફ્ફરને સુલતાન મહમૂદના પુત્ર તરીકે નામનો ગાદીએ બેસાડી તમે તેની પાછળ જ આસને બેસો છો, તમે તથા ગૂજરાતના બધા અમીરો સરખા હોઈ તમારે પણ સુલતાનને નમવુ જોઇએ, વગેરે વચનો લખ્યા ઇતિમાદખાને એનો ઉત્તર આપ્યો કે સુલતાનને અમીરોની સામે સોગંદ ખાઇને મે ગાદીએ બેસાડ્યો છે એ વખતે તમે તો માત્ર બાળક હતા તમારા પિતા ઇમાદઉ'લ્મુલ્ક હયાત હોત તો આ વાત જાણતા હોત અને મજલીસમા સુલતાન સાથે ક્યા બેસવુ એની પણ સાક્ષી પૂરત સુલતાન આપણા બધાનો બાદશાહ છે એટલે તમારે એની નોકરીમા તાબે રહેવુ જોઇએ[૯] પાટણ શેરખાન ફુલાદીને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતા એણે ચગીઝખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે મસનદે આલી ઇતિમાદખાન

૭ એ જ, પૃ ૩૮૮ ૪૦૦, સિકદરી, ગુ આ પૃ ૪૨૪ ૨૫
૮ એ જ, પૃ ૪૦૦, સિકદરી, પૃ ૪૨૭ ૨૮ બન્ને ગ્રથોમા વિગતોમા થોડો ફેર છે, પણ તે નોધપાત્ર નથી
૯ એ જ, પૃ ૪૦૦ ૪૦૧

સાથે વેર બાંધવાની ઉતાવળ તમારે ન કરવી જોઈએ શેરખાન અને ચંગીઝખાન વચ્ચે થોડા સમયથી સારો સંબંધ બંધાયો હતો બધાની અંદરખાનેથી ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા હતી, પરન્તુ ઇતિમાદખાનની રાજદ્વારી કુનેહ અને અમીરોને એકબીજા સામે લડાવવાની નીતિથી પરિસ્થિતિ જળવાતી હતી ચંગીઝખાન વીર પુરુષ હતો, અને રાજ્યખટપટમા બહુ નિપુણ નહોતો, એ વાતનો લાભ ઇતિમાદખાને લીધો ચંગીઝખાને વડોદરા આવીને ઇતિમાદખાનને લખ્યુ કે મારી જાગીર પૂરતી નથી અને એમા વધારો થવો જોઈએ ઇતિમાદખાને ઉત્તરમા મીઠી ભાષામા લખી જણાવ્યુ કે બુરહાનપુર તથા નદરબાર મૂળથી ગુજરાતના ભાગ હતા, ખાનદેશના સુલતાને એ ભાગ ખાલસા કર્યો છે તે આપણે પાછા મેળવવા જોઈએ એટલે જો તમે એ જીતી લેશો તો તમારી જાગીરમા એટલો વધારો થશે ચંગીઝખાનની આવી વાત કરવામા ઇતિમાદખાનની દાનત સારી નહોતી અને જેમતેમ કરી એને દૂર કરવો હતો, અને જો ખાનદેશ સાથેની લડાઈમા હારે તો એક શત્રુ ઓછો થાય એમ એ સમજતો હતો ભોળો ચંગીઝખાન આ કાવાદાવા ન સમજ્યો અને ઉશ્કેરાયો, ભરૂચથી મોટુ લશ્કર લઈ એ દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યો અને નદરબારનો કબજો લીધો, પણ એટલેથી સંતોષ ન પામતા એણે પાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી એમા મીરાં મુબારકશાહના પુત્ર મીરાં મુહમ્મદશાહ સાથે મોટી લડાઈ થઈ એમા ચંગીઝખાન હારી ગયો એના લશ્કર તથા સરંજામની ખુવારી પણ ભારે થઈ ઇતિમાદખાનનો હેતુ આ રીતે સફળ થયો ચંગીઝખાન ભરૂચ તરફ નાસી ગયો[૧૦]

ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગુજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬)

ઉપર જોયુ તેમ ગુજરાતમા અફઘાનો તુર્કો (રૂમીઓ) અને હબસીઓ વગેરે પરદેશીઓ જોરમા આવ્યા હતા એમા હવે એક નવુ તત્ત્વ ઉમેરાયુ ઉત્તર હિંદમા અકબર બાદશાહની સામે બળવો કરી એના સગાઓ—મિરઝાઓ ગુજરાતમા નાસી આવ્યા આ વખતે ગુજરાતમા વાતાવરણ જ એવુ હતુ કે જે જોર કરીને આગળ પડે તેને જે જોઈએ તે મળતું ઉત્તર ગુજરાતમા અફઘાન ફુલાદીઓ સાથે એમને ફાવ્યુ નહિ એટલે ત્યાથી એ લોકો

૧૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૦ ૪૦૩ આ બાબતના બને વચ્ચે સદેશા તબકાતમા આપેલા છે સિકંદરીમા બહુ ફેર છે ચંગીઝખાન બહાદુર છતા આ લડાઈમા વ્યૂહરચનામા હાર્યો હોય એમ લાગે છે ઇતિમાદખાન પ સેથી એણે મદદની આશા રાખી હશે પણ એમા એ છેતરાયેલો હોવાથી કાઈ વળ્યુ નહોતુ તબકાત તો લખે છે કે લશ્કર અને સરંજામ મૂકીને ચંગીઝખાન ભરૂચ આવ્યો ગયો પણ એ અતિશયોક્તિ હશે

ધોળકામા સૈયદ હામીદ પાસે આવ્યા એ પછી ચંગીઝખાને એમને બોલાવ્યા એટલે ભરૂચ જઈને રહ્યા[૧૧] મિરઝાઓની સહાય આવી મળવાથી ચંગીઝખાનના મનમા ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા ફરી જન્મી પાંચનેક આગળ ખાનદેશના સુલતાને એની જે દુર્દશા કરી હતી એમા ઇતિમાદખાનનો હાથ હતો એ વાત હવે એના જાણવામા આવી હતી, એટલે એણે ઇતિમાદખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે "ખાનદેશના યુદ્ધમા તમે મને મદદ ન મોકલી તેથી હાર થઈ હવે સુલતાનને નમન કરવા હુ અમદાવાદ આવુ છુ એ વખતે બન્નેના લશ્કરો ભેગા થાય તો ઝઘડો થઈ જાય માટે તમે તમારી જાગીરમા જશો સુલતાન પણ એથી પોતાના બાપદાદાના રાજ્ય ઉપર સ્વતંત્રતાથી અમલ કરી શકશે ચંગીઝખાન મહમૂદાબાદ પાસે પોતાના લશ્કર સાથે આવીને પડયો હતો આ બાજુથી ઇતિમાદખાન લશ્કર લઇને સુલતાન મુઝફ્ફરને રાજછત્ર સાથે આગળ કરીને લડવા નીકળ્યો એણે વટવા આગળ પડાવ નાખ્યો અને પછી ખારી નદીને કાંઠે લશ્કર રોક્યુ ચંગીઝખાન મહમૂદાબાદથી આવી પહોચ્યો કેટલીક નાની મોટી લડાઈઓ થઇ એમા ચંગીઝખાનનો વિજય થયો ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને સાથે લઈ મોડાસા થઈ ડુગરપુર તરફ નાસી ગયો મિરઝાઓએ આ વખતે ચંગીઝખાનને સારી મદદ કરી હતી[૧૨] ઇતિમાદખાને આ વખતે અકબરને ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરવા નમ્યુ

ચંગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને

વિજયી ચંગીઝખાને હવે અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો ઇતિમાદખાનના મહેલમા મુકામ રાખીને એ રાજમહેલમા સુલતાનના તખ્ત ઉપર બેઠો[૧૩]

૧૧ એ જ, પૃ ૪૦૩ ચંગીઝખાને મિરઝાઓને ભરૂચ પાસે જાગીર આપી

૧૨ એ જ, પૃ ૪૦૩ ૪૦૪ તબકાતમા જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ મુઝફ્ફરને લઇ અમદાવાદ ગયા અને પછી એ ઇતિમાદખાન પાસે ગયા એમ લખે છે સિકન્દરી (પૃ ૪૩૧) ઇતિમાદખાન મુઝફ્ફરને લઈને મોડાસા ગયો એમ લખે છે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૨૮ ૩૧મા આ લડાઈનુ બહુ વિગતથી વર્ણન આપ્યુ છે તેમા તબકાત કરતા થોડો ફેર પણ છે સૈયદ હામીદ બુખારી ચંગીઝખાનની સામે હતા એમ એ લખે છે વર્ણનમા ઇતિમાદખાન હાર્યો અને ચંગીઝખાન જીત્યો એમ કબૂલ કરવા છતા એક નાની લડાઈમા સૈયદ હામીદે ચંગીઝખાનને હરાવ્યો એમ પણ લખે છે એ છૂટા પડેલા લશ્કરનુ કોઇ નાનુ છમકલુ હોવુ જોઇએ સૈયદની બહાદુરીનુ વર્ણન પણ વિગતથી કરે છે ફિરિસ્તા ઇતિમાદખાન નડિયાદ સુધી આવેલો અને ડરીને પાછો ગયો એમ લખે છે

૧૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૫ એમા ઇતિમાદખાનના મહેલમા રહ્યો એમ લખે છે, જ્યારે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૩૨મા સુલતાનના તખ્ત પર બેઠો એમ લખે છે એ પોતાના ઘરમા નથી રહ્યો એ સ્પષ્ટ છે

આ વખતે ઉત્તર ગુજરાતના શેરખાન સિવાય બધા અમીરોએ એને નમન કરી એની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો એણે પોતાના માણસોને ઉદાર બક્ષિસો આપી શેરખાન ચગીઝખાન સામે વાંધો ઉઠાવી અમદાવાદની આસપાસનો મુલક સુલતાનની ખાનગી મિલકતમા ગણાતો હતો તે પડાવી ન લેવો જોઇએ એમ કહેવડાવી લશ્કર સાથે પાટણથી કઢી આ યો ચગીઝખાનને એ સમયે શેરખાન સાથે વેર કરવુ ઠીક ન લાગવાથી સંધિ કરી અને છેક સાબરમતીના ઉત્તર કિનારાનો ભાગ શેરખાનને આપ્યો આમ થવાથી અમદાવાદ શહેરના ઉસ્માનપુર ખાનપુર વગેરે સામા કાંઠાના પરા શેરખાનના તાબા નીચે આવ્યા[૧૪] મિરઝાઓએ ચગીઝખાનને ઇતિમાદખાનને હરાવી અમદાવાદ તાબે કરવામા મારી સહાય કરી હતી અને એના બદલામા ભરૂચ તરફનો કેટલોક પ્રદેશ એણે એમને આપ્યો હતો તે હવે મિરઝાઓને ઓછો પડવા લાગ્યો અને અસંતોષના બીજ રોપાયા કેટલાક ખટપટી અને લડાઇ કરાવવામા સ્વાર્થ સાધનારા લોકો મિરઝાઓ પાસે ભેગા થવા લાગ્યા આ સમાચાર ચગીઝખાનને મળ્યા ત્યારે એણે એમની સામે લશ્કર મોકલ્યુ આ લશ્કરમા ઘણા હબસીઓ અને ગુજરાતીઓ હતા મિરઝાઓએ આ લશ્કર મા ઘણાને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને પકડયા, પણ છેવટે ગુજરાતમા રહેવાને બદલે એ લોકો ખાનદેશ તરફ ચાલ્યા ગયા[૧૫] એ પછી એમની હકીકત અકબરની ચડાઈ સાથે સબધ ધરાવતી હોવાથી એ વખતે વર્ણન કરીશુ

ખાનદેશના સુલતાનની ગુજરાત ઉપર ચડાઇ અને ચગીઝખાને એને હરાવ્યો

મિરઝાઓના દક્ષિણ તરફ જતા પહેલા ચગીઝખાનને એમણે કરેલી મદદનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ ખાનદેશનો મીરાં મુહમ્મદશાહ ચગીઝખાન ઉપર પહેલા મેળવેલી જીતથી અને ઇતિમાદખાને એને ચગીઝખાન સામે ઉશ્કેરવાથી ગુજરાત જીતવાની આશાએ અમદાવાદ ઉપર ચડી આ યો[૧૬] મોટુ લશ્કર લઇ એણે વડોદરા રોકાઈ મહી ઓળગી અમદાવાદ

---

૧૪ આ નોધ તબકાતમા છે (પૃ ૪૦૫) ચગીઝખાને અફઘાનો સાથે જે જાતની સુલેહ કરી તે વિચિત્ર લાગે છે કદાચ અફઘાને શત્રુ બનાવવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય આ પરાઓમા કાલુપુરનું નામ પણ છે તે ખાનપુર જેમ નદી પાર નથી એ નવાઇ જેવુ છે

૧૫ એ જ, પૃ ૪૦૫ ૬ મિરઝાઓના મુઘલ સૈનિકો કેળવાયેલા અને હિંમતવાળા હતા પણ થોડા હતા તેથી દક્ષિણ તરફ ગયા

૧૬ એ જ, પૃ ૪૦૫ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૩૫ તબકાતમા આ વર્ણન બહુ ટૂંકામા છે સિકંદરીમા જરા વધારે વિગત છે

નજીક જેતલપુર ગામ આગળ આવી પડાવ નાખ્યો ચગીઝખાને આ વખતે ઇતિમાદખાનને લખ્યુ કે બહારનો માણસ આપણી જન્મભૂમિ ઉપર ચડી આવ્યો છે એટલે મારી ભૂલો માફ કરી આપ મદદે આવો આ સદેશો લઇ એણે સૈયદ હામીદ બુખારીને મોકલ્યા હતા. મીરા મુહમ્મદશાહે ઇતિમાદખાનને સદેશો મોકલાવ્યો કે આ મુલકમા હુ આપને મદદ કરવા આવ્યો છુ, એટલે આપણે ભેગા થઇ ચગીઝખાનને કાઢીએ ખટપટી ઇતિમાદખાન ગૂચવાયો એણે બન્નેને કહેવડાવ્યુ કે હુ આવુ છુ[૧૭] મોડાસામાથી નીકળી એ મામુદાબાદ સુધી આવ્યો આ વખતે શેરખાન ઉત્તર ગૂજરાતમાથી મીરા મુહમ્મદશાહને આવીને મળે છે એવો દેખાવ કરી ચગીઝખાનને મળ્યો[૧૮] ચગીઝખાને આ બધા લશ્કર અને મિરઝાઓની મદદથી મીરા મુહમ્મદ શાહને સખ્ત હાર આપી લડાઇનો સરજામ છોડી એ પાછો ખાનદેશ નાસી ગયો આ વખતે ચગીઝખાનના લશ્કરમા રજપૂતો અને કોળીઓ પણ સારા પ્રમાણમા હતા મીરા મુહમ્મદશાહની હારના સમાચારથી ઇતિમાદખાન મુઝફ્ફરને લઇ પાછો ડુગરપુર તરફ ચાલ્યો ગયો

ચગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ સ. ૧૫૬૭)

ચગીઝખાને આ પ્રમાણે શત્રુઓને દૂર કરી ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમા બાદશાહી ઠાઠથી રાજ્ય કરવા માડ્યુ એણે વહીવટ અને વ્યવસ્થા એવી તો ઉત્તમ રીતે કરી કે લોકો સુખી થયા અને જૂના સુલતાનોનો સારો વખત યાદ કરવા લાગ્યા ન્યાય સારી રીતે થવા લાગ્યો અને કોઈ કોઈના ઉપર જુલ્મ ગુજારી શકતુ નહિ ચગીઝખાન સુલતાનના ગુલામનો પુત્ર હતો પણ એના મુખ ઉપર બાદશાહી નૂર દેખાતુ હતુ એક વખત એક મિરઝા અમીરનો એક દરબારી એક ગરીબ માણસની છોકરીને ઉપાડી ગયો હતો ચગીઝખાને મિરઝાની ઘણી સિપારસ છતા એ ગુનાને ફાસીએ ચડાવ્યો એણે મિરઝાને સારા શબ્દોમા કહ્યુ કે આજે લાગવગથી એકને છોડી મૂકીએ તો કાલે બીજાને છોડવો પડે આપ બીજુ કાઈ પણ કહો તે કરુ, પણ ન્યાયની બાબતમા જો આવુ થાય તો પરમેશ્વરના લોકોને જીવવુ મુશ્કેલ થઈ પડે, માટે આ બાબતમા મને માફ કરો[૧૯] એ પછી લશ્કરના કોઇ પણ

---

૧૭ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૫ ઇતિમાદખાનનો ખરો સ્વભાવ આ બીના વ્યક્ત કરે છે

૧૮ એજ, પૃ ૪૩૫ ૩૬ તબકાતમા તો મિરઝાઓની મદદની વાત માત્ર છે, શેરખાન અને ઇતિમાદખાનનુ નામ નથી સિકન્દરી પણ મિરઝા શરફુદ્દીન હુસેનની તીરદાઝની ટુકડીની મદદની નોધ કરે છે ચગીઝખાનના લશ્કરમા રજપૂતો અને કોળીઓ હતા એમ સિકદરી લખે છે તે નોધ પાત્ર છે

૧૯ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૨

માણસે કોઈના ઉપર જુલ્મ કર્યો નહિ. એક વખત એ લશ્કર સાથે કાંકરિયા તળાવ પાસે પડ્યો હતો ત્યારે આસપાસ જુવારનાં ખેતરો હતાં. એનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઈ સૈનિકનો ઘોડો ખેતરમાંથી એક ડાંડો પણ લઈ શકે નહિ. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ દેખાવ મેં પોતે નજરે જોયો હતો.[20]

સિકંદરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન પેગકાણી સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદને માનથી અમદાવાદ બોલાવી લાવ્યો. લેખકના પિતા મિયાં મંઝુ ઇતિમાદખાનના દોસ્ત હતા તેથી સાથે ગયા નહિ, પણ લેખકના ભાઈ શેખ યુસુફ જે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા તે સાથે ગયા અને ચંગીઝખાનને ખુશ કર્યો. ખાને મિયાં મંઝુ કેમ નથી આવ્યા એમ પૂછતાં તબિયત સારી નથી એવું શેખ યુસુફે કહ્યું. આ સાંભળીને ઇતિમાદખાનની મૈત્રીને ઉદ્દેશી ખાને મિયાં મંઝુની મશ્કરી કરતાં કહ્યું કે "એમને કદાચ પાલનું પાણી લાગ્યું હશે".[21] શેખ યુસુફે ઉત્તર દીધો કે પાલનું પાણી સદતું ન હોવાથી ઇતિમાદખાનની સાથે એના પિતા નહોતા ગયા અને સારે પોતાને જવું પડ્યું હતું. પાલનું પાણી ગુજરાતીઓને સદતું નથી અને હારીને નાસેલા અમીરો પાલના જંગલમાં જતા રહે છે એ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના ઉલ્લેખો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ચંગીઝખાનની આ મશ્કરી સાંભળી સૈયદ મીરાં બુખારીએ મિયાં મંઝુને શિખામણ આપી કે આજના સંજોગો જોતાં તમારે ચંગીઝખાનને મળવું જોઈએ. એ ઉપરથી સૈયદ સાથે મંઝુ ખાનને મળવા આવ્યા અને ખાને એમનો સારો સત્કાર કરી ખાણું આપ્યું. ખાણામાં ઘણાં અથાણાં કરેલાં હતાં અને મિયાં મંઝુને અથાણાં ખૂબ ભાવે છે એવું હાજીઉલ્મુલ્કે ચંગીઝખાનને કહ્યું, પરંતુ મંઝુ ખટાશને બિલકુલ અડકતા નહિ એ વાત ન કહી. ખાને આગ્રહ કરી કરીને પોતાના હાથથી મંઝુને અથાણાં મૂકવા માંડ્યાં ને આગ્રહથી ખવડાવ્યાં. જ્યારે ખટાશની બીનની ખબર ખાનને પડી ત્યારે એણે પસ્તાવો કર્યો અને પહેલી વાત કેમ ન કરી એમ રાઝીઉલ્મુલ્કને કહ્યું. મિયાં મંઝુએ કહ્યું કે આ ખટાશ મને ફાયદો કરશે, કારણ કે તે મિત્રના હાથે અપાઈ છે. એમ કહી એ કવિના

૨૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨-૩૩

૨૧. ત્રે.જ., પૃ. ૪૩૩-૩૪. પાલનાં જંગલોનું પાણી 'શરીર બગાડે છે' એવી ગુજરાતમાં જૂની માન્યતા હતી, હાલમાં જેવી સોનગઢ વ્યારા માટે કહેવાય છે. પાલ એ રાજપીપળાના જંગલો અને છેક ગોધરાની બાજુમાં અને પાવાગઢની પાછળનાં જંગલોને માટે જૂનું નામ છે એમ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખ્યું છે.

બોલ્યા "મિત્રોના હાથથી જે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામા આવે છે તે મિત્રો માટે અબ્રાહિમના (સ્વર્ગના) બાગમા પલટાઈ જાય છે ચગીઝખાન ખરો ઉદાર સ્વભાવનો ગૃહસ્થ હતો તે આ કવિતાથી એટલો ખુશ થયો કે બન્ને સારા મિત્રો થઈ ગયા[૨૨]

ચગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વજીર

ચગીઝખાનની ઉદારતાના વખાણ તવારીખોએ ખૂબ કર્યાં છે એણે ગુજરાત ઉપર બહુ ટૂકા સમય માટે સત્તા ભોગવી, પરતુ એનો એટલો સમય ગુજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે નોધપાત્ર કહી શકાય એવો છે. એ એક તુર્ક પરદેશી હતો અને ગુલામમાથી એનો પિતા ઊંચી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો, પરતુ એના ન્યાયી અમલમા પહેલાના અનેક ઝઘડા અને લડાઇ ઓની દોડાદોડીથી કટાળેલી પ્રજા સુખી થઈ એની ઉદારતા કહેવત જેવી થઈ ગઇ હતી અને એને હાતીમતાઇ સાથે સરખાવાય છે[૨૩] અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો અબ્દુલ્લાખાન ઓરગ એને શરણે આવ્યો હતો[૨૪] ચગીઝ ખાને એને કિંમતી માલથી ભરેલા પોતાના બે વહાણો બદરમા આવ્યા હતા તે ભેટ આપ્યા એનો એક વાણિયો વજીર હતો એને આ જોઇને લાગી આવ્યુ એણે ખાનને કહ્યુ કે "ખાનજી, આપે જો વહાણોના માલ ઉપર એક વાર નજર કરી હોત તો આપ મારી નોકરીની કદર કરી શકત" ખાને એને ઉત્તર દીધો કે "ધારો કે એ વહાણો ચલણી અશરફીઓથી ભરેલા આવ્યા હોત તોપણ શુ? વહાણો બદરમા આવ્યા ત્યારથી જ તમારી નોકરીની કદર થઇ છે"[૨૫] ગુજરાતમા ઘણા મુસલમાન અમીરોના વહીવટદારો

---

૨૨ સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૩ ૩૫ રઝીઉલ્મુલ્કે આવી ખોટી વાત કરી અને ચગીઝખાને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે મિયા મજ્જુ એટલુ જ બોલ્યો કે મલીકનુ તો એ કામ જ છે એટલે કે ખોટુ બોલવાનુ કામ છે ચગીઝખાન અને સિકદરીના પિતા મજ્જુનો આ સબધી તથા બનેના સ્વભાવ વ્યક્ત કરતુ અને અથાણાને નિમિત્ત બનાવતુ આ વર્ણન સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોધપાત્ર ગણી શકાય

૨૩ બદૌની, મનતુખબુત્તવારીખ ભા ૨ (Loweનો તરજુમો) પૃ ૬૭ ૬૮ બદૌની ઈશ્વર જાણે એમ કહી છન ઉપર સત્તા ધરાવતા એક શાહ આરીફ સફ્વી હુસેની ખૂબ પૈસા વેરતો એમ લખે છે તે પૈસો એણે ચગીઝખાન પાસેથી મેળવેલો અને એના ઉપર ખાનના છાપસિક્કા હતા એમ લખે છે

૨૪ સિકદરી ઓરંગ લખે છે જ્યારે તબકાત અને બદૌની ઉઝબેગ લખે છે એ ખરુ લાગે છે, કારણ કે અબ્દુલ્લાખાન અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો હતો અરબી ઇતિહાસ પણ ઉઝબેક લખે છે

૨૫ સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૨

હિંદુઓ–ખાસ કરીને વાણિયા–હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે અમીરો ખાસ કરીને રાજદ્વારી અને લશ્કરી સ્વભાવના હતા અને એ કાર્યમાં રત રહેતા, એટલે એમની નાણાકીય બાબતો જોવા માટે હિંદુ વહીવટદારો વિના ચાલતું નહિ અહીં ચગીઝખાન જેવા લશ્કરી સ્વભાવના અમીરને એના વાણિયા વજીરે સમુદ્રના આયાત નિકાશના વેપારમાં પણ જોડ્યો હતો એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત ગણાય આ વિષય આગળ સાંસ્કૃતિક પ્રકરણમાં ચર્ચીશું ચગીઝખાનના આ વાણિયા વજીરનું નામ સુજા હતું ખાનની ઉદારતાના બીજા દાખલા પણ નોંધાયેલા છે જેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ખાન કવિઓનો, કલાકારોનો અને વિદ્વાનોનો પણ આશ્રયદાતા હતો માળવાનો સુપ્રસિદ્ધ રાજવી અને હિંદનો વિખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી, રૂપમતી જેવી સુજ્ઞ અને સ્વરૂપવતી રાણીનો પતિ, બાઝબહાદુર માળવામાંથી અકબરના લશ્કરથી નાસી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો એને પણ ચગીઝખાને આશ્રય આપ્યો હતો [૨૬]

જુઝારખાન હબસીએ કરેલું ચગીઝખાનનું ખૂન

આમ થોડા સમય જાણે શાંતિ અને વ્યવસ્થાનો અમલ ગૂજરાતમાં આવ્યો હોય એમ પ્રજાને લાગ્યું ઇતિમાદખાન અને જુઝારખાન તથા ઉલુઘખાન હબસી વચ્ચે સુલતાન મુઝફ્ફરના ખર્ચને લગતી કંઈ ચર્ચા ચાલી રહી હતી ચગીઝખાને એ બન્ને હબસી અમીરોને અમદાવાદ બોલાવી સારો સત્કાર કર્યો એણે એમની સાથે સાચા મનથી મૈત્રી બાંધવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો હતો એ પ્રમાણે અમદાવાદમાં કાંકરિયા પાસેના[૨૭] બાગમાં બન્ને વચ્ચે ચર્ચાઓ થઈ અને બધા આખર સુલતાન મહમૂદના ગુલામો હતા માટે સરખા દરજ્જાના હતા એવી વાતચીત થઈ ચગીઝખાને માનપૂર્વક એ વાત કબૂલ રાખી[૨૮] એવામાં બીજલીખાન નામનો એક હબસી ચગીઝખાનનો ગુલામ હતો તેને એણે અમીર બનાવી ખંભાત બંદર જાગીરમાં આપેલું પરંતુ એની માએ એ વાતનો વિરોધ કરવાથી પાછું લઈ લીધું આ કારણ

---

૨૬ એ જ, પૃ ૪૩૧ ૩૨

૨૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૩૬ ૩૭ આ બન્ને લેખકોના આ બાબતના વર્ણનમાં કાંઈને કાંઈ ફેર દેખાય છે અહીં આ બધાના મેળાપનું સ્થાન તબકાત કાંકરિયા પાસે મહમૂદ સુલતાનનો બાગ લખે છે તે ઘટામંડળના મહેલને લગતો બાગ હોવાનો જ સંભવ છે સિકંદરી લખે છે કે ઇતિમાદખાન સિવાય ગૂજરાતના બધા અમીરો અને મિરઝાઓ ચગીઝખાનને તાબે થયા

૨૮ તબકાત, પૃ ૪૦૭

થી ગુસ્સે થયેલા બીજલીખાન હબસીએ ઉલુઘખાન અને જુઝારખાન હબસીને ચડાવ્યા અને પહેલા ચંગીઝખાને એમના જે અપમાનો કરેલા તેની યાદ આપી એણે એ બન્નેને એવી વાત કરી કે ચંગીઝખાનનો ઇરાદો ચોગાન ખેલવાને બહાને તમને બન્નેને બોલાવી મારી નાખવાનો છે[29] ખરી રીતે ચંગીઝખાનના મનમા આવો કાઇ પણ ઇરાદો હતો નહિ આ હકીકત ખરી છે કે ખોટી તેની સાબિતી માટે એમ કહેવામા આવ્યુ કે ચોગાન માટે કાંકરિયાને બદલે ભદ્રના મેદાનમા રમવાનુ કહેવામા આવે તો દગો થવાનો છે એમ ચોક્કસ માનવુ, કારણ કે કાંકરિયાનુ મેદાન મોટુ હોવાથી ત્યાથી નાસી શકાય જ્યારે ભદ્રના મેદાનમાથી નાસવુ મુશ્કેલ પડે[30] હવે થયુ એવુ કે મૈત્રી થયા પછી ચંગીઝખાને આ બન્ને હબસી અમીરોને ચોગાન ખેલવાને આમન્ત્રણ મોકલ્યુ અને દરબારમાથી સીધા ભદ્રના ચોગાન તરફ ચાલવા માડ્યુ આમ થવાથી બન્નેનો વહેમ સાચો પડ્યો એમણે બધી તૈયારી રાખી, ચંગીઝખાન એમને મારે તે પહેલા જ એને પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ચંગીઝખાનના મનમા કાંઈ કપટ હતુ નહિ ભદ્રના મેદાને શાહમા વચ્ચે ચંગીઝખાન અને એની જમણી બાજુ ઉલુઘખાન તથા ડાબી બાજુ જુઝારખાન ઘોડા ઉપર ચાલતા હતા થોડા અંગરક્ષક આરબો પાછળ આવતા હતા અને તેમની પાછળ હબસી સૈનિકો હતા[31] કારંજમા આવેલી ફરહત ઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ પાસે આવતા ઉલુઘખાને ચંગીઝખાનને પોતાનો નવો અરબી ઘોડો તાજો વહાણ ઉપરથી ઊતરેલો તે બતાવ્યો અને તે સાથે જુઝારખાનને નિશાની કરતા એણે જોરથી તલવાર ચંગીઝખાનને મારી ખભાથી કમર સુધીનો ભાગ ચીરી નાખ્યો અને માથુ જુદુ થઈ ગયુ[32] દગાભરેલુ અપકૃત્ય કરી હબસીઓ ત્યાથી નાસી ગયા એમણે ખાનની માલમિલકત પાછળથી કબજે કરી ખાનના ડેરાતંબુ વગેરે શહેરના ગુડાઓએ

---

૨૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૭ ૯ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૩૭ ૩૮ આ વર્ણનમા આ બન્ને લેખકોમા ફેર પડે છે કયા મેદાનમા પોલો ચોગાન રમવુ એ દગાની નિશાની ઠરી કે ગણવાનુ એ વાત તબકાત લખે છે અને એ લાવનાર ગુપ્તચર હતો એમ કહે છે બીજલીખાન હબસી સાથેના અણબનાવનુ અને એણે ઉલુઘખાન તથા જુઝારખાનને ખોટી રીતે ચડાવવા એ વાત સિકન્દરી લખે છે

૩૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૮

૩૧ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૮ ૩૯, તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૯

૩૨ એ જ, પૃ ૪૩૯, તબકાત પૃ ૪૦૯ તબકાત કહે છે કે ઘા એવી રીતે કર્યો કે માથુ જાણે હતુ જ નહિ એમ લાગ્યુ

લૂંટી લીધા.[33] ચગીઝખાનના અનેરી રુસ્તમખાનનો મૃતદેહ હાથી ઉપર નાખી વડોદરાના એના મહેલમાં લઈ જવાને બદલે ખોરાસીયો ભરૂચ લઈ ગયો અને ત્યાં એને એના પિતાના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો. આ બનાવ ઈ સ ૧૫૬૭માં બન્યો.[34]

'મહમૂદી' સિક્કા ને ચગીઝખાનનું નામ

ચગીઝખાનનો ટૂંકો અમલ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે એ આ ઉપરથી જણાશે. એમાં એક અગત્યની હકીકતની નોંધ લેવી જોઈએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા અનેક છે કે નાયક જ્યારે લોકપ્રિય હોય ત્યારે તેના સમયના ચાલુ સિક્કાઓને તેનું નામ વડે આગે આપવામાં આવે છે. 'વિમનપ્રિય ક્રમ'ની નોંધ પાછળ લીધી છે અને સિક્કા પ્રકરણમાં વધારે ચર્ચા કરીશું. મુસલમાન સુલતાનોના સમયમાં મહમૂદ બેગડો મશહૂર થયો એટલે સલ્તનતના ઘણા સિક્કાને મહમૂદી કહેતા. એના પુત્ર મુઝફ્ફર બીજાના સમયના કેટલાક સિક્કાને થોડો સમય મુઝફ્ફરી નામ મળ્યું હતું, પરંતુ મહમૂદી એ ગુજરાતનો સર્વમાન્ય સિક્કો હતો. ચગીઝખાનના સમયમાં જે સિક્કા ચાલુ હતા તેને લોકોએ "ચગીઝી મહમૂદી" એવું નામ આપ્યું અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભરૂચ તથા સુરત બાજુ એનું ચલણ વધારે હતું. ગુજરાત સલ્તનતના અંત પછી પણ કેટલાક સિક્કાઓને "ચગીઝી મહમૂદી" કહેતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[35] મિરાતે સિકંદરી ચગીઝખાનના મરણ પછી મિરઝાઓનો દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ કરતાં એ પ્રદેશની આવક "મહમૂદી ચંગીઝી"માં આંકડા લખે છે.[36] મુઘલાઈની શરૂઆતમાં ઈ સ ૧૫૭૭થી ૧૬૨૮ સુધીમાં સુરતમાં પાડેલા સિક્કા

---

૩૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦ ચગીઝખાનના માણસોએ પણ લૂંટયા એમ લખે છે. સિકંદરી પૃ ૪૩૯માં હબસીઓએ બધું કબજે કર્યું એમ લખે છે. અમદાવાદમાં ગુંડાઓએ દરેક રાજકીય અંધાધૂંધીના બનાવ વખતે આ પ્રમાણે કર્યું છે, એ તત્ત્વની વિચિત્રતા નોંધપાત્ર છે.

૩૪ આ રુસ્તમખાનને પ્રો. કોમિસેરિયેટ હબ્શી પણ ચગીઝખાનનો પુત્ર લખે છે(!) ફિરિસ્તા એક જગ્યાએ એને ભાણેજ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી તબકાતની પેઠે અનેરી લખે છે. સિકંદરી આગળ બીજા બનાવ અંગે લખતાં એને ચગીઝખાનનો વફાદાર નોકર લખે છે.

૩૫ પ્રો. કોમિ એ પૃ ૪૯૭માં શ્રી હોડીવાળા એ માસ્ટર, અને જ્યોર્જ ટેલરના સિક્કાને લગતા નિબંધોને આધારે ચગીઝી મહમૂદી ઉપર એક નોંધ લીધી છે. એમણે નવસારીમાં પારસીઓના દસ્તાવેજોમાં એ નામના ઉલ્લેખો જોયા છે એમ લખે છે.

૩૬ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૨

એને પણ લોકો 'મહમૂદી' કહેતા છેક ૧૬૪૦મા નવસારીમા પારસીઓએ કરેલા મિલકતના વેચાણખતોમા ચંગીઝી મહમૂદીની રકમોના ઉલ્લેખ મળે છે ચંગીઝખાનના મહત્ત્વ અને લોકપ્રિયતા માટે આ એક નોંધપાત્ર દાખલો છે અમદાવાદ શહેરમા ચંગીઝ પોળ અને ચંગીઝપુર નામનુ પરુ પણ આ ખાનની યાદ આપે છે [37] આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમા થયેલા એક પરદેશી પ્રસિદ્ધ અમીરને દગાથી મારી નાખવામા આવ્યો તેની શિક્ષા જુઝારખાનને અકબરશાહે યોગ્ય રીતે કરી તેની નોંધ આગળ લઈશુ

શેરખાન ફુલાદીએ ભદ્રનો કિલ્લો લીધો

જ્યારે બધા અમીરોને ખબર પડી કે રુસ્તમખાન ભરૂચ ગયો છે ત્યારે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાને ભદ્રના કિલ્લાનો કબજો લીધો ચંગીઝખાનના સમાચાર શેરખાન ફુલાદીને મળ્યા ત્યારે એ પણ પાટણથી આવ્યો અને નદીને સામે પાર પડાવ નાખ્યા [38] એણે ગુપ્તચરો મોકલી અમદાવાદ શહેરની પરિસ્થિતિની તપાસ કરાવી અને હબસી અમીરોને કહેવડાવ્યુ કે શહેર અમને સોપી દો અને તમારી જાગીરોમા જાઓ શેરખાને નદીની સામે પારથી પોતાના સરદાર સાદાતખાનને ત્રણસો સવારો સાથે મોકલ્યો અને એણે ખાનપુર બાજુથી ભદ્રની દીવાલમા બાકુ પાડી કિલ્લો હાથ કર્યો હબસીઓએ શહેરનો ભાગ કબજે રાખ્યો અને કેટલાક અફઘાનોએ શહેરમા જઈને પણ લૂટ કરવા માડી [39] આ બધુ જોતા જુઝારખાન વગેરેએ ઇતિમાદખાનને તાકીદે અમદાવાદ આવવા લખ્યુ ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને લઈને તુરત આવ્યો અને શેરખાને ભદ્ર ખાલી કરી આપતા સુલતાન પોતાના મહેલમા રહેવા લાગ્યા ચંગીઝખાને કરેલી શરતો મુજબ સાગર

૩૭ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા ચંગીઝપુર અને એક એ નામનો રસ્તો એમ ઉલ્લેખ છે એ પરુ નદીની પૂર્વ તરફ છે એટલે ચંગીઝપોળ હોય હાલ ચગપોળ કહે છે નદીપાર પશ્ચિમ તરફ મીઠાખળીની પાસે એક ચંગીઝપુર હતુ એ કોનુ તેનો નિર્ણય થઈ શકયો નથી

૩૮ તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૮ ૧૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૪૦ એના વર્ણનમા જરા ફેર છે ભદ્રની દીવાલ તોડી અફઘાનો પેઠા એમ ન લખતા સિકંદરી કહે છે કે હબસીઓએ કિલ્લો સોંપી દીધો અને અફઘાનોના વર્તનથી કંટાળી ઇતિમાદખાનને બોલાવ્યો એણે હુમલો કરી કિલ્લો ખાલી કરાવ્યો

૩૯ એ જ, પૃ ૪૧૦ સિકંદરી પૃ ૪૪૦ તબકાત કહે છે કે શેરખાને સાદાતખાનને આ કામ ઉપર નીમ્યો હતો તબકાત કહે છે કે ઇતિમાદખાનની વિનતિ ઉપરથી કિલ્લો ખાલી થયો સિકંદરી તોપ-બંદૂકનો મારો ચલાવવાનું લખે છે વિનતિ માને એવો શેરખાન હતો તો નહિ

મહીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાનને આપવાથી એનું સમાધાન થયું.[૪૦]

દક્ષિણ ગુજરાતમાં મિરઝાંઓની સત્તા-ગુજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ

હવે ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરની ચડાઈ થઈ ત્યાંસુધીના ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે અમીરોની અંદર અંદરની ખટપટ અને ઇતિમાદખાનની નામની સત્તામાં પસાર થયાં. સુલતાન મુઝફ્ફર નામનો સુલતાન રહ્યો હતો. ઉત્તરમાં શેરખાન ફુલાદી અને મધ્ય ગુજરાતમાં જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા. એવામાં માળવામાંથી મિરઝાંઓ ગુજરાતને નધણિયાતું જોઈ ફરી ચડી આવ્યા. ચંગીઝખાનના ખૂનના સમાચાર મળતાં ઇબ્રાહિમહુસેન મિરઝાં અને મુહમ્મદહુસેન વગેરે મિરઝાંઓએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે ચંગીઝખાનના મુખ્ય મથક ભરૂચ ઉપર ચડાઈ કરી. રુસ્તમખાન રૂમીએ એક વર્ષ સુધી કિલ્લાનો બહાદુરીથી બચાવ કરી અમદાવાદથી ઇતિમાદખાન વગેરે કોઈની સહાય ન આવવાથી તાબે થયો.[૪૧] મિરઝાંઓએ એ પછી વડોદરા સુરત વગેરે છેક ખાનદેશ સુધીનો ભાગ પોતાને તાબે કર્યો અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મહી નદીની દક્ષિણે સ્વતંત્ર જેવા રહ્યા. આ બધું બની રહ્યું હતું ત્યારે મિરઝાંઓને કાઢવા માટે અમીરો ઇતિમાદખાનને સમજાવી રહ્યા હતા. એણે શેરખાનની સલાહ લઈ ત્રણ ભાગમાં લશ્કરને વહેંચી ભરૂચ ઉપર ચડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ કાંઈ પણ કારણ આપ્યા વિના બધી ગોઠવણ પડી ભાંગી. આમ બનવાથી જુઝારખાન અને ઉલુઘખાનને દગો થવાનો વહેમ પડ્યો. એમણે ઇતિમાદખાનને લખી જણાવ્યું કે "તમારા બળવાન શત્રુ ચંગીઝખાનને અમે દૂર કર્યો અને તમને તમારી અસલની સત્તાને સ્થાને પાછા લાવ્યા છતાં તમે અમારી સાથે દ્રોહ કરો છો તે ઠીક નથી." આમ જણાવી એમણે અમદાવાદની દક્ષિણના પરગણાં પેટલાદ અને ખંભાત સુધી મહીની ઉત્તરનો ભાગ પોતે વહેંચી લીધો.[૪૨] જેમને જાગીરો નહોતી એવા માણસો એની પાસે આવ્યા તેમને પણ પૈસા આપી સંતોષ્યા. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે જુઝારખાનને યુક્તિથી છેતરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જુઝારખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો.[૪૩]

---

૪૦ : આ સમાધાનનો યશ સિકંદરી સૈયદ મીરાંને આપે છે પૃ. ૪૪૦

૪૧ : તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૨૧; સિકંદરી પૃ. ૪૪૧. રુસ્તમખાને એક વર્ષ બચાવ કર્યો એ વાત સિકંદરી લખે છે. સિકંદરી એમ પણ લખે છે કે આ વખતે અમદાવાદમાં હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા.

૪૨ : તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૧૧-૧૨

૪૩ : એ જ, પૃ. ૪૧૧

જુઝારખાનના જવાથી હબસીઓનો પક્ષ જરા નબળો પડ્યો તેથી ઉલુઘ ખાન શેરખાન ફુલાદી તરફ ગયો, અને શેરખાનનો પક્ષ મજબૂત દેખાવાથી સુલતાન મુઝફ્ફર પણ એ પક્ષ તરફ જવા નિશ્ચય કરી અમદાવાદ પાસે ગ્યાસપુર ગામમાં પડાવ નાખી રહેલા ઉલુઘખાનને જઈ મળ્યો. શેરખાન વગેરેએ બતાવવા ખાતર સુલતાનને રીત પ્રમાણે કુરનિસ બજાવી તાબેદાર તરીકે માન આપ્યુ, પરતુ પાછળથી સુલતાનની દશા પાછી નજરકેદી જેવી કરી.[૪૪] આ સમયમાં થોડો સમય હબસીઓ અને ખાસ કરીને જુઝારખાનની સત્તા મધ્ય ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં સારી રીતે જામી. નિરાશ થયેલા ઇતિમાદખાને પોતે જીવનથી કટાળી એકાતમા સાધુ જીવન ગાળવા માગે છે એવો દેખાવ કરવા માડ્યો.[૪૫]

ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટપટ અને અકબરને આમંત્રણ

ઇતિમાદખાનના જીવનમા ખરી રીતે દગો છેતરપિંડી અને એકને એક વાત કરવી ને બીજાને બીજી વાત કરી ભેદ પાડવો એ સિવાય કાંઇ હતુ નહિ અને એમ કરીને બધા મોટા અમીરો પાયમાલ થયા છતા એણે એની સત્તા લાબો સમય ટકાવી રાખી.[૪૬] હવે એકાતનો ડોળ કરી એણે દક્ષિણમા મસીઉદ્દ થયેલા મિરઝાઓને લખ્યુ કે તમે અમદાવાદ આવી શેરખાનના અફઘાનોને હરાવી ગૂજરાતનુ રાજ્ય સ્વાધીન કરો. લશ્કરના ખર્ચ માટે એણે એમને દરેક કૂચ માટે દિવસના ૫૦૦૦ મહોરો આપવા જણાવ્યુ.[૪૭] બીજી બાજુ એણે શહેનશાહ અકબર–ખલીફાએ ઇલાહીને ગૂજરાતની સ્થિતિ વર્ણવી દેશ જીતી લેવા આમત્રણ મોકલ્યુ એ કાર્ય માટે એણે મીર અબુ તુરાબ વલીને સદેશો લઇને મોકલ્યો સદેશામા એણે બાદશાહને કહ્યુ કે તમે આવી અફઘાનોને કાઢો, નહિ તો અમે મિરઝાઓને ગૂજરાત આપી દઇશુ.[૪૮] વળી

૪૪: એ જ, ૪૧૨, સિકંદરી, પૃ ૪૪૨ ૪૩

૪૫ સિકંદરી, પૃ ૪૪૧ ઇતિમાદખાને વાનપ્રસ્થ થવાનો દેખાવ કર્યો એ નોંધ માત્ર સિકદરી લખે છે; તબકાતમા એ બાબતમા કાઈ નથી તબકાત તો એને ખટપટી અને છેતરનાર તરીકે જ વર્ણવે છે

૪૬ ગત સુલતાન અહમદના સમયથી સત્તામા રહેલા આ અમીરે અકબરનો સૂબો નિમાયો ત્યાસુધી ખટપટથી સત્તા ચાલુ રાખી વીસ વર્ષ એક સત્તા ઉપર આવ અશાત સમયમા રહ્યો એ વિધિની વિચિત્રતા છે

૪૭ તબકાત, પૃ ૪૧૩, આ વાત ટૂકામા લખે છે સિકદરી પૃ. ૪૪૩મા આ બધી વિગત આપે છે અને મિરઝાઓને કહેવડાવે છે તમે પાદશાહી કુટુબના છો માટે આવો અને ગૂજરાતની ગાદી મેળવો

૪૮ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૩ તબકાત પૃ ૪૧૩મા ટૂકામા લખે છે કે આ વિગત અકબરના વર્ણન વખતે આપીશું

આટલી ખટપટ ઓછી હોય તેમ એણે શેરખાનને લખ્યું કે "નનુ-(સુલતાન મુઝફ્ફર) ગત સુલતાનનો પુત્ર નથી, તેથી એ ગાદીનો વારસ નથી એ કારણથી મેં મિરઝાઓને ગૂજરાતનું પાટનગર હાથ કરવા આમંત્ર્યા છે" આ વિચિત્ર સમાચાર આટલે વર્ષે કબૂલ કર્યાથી શેરખાન એ પત્ર લઈ સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યો સૈયદે કહ્યું કે "આ છોકરાને ગાદીએ બેસાડતી વખતે એ જ ઇતિમાદખાને પવિત્ર કુરાનના સોગંદ લીધા હતા હવે વિરુદ્ધ પડવાથી એ ગેરવ્યાજબી બોલે છે" આમ ઇતિમાદખાનની યુક્તિઓ ખુલ્લી પડતી જતી હતી[૪૯]

મિરઝાઓ અને અફઘાનો વચ્ચે બખેડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ

આ અરસા (ઈ સ ૧૫૭૨)મા સૈયદ મીરાં બુખારીનું અવસાન થયું[૫૦] અને એમના પિતાની પેઠે ગૂજરાતના અમીરોમા સમાધાન કરાવનાર એક સત્પુરુષ ચાલ્યા ગયા ઇતિમાદખાનના આમંત્રણથી મિરઝા મુહમ્મદહુસેન વડોદરાથી ચારસો સવાર લઈને આવ્યો એણે કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળના મકેનમા પડાવ નાખી થોડા થોડા તીરંદાજો પાસે શહેરમા રહેલા અફઘાનો ઉપર હુમલો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને અફઘાનો તેથી કટાળ્યા ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝા પણ આવી પહોચ્યો હતો[૫૧] એ વખતે શહેરમા અફઘાનો બેદરકાર સ્થિતિમા હતા, અને શેરખાનનો એક વાણિયો વઝીર ડોકો બકાલ પાટણથી ત્રણ હજાર સવાર તથા મોટો ખજાનો લઈ આવી રહ્યો છે, દસ માઈલ દૂર હાજીપુર સુધી આવેલો છે, એવી ખબર મિરઝાઓને મળી આ વાણિયા વઝીરને શેરખાને મુવાફિકઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો હતો[૫૨] મિરઝાઓએ એમની સામે મધ્યરાત્રિએ હુમલો કર્યાથી

---

૪૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૧૨ ૧૩ ઇતિમાદખાન પહેલાના સોગંદ ભૂલેલા છતાં ફરી ગયેલ એ વાત માત્ર તબકાતે નોધી છે

૫૦ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૨ સિકંદરી કહે છે કે એમના ગયા પછી ગૂજરાતના અમીરો છેક હલકી વૃત્તિવાળા થઈ ગયા, અને એની જ્વાળા એટલી વધી કે તેમા એ સમા છેવટે બળીને ભસ્મ થયા।

૫૧ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૪ ૪૫ આ હકીકત તબકાતમા નથી અહીં શેરખાન ફુલાદીનો વઝીર પણ વાણિયો હતો અને એને મુસલમાની ખિતાબ હતો એ નોંધપાત્ર વાત છે

૫૨ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૫ ૫૦ સિકંદરી આ વર્ણન મૂળ લખાણથી કંટાળો આવે એવી રીતે ગૂંચવીને પાંચ પાના ભરીને લખે છે એમા સૈયદની નોકરીમા એ હોવાથી એમની બહાદુરીનું ઝીણું વર્ણન કરે છે એમા નોંધપાત્ર વાત માત્ર એટલી જ છે કે ચાલુ લડાઈએ જે સાંઢણીસવાર સંદેશા લાવતા હતા તે રબારી હતા રબારીઓ આ કામ એ સમયે કરતા હતા, વિશ્વાસુ પણ હતા, જાસૂસી પણ કરતા હતા સૈયદનું તીર એક જુવાનનું બખતર ચીરી આરપાર નીકળ્યું એવી વાત પણ લખે છે

અફઘાનોમાં ગભરાટ ફેલાયો અને મિરઝાઓ લૂંટનો સામાન લઈ પાછા અમદાવાદ આવ્યા. આ અરસામાં સૈયદ હામીદે પણ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને ઘવાયાથી એમને લડાઇના મેદાનમાંથી ખસેડવા પડ્યા હતા.[૫૩] એ બધા બખેડા ચાલતા હતા એવામાં શહેનશાહ અકબર ગુજરાતમાં ડીસા સુધી આવ્યો છે એવી ખબર મિરઝા ઇબ્રાહિમને પડી. એણે ઇતિમાદખાનને મક્કમ રહેવા અને અકબર સાથે લડવા કહેવડાવ્યું, પણ એ ડરકણ અમીરે એ વાત ધ્યાનમાં લીધી નહિ એટલે મિરઝાં દક્ષિણે તરફ ગયો. શેરખાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો, અને સુલતાન મુઝફ્ફર તેનાથી છૂટો પડ્યો.[૫૪] એ બધું હવે પછી જોઈશું.

મિરાતે અહમદીના લેખકની સ્પષ્ટ કડક ટીકા

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઇએ. પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ વર્ણનો લગભગ સમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથોમાંથી લીધાં છે અને એમાંના કેટલાકના લેખકોએ સક્રિય ભાગ આ બધા બનાવોમાં લીધો છે, છતા એમના લખાણમા ગૂંચવાડો અને વિરોધો પણ છે તે જોઇ ગયા. આ બધા આધાર-ગ્રંથોમાં મિરાતે અહમદી જે છેક મરાઠા સમયની શરૂઆત (૧૭૬૧)માં લખાઈ છે એના લેખકે કેટલીક વધારે સ્પષ્ટ ટીકા કરી લખ્યુ છે તે નોંધ-પાત્ર છે. એ ગ્રંથનુ મૂલ્યાંકન આપણે ગયા ભાગના એક પરિશિષ્ટમા કર્યું છે.[૫૫] સલ્તનતના છેવટના ભાગના આ બધા બખેડાઓ અને અકબરની સવારી માટે અહમદીના લેખક અલિમુહમ્મદખાન કેટલીક ખાસ ટીકા કરે છે, અને એમણે સિકંદરીનો સ્પષ્ટ આધાર લીધો છે છતા બીજા ગ્રંથો દસ્તાવેજો અને લોકકથાની સરખામણી એક ઇતિહાસલેખકની દૃષ્ટિએ કરી હશે એમ સહજ સંભવ છે. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોતાં અકબરની સવારી ઈશ્વર-પ્રેરિત હોય એમ જણાવી એ લખે છે કે "જ્યારે ગુજરાત રાજ્યની પડતી આવી ત્યારે એ થોડાએ (અમીરોએ) રાજ્યની આબાદીના ધર્મને રાજ્યની બરબાદીના કાર્યોમા બદલ કરી નાખ્યા, અને સંપરૂપી ક્ષેત્રમા કુસંપરૂપી બળદને છૂટો મૂકી દીધો; તેમજ એકબીજાની ચામડી ઉતારવાની યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા" એ પછી લેખક કહે છે કે ખુદાની ઇચ્છાથી એ લોકોની

૫૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૫૦ સૈયદ મૂર્છા પામ્યા અને એમને પાલખીમા સુવાડીને છાવણી-માં લાવવા પડ્યા એમ લખે છે, છતા વિજયના વખાણ કરે છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૪૫૦ ૫૧; તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૧૩ ૧૪

૫૫: એ પરિશિષ્ટમા અહમદીના વિશ્વાસપાત્ર લખાણ માટે સર જદુનાથ સરકારનો અભિપ્રાય પણ ટાંક્યો છે.

સત્તાની પથારી વીંટાળી લઈ અમીર તૈમૂરના વંશના જલાલુદ્દીન અકબરને સત્તા અર્પાઈ અમીરોની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરતા લેખક કહે છે કે "આ બિનહકદાર લોકોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ બહુ ભોગવ્યુ આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહદ દુખોનો વરસાદ વરસાવી દીધો. છેવટે માંહો માંહે લડી પડવા લાગ્યા"[૫૬] એ પછી લેખક ઇતિમાદખાન, ચંગીઝખાન, મિરઝાઓ વગેરેની લડાઈઓનો ઉલ્લેખ કરી વિગત માટે સિકંદરીનો હવાલો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે જ્યારે જુઝારખાન હબશીએ ચંગીઝખાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગુજરાત દેશમા ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ,[૫૭] તેથી લાગ જોઈ મિરઝાઓએ સુરત ભરૂચ વગેરે લઈ લીધુ અકબરે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો કેટલાક કારણો આપે છે ઇતિમાદખાનનું આમંત્રણ ગુજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમા ભેળવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના છત્ર નીચે દેશની વ્યવસ્થા, અને બળવો કરી આવેલા મિરઝાઓને સજા કરવાની ઇચ્છા, એવા કારણો આપે છે[૫૮] બીજા બધા કારણો અકબરના મનમા કદાચ હશે પરતુ અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે "બાદશાહે પ્રજાની સ્થિતિ તથા દેશની હાલત કરતા વિશેષ લક્ષ મિરઝાઓનો અગ્નિ હોલવવા ઉપર આપ્યુ"[૫૯] અકબરની પહેલી ચડાઈ માટે આ ટીકા સત્ય છે સામાન્ય પ્રજા દુખી થઈ એવુ જે સ્પષ્ટ વચન અહમદીકારે લખ્યુ છે એવુ બીજા લેખકોના વખાણમા મળતુ નથી એ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે

ગુજરાત સલ્તનતનો અંત

ઈ સ ૧૫૭૨ના નવેમ્બરમા[૬૦] ગુજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમા અકબરે પડાવ નાખ્યો અને ગુજરાતી અમીરો એને મળતા થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમા કરીશુ ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો જોકે

૫૬ મિરાતે અહમદી સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી કૃત ભાષાતર ભા ૧ લો પૃ ૯૮ ૧૦૦

૫૭ એજ પૃ ૧૦૦

૫૮ પ્રો કોમિસેરિયેટ પૃ ૫૦૬—આ કારણો આપે છે

૫૯ અહમદી પૃ ૧૦૦ અહમદીનુ કારણ જ બધો વિચાર કરતા સાચુ લાગે છે અકબરની બીજી વારની ચડાઈમા ગુજરાતનો મોહ કદાચ હોય તે વધારે બનવા જોગ છે અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે

૬૦ અકબર તા ૨૭ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામા થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતા તા ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પાટણ આવ્યો વિગતો આગળ જોઈશુ

લાંબા વખત સુધી અકબર સામે લડ્યો તે પણ જોઈશું.[૬૧] છતાં ગુજરાત-માંથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો આ વર્ષથી સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો, અને ગુજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યું. એ બધું વર્ણન કરતાં પહેલાં આ સમયના મુખ્ય પુરુષો તથા બીજી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ.

સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો

નામના સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયના, ખરી રીતે કહીએ તો નધણિયાતા, ગુજરાતમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ નોંધપાત્ર થઈ છે. એમાં ઇતિમાદ-ખાનના ઉલ્લેખો જોયા અને આગળ હજી જોઈશું; ચંગીઝખાનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારથી જોઈ. ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં એ એક જ અમીર એવો થઈ ગયો કે જેણે બહુ ટૂંકા સમય માટે કેવળ સ્વતંત્ર બાદશાહના જેવી સત્તા અને ઠાઠ અનુભવ્યાં.[૬૧અ] તે સાથે પ્રજાને જુલમમાંથી મુક્ત કરી ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કર્યું તે જોઈ ગયા. ઉત્તર ગુજરાતમાં શેરખાન-ફુલાદી વગેરે અફઘાનો સ્વતંત્ર જેવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમાં નોંધપાત્ર કંઈ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં તાતારખાન ઘોરી અને અમીનખાન ઘોરીને માટે પણ એમ જ કહી શકાય. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદ મોટા અમીરો હતા. સૈયદ મીરાંએ પોતાના પિતાની પેઠે લડતા પક્ષોમાં સમાધાન કરાવી શાંતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યા. એમણે આ સમયમાં સૈયદ મુબારકનો રોજો મહેમદાવાદ પાસે બંધાવ્યો તેની નોંધ આગળ લઈશું. એમના મરણ પછી એમના પુત્ર સૈયદ હામીદે એવું જ શૌર્ય બતાવ્યું છે, તેની નોંધ અકબરના સમયમાં લઈશું. મિરઝાઓ દક્ષિણ ગુજરાતમાં સત્તા ઉપર હતા અને એ અકબરના સગા તથા પ્રસિદ્ધ મુઘલ વંશના હતા, પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એમના નામની નોંધ સિવાય વધારે સ્થાન નથી. હબસી અમીરોમાં મુહમ્મદ ઉલુઘખાન[૬૨] અને જુઝારખાન ખાસ નોંધપાત્ર છે. એમણે ગુજરાતમાં આ સમયના બખેડાઓમાં જે ભાગ લીધો તેની નોંધ

૬૧: અકબરની પહેલી ચઢાઈ ૧૫૭૨માં થઈ ને સલ્તનતનો અંત આવ્યો, પણ ઈ. સ. ૧૫૦૪ સુધી સુલતાને લડાઈઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું.

૬૧ અ. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૫૧૬મા કહે છે કે હિ. સ. ૯૭૫મા એ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો. આ વાત સત્ય છે.

૬૨: ઉલુઘખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હબસી અમીરો થઈ ગયા તેની નોંધ પાછળ લખી છે. એમા આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અરબી ઇતિહાસલેખક હાજી દબીરનો શેઠ હતો એટલે એ ગ્રંથમા એની હકીકતની અગણી વિગતને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

પાછળ કરી છે એમણે સલ્તનતના છેલ્લા ચાર વર્ષોમાં ઇતિમાદખાન અને સુલતાન મુજફ્ફરની હાજરીમાં પણ સ્વતંત્ર અમીર જેવી વર્તણૂક રાખી હતી, અને મધ્ય ગુજરાતના કેટલાક જિલ્લાઓ તથા કેટલોક વખત અમદાવાદમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી હતી એમાં જુઝારખાનનું નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે

જુઝારખાન હબસી

જુઝારખાન હબસીનું નામ મશહૂર છે[63] એણે અમદાવાદમાં જે સત્તા ભોગવેલી તેના સ્મરણ જુદી જ રીતે રહેલાં છે એક તો એના નામનો રસ્તો અમદાવાદમાં કારંજની બાજુમાં પથ્થર કુવા પાસે હતો એવી નોંધ મિરાતે અહમદીમાં પણ છે પણ આજે તેનો પત્તો નથી[64] બીજું અમદાવાદમાં ખાન દરવાજે જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઈદ સીદીને પોતાના ભાઈ જેવો ગણી એણે ઊંચે ચડાવ્યો એ વાતની નોંધ શેખના ચરિત્રમાં લખી છે બધા હબસી અમીરોમાં જુઝારખાનનું માન સારું હતું અને માણસ તરીકે એનામાં કેટલાક ગુણ પણ સારા હતા એ સાદોસીધો અને વિશ્વાસુ હતો તે સાથે મજબૂત પ્રભાવશાળી મુત્સદ્દી બહાદુર હિમ્મતબાજ કુશળ, ડાહ્યો, મહાન ઘોડેસવાર હતો એના વર્તન અને ટેવો પણ સારા હતા[65] એની જિંદગીમાં ચંગીઝખાનને દગાથી પાછળથી ઘા કરી મારી નાખ્યો એ મોટું પાપ થઈ ગયું હતું પરંતુ તવારીખોનું વર્ણન બરોબર વાંચતા એમાં ઉલુઘખાને બીજા ખટપટિયાઓની ઉશ્કેરણીથી એને પ્રેર્યો હતો એ મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે છતાં પણ એવું કાર્ય ન કરવા માટે એણે પોતાનું મનોબળ ન બતાવ્યું એટલી ચારિત્ર્યની ખામી ગણાવી શકાય ખટપટિયાઓએ એ બન્ને બળવાન હબસીઓના મનમાં ચંગીઝખાન એમને મારી નાખવાનો છે એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો એ પણ કારણ હોઈ શકે છતાં એ પાપ કાર્યમાં જોખમદારી ઉલુઘખાનની કાંઈક વધારે છે શહેનશાહ અકબર સુરત જીતી ભરૂચ આવ્યો ત્યારે ચંગીઝખાનના ખૂનની ફરિયાદ કરવામાં

૬૩ એ રૂમીખાનનો ગુલામ હતો તેથી એને રૂમીખાન પણ કહે છે અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનના મરણ પછી એના હાથી અને તોપો (પૃ ૫૧૫) જુઝારખાનને મળે છે એ હબસી છતા તુર્કી ભાષા સારી બોલી શકતો અરબી ઇતિહાસમા એના નામ આગળ સમરૂલ્મુલ્ક ખિતાબ લખ્યો છે પણ ભૂલ હોય એમ લાગે છે સમરૂલ્મુલ્ક જુદી વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે અરબી ઇતિહાસમા જુઝારખાનનુ વર્ણન પણ ખૂબ વિગતથી છે

૬૪ મિરાતે અહમદીની પુરવણી—ચકલાઓ અને રસ્તાઓ—અમદાવાદના ઇતિહાસમા મેં એની નોંધ કરી છે

૬૫ અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૫૭૮

આવી અકળ મોતે એણે અસભ્ય શબ્દો ઉચ્ચારેલા એમ પણ કહેવાય છે, પણ શુનો કર્યો છે એટલું એણે કબૂલ કર્યું. અકબરના હુકમથી એને હાથીના પગ તળે મારી નાખવામા આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.[૬૬] ભરૂચથી એના મૃત દેહને અમદાવાદ લાવી સરખેજ આગળ શેખ અહમદ ખટ્ટુના રોજા પાસે એના પિતા બિલાલ જુઝારખાન અને યાકૂત ઉલુઘખાનની કબરો પાસે દફન કરવામા આવ્યો.

એને સરખેજમાં દફન કર્યો

સરખેજમાં આ રોજો હાલ ક્યા છે તે નક્કી થઈ શક્યુ નથી, પરંતુ અરબી ઇતિહાસમા હાજી દબીરે એનુ વર્ણન કર્યું છે. એ વર્ણન કરતાં એક રસપ્રદ વાત લખી છે. કહે છે કે શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની ઝિયારતે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાન એક દિવસ ગયા હતા ત્યારે એ રોજો બંધાવેલો ત્યાં ગયા. વચ્ચે કબરની જગ્યા ખાલી જોઈ જુઝારખાને પૂછ્યું કે અહીં કોણ દફન થશે. ઉલુઘખાને ઉત્તર દીધો કે જેણે આ બનાવ્યું છે તે દફન થશે. ત્યારે જુઝારખાને સામે ઉત્તર વાળ્યો કે આપણા બેમાંથી જે પહેલો અવસાન પામશે તે અહીં દફન થશે.[૬૭] અરબી ઇતિહાસમાં એના રોજાનુ વર્ણન કરેલુ છે એ ઉપરથી સરખેજના તળાવને કિનારે એ રોજો હોવો જોઈએ. દરગાહનુ આંગણુ મોટુ હતુ અને દરવાજો હતો. કબરનો રોજો થાભલાઓ ઉપર ઘુમ્મટો કરીને બનાવેલો હતો. એની આગળ બે બાગ, ચબૂતરો અને એક હોજ હતી. એ જગાની પાસેનો ચબૂતરો હોજ (તળાવ) ઉપર પડે છે. રોજામા પહેલી મિહરાબ જુઝારખાન શહીદની કબર છે. એ પછી ચોથી ઘુમ્મટમા મકબરે ઉલુઘખાન સુલતાનની કબર છે. ત્રીજા ઘુમ્મટમા યાકૂત ઉલુઘખાનની અને બીજામા મગજાન જુઝારખાનની છે. આ રોજા સાથે મસ્જિદનો ઉલ્લેખ નથી. એ આ બધી વિગત જોતા નવાઈ જેવુ લાગે છે.[૬૮]

૬૬ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૫૦૧મા એ બયાન છે. અબુલ ફઝલના વર્ણનમા કાંઈક ફેર છે તે આગળ જોઈશુ.
૬૭ એ જ, પૃ. ૫૮૨
૬૮ એ જ, પૃ ૫૮૨-૮૩. રાજાની વિગત આપી છે. સરખેજની શેખ અહમદની દરગાહના મુખ્ય દરવાજા બહાર થાભલા ઉપર ઘુમ્મટો વાળીને એક ખુલ્લી દરગાહ અમદાવાદી બાંધણીની છે એ પણ કોની છે તે જણાયુ નથી, પરંતુ અરબી ઇતિહાસનુ વર્ણન જોતા એ હબસીઓની નથી એમ સમજાય છે. વળી એની સાથે નાની મસ્જિદ છે, એટલે એની શોધ થવાની જરૂર છે.

મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો રોજો

હવે આ સમયમાં સૈયદ મીરાંએ બંધાવેલા સૈયદ મુબારકના રોજાનું ટૂંકું વર્ણન જોઇએ. ગૂજરાતમાં સુલતાનોના અને અમીરોના જે રોજાઓ છે તેમાં આ રોજો બાંધણીની દષ્ટિએ સર્વથી ઉત્તમ છે. એમાં પહેલાંના સુલતાનોના રોજાઓની પેઠે થાંભલા પાટડાની બાંધણી નથી પણ કમાનોની બાંધણી કરીને ઊંચાઇ વધારવાથી મનોહરતા સારી રીતે જળવાઈ છે. પાછળ વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જે જગ્યાએ સૈયદ મુબારકનું અવસાન થયું ત્યાં એમના પુત્રે આ સુંદર રોજો બંધાવ્યો. આજે મહેમદાવાદથી દોઢેક માઇલ છેટે આ રોજો આવેલો છે. આ જાતના રોજાઓની બાંધણીની વટવામાં કુતુબેઆલમ સાહેબનો નવો રોજો બંધાયો તેમાં અને હાલોલમાં સુલતાન સિકંદરના રોજાની બાંધણીમાં શરૂઆત થઇ અને જૂની થાંભલા પાટડાની બાંધણીની રીત ઓછી થઇ ગઇ. જમાલપુર દરવાજા બહાર મીર અબુતુરાબનો રોજો જો કે સાદો છે છતા એની બાંધણી કમાનો ઉપર કરેલી છે, એટલે પહેલાંના બાદશાહોના રોજાઓ અને પછી આ જાતના રોજાઓમાં સૈયદનો રોજો સલ્તનતના અંતસમયમાં બંધાયેલો અને ગુજરાતના બીજા રોજાઓ કરતાં વધારે આકર્ષક છે. એની રચનામા દરેક ભાગની સમાનતા બરોબર જળવાઇ છે, તે સાથે એમાં નકશો (plan) સારો છે. અંદરની બધી રચના અને વિભાગોની ગોઠવણી પણ ઉત્તમ છે, એટલે સાદાઇમાં બાંધણીની મનોહરતાનો આવો સુમેળ ભાગ્યેજ હિંદની કોઈ દરગાહમાં આનાથી ચડી જાય એવો મળશે. ફર્ગ્યુસન કહે છે તે ખરું છે કે જો આ રોજો કદમાં મોટો હોત તો હિંદના રોજાઓમા સર્વથી ઉત્તમ ગણી શકાત.[૧૯] પર્સી બ્રાઉન આ રોજાની બાંધણીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે કમાનોની બાંધણી અહીં ગૂજરાતમાં શ્રેષ્ઠ કક્ષાએ પહોંચી છે એમ કહી શકાય. બધા ભાગને જોતાં તેમજ સમગ્રતામાં જોતાં આ રોજાની બાંધણી કરનાર શિલ્પી ગૂજરાતી કારીગરોની જૂની પ્રણાલિકાનો નહિ પણ દિલ્હીની પ્રેરણા લઇ આવેલો હોવો જોઇએ. દિલ્હીમાં લોદી વંશના સુલતાનોની પડતી દશા થઈ તે વખતે ગૂજરાતની પૂરી જાહોજલાલી હતી એટલે ત્યાંના મુસલમાન રીત પ્રમાણે બાંધકામ કરનારા શિલ્પીઓ ગૂજરાતમાં આકર્ષાયા એમ મિ. બ્રાઉનનું માનવું

૧૯: *Fergusson' Indian and Eastern Architecture* કહે છે કે "There is a simplicity about its plan, a solidity and balance of parts in its design, which has rarely, if ever, been surpassed in any tomb in India." (II. 244-245)

છે કમાનોની બાંધણી આ રોજામાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી એમ એ માને છે.[૭૦]

વર્ષ માટે મિ. બ્રાઉનની ભૂલ

પરંતુ આપણી સ્થાપત્યકલાના આ વિદ્વાન અભ્યાસીની અહીં એક મોટી ભૂલ થાય છે. એમણે ઇ સ ૧૯૪૨માં એમનો સ્થાપત્ય વિશેનો પ્રમાણભૂત ગણાય એવો ગ્રંથ લખ્યો છતા આ ભૂલ કેમ થઇ તે આશ્ચર્ય જેવું છે એઓ એમ માને છે કે સૈયદ મુબારકનો રોજો ઇ. સ. ૧૪૮૪માં બંધાયો છે, જ્યારે ખરી રીતે એ ઇ. સ. ૧૫૫૮માં સૈયદના અવસાન પછી એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બાંધ્યો છે સૈયદ મીરાંનુ અવસાન ઇ સ ૧૫૭૨મા થયુ અને ૧૫૭૩મા સલ્તનતનો અંત આવ્યો, એટલે આ રોજો ઈ સ ૧૫૬૦ની લગભગમાં બંધાયો છે ઈ.સ ૧૪૮૪મા આ જાતના કમાનોના રોજા બાંધવા નો પ્રચાર નહોતો. ઠેઠ ઇ સ ૧૫૨૫ સુધી પણ એ રચના ખાસ પ્રચલિત થઇ નહોતી આજના અવશેષો જોતા તો ઈ સ ૧૫૨૫ પછી સુલતાન સિકંદરના હાલોલના રોજાથી આ જાતના રોજાનો પ્રચાર થયો એમા દિલ્હીની અસર ગણવી કે ત્યાંથી આવેલા કારીગર ગણવા એ માટે આધાર મળતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતના કારીગરોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા મિ બ્રાઉન કમાનોની આ બાંધણી એ કારીગરો ન કરી શકે એમ માને છે તે માટે વધારે આધાર જોઇએ કમાનો મસ્જિદોના મહેરાબમાં તો અસલથી વપરાતી હતી. મકાનોની ઊંચાઇ વધારવા માટે એનો ઉપયોગ સલ્તનતના પાછલા ભાગમા થયો અને મસ્જિદના લાંબા લિવાન કરતા ચોરસ રોજાની બાંધણીમા કમાનો વધારે સારી લાગવા માંડી અને સરળતા પણ આપતી[૭૧]

બાદશાહ જહાંગીરે કરેલુ વર્ણન

ઇ સ ૧૬૧૮મા બાદશાહ જહાંગીરે આ દરગાહની મુલાકાત લીધી હતી અને એની પ્રશંસા કરી હતી એ પોતાની નિત્યનોંધમા લખે છે કે "મહેમૂદાબાદની નદીને કાંઠે સૈયદ મુબારકનો રોજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બાંધેલો તે ઉત્તમ છે અને એનુ શિખર ઊંચુ છે એને બાંધતા બે લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયુ હશે ગૂજરાતના સુલતાનોના રોજાઓ જોયા, પણ તે આ રોજાના

૭૦ Percy Broun Indian Architecture, Islamic P. 54 ' one and all betray the influence of a master mason not drawn from the local guild of temle builders "

૭૧: ચાંપાનેરના મકાનોનો અભ્યાસ કરતા અને હાલોલના સિકંદરના રોજાને જોતા કમાનોની બાંધણી ઈ સ ૧૫૨૬ પછી આપણા સ્થપતિઓએ અપનાવી એમ માનવુ પડે.

દેમિયા ભાગ જેટલા પણ આરામ મળ્યા ન હતા. પણ એ ભાગ બાદશાહી સેના અને સૈયદ મીરાં એગલા નોકર હતા"૭૨

ગુજરાતની સ્થાપત્યકલામાં ગૌરવ જેવી—અમદાવાદ લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઇદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઇદની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી, ગુજરાતનું, ગુજરાતી કલાનું અને અમદાવાદની કીર્તિ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ સ્થાપત્યકલામાં રસ લેતી દુનિયાભરની આલમમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર મસ્જિદનું અને એની મકબરાની બાંધણીનું વર્ણન જરા વિસ્તારથી કરીએ. દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યકલા એક મહત્ત્વનું અંગ છે એટલે આવી જગપ્રસિદ્ધ કલાકૃતિવાળા મકાનનું વિગતવાર વર્ણન અસ્થાને ન ગણાય.

સીદી સઇદનું ચરિત્ર

અમદાવાદની આ પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઇદ હબશી એ પહેલાં રૂમીખાનનો ગુલામ હતો અને પછીથી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની નોકરીમાં આવ્યો ત્યારથી સુલતાની કહેવાતો હતો ૭૩ ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઇતિમાદખાનના અમલના પાછલા વર્ષોમાં જ્યારે ઝુઝારખાન હબશીની સત્તા ખૂબ જામી હતી ત્યારે આ શેખની ચડતી થઈ. ઝુઝારખાન સાથે એમને એક ભાઈ જેવો સંબંધ હતો. એની મદદથી શેખને જાગીરમાં કેટલાક ગામ મળ્યા, અને એનો સારો વહીવટ કરી એણે સારો પૈસો સંપાદન કર્યો અને તેનો સદુપયોગ પણ કર્યો ૭૪ જિંદગીના શરૂઆતના વર્ષોમાં શેખે લશ્કરી નોકરી કરી હતી, ઝુઝારખાન સાથે ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો. ઉલુઘખાન અને ઝુઝારખાન વચ્ચે ઝઘડાના બનાવોમાં એ ઝુઝારખાનના પક્ષે હતો અને નામીગ દરિયાખાનના એલચી તરીકે એ એક વાર ચંગીઝખાન પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ પછી એણે લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી. ઝુઝારખાને એને જે જાગીર આપી એમાંથી એને પાંચ લાખ ટકાની આવક થતી હતી. આ બધી આવક એ સારા માર્ગે કરવામાં વાપરતો. એ ગરીબ લોકો અને ફકીરો વગેરે સાથે સારો વર્તાવ રાખતો. એના તબેલામાં ઘોડા તથા ઊંટની સંખ્યા સારી રહેતી. લાન

૭૨ તુઝુકે જહાંગીરી—અંગ્રેજીમાં રોજર્સ અને બેવરીજનું ભાષાંતર, ૧ પૃ. ૪૩૫ ...
૭૩ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૬૪૦ ૪૧માં એનું ચરિત્ર વિગતવાર આપેલું છે. એ ઇતિહાસ ...
[illegible]
[illegible]

દરવાજા પાસે જે મસ્જિદ છે ત્યાં જમણી બાજુ એક લંગરખાનું એણે કરાવ્યું હતું ત્યાં નિત્ય લગભગ એક હજાર માણસોને ખાવાનું મળતું. રોજનું વીસ મણ અનાજ રાંધી ફકીરોને વહેંચવામાં આવતું એમને મિષ્ટાન્ન પદાર્થો-મેવાદી જમાડવામાં આવતા. આબરૂદાર માણસો માટે જુદી રસોઈ થતી. શહેરના વિદ્વાનો, મિત્રો અને યમન વગેરેથી આવેલા શરીફ લોકોને ખાસ જુદી જગ્યાએ મેવાદી જમાડવામાં આવતા. વિરક્ત લોકો જેઓ આવી શકતા હોય તેમને ઘેર તેમની જગ્યાએ ખાણું પહોંચાડવામાં આવતું. શિયાળામાં ફકીરોને કામળા વહેંચવામાં આવતા.[૭૫]

એક સંસ્કારી પુરુષ

શેખ સઈદ સીદી વિદ્યાસંસ્કારને આશ્રય આપનાર હતો અને પોતે પણ જ્ઞાની હતો. એની મજલીસમાં ધાર્મિક પુરુષો, વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનતા પણ આવતા. શેખ હમીદ નમિયે કાઝી અબદુલ્લાહ સિંધીએ લખેલું જામિયે હુમૈદી નામનું પુસ્તક એણે વ્યવસ્થિત રીતે લખ્યું હતું અને તેનું નામ જામિયે સઈદી રાખ્યું હતું એ પુસ્તકાલયનો શોખ પણ હતો. એણે મિસર (ઇજિપ્ત)થી ખ્વાજા સલામત મઝીબીની મગદારી નીચે એક વહાણ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યું હતું પુસ્તકોની યાદી પણ સાથે હતી પરંતુ કમનસીબે અમદાવાદ લાવવા માટે ખંભાતના અખાતમાં આ વહાણ ડૂબી ગયું એમાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો નાશ પામ્યાં અને થોડાં જ બચાવી શકાયાં.[૭૬]

એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન

ના હતું. પરંતુ એની કીર્તિ ચિરંજીવ કરનાર મસ્જિદ એણે જે શોખ અને કલાથી બનાવી છે તે એના આ ચરિત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય કે આ મરતદારી માણસ માટે આજ સુધીના ઇતિહાસોમાં કાંઈ નોંધ નહોતી. મર ડેનિસન રોસે ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ-ઝફરુલ વાલેહ બહાર પાડ્યો એમાંથી એની બધી વિગતો મળે છે. એ ગ્રંથમાં લખે છે કે અમદાવાદ શહેરના દારઉસ્સલ્તનત[૭૭] પાસે શેખ સઈદે પોતાને માટે રોજો બંધાવ્યો હતો ત્યાં નાની ઈંટોની એક મસ્જિદ

---

૭૫. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૬૪૦ ૪૨માં આ બધું વર્ણન આપેલું છે

૭૬. એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧

૭૭. દારઉસ્સલ્તનત સલ્તનતની રાજધાની-રાજગઢ-અહીં ભદ્રનો કિલ્લો. આ મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલનો થોડો ભાગ તોડીને બાંધવામાં આવી છે પશ્ચિમ તરફ સુંદર જાળીઓ છે એ એમ કોટ એ તરફ તોડ્યા વિના છટકો નહોતો. સુલતાનની મદદ વિના એ બની શકે નહિ

હતી એની ડાબી બાજુ રોજો બનાવ્યો હતો મસ્જિદને વધારી પથ્થરની બનાવી એની ઊંચાઈ વધારી ઘુમ્મટવાળી અગાસી કરી એની બાધણીમા વપરાયેલા પથ્થરો એકથી બે હાથ લબાઈના ઊંચી જાતના લાવવામા આવ્યા. એમા સુંદર કારીગરીવાળી બારીઓ મૂકવામા આવી હિજરી ૯૮૦–ઈ સ ૧૫૭૨-૭૩મા આ મસ્જિદ બાધવામા આવી શેખ અમ્મન નામનો માણસ જેની કબર શેખ સધદની સાથે જ છે એણે મસ્જિદનો ચબૂતરો બાધ્યો ઇ. સ ૧૫૭૩મા અકબર ગુજરાત છત્યુ ત્યારે આ મસ્જિદ બધાઇ રહી હતી હિ સ ૯૮૪ના શવાલ મહિનાની ૩જી તારીખે (ઈ સ ૧૫૭૬–૨૪ ડિસેમ્બર) શેખનુ અવસાન થયુ અને મસ્જિદની બાજુએ કરેલા રોજામા એને દફન કરવામા આવ્યો ૭૮

સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાધણીના વર્ષની થયેલી ભૂલ

હવે મસ્જિદની બાધણી, એ બાબતની ચર્ચામા આપણા સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરેલી ભૂલ, અને એની કારીગરીના વિવેચકોએ કરેલા વખાણ પણ જોઈ જઇએ આ મસ્જિદ બધાવ્યાનું ચોક્કસ વર્ષ અરબી ઇતિહાસમાથી મળે છે તે જોયુ પરતુ એ માટે ફર્ગ્યુસન વગેરેથી શરૂ કરીને છેક પર્સી બ્રાઉન સુધીના વિદ્વાન સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોએ વર્ષ નક્કી કરવામા ભૂલ કરી છે પર્સી બ્રાઉનનો બીજી રીતે બહુ મૂલ્ય અને સુદર ગ્રથ છેક ૧૯૪૨મા લખાયો તેમા પણ ઇતિહાસને લગતી આવી બાબતોમા ભૂલ કરે છે એ ગ્રથ બહાર પડચો ત્યારે સર ડેનિસન રોસનો સપાદન કરેલો અરબી ઇતિહાસ બહાર પડયાને વર્ષો થઈ ગયા હતા, અને પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમા (૧૯૩૮) એ ગ્રથનો ઉપયોગ આ મસ્જિદનુ વર્ષ નક્કી કરવામા આધાર તરીકે કર્યો પણ હતો, એટલે બાધણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ મિ બ્રાઉનની ભૂલ ચલાવી ન લેવાય એવી કહી શકાય ઇતિહાસમા (૧૯૨૯) મસ્જિદોની બાધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસને ધ્યાનમા લેતા સ્થાપત્ય કલાના આ વિવેચકોની ભૂલની મેં ચર્ચા કરી હતી અને એ પ્રમાણે જોતા બધામાનો સમય, લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય એવો, ચર્ચો હતો અરબી ઇતિહાસમાથી હવે એ વાતનો તદ્દન ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર મુજબનો સ્પષ્ટ થયો છે વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો મહમૂદ બેગડાના સમયમા કે એથી વહેલા આ મસ્જિદની બાધણી ગણે છે એટલે ઇ સ ૧૫૧૫ની સાલની પહેલા

૭૮ એ જ, પૃ ૬૪૦ ૪૧ વર્ષ માટેની ચર્ચા આગળ કરીશું

ગણે છે આ કેવળ ભૂલ છે. ઈ. સ ૧૫૨૫ પહેલા આ જાતની બાંધણી જોવામા આવી નથી.૭૯

એ મસ્જિદનુ વર્ણન

આ મસ્જિદ નાની, ૬૮×૩૬ ફીટની લંબાઈ પહોળાઈની છે એમાં એક થાભલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારી, ઉપરની ચપટા ઘુમ્મટોની છત બનાવવા માટે ચોરસને કાપીને અષ્ટકોણ બનાવ્યા છે અને ખૂણામા નાની કમાનોથી ટેકા આપ્યા છે મુહમ્મદ ઘોસ અને શાહઆલમની મસ્જિદો જે આ સમય પછી બધાયેલી છે તેને મળતી બાંધણી છે. કમાનો શુદ્ધ અમદાવાદી છે પાછળની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમા પાચ મોટી કમાનોમા જાળીઓ કરેલી છે, તેમા છેડા ઉપરની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે વચ્ચેની કમાન પથ્થર જડી બંધ કરેલી છે. એની આસપાસની બે ફૂલવેલ અને વનસ્પતિની કારીગરીવાળી જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે દક્ષિણ તરફ ત્રણ જાળીઓ ભૌમિતિક

---

૭૯ Percy Brown Indian Architecture, Islamic P. 55 જુઓ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ, પૃ ૬૨૭ ૩૧. એમા મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અહીં વાચનારની રજા લઈ એક અંગત નોંધ કરવાની જરૂર છે અમદાવાદનો ઇતિહાસ ગુ સાહિત્ય સભાએ ૧૮૨૯મા બહાર પાડચો તે પહેલા ૧૮૨૭ના કાર્તિકના "વસંત" માસિકમા આ મસ્જિદની બાંધણી અને એના બાંધનાર માટે મેં વિસ્તૃત ચર્ચા બહાર પાડેલી અમદાવાદના ઇતિહાસમા એનો સાર માત્ર લીધેલો એમા માત્ર બાંધણીની દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ સ્થાપત્યવિવેચકો ધારે છે એ સમયમા નહિ પણ સલ્તનતના અંત ભાગમા ૧૫૬૦થી ૧૫૭૦ના દસકામા બંધાઈ એના કારણો આપ્યા છે બાંધનાર તરીકે સીદી સઈદનો તે વખતે પત્તો ન લાગવાથી જુઝારખાન હબસીને સીદી શહીદ કલ્પીને એનો બાંધનાર હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કર્યું છે તે સાથે અમ ઇતિ પૃ ૬૩૧ની નોંધ ૧મા એવી આશા પણ વ્યક્ત કરી છે કે સલ્તનતના અંતમા બનાયાનુ ચોક્કસ લાગે છે, છતા બંધાવનાર જુઝારખાન હોય તે બાબત શકા કે ચર્ચાને સ્થાન છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે, અને અરબી ઇતિહાસમાથી કદાચ આ વાત સ્પષ્ટ થાય તો તે માટે અરબી વિદ્વાનોને વિનતિ કરી છે અરબી ઇતિહાસ જોવડાવી, પ્રો. કોમિ એ એ વાત સ્પષ્ટ કરી એમા સતોષની વાત એ છે કે વર્ષ-સમય-નિર્ણય લગભગ ખરો નીકળ્યો જ્યારે બંધાવનાર સીદી સઈદ એ જુદી વ્યક્તિ નીકળી, પણ જુઝારખાન સાથે એનો ભાઈ જેવો સબધ અને એને લીધે શેખ સઈદની ચડતી થઈ એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ 'વસંત'મા લેખ છપાવ્યો ત્યારે પ્રો. કોમિ સાહેબને મેં એ વચાવેલો અને અમારે પત્ર વ્યવહાર પણ થયેલો સઈદને બદલે શહીદની માન્યતા માટે વધારે આધાર જોઈએ એમ એમણે મને જણાવેલું પરંતુ સમય અને જુઝારખાનનો સબંધ એ બધુ અનુમાન ખરુ નીકળ્યુ તે બાબત ૧૯૩૮મા એમણે અંગ્રેજીમા ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ જરા લાગે એવુ છતા અનુમાન માટે મને સતોષ થયો

છે.[૮૦] ઉત્તર તરફ જાળીઓની કમાનો ખુલ્લી છે એનું કારણ રાજ્યક્રાંતિના સમયમાં મસ્જિદ અધૂરી રહી છે એ જ કહી શકાય. મિનારા મારા પણ ઉત્તમ પ્રકારના છે. મસ્જિદને ફરતા કોટને મિનારાને પણ ફરતા સળંગ છે એ વિશેષતા છે. આ મિનારા ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અર્ધા ઉપર ઊભા હતા એમ બ્રિગ્ઝે ૧૮૪૭માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ આજે છતની ઉપર એની નિશાની પણ નથી.[૮૧] વચ્ચેની કમાન કરી જ નહિ હોય કે વધારે ઉત્તમ કરવા માટે રહેવા દીધી હશે કે અવ્યવસ્થાના સમયમાં તૂટી ગઈ હશે એ આજે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ કમાન લોર્ડ એલ્જિનના સમયમાં કાઢીને વિલાયત મોકલાઈ છે એવી લોકવાયકામાં સત્ય નથી, કારણ કે એ પહેલાં પણ વચ્ચે કાંઈ નહોતું એવા ઉલ્લેખો છે. મસ્જિદને મરાઠા સમયમાં નુકસાન થયું પણ હોય. અંગ્રેજોએ મામલતદારની કચેરી એમાં કરેલી એ વખતે મહેરાબોમાં પ્રેસ મૂકેલા અને મકાનની કમાનોમાં બંધ ન થાય એવો દરવાજો મૂકેલો. એક રીતે મસ્જિદ સારી સ્થિતિમાં કહી શકાય એવી રહી છે એનું માન લૉર્ડ કર્ઝનને ઘટે છે.[૮૨]

એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ

પશ્ચિમની દીવાલમાં જે બે પ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે તેની પ્રશંસા પુરાવિદ્યાનિષ્ણાતોએ મુક્ત કંઠે કરી છે. ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આગ્રા અને દિલ્હીમાં ઉત્તમ કારીગરી છે પણ ત્યાંના નિર્માણોમાંથી આને આવતું સમતોલપણું પણ નથી. આ તો માણસ કરતી પથ્થરની કારીગરી કરતાં જાણે કુદરતે જ રચના કરી હોય એવું લાગે છે. રોમ અને ગ્રીસના ઉત્તમ કલાકારોએ કરેલી નકશી કરતાં પણ આ ઉત્તમ છે.[૮૩] સર હૉર્ન માર્શલ જે સામાન્ય રીતે કડક

---

૮૦ પશ્ચિમ દીવાલમાં બન્ને બાજુ ઉપર પણ ભૌમિતિક જાળીઓ છે. એની જ સરખી જાળીમાં પૂર્વ બાજુ છે તે ઉપરથી એ બન્નેનો બનાવનાર એક જ કારીગર હશે એમ બર્જેસ માને છે પરંતુ એ બન્ને બનાવ્યાની તારીખોમાં મોટું અંતર છે. જાળીઓ ગુજરાતી કલાકારોનો ખાસ વારસો છે એ બર્જેસ ભૂલી જાય છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૩૧)

૮૧ બ્રિગ્ઝ સિટીઝ પૃ. ૩૧ બ્રિગ્ઝ એમ પણ માને છે કે ૧૭૮૦માં જનરલ ગૉડાર્ડે શહેર લીધું ત્યારે આ મસ્જિદમાં કચેરી કરી હતી એ ભૂલ છે. કચેરી બ્રિટિશ અમલદારે લીધા પછી ૧૮૧૮ પછી કરવામાં આવી

૮૨ કર્ઝનની બાબતમાં રિપોર્ટ અને બર્જેસના અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા અંગ્રેજી ગ્રંથમાં આ વિગત આપેલી છે. મસ્જિદને કચેરી બનાવી ત્યારે ચૂનો ધોળેલો તેથી ભૂલથી કેટલાક આરસની માનતા. જાળીઓની છાપ લેતાં અને ચકલાંએ માળા કરવાથી થોડું નુકસાન થયેલ છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૩૦)

૮૩ હોપ અને ફર્ગ્યુસનનું અમદાવાદના સ્થાપત્યનું પુસ્તક અમદાવાદનો ઇતિહાસ

ગીનકાર છે તે પણ આ જાળીઓની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે આમાં કોઈ મહાન ગૂજરાતી કલાકારનો હાથ છૂપો રહેતો નથી આ જાળીઓને લીધે જ આ મસ્જિદ જગપ્રસિદ્ધ ગણી શકાય વનસ્પતિ અને ફૂલવેલની કારીગરીવાળી જાળીઓ જેવા નમૂના તો હિંદભરમાં કોઈ જગાએ મળે તેમ નથી સર જ્હોનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કમાનોમાં સાદાઈ એ ગૂજરાતી કલાકારના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, છતાં રાણી સિપ્રીની મસ્જિદની પેઠે આ મસ્જિદમાં સાદાઈ સાથે એનો ઉપયોગ થયો છે, આ મસ્જિદ જેવી સુપ્રમાણ અને લાવણ્યવાળી કમાનો ઓ જાળીઓ શ્રેષ્ઠ છે[૮૪] રશિયાના મુસાફર ઓગણીસમી સદીના અંતમાં અમદાવાદ આવેલા ત્યારે આ જાળીઓ જોઈ કહેલું કે હિંદનું વનસ્પતિ સૌંદર્ય અહીં મૂર્ત બન્યું છે આ જાળીઓ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે એક ધૂળિયા શહેરમાં ઊભા છીએ એ ભૂલી જઈએ છીએ[૮૫] પર્સી બ્રાઉન કહે છે કે સીદી સઈદની એક નાનકડી મસ્જિદને દુનિયાભરમાં એની જાળીઓએ પ્રસિદ્ધ કરી છે ગૂજરાતમાં જાળીઓ સામાન્ય છે અને શોભા ઉપરાંત હવા અજવાળા માટે કરાય છે પરંતુ એ બધી નાની છે અને નાના ચોરસ ભાગ પાડી તેમાં ભૂમિતિની આકૃતિઓ કરીને રચેલી છે પણ સીદી સઈદની મસ્જિદમાં તો કોઈ અસાધારણ કલ્પનાશક્તિવાળા કલાકારે, બધી જૂની પ્રણાલિકાઓને દૂર મૂકીને પથ્થરના ખરબચડા ટુકડાઓ જાણે પાનણુ સુંવાળુ કપ (કેન્વાસ) હોય તેમ ચિત્રકારની પેઠે પોતાના મનની કલ્પના મુજબના અનકાર કોતર્યા છે પૂર્વ તરફના વનસ્પતિસૌંદર્યમાં મુખ્ય ગણાતા તાડ વગેરેની ... ના તથા સૌંદર્યની ભાવનાને એવી કુશળ કારીગરીથી વ્યક્ત કરી છે કે કોઈ પણ દેશની ઉત્તમ રચના સાથે મૂકી શકાય આ બતાવી આપે

પૃ ૬૩૦ આ જાળીઓનું કદ ઊંચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૬ાા થી ૭ ફીટ છે ફૂલવેલની પ્રસિદ્ધ જાળીઓ પણ કકડા સાંધીને બનાવેલી છે

૮૪ સર જ્હોન માર્શલ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયા ભા ૩માં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ પૃ ૬૧૬ મસ્જિદની સાદાઈનું વર્ણન કરી લખે છે કે 'But though such simplicity is rare in Gujarat there is no mistaking the Gujarati genius in the graceful well proportioned arches and superbly designed window-screens It is these screens that have made the Sidi Sayyidi mosque world famous The other two (Jalis) are adorned with free plant and floral designs the like of which does not exist in any other monument in India

૮૫ રશિયાના ઝારની મુસાફરીના વર્ણનના બે મોટા પુસ્તકો છે, તેમાં એકમાં અમદાવાદના વર્ણનમાં આ શબ્દો છે

છે કે એ સમયમાં અહીં કલા સજીવ હતી[૮૬] આ પ્રમાણે આ મસ્જિદની જાળીઓની કલા ઉપર ઘણા વિદેશી કલાવિવેચકો મુગ્ધ થયા છે, અને દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ આવડી કદની આટલી સુંદર નકશીવાળી જાળીઓ નથી, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે ગઇ સદીમાં આનો લાકડાનો નમૂનો એક હજાર રૂપિયા ખર્ચીને પરદેશના સંગ્રહસ્થાન માટે બનાવેલો[૮૭] ઇગ્લેન્ડના સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝિયમમાં અને ન્યૂ યોર્કમાં એની પ્રતિકૃતિઓ છે.[૮૮] ફર્નિચરમાં તો એની ઘણી નકલો થયેલી છે ચાંદીમાં પણ આ નકશીની નકલ કરવામાં આવે છે[૮૯] શિલ્પસ્થાપત્ય એ પથ્થરમાં લખેલું સાહિત્ય જ છે, અને સાહિત્યની પેઠે જ એ પ્રજા તથા સમાજની સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરે છે એમ મનાય છે એ દૃષ્ટિએ સ્થાપત્યકલાનો શોખ ગુજરાતીઓને—હિંદુઓ કે મુસલમાનોને—સ્વભાવમાં જડાયેલો હતો એની સાક્ષી આખી દુનિયાને આપતી આ મસ્જિદ, આપણા અન્ય કલામય મંદિરોની પેઠે જ, આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો છે[૯૦]

સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલની શરૂઆતમાં ઈ સ ૧૫૬૩માં સીઝર ફ્રેડરિક નામનો ઇટાલિયન મુસાફર ગુજરાતમાં આવેલો એ પણ ગુજરાતને "ખભાતનુ રાજ્ય" કહે છે છેલ્લા બે સુલતાનોના સમયથી દીવ જીતી લીધા પછી પોર્તુગીઝોની સત્તા દરિયા ઉપર ખૂબ વધી ગઇ હતી, એમની પરવાનગી વિના કોઇનુ પણ વહાણ આવજા કરી શકતુ નહિ, ખભાતથી નાના વહાણોમાં માલ દીવ જઇને ચડતો, વહાણના માલિકો મોટે ભાગે ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો હતા, વગેરે વર્ણન એ મુસાફર કરે છે આયાતનિકાશનું વર્ણન તથા ખભાત શહેરનુ વર્ણન પણ કરે છે તે વેપાર અને વહાણવટાના પ્રકરણમાં આગળ જોઇશુ[૯૧]

---

૮૬ Percy Brown Indian Architecture Islamic, P 55 એમણે Artist with exceptional vission એ શબ્દો કલાકાર માટે અને કારીગરી માટે with asthetic sensitiveness and technical skill એવા શબ્દો વાપર્યા છે

૮૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૬૩૦-૩૧

૮૮ એ જ, પૃ ૬૩૧ (બર્જેસમાંથી)

૮૯ અમદાવાદના મિસ્ત્રી સોમનાથે આ અને બીજી મસ્જિદોના નમૂના બનાવ્યા છે મિ ચદુલાલ ગજ્જરે ચાંદીમાં તથા લાકડામાં નમૂના કર્યા છે

૯૦ પ્રો કોમિસેરિયેટ પણ કહે છે કે (પૃ ૫૦૫) This lovely and world famous mosque is the last noble specimen of the great creative period of the Muslim architecture of Gujarat

૯૧ આ મુસાફરની નોંધ પ્રો કોમિ એ પૃ ૫૦૦-૫૦૧માં લીધી છે એમાંથી જરૂરી નોંધ લઈ બાકીની ચર્ચા સામાજિક અને વેપાર પ્રકરણમાં કરીશું

સિક્કા કોરી

આ સુલતાનના અમલમા બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોના ચલણમાં કોરીનુ ચલણ ચાલતુ હતુ અને એમા તે તે રાજાઓ ઉપરાત ગૂજરાતના સુલતાનને સર્વોપરી ગણી એનું નામ પણ આપવામા આવતુ એવા સિક્કાઓને 'કોરી' કહેતા અને છેક આ જમાના સુધી કોરીનુ ચલણ સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોમા અને ખાસ કરીને કચ્છમા ચાલુ હતુ. કોરી નામનુ મૂળ પણ રસમય છે એ બાબત આગળ સિક્કાના પ્રકરણમા ચર્ચા કરીશુ [૯૨]

એ સમયનો નડિયાદનો લેખ

આ સમયનો એક દસ્તાવેજ વિ. સ ૧૬૧૮–ઈ.સ ૧૫૬૨નો મળેલો છે એ વેપારી ગૂજરાતી ભાષાનો છે તેથી નોધપાત્ર છે એમા કાઇ પણ વિશેષણ વિના સુલતાન મુદાફર (મુઝફ્ફર)નુ નામ છે અને એના કોઇ વજીર કે મોટા અમલદારોના નામ નથી પચકુલમા બે મુસલમાન નામો છે તે પણ સ્થાનિક નાના અમલદારો લાગે છે લેખ નડિયાદનો છે આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે માત્ર આચાર તરીકે પણ મુઝફ્ફર સુલતાનનુ નામ વપરાતુ હતુ, અને ખાસ કરીને સાબરમતીથી મહી સુધીનો મધ્ય ગૂજરાતનો ભાગ સુલતાનને માટે ઇતિમાદખાનના હાથમા હતો એટલે નડિયાદના દસ્તાવેજમા તો એનુ નામ આવે જ પણ ઇતિમાદખાન કે બીજા કોઈ અમીરનુ નામ નથી એ સૂચક છે વિશેષણ વિનાના સુલતાનના નામ ઉપરથી લોકમા એની સત્તા નથી એવો ખયાલ હતો એટલુ સમજાય છે આ દસ્તાવેજ ભાગ વહેંચી ફારગતી થયાનો છે ઘર ઉપરાત દુકાનની વહેંચણી માટે લખે છે કે "તથા બીજૂ સર્વ હાટનૂ લૂગડ઼ તથા સરવાઈઉ કરી ઉઘરાણૂ દેવૂ તથા હેમ રૂપ કરડી સૂખડી તથા બીજૂ જે કાઇ હતૂ તે સર્વ પ્રોછી વીચી લિધૂ સહી... સરવ પ્રોછી જૂજૂઆ થયા" આમા ભાષાની દૃષ્ટિએ, તથા સરવૈયુ ઉઘરાણી વગેરે શબ્દો વેપારી સમાજની દૃષ્ટિએ, તથા "મલકત" (મિલકત) જેવા મુસલમાની શબ્દો નોધપાત્ર છે [૯૩] એની વધુ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ

---

૯૨ તારીખે સોરઠ અને પ્રો હોડીવાળાના સિક્કા બાબતના લેખ ઉપરથી પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૯૯–૫૦૦મા લીધેલી નોધ મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી આવા સિક્કા પડતા હતા તે હવે પછી ચર્ચીશું

૯૩ લેખપદ્ધતિ, પૃ ૭૧–૭૨ આ દસ્તાવેજમા બજારના સામાન્ય શબ્દો આવે છે તે નોધપાત્ર છે ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ એનુ મહત્ત્વ છે વેપાર અને સામાજિક પ્રકરણમા આ સબધી ચર્ચા કરીશું સરવૈયુ કાઢવાનો રિવાજ કેટલો જૂનો છે તે બાબત આજના નામાના નિષ્ણાતો ચર્ચા કરી રહ્યા છે ગૂજરાતમા આ રિવાજ જૂના સમયથી હતો એમ લાગે છે તે પણ આગળ ચર્ચીશું સરવૈયાને "સરવાઈઉ" એ રીતે શબ્દ લીધો છે બધું વેચીને જુદા થયા તે માટે સરવ 'વીચી સારી જૂજૂઆ થયા' એ શબ્દોનો પ્રયોગ આજે પણ 'વેચી સાટી' શબ્દો વપરાય છે તે જોતા સૂચક છે

પ્રકરણ ઓગણચાળીસમુ

અકબરની ગુજરાત ઉપર બે વાર ચઢાઈ

ગુજરાત સલ્તનતનો અંત

અકબરની ગુજરાત ઉપર પહેલી ચઢાઈ

શહેનશાહ અકબરે ગુજરાત જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેના કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો ઈ. સ ૧૫૭૨, ૨ જી જુલાઈએ એણે આગ્રા-ફતેહપુરથી પ્રયાણ કર્યું અજમેરના પ્રસિદ્ધ સંત મુઈનુદ્દીન ચિશ્તીને અકબર પૂજ્ય ગણતો એટલે અજમેરમા એ સંતની દરગાહની યાત્રા કરી પછી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો ખાન કલાનને દસ હજારનુ લશ્કર આપી આગળ મોકલ્યો અકબર રાજપૂતાનામા ધીમી કૂચ કરીને આવતો હતો, એવામા શિરોહીના દેવડા રજપૂતોએ ખાન કલાન ઉપર હુમલો કરી એને ખંજરથી ઘાયલ કર્યો[1] મારામારી થઈ એમા બન્ને બાજુ ખુવારી થઈ આ ખબર અકબરને મળ્યા ત્યારે શિરોહીના રાજપૂતોને સજા કરવા લશ્કર મોકલ્યુ ગૂજરાતની સરહદમા શહેનશાહનો પહેલો મુકામ ડીસામા થયો અહીં એવા સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ફુલાદીએ અમદાવાદનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો છે અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો છે એના બે પુત્રો એના કુટુબને લઈને ઈડર તરફ સલામત જગ્યાએ ગયા છે આ ખબર જાણીને અકબરે રાજા ભગવાનદાસના પુત્ર રાજા માનસિંહને શેરખાનના પુત્રોને પકડવા મોકલ્યો શેરખાનના પુત્રો આ સમાચાર મળતા ડુંગરો તરફ નાસી ગયા[2]

અકબર પાટણમાં

ડીસાથી અકબરની સવારીએ રળિયામણા પાટણ શહેરમા આવીને પડાવ નાખ્યો[3] અકબરના મુરબ્બી બહેરામખાનનુ મૃત્યુ પાટણમા થયુ હતુ

---

૧ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૦ ૪૧, મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૦૧. શિરોહીના રાજાએ તાબેદારી સ્વીકારી ખાન પાસે માણસો મોકલ્યા પાન સોપારી આપતી વખતે એક રજપૂતે ખાનને જમધર મારી ખભાની આરપાર કાઢ્યુ પણ બહાદુરખાન નામના રક્ષકે એને પકડીને ભોય પાડ્યો ખાન પંદર દિવસ માંદો રહી અકબર સાથે જોડાયો તારીખે અલફીમા પણ આ વાત છે

૨ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૦૨, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫, પૃ ૩૪૨ સિકંદરીમા આ વાત નથી, પણ એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે શેરખાન પાસે લશ્કર ચાળીસની સખ્યા જેટલુ જ હતુ બીજા ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે એ સોરઠ તરફ નાસી ગયો

૩ અબુલફઝલ અકબરનામા (ભા ૩, પૃ ૮-૯)મા પાટણને માટે Pleasant City

તે આગળ જોઈ ગયા છીએ. અહીં એના પુત્ર બાળક અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે બોલાવી એના કુટુંબના અને પિતાના મૃત્યુના બધા સમાચાર પૂછ્યા એને જાગીર આપવામા આવી અને એ ઉમ્મરમા નાનો હોવાથી વહીવટ સૈયદ અહમદખાન બહારાને સોપવામા આવ્યો આ વખતે શેરખાનના પુત્રોને પકડવા કુવર માનસિંહને મોકલેલો તે ઇડરથી એ લોકો હાથ ન આવવાથી લૂટનો માલ લઈ પાછો ફર્યો હતો તે બાદશાહને આવી મળ્યો પાટણમા આમ એક અઠવાડિયુ પસાર કરીને અમદાવાદ તરફ કૂચ કરતા પહેલો મુકામ જોટાણા પાસે નાખવામા આવ્યો [૪]

સુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો

અહીં સમાચાર મળ્યા કે ગુજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર જે શેરખાન ફુલાદી સાથે સોરઠ તરફ નાસી ગયો હતો તે એનાથી છૂટો પડી નજીકના પ્રદેશમા રખડે છે આ ખબર સાભળી અકબરે મીરખાન પેમાત્રન વગેરે સરદારોને એની તપાસ કરવા મોકલ્યા આસપાસ તપાસ ફરતા સુલતાનના રાજચિહ્ન જેવુ છત્ર મળી આવ્યુ અને ખેતરોના ખળાઓમા સતાતો ફરતો સુલતાન પકડાઈ ગયો મીરખાન એને અકબર પાસે લાવ્યો, અને બાદશાહે એને બીજી કાઇ ભારે શિક્ષા ન કરતા કરમઅલીખાનને સોપી કેદીની પેઠે રાખવા કહ્યુ [૫]

ગુજરાતના અમીરો અકબરને તાબે

હવે અમદાવાદ આવતા અકબરને મીર અબુતુરાબ વગેરે ગુજરાતી અમીરોએ તાબે થઈ અરજ કરી કે ગુજરાતનો મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન

---

of Pattan લખ્યુ છે પાટણ એ વખતે સુદર શહેર રહેલુ ગમે તેવુ હોય જોઈએ એવા ઉલ્લેખો મળે છે તા ૭મી નવેંબર ૧૫૭૨ને રોજ અકબરે પાટણમા પ્રવેશ કર્યો

૪ સિકંદરી તબકાત, અબુલફઝલ વગેરે તવારીખો જોટાણાનો ઉલ્લેખ કરે છે તા ૧૬ નવેંબરે જોટાણા મુકામ કર્યો (અકબરનામા)

૫ અકબરનામા III પૃ ૮ ૯ આ બાબતમા તવારીખોમા મતભેદ દેખાય છે અબુલફઝલ ઉપર મુજબ કહે છે, જ્યારે સિકંદરી શેરખાનથી છૂટો પડી મુઝફ્ફર અકબરના અમલદારો પાસે ગયો એમ ટૂંકે પતાવે છે તબકાત (ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૨) કહે છે કે સુલતાન હિ ૯૮૦ના રજબ માસની મી ને રવિવારે ખૂબ માનપૂર્વક અકબર પાસે ગયો બાદશાહે એને પોતાની પાસે આવવા દીધો અહમદી પૃ ૧૦૨મા અકબરનામાના શબ્દો જ લખે છે અને સિકંદરીનો ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે મુઝફ્ફર અકબરની પાસેના ગુજરાતી અમીરોની પેઠે નોકરની માફક રહેવા લાગ્યો પ્રો કોમિસેરિયેટ તા ૧૫ નવેંબરે એ અકબર આગળ હાજર થયો અને એને શાહમનસૂર વજીરને સોપવામા આવ્યો એમ લખે છે, પણ એમણે એ નામ માટે આધાર આપ્યા નથી બધુ જોતા સુલતાન અકબરના અમલદારો પાસે કેદી જેવી દશામા રહ્યો હોય એમ સમજાય છે,

પણ બાદશાહની સેવામાં હાજર થવા તૈયાર છે. અકબરે ગુજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ ઇતિમાદખાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો કે અકબર બાદશાહને તાબે થવામાં લાભ નથી. ગુજરાત જીત્યા પછી એ બધા અમીરોનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખશે, માટે આપણે એક વાર ભેગા મળી એની સામે લડી ભાગ્ય અજમાવી જોવું. પણ ઇતિમાદખાન સ્વભાવથી જ લડાઈથી ડરનારો હતો; એણે આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, એટલે મિરઝા દક્ષિણ ગુજરાત તરફ પોતાની જાગીરમાં ચાલ્યો ગયો.[૬] ઇતિમાદખાન અકબરને મળવા પાટણ તરફ ચાલ્યો. કડી પાસે હાજીપુર આગળ મુકામ નાખતા પહેલાં ગુજરાતના બધા અમીરો બાદશાહની તહેનાતમાં આવી પહોંચ્યા. અકબરે અબુતુરાબ, એનરૂદ્દમુલ્ક હકીમ વગેરે અમીરોને ઇતિમાદખાનને આવકાર આપવા સામા મોકલ્યા. એણે રાજદ્વારી દૃષ્ટિથી ઇતિમાદખાનને ગુજરાત પ્રાંતનો વહીવટ આપવાનું પણ કહ્યું. બીજા અમીરોને ઇનામો આપ્યા.[૭] ગુજરાતના અમીરોની જામીનગીરીઓ પણ માગવામાં આવી. ઇતિમાદખાનનો જામીન મીર અબુતુરાબ થયો, અને ઇતિમાદખાન બીજા બધાનો જામીન થયો. હબશી અમીરોનું કોઈ જામીન થયું નહિ તેથી તેમને ગુલામ તરીકે ગણવામાં આવ્યા.[૮] હવે બાદશાહી સવારીએ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ અમદાવાદ પાસે નદીને સામે કાંઠે આવીને પડાવ નાખ્યો. અમદાવાદ શહેરના લોકોએ બાદશાહને સારો આવકાર આપ્યો અને તે સમયના ચાલ્યા આવતા ત્રાસમાંથી છૂટ્યા હોય એવો હર્ષ બતાવ્યો. અહીં બાદશાહની તુલા કરવામાં આવી. સોરઠનો અમીન ખાન ઘોરી પણ ભેટ લઈ નજર કરવા આવ્યો.[૯] શહેરમાં અકબર શહેનશાહના નામનો ખુતબો પઢવામાં આવ્યો.

પણ બેડી પહેરાવેલા કેદી જેવો નહોતો, માત્ર નજરમાં રાખવામાં આવ્યો હતો એમ બધી તવારીખો સરખાવતાં લાગે છે. સુલતાન મુઝફ્ફરે ગુજરાત સલ્તનતના એક કિંમતી દસ્તાવેજ જેવો ગણાતો હતો એ અબુલફઝલના એને માટે લખેલા શબ્દો Mozafar Gujarati who was the document of sovereignty for Gujaratis" સુલતાન તરફની લોકલાગણી પણ બતાવી આપે છે

૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. ૪૫૦. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે.

૭: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૩. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં ઇતિમાદખાને અમદાવાદ શહેરની ચાવી બાદશાહને આપી એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે અદર-બદર ભારે ચર્ચા પછી ગુજરાતી અમીરો તાબે થયા.

૮: અકબરનામા, ૩. પૃ. ૧૦–૧૧. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં પણ હબસી અમીરો ઉપર નજર રાખ્યો એમ લખે છે.

૯: એ જ, પૃ. ૧૧–૧૨; તબકાત (ઇલિયટ) પૃ. ૩૪૩; અહમદી ગુ ભા. પૃ. ૧૦૪. સિકંદરી

અકબર અમદાવાદ થઇને ખંભાતમાં

અમદાવાદની બહાર છાવણી નાંખી અકબરે આશરે બે અઠવાડિયા વ્યવસ્થા કરવામા ગાળ્યા. પોતાના દૂધભાઈ મિરઝા અઝીજ કોકા ખાને આઝમને ખાસ વહીવટની દેખરેખ રાખવા ફરમાવ્યુ અને ગૂજરાતનો જાણીતો હોવાથી ઇતિમાદખાનને મુખ્ય અમીર તરીકે કામ સોપ્યુ. બાદશાહ વારંવાર શહેરમા જતો. આમ વગર લડાઇએ આખો ગૂજરાત દેશ અકબરને શરણે આવ્યો.[૧૦] ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાએ આ વખતે તાબેદારી તરીકે ભેટો તથા પેશકશી મોકલી, પરંતુ અકબરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણ કે ગૂજરાતની આ બધી ગરબડનુ કારણ મિરઝાઓ હતા અને એમના તરફથી લડાઈઓ તથા અશાંતિને ઉત્તેજન મળતુ હતુ એ બાબતની બાદશાહને ખાતરી થઈ ગઇ હતી હજી પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના વડોદરાથી માંડીને સુરત સુધીના ભાગના મિરઝાઓ માલિક થઈને બેઠા હતા, એટલે એમને હરાવી તાબે કરીને પ્રાંતને ત્રાસથી મુક્ત કરવો એ જ અકબરની આ ચડાઇનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો[૧૧] બીજા કારણો ગૌણ હતા, એટલે અમદાવાદ શહેરની વ્યવસ્થા કરી દક્ષિણ તરફ ઊપડતા સૌથી પહેલા ખંભાત થઇને જવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહી સવારીએ તા. ૭ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પ્રયાણ કર્યું, અને તા ૧૨મી ડિસેમ્બરે ખંભાત પહોંચ્યા[૧૨] ખંભાતના લોકોએ અને વેપારીઓએ સામે આવી આવકાર આપ્યો રૂમ, સિરિયા, ઇરાન, તુરાન વગેરેના વેપારીઓએ સત્કાર કર્યો. અકબરે દરિયાના દર્શન પહેલા-વહેલા કર્યાં અને વહાણમા બેસી સમુદ્રની સહેલ કરી પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસનો લેખક કાઉટો કહે છે કે ફિરંગી વેપારીઓ પણ અકબરને મળ્યા, અને એણે ફિરંગીઓનો પોશાક ધારણ કર્યો વેપારીઓએ બાદશાહના હાથ ઉપર ચુંબન કર્યું.[૧૩] ખંભાતથી ઊપડતા પડેલા તાગે થયેલા ગૂજરાતી અમીરો

અને અહમદી વધારામા કહે છે કે અમદાવાદ આવતા પહેલા હાજીપુર મુકામે બાદશાહના માણસોએ ગુજરાતી અમીરોનો સામાન લૂટ્યો અને બાદશાહે તેમને પકડી સજા કરી અકબરનામા તુલા કરી એમ લખે છે અહમદી બાદશાહને માથેથી ખૂબ સોનુ ઉતારીને વહેંચવામા આવ્યુ એમ ઉલ્લેખ કરે છે રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને માટે આ પ્રમાણે કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો અ જે પણ કોઇકોઇને માટે તુલા કરવામા આવે છે

૧૦. અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૦૪ આ બાબત તવારીખો એકમત છે

૧૧ એ જ, પૃ. ૧૦૫, તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૩

૧૨ અકબરનામા ૩, પૃ ૧૨–૧૩

૧૩. પોર્ટુગીઝ લેખક કાઉટોની આ નોંધ અકબરનામાના ભાષાંતરકારે ફૂટનોટમા લીધી છે. તવારીખનો ઉલ્લેખ આ માટે નથી, પણ અકબર આવા દેખાવ કરવામા ડહાપણ સમજતો હતો

મિરઝાઓ માથે ખટપટ કરે છે એવા સમાચાર મળતા ઇતિમાદખાન વગેરેને બાદશાહની હજૂરમા હાજર કરવામા આવ્યા અકબરે એ લોકોને ભારે સજા ન કરતા પોતાના વિશ્વાસુ અમીરોને આ લોકોને કેદી તરીકે રાખવા કહ્યુ ખંભાતનો વહીવટ હુસનખાન ખજાનચીને સોપી, ઇતિમાદખાનને શાહ બાજખાન અમારને સોપવામા આવ્યો એણે વફાદારીના વચનો કહ્યા, પણ ગુજરાતી અમીરો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવુ નથી એમ અકબરે જણાવ્યુ ઇખ્તિયારઉલ્ મુલ્ક એકલો નાસી ગયો [૧૪]

મિરઝાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

હવે અકબરે મિરઝાઓને તાબે કરવા તરફ ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, અને વડોદરામા પડાવ નાખ્યો. મિરઝા અઝીઝ કોકાને વહીવટ માટે વડોદરાથી અમદાવાદ મોકલ્યો અકબરે વડોદરે આવી શાહબાઝખાન, બાઝ બહાદુર વગેરેને ચાપાનેર સર કરવા મોકલ્યા ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝા આ વખતે ભરૂચમા હતો એણે ભરૂચના કિલ્લાનો બચાવ કરનાર ચગીઝખાનના સગા રુસ્તમખાનને અભયદાનના વચનનો ભગ કરીને મારી નાખ્યો [૧૫] બાદશાહની તૈયારીઓના સમાચાર સાભળતા મિરઝાઓ ચાપાનેર વગેરે મધ્ય ગુજરાતના ભાગોમાથી સુરત તરફ ગયા અને સુરતના કિલ્લાને મજબૂત કરી ત્યા બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો આમ લશ્કરની ટુકડીઓ મિરઝાઓને પકડવા માટે ચારે બાજુ જવાથી અકબરની પાસે ઘણુ ઓછુ લશ્કર હતુ આથી જે બાજુએ લશ્કરની જરૂર ન હોય તે બાજુથી પાછુ બોલાવી લેવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો, અને શાહબાઝખાન મીરબક્ષી વગેરેને ચાપાનેર તરફથી પાછા બોલાવવા સદેશા મોકલ્યા

સરનાલની લડાઈ

આ વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને ખબર કહ્યા કે મહી નદી ઉપરના વાકાનેરનો ઘાટ ઊતરીને ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાએ સરનાલમા (ઠાસરા

૧૪ અકબરનામા ભા ૩ પૃ ૧૩, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૩ સિકંદરી આ બાબતમા એક વિચિત્ર ઉલ્લેખ કરે છે (ગુ ભા પૃ ૪૫૨) કહે છે કે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાન અકબરને મળ્યો તેથી નાસીપાસ થઈ કહ્યુ કે આ નવી સત્તાનો તાપ મારાથી સહન નહિ થાય, આપ પણ સાથે આવો પણ ઇતિમાદખાને આ વાત માન્ય ન રાખી ઇતિમાદખાન હજૂરમા હાજર થયો છતા અકબરના અમીરોને ઉપરના કારણથી વિશ્વાસ ન બેઠો અને એને નજરબંધીમા રાખવા કહ્યુ હોય તે ઉપરથી એને કેદીની દશામા રાખવામા આવ્યો

૧૫ અકબરનામા ભા ૩, પૃ ૧૬ સિકંદરી પૃ ૪૫૨મા લખે છે કે રુસ્તમખાનને બાદશાહે બોલાવ્યો તે કારણથી મિરઝા અને પોતાની વચ્ચે કુરાનના શપથ હતા છતા તેનો ભગ કરી મિરઝાએ એને મારી નાખ્યો તબકાત પૃ ૩૪૪મા પણ ઉલ્લેખ છે

પાસે) મુકામ કર્યો છે[૧૬] આ ખબર સાંભળી અકબરે લશ્કરના આવવાની રાહ જોયા વિના પસદ કરેલા થોડા શૂરાઓને લઈ એ તરફ કૂચ કરી અકબર પાસે આ વખતે બસોથી વધારે લડનારા નહોતા અને તેમા પણ ખરા શૂરા તો બહુ જ ઓછા હતા. તેર સવારો સાથે ઉતાવળી કૂચે અકબરે મિરઝાને પકડી પાડ્યો[૧૭] મિરઝા સરનાલમા ભરાયો આ સ્થળ મહી નદીના વાધાને લઈ ખુલ્લી લડાઇને માટે બહુ મુશ્કેલી ભરેલુ હતુ તે સાથે ત્યા થોરિયાનુ વન હોવાથી બે ઘોડા પણ એકસાથે જઈ શકે એવુ નહોતુ કુવર માનસિહ, રાજા ભગવાનદાસ, શાહબાઝખાન વગેરે વીર વફાદાર લોકો બાદશાહની સાથે હતા, મિરઝા ઇબ્રાહિમ પાસે અકબર કરતા લગભગ ત્રણગણુ વધારે લશ્કર હતુ,[૧૮] પરંતુ એક વીર બાદશાહી ટુકડી સરનાલના ગઢના દરવાજા ઉપર ચડી ગઇ બાદશાહી લશ્કર નાનુ છતા અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી સરનાલમા પેઠુ વસ્તીથી ભરેલા ગામમા રસ્તાઓમા લડાઈ થઇ. રાજા ભગવાનદાસે ઘણી બહાદુરી બતાવી એનો ભાઈ ભૂપત લડાઇમા ખપી ગયો. બને બાજુ ખુવારી ભારે થઇ પરતુ આ લડાઇમા અકબરે પોતે અને તેના માણસોએ જે બહાદુરી તથા હોશિયારી બતાવી એવી દુનિયાના કોઇ દેશના ઇતિહાસમા, સજોગો અને લશ્કરની સખ્યાના પ્રમાણ ધ્યાનમા લેતા, નોધાયેલી નથી એમ ઇતિહાસલેખક અબુલફઝલ લખે છે[૧૯] મિરઝાઓની પૂઠ પકડવામા અકબર અને ભગવાનદાસ થોરિયાના સાંકડા રસ્તામા હતા ત્યારે ત્રણ સવારો એમના ઉપર તૂટી પડ્યા એક ભગવાનદાસ તરફ

૧૬ મિરાતે અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૦૭

૧૭ અકબર પાસે કેટલા માણસો હતા તે બાબત દરેક લેખકમા મતભેદ છે તબકાત વગેરે અકબર પાસે એકસો માણસનુ લખે છે અબુલફઝલ ખાસ માણસો (મુખ્ય) ૪૦ હતા એમ કહે છે, જ્યારે સિકદરી ૧૩ સવાર હતા એમ લખે છે ફિરિસ્તા ૧૫૬ લખે છે બદૌની રાજા માનસિહ પાસે જ એકસો માણસો હતા એમ લખે છે

૧૮ સિકદરી, પૃ ૪૫૩મા ૩૦૦ થી ૪૦૦ લખે છે તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૫મા એક હજાર લખે છે સરનાલ ઠાસરાની પાસે મહી નદી ઉપર ટેકરા ઉપર છે પહેલા તે મોટો કસબો હતો અમદાવાદથી માળવાના રસ્તામા હતુ

૧૯ આ લડાઈની વિસ્તારથી વિગતો અકબરનામામા આપેલી છે મિરાતે અહમદી પૃ. ૧૦૮-૧૦૯મા પણ એના ઉપરથી જ લીધેલી લાગે છે અબુલફઝલ અકબરની ભારોભાર પ્રશસા દરેક વાતમા કરે છે કે જે લગભગ ખુશામત કહી શકાય આગળ એની નોધ લઈશુ પરતુ સરનાલની લડાઈમા કદાચ એની વાત સાચી હોય અકબરનામા ભા. ૩મા એ લખે છે કે "No one has seen such fighting in the world nor has heard of such from the skilled in History " આ ફારસી બેતનો અગ્રેજી તરજુમો છે

ગયો તેના ભાલાને રોકી એનો હાથ નકામો કરી નાખ્યો બે સવાર અકબર તરફ કૂદયા બાદશાહની માથેના રક્ષકોને રસ્તાની અગવડો લીધે સહાય માટે દોડી પહોંચવાનો અવસર મળ્યો નહિ, છતાં અકબરે થોરિયાની વાડ કુદાવી એ બંને સવારોને નસાડી મૂક્યા[20] બંને પક્ષોને લડવા માટે આ સ્થળે મહીના વાંધા અને થોરિયાને લીધે બહુ જ અગવડ હતી છતાં અકબરના નાના લશ્કરે અને ખાસ કરીને કુંવર માનસિંહ અને રાજા ભગવાનદાસે ખૂબ જોખમ ખેડી વિજય પ્રાપ્ત કરાવ્યો અકબરની પોતાની હિંમત પણ ઘણી જ હતી ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝા આ પરિસ્થિતિ જોઈ નાસી ગયો બાદશાહે સરનાલમાં રહી શાહકુલીખાં મહેરમ અને સાદીકખાનની સરદારી નીચે પસંદ કરેલી ટુકડીને એની પાછળ સુરત તરફ મોકલી અકબરની ગૂજરાતની લડાઈઓમાં આ સરનાલની લડાઈ એ એક જ્વલંત વિજયવાળું યુદ્ધ હતું ઈ સ ૧૫૭૨ના ડિસેમ્બરની ૨૩મીએ આ યુદ્ધ થયું

મિરઝાંને તાબે કરવા અકબરનો નિશ્ચય

અકબરે આ યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવનારાઓને ઇનામો આપ્યાં રાજા ભગવાનદાસને ધ્વજ અને ડંકા નિશાન આપ્યાં[21] વિજયની ખુશાલીના સમાચાર મુખ્ય છાવણીમાં શાહજાદાઓ અને જનાનામાં મોકલ્યા ત્યાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો સરનાલથી બાદશાહ વડોદરે આવ્યો સુરત મિરઝાઓનું મજબૂત થાણું હતું અને ઇબ્રાહિમ હુસેનની સ્ત્રી ગુલરૂખબાનુ બેગમ જે અકબરના કાકા કામરાનની પુત્રી થતી હતી તે પણ સુરતના કિલ્લામાં હતી અકબરે સુરત તરફ આગળથી લશ્કર મોકલી પોતે એ બાજુ જવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ ઇબ્રાહિમ હુસેન ઉત્તર તરફ નાસી ગયો હતો તેવા સમાચાર મળ્યા હતા એ સરનાલની હાર પછી અહમદનગર અને ઈડર તરફ જઈ ત્યાંથી પાટણની હદમાં જઈ ત્યાં મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા અને શાહ મિરઝાને મળ્યો અહીંથી અકબર સામે તૈયારી કરવાની વાટાઘાટમાં એ લોકોના મન મતભેદથી ઊંચાં થયાં એટલે ઇબ્રાહિમ હુસેન આગ્રા તરફ ચાલ્યો ગયો આ સમાચાર બાદશાહને મળ્યા ત્યારે રાજા ભગવાનદાસ,

૨૦ અકબરનામામાં જેટલી વિગતમાં નહિ પણ જરા ટૂંકમાં તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ પુ. ૫ ૩૪૫ ૩૪૬)માં આ વર્ણન જરા નામોના ફેર સાથે આપ્યું છે અહમદી ગ ભા પૃ ૧૦૮ ૧૦૯માં વિસ્તૃત વર્ણન છે

૨૧ તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ પુ.૫ ૩૪૬ રાજા ભગવાનદાસ, એનો ભાઈ ભૂપત અને કુંવર માનસિંહે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી ભૂપત આ લડાઈમાં ખપી ગયો

શાહકુલીખાન મહેરમ વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા, અને પોતે સુરત જીતી લેવાની વાતમા કૃતનિશ્ચયી રહ્યો.[૨૨]

ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણમાં મિરઝાંઓ અને શેરખાનનો બળવો

પરતુ મિરઝાઓની બીજી ટોળી હજી ખટપટથી દૂર થઈ નહોતી. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા અને શાહ મિરઝાએ શેરખાન ફુલાદીની સાથે મળી પાટણ ઉપર ચડાઇ કરી અકબર તરફથી સૈયદ અહમદખાન બારહા પાટણનુ રક્ષણ કરતો હતો આ બળવાખોરો સાથે શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો મુહમ્મદખાન વગેરે ઇડરથી આવીને મળ્યા જુઝારખાનનો પુત્ર પણ એમા મળ્યો.[૨૩] અમદાવાદમા વ્યવસ્થા કરવા રહેલા મિરઝા અઝીઝ કોકાને બાદશાહ તરફથી આ બળવાખોરોનો સામનો કરવાના હુકમ મળ્યા માળવાથી કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને પણ લશ્કર લઇ ખાન અઝીઝ કોકાની મદદે જવા હુકમ મળ્યો. સૈયદ હમીદ બુખારી ધોળકાથી બાદશાહ હજૂર જવા ઊપડયા હતા તે પણ આ સૈન્યમા જઇ મળ્યા[૨૪] પાટણમા બળવાખોરોનુ લગભગ દસ હજાર જેટલુ બળ હતુ પાટણનુ રક્ષણ કરનાર અહમદખાન મદદ આવતા સુધી બચાવ માટે પાટણના જૂના કિલ્લામા જઈ રહ્યો બળવાખોરો બીજા કિલ્લામા પેઠા[૨૫] આ તરફથી બાદશાહી ફોજ ખાન અઝીઝની સરદારી નીચે બહાદુરીથી લડતી હતી એક વાર બળવાખોરોની જીત થતી હોય એવુ જણાયુ, પણ છેવટે બાદશાહી લશ્કરની જીત થઇ એમા એ પક્ષના બે મોટા સરદારો માર્યા ગયા[૨૬] આમા પક્ષે પણ ઘણા શગ અફઘાનો માર્યા ગયા

---

૨૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૨ ૩૩ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૧ ૧૨ અહમદી જે અકબરનામાને ઘણે ભાગે અનુસરે છે તે આ મિરઝા ભાઇઓ વચ્ચે મન ઊંચા થયા તેથી ઇ હુ મિરઝા હિંદ તરફ ચાલ્યો ગયો એમ લખે છે પરતુ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૫૧ ૫૩મા લખે છે કે મિરઝા ભાઈઓ પાટણમા તોફાન કરે, ઇ હુ મિરઝા ઉત્તરહિંદમા રાજધાની તરફ તોફાન જમાવે એવી સમજૂતીથી આ તોફાન થયુ હતુ એમા મુખ્ય કારણ મિરઝાઓનુ મુખ્ય થાણુ સુરતમા હતુ ત્યાથી અકબરનુ ચિત્ત બીજી તરફ દોરાય

૨૩ એ જ, પૃ ૩૨ ૩૩ અને પૃ ૧૧૧ ૧૧૨

૨૪ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૧ સિકંદરી સૈયદ હામીદનુ નામ નથી લખતી તે નવાઇની વાત છે ઇ હુ મિરઝા સરનાલથી ધોળકા ધંધુકાને રાયપુર તરફનો ચકરાવો ખાઇ પાટણ ગયો એમ એ લખે છે એટલે મધ્ય ગૂજરાતમા બાદશાહનુ જોર બરોબર હોવુ જોઇએ તબકાત પૃ ૩૪૬મા અહમદનગર થઈ પાટણ ગયો એમ લખે છે

૨૫ સિકંદરી, પૃ ૪૫૩મા આ વખતે પાટણના નવા અને જૂના એમ બે કિલ્લાનો ઉલ્લેખ કરે છે જૂનુ અને નવુ પાટણ એક કાળે હતા, પછી જૂનુ ઘસાઇને નાશ પામ્યુ

૨૬ સિકંદરી, પૃ ૪૫૪મા મોટા અમીરો માર્યા ગયા તેના નામ આપ્યા છે શેખ મુહમ્મદ બુખારીનુ નામ તબકાતે પણ આપ્યુ છે આ યુદ્ધમા કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની છાવણી એકવાર હારી અને લૂટાઇ, પણ અબુલફઝલ કહે છે કે જીત પણ એને લીધે જ મળી

શેરખાન ફુલાદી સોરઠ તરફ નાસી ગયો એનો પુત્ર ઇડરના ડુંગરોમાં નાસી ગયો મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા દક્ષિણમાં નંદરબાર તરફ ગયો આ સમાચાર સુરત બાદશાહી છાવણીમાં મળતાં આનંદ વ્યાપ્યો[27] આ વિજય તા ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ વડોદરાથી સુરત જવા ઊપડ્યો ને તા ૧૧ જાન્યુ ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો એણે સુરતના પ્રસિદ્ધ ગોપીતળાવને કાંઠે પડાવ નાખ્યો હતો તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખરબચડી જમીન અને ઝાડી હતી[28] મિરઝાઓને કિલ્લાના બચાવ માટે રાતે પોતાના બળ માટે મારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર ઘેરો ઘાલે તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ હુસેનની પત્ની ગુલરૂખ બેગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાને લઈ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નાસી ગઈ[29] સુરત આવતા પહેલાં અકબરે રાજા ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને ઘેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આગળ મોકલ્યો હતો એના તરફથી પણ બાદશાહને સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો સર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ સરદારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે આ સમાચાર મળવા છતાં અકબરે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો[30] નૌકાખાતાનો અનુભવી સરદાર કાસમખાન ચાંપાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા હુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરંગો ગોઠવી વ્યૂહ રચવામાં હોશિયાર

---

૨૭ અહમદી, પૃ ૧૧૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૬

૨૮ અકબરનામા, પૃ ૨૬

૨૯ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૬, ૩૪૮ ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાની આ અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુલરૂખ બેગમની નાસી જવાની વાત અને એની બહાદુરીનું વર્ણન બધી તવારીખો કરે છે એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઈ કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાવ્યા નહિ અકબરનો સરદાર શાહકુલીખાન ૫૦ ગાઉ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ બેગમ પકડાઈ નહિ અહમદી જે મોટે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ બહાદુર સ્ત્રી પુરુષાતન બતાવી નાસી ગઈ

૩૦ અકબરનામા, ૩ પૃ ૨૪ અકબરને સુરત જાતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાજા ટોડરમલનો ઇરાદો અકબરને એ જોખમ ખેડતાં રોકવાનો હતો અહમદી પૃ ૧૧૦, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૮ અને નોંધ ૧

હતો.[૩૧] અમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોબર જાળવવા ખાન અઝીઝ કોકા ઉપર પણ સૂચનાઓ મોકલવામા આવી આમ બધે બંદોબસ્ત કરી સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો સુરતનુ રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો સરદાર કરતો હતો એ પહેલા હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમા હતો, પણ પાછળથી મિરઝાઓ સાથે જોડાયો હતો [૩૨]

સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો

કિલ્લાનો બચાવ પૂરા જોરથી થતો હતો અને બાદશાહી છાવણી ઉપર તોપોના ગોળાનો સતત મારો ચાલતો હતો આ તરફથી છાવણીથી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોચતી બધ સુરગોથી હુમલો લઇ જવામા આવતો [૩૩] બાદશાહી લશ્કરીઓએ માટીના મોટા ઊંચા ટેકરા બનાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવી કિલ્લામા પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો હતો [૩૪] ઘેરો પ્રતિદિન મજબૂત બનાવાતો જતો હતો અને અદરથી કોઈ પણ કામ માટે અવરજવર થઇ શકે નહિ એવો પાકો બદોબસ્ત રખાયો હતો નદી તરફથી પણ અવરજવર ન થઇ શકે એવી તકેદારી રખાઈ હતી આમ થવાથી ઘેરાયેલા નરકર પાસે સારા પ્રમાણમા દારૂગોળો હતો છતા બીજી સામગ્રીની તગી પડવા લાગી [૩૫] અદરના મોટા મિરઝા સરદારોએ પોતાની મિલકત અને હાથીઓ બાદશાહના હાથમા આવશે એમ ધારી રાણા રામદેવની જાગીરમા સલામતી માટે મોકલી આપ્યા પરતુ રસ્તામા અકબરના લશ્કરીઓ ઉદયના ઇશારાથી ગયા હતા તેમના હાથમા આવી ગયા, અને એ બધી માલ મિલકત બાદશાહની હજૂરમા લાવવામા આવી [૩૬] આમ ઘેરાયેલાના માણસોને નિરાશા લાગતા કિલ્લાના સરદાર હમઝખાને પોતાના સમગ મૌલાના નિઝામુદીન લારીને બાદશાહ પાસ માફીની યાચના કરવા મોકલ્યો

---

૩૧ એ જ, ૩ પૃ ૨૫ તવારીખોના ભાષાતરકારો અહીં સુરગ શબ્દ લખે છે પરતુ આ જમીન ઉપરથી કિલ્લા સુધી જતો ઉપર ઢાકણવાળો બધ રસ્તો હતો એનુ ઢાકણ શત્રુઓના શસ્ત્રો અસર ન કરે તેવુ બનાવાતુ પાછળ એનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ અહમદી, પૃ ૧૧૦

૩૨ એ જ, પૃ ૨૪, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૮ બીજી તવારીખો પણ એ જ નામ આપે છે

૩૩ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૨ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૬ ૫૦ તબકાતમા આ કિલ્લાનુ વિગતવાર—બાધનાર અને બાધણીનુ—વર્ણન આપેલુ છે

૩૪ તબકાતે અકબરી ૫ પૃ ૩૪૯ તબકાત લખે છે કે ઘેરો એટલો સખત બનાવ્યો હતો કે એક ઉંદર નીકળી શકે એટલુ પણ કાણુ રખાયુ નહોતુ

૩૫ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૨, તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૯

૩૬ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૧

એ પુરુષ બોલવાની છટામાં હોશિયાર હતો, એટલે અકબરને દયા માટે યાચના કરતાં એનું મન પીગળ્યું. સરદારોએ એને કહ્યું કે હવે વિજય થવાની તૈયારી છે અને અંદર ઘેરાયેલાઓની સ્થિતિ બહુ ખરાબ થઈ છે. આમ છતાં પણ અકબરે અભયદાનનું વચન આપી યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. અકબરે કાસમઅલી અને ખાજા દૌલત નાઝીરને માણસો સાથે કિલ્લાની અંદરની બધી વસ્તુઓની યાદી કરવા મોકલ્યા. બધા ઘેરાયેલાઓને બાદશાહે માફી આપી, પણ હમઝબાને કાંઈ ખરાબ શબ્દો વાપરેલા હતા તે માટે તેની જીભ કાપી નાખવામા આવી સુરતના કિલ્લાનો ઘેરો એક માસ અને સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યો.[૩૭] તા. ૧૧ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શરૂ થયેલો ઘેરો તા ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ પૂરો થયો

મોટી સુલેમાની તોપો આગ્રા મોકલી

અકબરે હવે સુરતના કિલ્લામા પ્રવેશ કરી એની મરામત કરવાના હુકમો કર્યા. કિલ્લામા તુર્કીના સુલેમાન પાશાએ દીવ ઉપરની ચડાઈ વખતે જે મોટી તોપો આણેલી હતી તે નિરાશામા પાછો સ્વદેશ જતા દરિયા કિનારે છોડી દીધેલી. આ તોપો ૧૫૪૦મા ખુદાવદખાન ખાજા સફર સલમાનીએ જ્યારે સુરતનો કિલ્લો બાધ્યો ત્યારે દીવથી સુરત લાવવામા આવી જે થોડી સૌરાષ્ટ્રમા રહી તે જૂનાગઢના કિલ્લામા રાખવામા આવી હતી તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ અકબરને આ મોટા કદની તોપોની નવાઈ લાગતા એને આગ્રા લઈ જવા હુકમ કર્યો[૩૮] સુરતની વ્યવસ્થા અને સરદારી કાલીજખાનને સોંપવામા આવી આ વખતે બાગલાણના રાજાએ દસ વર્ષથી બળવો કરી રહેલા શરફુદ્દીન હુસેન મિર્ઝાને પકડીને બાદશાહના તાબામા સોંપ્યો એને કેદ કરવામા આવ્યો[૩૯] આ પ્રમાણે સુરત તથા દક્ષિણ ગૂજરાતનો બંદોબસ્ત કરીને અકબરે વધારે સમય ન બગાડતા અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરી

સુરતમા અકબરના નિવાસ દરમ્યાન કેટલાક બનાવ બન્યા,' એમાં કેટલાક સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય છે તે ટૂકામા જોઈએ

૩૭: અહમદી, પૃ ૧૧૨, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૯. અહમદી નિઝામુદ્દીન લાહોરી લખે છે, જ્યારે તબકાત લારી લખે છે. અહમદીની ભૂલ લાગે છે અબુલફઝલ અકબરનામા ૩. પૃ ૩૯ ૪૦મા લારી લખે છે

૩૮: અહમદી, પૃ ૧૧૩ અકબરનામુ પણ આ નોંધે છે તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ. ૩૫૦. આ તોપોનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ એમા બે જાત લાગે છે. તબકાત એને માટે "દેગ" અને "ઝર્બઝન" શબ્દ વાપરે છે.

૩૯: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૫૧

પોર્ટુગીઝ એલચીઓ

સુરતના ઘેરા દરમ્યાન ગુજરાતની આવી અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિનો લાભ ફરીથી પોર્ટુગીઝોએ લેવાનો વિચાર કર્યો. ઘેરાયેલા મિરઝાંઓએ એ લોકોને સહાય માટે અને સુરતનો કિલ્લો એમને સોંપી દેવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું હતું,[૪૦] પરંતુ ફિરંગીઓ કાચા નહોતા. એમણે પહેલાંની પેઠે લાગ જોઇ જેને પક્ષે બળ જણાય તેને પક્ષે જવાના નિશ્ચયથી દમણ બંદરે પોતાનો કાફલો મોકલ્યો, અને ત્યાંથી બધી પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી વેપારીઓ અને આડતિયાના રૂપે સુરત જવા વિચાર કર્યો હતો, જેથી કરીને જેમ ફરી બેસવું હોય તેમ ફરી બેસાય. એ પ્રમાણે ગોવાના વાઈસરોયની સૂચના હતી. આ લોકોએ અકબરનું બળ જોઈ લીધુ અને મિરઝાંઓની નબળાઇ પણ જોઇ લીધી, એટલે મિરઝાંઓને સહાય કરવાનો વિચાર બદલીને અકબરના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને કિમતી ભેટો નજર કરી.[૪૧] પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસલેખક કાઉટો લખે છે કે અકબરે ગોવાના વાઇસરોયના દરબારમા પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા. તવારીખોમાં એ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ તા. ૧૮ માર્ચ ૧૫૭૩ની તારીખનું અકબરનુ એક ફરમાન પોર્ટુગીઝોને અપાયેલું તેનો તરજુમો કાઉટો આપે છે. આ તારીખે અકબરની સવારી સુરતથી ઊપડી ગઈ હતી, એટલે અમદાવાદ જતાં ભરૂચની નજીકમાં એ ફરમાન અપાયું હશે. વળી પાછળ વર્ણવી ગયા તેમ સમુદ્ર ઉપર હિંદની કોઈ પણ સત્તાનું વર્ચસ હતુ નહિ. દીવના યુદ્ધ પછી ગૂજરાતનું કોઇ વહાણુ પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતું નહિ. હાજીઓનાં વહાણોને પણ પરવાનગી લેવી પડતી. અકબરની માતા હમીદાબાનુ બેગમ અને ફોઇ ગુલબદનબાનુ વગેરે જનાનાની મુખ્ય સ્ત્રીઓની મક્કા શરીફ હજ કરવા જવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, એ કારણથી પણ પોર્ટુગીઝો સાથે સારો સંબંધ રાખવો પડે એમ હતું. એટલે સામસામી એલચીઓની સભ્યતા ભરેલી આવજા થઇ હતી તે હકીકત સત્ય ઠરે છે.[૪૨]

૪૦: અકબરનામા ૩. પૃ. ૩૭ ૩૮; અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૨; Danvers, II

૪૧: એ જ પૃ. ઉપર મુજબ

૪૨: પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમા પૃ. ૫૧૫મા આ વર્ણન વિગતથી આપે છે, પરંતુ મુસલમાન તવારીખો અકબરે એલચી મોકલ્યાનું નોંધતી નથી. ફિરંગી લેખક કાઉટોના લખાણને અકબરે આપેલા ફરમાનથી ટેકો મળે છે, અને સમુદ્રની સત્તાની જે પરિસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું તે પણ ટેકો આપે છે. બાદશાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ હજ કરવા ગઇ છે તેનું વર્ણન અકબરનામા ખૂબ વિગતથી આપે છે. હજમા પડેલી મુશ્કેલીઓ અને

દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું અનુકરણ

બીજી એક રમૂજી વાત સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બની બાદશાહ અકબર એક રાત્રે સભામાં રંગમાં બેઠો હતો. દારૂનું ઘેન પણ હતું[૪૩] એ વખતે રજપૂતોના શૌર્યની વાતો ચાલી રહી હતી એક વાત એવી નીકળી કે રજપૂતો પોતાના જીવની દરકાર કરતા નથી અને જીવને જોખમમાં નાખીને બહાદુરીનાં કાર્યો કરી બતાવે છે.[૪૪] એમાં એક વાત એવી હતી કે બે બાજુ તીક્ષ્ણ ફળાવાળી એક લાંબી બરછી લઇ એક મજબૂત માણસ એને વચ્ચેથી પકડીને ઊભો રહે છે પછી સરખા બળવાળા બે રજપૂતો બન્ને બાજુથી ભાલાની અણી છાતીમાં વાગે એવી રીતે સામસામા ધસી આવે છે અને બરછી બન્નેના અંગ વીંધીને બહાર નીકળી જાય છે આ સાંભળી અકબરે ઘેનમાં મસ્તીમાં આવી જઇને કહ્યું કે, સામે કોઇ જોડિયો રાખતો નથી, પણ રજપૂતોના જેવી બહાદુરી એકલો જ કરી બતાવું છું એમ કહી એણે પોતાની તરવારની મૂઠને દીવાલ તરફ રાખી અણીને પેટે અડકાડીને રજપૂતની વાતનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું હાજર રહેલા મોટા સરદારો આશ્ચર્ય અને ભયથી જોઇ રહ્યા, પણ કોઇનામાં વચ્ચે પડવાની હિંમત હતી નહિ એવામાં રાજા માનસિંહે હિંમત કરી, તરવાર ઉપર જોરથી હાથ એવી રીતે માર્યો કે તરવાર દૂર જઇને પડી અકબરને આ જોઇને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો અને એણે માનસિંહને બાથમાં લઇને ભોંય પાડીને પછાડ્યો આ દેખાવ જોઇ છેવટે સૈયદ અબદુલ્લાખાનના ભાઇ સૈયદ મુઝફ્ફર સુલતાનને એ અદબીનો ખ્યાલ જતો રહ્યો બાદશાહના અંગૂઠાને તરવારના ઘાથી થોડી નીકળતુ

ગુજરાતમાં રોકાણુ પરંતુ અને પ્રામો કરતા પાછા ફરતા જે વિલબ થયો તે આ પ્રાતમા રાજકીય કારણોથી થયેલો વગેરે વર્ણન છે, પણ અહીં તે વર્ણનને સ્થાન નથી

૪૩ અકબરનામા ૩ પૃ ૪૬ ૪૪ અહમદી પણ એને આધારે પૃ ૧૧૩ ૧૪માં વિગત આપે છે અકબર દારૂ પીતો હતો એ વાત અબુલફઝલ કબૂલ કરે છે, પણ અહમદીએ એ નોંધ લીધી નથી ભાષાંતરકાર બીવરેજ પૃ ૪૪ની નોંધમાં દારૂના ઘેનમાં શાહબાઝખાન ગાયનના જલસામાં ન ઊતર્યો તે માટે તેના ખંજરથી હુમલો કરેલો એમ લખે છે

૪૪ રજપૂતોમાં આવી જોખમ ભરેલી અવિચારી બહાદુરીના ઘણા પ્રસંગો લોકકથામાં છે સ્વ શ્રી મેઘાણી જેને Code of honour કહે છે તે આ જાતનું કહી શકાય પણ આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પરંતુ એ જમાનામાં આવી વાતો સામાન્ય હતી. ખાસ કરીને રજપૂતો જ આવી રીતે જીવને જોખમમાં નાખે એવી રમતો કરતા એટલે ગુજરાત અને રાજસ્થાન-જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં કહી શકાય, ત્યાં આવી વાતો વધારે બનતી સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર બીના છે અકબરનામા અને અહમદી સિવાય બીજા લેખકો આ માટે નોંધ કરતા નથી

હતું, પણ સૈયદે બાદશાહના હાથને મરડીને માનસિંહને છોડાવ્યો. એમાં ઘા જરા વધ્યો, પણ છેવટે થોડા દિવસમાં રુઝાઈ ગયો. માનસિંહે ખરું વફાદારીનું કાર્ય કર્યું હતું.૪૫

દસ્તૂરજી મહેરજી રાણાએ અકબરને જરથુસ્તીધર્મ સમજાવ્યો

સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બીજો એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો. ગોપી તળાવને કાંઠે પડાવ નાખીને રહેલો અકબર ત્યાં પારસીઓના સંપર્કમાં આવ્યો. એની ઉદાર નીતિ કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન મેળવવા હમેશાં તત્પર રહેતી, તેથી પારસીઓના જરથુસ્ત્રી ધર્મનું તત્ત્વ જાણવાની એને ઇચ્છા થઈ. સુરતમાં એવો કોઈ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ મળ્યો નહિ, પરંતુ નવસારીથી દસ્તૂરજી મહેરજી રાણા નામના સંત પુરુષ અને વિદ્વાને આવીને અકબરને પ્રાચીન જરથુસ્ત્રી ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. નવસારીમાં એવી લોકકથા છે કે મહેરજી રાણાના બોધથી અકબરે કસ્તી સદરો ધારણ કરીને આગ્રામાં આતશ બહેરામ સાહેબની સ્થાપના કરી દેખરેખ રાખવાનું અબુલફઝલને સોંપ્યું. ઈ. સ. ૧૫૭૬–૭૮માં બાદશાહે આગ્રામાં સર્વ ધર્મોના આચાર્યોની એક પરિષદ બોલાવી હતી ત્યારે પણ મહેરજી રાણાને ખાસ આમંત્રણ આપ્યું હતું.૪૬ અકબરની ધાર્મિક નીતિ માટે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં આગળ જોઈશું. ગુજરાતમાંથી એને જૈન અને જરથુસ્ત્રી ધર્મની પ્રેરણા લાધી એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિનો ઉલ્લેખ પણ આગળ કરીશું.૪૭

૪૫: એજ, પૃ. ૪૩ ૪૪, અહમદી, પૃ ૧૧૪. માનસિંહ પર મનમાં અકબર ચિડાયેલો, પણ એનો સ્નેહ સમજતો હતો અને કદર કરતો હતો. પ્રો. કૉમિસેરિયેટે આ નોંધ લીધી નથી.

૪૬: બદાૌની. મુન્તખબુત્તવારીખ, Loweનો તરજુમો, II પૃ. ૨૬૪–૭૦. Religious Policy of the Moghals by Sharma એમાં અકબરની બીજા ધર્મો માટેની લાગણીનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે. બદાૌની ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને અકબરની આ સહિષ્ણુતાની પ્રવૃત્તિનો કટ્ટર વિરોધી હતો. હિંદુ તરફના વલણ માટે એ બીરબલને ખુલ્લી ગાળો લખે છે. શ્રી શર્માએ પણ આ ચર્ચા કરી છે. અકબરનું મન અંદરથી કયા ધર્મ તરફ હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે છેલ્લાં બસો વરસથી દિલ્હી અને પ્રાંતીય સલ્તનતોમાં અન્ય ધર્મો તરફ જે અસહિષ્ણુતા બતાવાતી હતી તેમાં અકબરની ઉદાર નીતિથી ઘણો સારો ફેર પડ્યો અને પ્રજાએ શાંતિ અનુભવી. પ્રો. કૉમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમાં પૃ.૫૧૪ ૧૫માં મહેરજી રાણાની અને નવસારીમાં ચાલતી લોકકથાની નોંધ લીધી છે તે સાથે જે બીજો ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે Anquetil du Perronનો છે અને તે છેક ૧૭૫૫થી ૧૭૬૧નો એટલે પ્રાચીન નથી.

૪૭: હીરવિજયસૂરિ અને અકબરના જૈન ધર્મ તરફના વલણનાં વિસ્તૃત વર્ણનો જૈન સાહિત્યમાં મળે છે અને હીરસૌભાગ્યમહાકાવ્યમાં પણ વિસ્તારથી મળે છે તે આગળ જોઈશું.

અમદાવાદમાં આવી ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરવી

ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે પાટણમાં બળવાખોરો ઉપર (૧૫૭૩ જાન્યુઆરીમાં) વિજય મેળવી ખાન અઝીઝ કોકા બાદશાહની હજૂરમાં સુરત આવવા નીકળ્યો હતો તે તા ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શાહી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો અને અકબર તરફથી સારું માન અને સત્કાર પામ્યો.[૪૮] તા ૮ માર્ચ ૧૫૭૩ને રોજ બાદશાહી સવારી સુરતથી અમદાવાદ તરફ ઊપડી ભરૂચ પહોંચતાં પહેલાં પોર્ટુગીઝોને ફરમાન આપ્યું તે ઉલ્લેખ કરી ગયા. હવે ભરૂચમાં અકબરે મુકામ કર્યો ત્યારે ચંગીઝખાનની માતાએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી[૪૯] કે જુઝારખાન હબશીએ ચંગીઝખાનની દોસ્તીનો દેખાવ કરી દગાથી મારી નાખ્યો હતો અને તે માટે આપે ન્યાય કરવો. જેથી અકબરે અપરાધીની બરોબર તપાસ કરાવી સાક્ષી પુરાવા તપાસી આરોપ ખરો છે એમ ઠરતાં જુઝારખાનને નાના મોટા લોકોના સમૂહની વચ્ચે હાથીના પગતળે કચરાવી નાખ્યો. એના શબને અમદાવાદ લઈ જઈને સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની દરગાહમાં દફન કરવામાં આવ્યું.[૫૦]

અકબરની આગ્રા તરફ રવાનગી

હવે અકબરનું મન આગ્રા તરફ જવા તલસી રહ્યું હતું, એટલે ઝડપથી અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો તા ૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩ને રોજ અમદાવાદ પહોંચી શહેર બહાર પડાવ નાખ્યો. શહેરના લોકોએ સામૈયું કરી આવકાર આપ્યો. અહીં દસ દિવસ રોકાઈ ગુજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી ખાન આઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકાને ગુજરાતનો સૂબો નીમી આખા પ્રાંતનો વહીવટદાર બનાવ્યો. ખાન કલાન નવાબ પીરમુહમ્મદખાનને પાટણ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદ

---

૪૮ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૬ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૨

૪૯ અકબરનામા પૃ ૪૬ ૧૫૭૩ તા ૧૨ માર્ચે ભરૂચ પહોંચ્યો અહમદી પૃ ૧૧૪ બદૌની ૨ પૃ ૧૫૧

૫૦ અકબરનામા ૩–માં અને એ જ પ્રમાણે અહમદી પૃ ૧૧૪માં બીજી તવારીખોમાં આ વાત નોંધાયેલી છે પરંતુ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનની માની ફરિયાદથી નહિ પરંતુ અકબરે પોતે જ આ વાત જાણતો હોવાથી શિક્ષા કરવા માટે કામ ચલાવ્યું અને ગુનો સાબિત થતાં શિક્ષા કરી અરબી ઇતિહાસ એક વિચિત્ર વાત એવી નોંધે છે કે ચંગીઝખાનની માએ તો બાદશાહને એમ કહ્યું કે મારા પુત્ર માટે જુઝારખાન જેવા સામે ફરિયાદ શા માટે કરવી એટલે કે એ સ્ત્રી પોતાના પુત્રને બહુ મોટો અને જુઝારખાનને એક હલકો માણસ ગણતી હતી તેથી એવા હલકા સામે વેર શા માટે લેવું! અરબી ઇતિહાસનો લેખક સીદી અમીર તો સેવક હતો એટલે ચંગીઝખાનની માતાની આ વાતનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર બને છે

ખાનને ભરૂચ, અને નૌરંગખાનને વડોદરામા નિમણુક કરી જાગીરો આપી સૈયદ હામીદ બુખારીને ધોળકા ધધુકા આપ્યુ દસ દહાડામા આ રીતની ગોઠવણ કરી ખાન આઝમ મિરઝા કોકા મુઘલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાત તરીકે ગૂજરાતનો પહેલો સૂબો થયો.[૫૧] અકબર ઇદ અમદાવાદમા ઉજવી તા ૧૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩–અમદાવાદથી ઊપડી પાટણ અને ઝાલોરને રસ્તે આગ્રા જવા નીકળ્યો મોટા અમીરો બાદશાહને વિદાય આપવા સાથે ગયા હતા તે સિદ્ધપુર સુધી જઇ પાછા આવ્યા રાજા માનસિંહની સરદારી નીચે એક લશ્કરને ઇડર, ડુંગરપુર અને ઉદેપુરને રસ્તે થઇ આગ્રા આવી મળવા ફરમાવ્યુ, અને એ રસ્તામા આવી રહેલા હિંદુ રાજ્યોને અકબરની તાબેદારીના લાભ સમજાવી વફાદારી સ્વીકારવા સામ દામ ભેદ આદિ નીતિથી પક્ષમા લેવા સૂચના આપવામા આવી બાદશાહી સવારી શિરોહી આવી પહોચી ત્યારે પજાબમા ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝા પકડાયાના અને માર્યા ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા[૫૨] રાજા ભગવાનદાસ સાથેના અગત સારા સબધને ધ્યાનમા લઇ અકબરે સરનાલના યુદ્ધમા કામ આવેના ભૂપતનો શોક પ્રદર્શિત કરવા પોતાની માનીતી રાણી–જહાગીરની માતા–અને રાજાની બહેનને અબર–જયપુર મોકલી તા ૧૩ મે ૧૫૭૩ને રોજ અકબરે અજમેર આવીને એક અઠવાડિયુ મુકામ કર્યો, અને ૩ જૂન ૧૫૭૩ને રોજ ફતેહપુરસિક્રી પહોચ્યો[૫૩]

ગૂજરાતમાં ફરી બળવો

અકબરના નસીબમા હજી શાતિ હતી નહિ મિરઝાઓ એના જ સગા હતા, અને ઇબ્રાહિમ હુસેનનો અંત આવ્યો હતો છતા એના બીજા સંબધીઓ તોફાન કરવામાથી નિવૃત્ત થયા નહોતા ગૂજરાતના બીજા બળવાખોર તત્ત્વોનો પણ એમને સાથ હતો, એટલે બાદશાહી સવારી ગૂજરાતની બહાર જતા જ મિરઝાઓ સાથે શેરખાન ફુલાદીના અફઘાનો અને અસતોષી હબશી

૫૧ અકબરનામા ૩–પૃ–૪૬, અહમદી ગુજ્રા પૃ ૧૧૪ ૧૫ સિકદરી ગુજ્રા પૃ ૪૫૪, તબકાતે અકબરી ઇતિહાસ પ પૃ ૩૫૩ અને નો ર

૫૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૪૭–૪૮, અહમદી, પૃ ૧૧૫ તબકાત સિદ્ધપુરને બદલે ઉબતપુર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે જાગીદારોમા પણ એક ગોટાળો એમા કરેલો છે અકબર માળવાના ઉજ્જૈન અને સારગપુરના જિલ્લા ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરને આપ્યા એમ એ લખે છે, બદૌની પણ એવુ લખે છે, પણ એ ભૂલ છે એ મુઝફ્ફર બીજો માણસ છે (તબકાત, પૃ ૩૫૩ અને નો ૩)

૫૩ અકબરનામા ૩ પૃ ૪૯ અને ૫૪ ૫૫ ઇ હુસેન મિરઝાના પકડાવાના અને પંજાબમા એ તોફાનના મૂળને અમીરોએ મારી નાખ્યો એ સમાચાર પણ અકબરને સિરોહીમા મળ્યા

અમીરોએ ભેગા મળી બંડ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન પાટણની લડાઇમા હારી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો હતો તે હવે ઝડપથી સુરત આવ્યો પરતુ સુરતના કિલ્લાનો કલીજખાને મજબૂત બચાવ કર્યો હતો તેથી એ જીતી શકાય એવુ ન લાગવાથી એ ભરૂચ તરફ ગયો ભરૂચમાથી એ વખતે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વડોદરે ગયો હતો તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ એના માણસો પાસેથી ભરૂચ પડાવી લીધુ ત્યાથી મિરઝા ખભાત ગયો અને હુસેનખાન કકડ એનો બચાવ ન કરી શકવાથી ખભાત પણ લઈ લીધુ. હુસેનખાન અમદાવાદ નાસી ગયો.[૫૪] બીજી તરફ ઇડરમા ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક મીદી ત્યાના રાવ નારાયણ સાથે મળી ગયો અને બળવો કર્યો શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો પણ ઇડરમા આ બળવાખોરો સાથે મળ્યા,[૫૫] સરહદ ઉપરના જાગીરદારો પણ મિરઝા મુકીમના જુલમથી કટાળી કોકાખાન આઝમની પાસે જવા ઊપડયા આ બધુ જોઈ ખાન આઝમ સિદ્ધપુરથી ઊપડયો તે અમદાવાદ ન જતા ઇડર તરફ ગયો બળવાખોરોએ અહમદનગર (હિંમતનગર)ને કબજે કર્યું અને આસપાસનો મુલક તાબે કર્યો સરહદના જાગીરદારો ત્યાં ખાનને આવી મળ્યા કોકાખાન આઝમે એક સુરક્ષિત લડાઇ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરતુ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક વગેરેનો ઇરાદો એવો હતો કે જો ખાન આઝમ બચાવ છોડીને ખુલ્લા મેદાનમા આવે તો યુદ્ધ કરવુ, નહિ તો બીજે રસ્તે અમદાવાદ તરફ જઈ એ શહેર ઉપર હુમલો કરવો[૫૬]

ખભાત પાસે લડાઇ

હવે મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાએ ભરૂચ લઇ લીધાના સમાચાર કોકાખાન આઝમને મળ્યા એટલે એણે ઇડર તરફના બળવાખોરો સાથે લડવાને બદલે અમદાવાદ જઇ શહેરનો મજબૂત બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો તે સાથે એણે ઝડપી સદેશા મોકલી સૈયદ બુખારી, નૌરગખાન, બાઝબહાદુર વગેરે મોટા સરદારોને વડોદરેથી આવતા કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની મદદે મોકલ્યા[૫૭]

---

૫૪ તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૦, અહમદી, પૃ ૧૧૫ અકબરનામા ઉપરથી અહમદી લખે છે કે હુસેનખાનમા આવડત નહોતી અકબર આગ્રા પહોચ્યે છ મહિના પણ નહોતા થયા એટલામા આ બળવો જાગ્યો

૫૫ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૫ અને અકબરનામા ૩, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૦ અને નો ૧

૫૬ અહમદી પૃ ૧૧૫ તબકાત પૃ ૩૬૦મા અઝીઝ કોકાખાન આઝમ અહમદનગર તરફ લડવા ગયો એમ લખે છે, પણ સજોગો બદલાતા ત્યા લડાઇ થઇ નહિ

૫૭ અહમદી, પૃ ૧૧૫ ૧૧૬, સિકંદરી, ગુ ભા, પૃ ૪૫૫ તબકાતમા આ વર્ણન ટૂકામા જ પતાવ્યુ છે

મિર્ઝા એ વખતે ખંભાતમાં હતો એટલે એ તરફ જવા આ બધી બાજુથી આવતી ટુકડીઓ ધોળકા પાસે આવેલા આસામલી ગામે ભેગી થઇ ગઈ, અને ત્યાંથી ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા ઊપડ્યા. ખંભાતમાં મિરઝા પાસે માત્ર ત્રણસો યોદ્ધાઓ હતા. ધોળકાથી સૈયદ હામીદની ટુકડીમાં મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર પણ હતો એટલે આ લડાઈનું વર્ણન એ નજરે જોયેલું લખે છે.૫૮ શાહી લશ્કરે ખંભાત શહેરને ઘેરીને વ્યૂહરચના કરી. કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાને ભરૂચી દરવાજા તરફથી, નૌરંગખાન વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજા તરફથી અને સૈયદ હામીદે દરિયાના ફુરજા તરફથી હુમલો કરવો એમ ઠર્યું. મિરઝા બન્ને દરવાજે પોતાના માણસો રાખી પોતે ફુરજા તરફ ગયો અને બહાર આવી સૈયદ હામીદ સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યો. દરવાજામાંથી બહાર પડી સૈયદ ઉપર એણે ત્રણ વાર બહાદુરીથી હુમલા કર્યા, પણ ફાવ્યો નહિ અને સૈયદે એને પાછો હઠાવ્યો. કોઈ પક્ષને ખાસ વિજય મળ્યો નહિ, પરંતુ મિરઝા પાસે વધારે સૈન્ય ન હોવાથી આજે લડાઈ બંધ પડી પછી, ગતરાતે એ ઇડર તરફથી અમદાવાદ ઉપર ચડી આવતા ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક વગેરેને જઇ મળવા ચાલ્યો ગયો.૫૯

બળવાખોરોએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુજરાતમાં આમ પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી હતી. કોકાખાન આઝમ પોતે ઇડર અને અહમદનગરથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો હતો અને ઝડપથી શહેરમાં પેસી તેનો બચાવ કરવા મજબૂત તૈયારી કરવા માંડી. બળવાખોરો પણ પોતાના બદલેલા ઇરાદા મુજબ અહમદનગર આગળ ખાન આઝમ સાથે ન લડતાં બીજે માર્ગે અમદાવાદ તરફ આવ્યા. આમ ખંભાતથી આવેલો મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન, ઇડરથી આવેલો ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક અને શુજાઅતખાનનો પુત્ર વલીખાન, શેરખાં ફુલાદીના પુત્રો, કેટલાક લુંટવાનો ધંધો કરતા રેઠના રાજપૂતો, અમનોપી ગુજરાતી મુસલમાનો વગેરે બધા

---

૫૮ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૫૫ અહમદી પૃ ૧૧૬ આ આસામલી ગામ ધોળકાની નજીક સાબરમતીને કાંઠે છે. અહીં ખંભાતના યુદ્ધનું વર્ણન સિકંદરીના લેખક જાતે હાજર હોવાથી વિગતવાર કરે છે જ્યારે એ લેખક અકબરના બીજા યુદ્ધો ટુંકાં પતાવે છે અને કેટલુંક ગપગોળાવાળું પણ લખે છે એટલે બીજાં વર્ણનો એણે માત્ર સાંભળીને લખ્યાં હશે એમ લાગે છે. સૈયદ હામીદ જેમાં ભાગ લે તેની બહુ વિગતો લખે છે. તબકાત ઇડર અહમદનગર વચ્ચે લડાઈ થઈ એમ લખે છે પણ બન્ને પક્ષે લડાઈ ન કરી એમ અકબરનામાં કહે છે તે ખરું છે.

૫૯ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૬ ૧૧૭ અકબરનામામાં વિસ્તારથી લખેલું વર્ણન સિકંદરી થોડી લીટીમાં પતાવે છે.

વામાં ભેગા થયા. ઇડરના રાજા રાવ નારાયણે એમને મદદ કરી. બળવાખોરો પાસે આ રીતે વીસ હજાર જેટલું સૈન્ય ભેગું થઈ ગયું. એમણે અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો.[૬૦] આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે અઝીઝ કોકાખાન આઝમે પણ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વગેરે પોતાના મુખ્ય સરદારોને મદદ માટે અમદાવાદ બોલાવ્યા. બાદશાહને પણ આ બધા સમાચાર રોજ ઝડપી સંદેશવાહકો સાથે મોકલ્યા.[૬૧] બળવાખોરોના બળ આગળ અમદાવાદ શહેરમાં ખાન આઝમનું રક્ષક સૈન્ય નાનું હતું બહારથી આવનારી મદદ ઉપર તાત્કાલિક ભરોસો રખાય તેમ નહોતું, તેમજ અંદરના માણસો ઉપર પણ વિશ્વાસ રખાય તેમ નહોતું, તેથી ખુલ્લી લડાઈ શક્ય નહોતી એટલે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને પાટણના ખાન કલાનનો પુત્ર કાઝીલખાન રોજ શહેરમાંથી નીકળી બળવાખોરોના લશ્કર ઉપર હુમલા કરી પાછા અંદર આવતા અને એમની ખુવારી કરતા એમાં કાઝીનખાન ભાલો વાગવાથી મરણ પામ્યો.[૬૨] આ બધા સમાચાર અને ખાન આઝમની અરજી મળતા અકબરે ગુજરાત ઉપર ફરી ચડાઈ કરી બળવાખોરોને પૂરેપૂરા દબાવી દેવાના નિશ્ચયથી આગ્રાથી પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ઝડપી તૈયારીઓ કરી ખાસ ચૂંટેલા સરદારો અને ત્રણ હજાર જેટલું લશ્કર લઈ ઉતાવળી ચાલની સાંઢણીઓ અને તેજી ઘોડાઓ ઉપર એ બધા ગુજરાત તરફ આવવા ઊપડયા.[૬૩] અજમેર આદિ સ્થળોએ માત્ર થોડો સમય વિશ્રામ માટે રોકાય

---

૬૦. તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૧. બળવાખોરોના લશ્કરની સંખ્યા તથા મુખ્ય કોણ કોણ મળ્યા તે તબકાત લખે છે કુતુબુદીન મુહમ્મદખાન ભરૂચથી આવી શહેરમા પેસી ગયો એટલે ખાન આઝમની મદદમા આવ્યો સિકંદરી સૈયદ હામીદ બુખારી પણ શહેરમા પેઠા એમ લખે છે તબકાતનો રજપૂતોનો ઉલ્લેખ લડાઈનો મદદ કરનાર રજપૂતો હશે એમ સૂચવે છે

૬૧. અહમદી પૃ ૧૧૭ ખાન આઝમે અકબરને જબરી સહાય મોકલવા અરજી સુલતાન ખાજાની સાથે મોકલી. તબકાત માત્ર સંદેશા મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ ૩૬૧) અકબરે જતી વખતે બળવાખોરો કાંઈક કરે તો સંદેશો મોકલવો એમ પાટણમાં ખાન આઝમને શિખામણ આપેલી.

૬૨: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૧

૬૩. આ વર્ણન અકબરનામા અને અહમદીમા વિગતથી આપ્યુ છે કયે દિવસે કયા કેટલો વખત મુકામ કર્યો એ પણ નોંધ્યુ છે અકબર સાથે આવેલા લશ્કરની સંખ્યામા મતભેદ છે તબકાત પૃ. ૩૬૪મા ત્રણ હજારની સંખ્યા કહે છે અને બળવાખોરો વીસ હજાર હતા એમ કહે છે વળી હાથી વગેરે રીતસરનું લશ્કર લેવાને બદલે ઝડપી કૂચ માટે સાંઢણી અને ઘોડા લીધા એમ અહમદી લખે છે તે ખરૂ છે. કેટલીક તવારીખોમા ગાડીઓના ઉલ્લેખ છે તે બરોબર નથી. તબકાત કેવી રીતે તૈયારી કરી તેનુ વર્ણન કરે છે તે નકામું છે.

શાહી સૈન્ય માત્ર નવ દિવસમા આગ્રાથી અમદાવાદ આવી પહોચ્યુ. વિશ્રામના સ્થળોએ એક આખો દિવસ પણ ગગાડયો નહિ ડીસામા આવતા પાટણના સુબેદારખાન કલાનના માણસ શાદઅલીએ સત્કાર કરી બાદશાહને પાટણમા મુકામ કરવા વિનતિ કરી, પણ અકબરને કોઈ જગ્યાએ થોભવુ પાલવે તેમ જ નહોતુ એણે જ્યા જ્યાથી વફાદાર સરદારો આવી શકે તેમ હતુ ત્યા ત્યા સંદેશા મોકલી લશ્કર સાથે આવી મળવા ફરમાવ્યુ.[૬૪]

કડી પાસે છમકલુ

આ પ્રમાણે બની શકે તેટલી રાત્રે પણ મુસાફરી ચાલુ રાખી જરૂર જેટલો જ આરામ લઈ, કોઈ જગ્યાએ એક દિવસ પણ થોભ્યા વિના આગ્રાથી નવ દિવસમા આમ બાદશાહ અમદાવાદ નજીક આવી પહોચ્યો પાટણ ન થોભતા જોટાણા પાસે ખબર મળી કે બળવાખોરોની એક ટુકડી કડીના કિલ્લામા રહી લડવા માટે તૈયાર થયેલી છે એનો સરદાર શેરખાન ફુલાદીનો ખાસ માણસ હતો. એ લોકો કિલ્લાની બહાર નીકળી બાદશાહી સૈન્ય સામે થવા લાગ જોતા હતા. અકબરે એક ટુકડી આગળ મોકલીને એ લોકોને બને તેટલી ખુવારી સાથે પાછા હઠાવી ત્યાથી પાછા વળવા હુકમ કર્યો અમદાવાદ તાકીદે જઇ મોટુ કામ કરવાનુ હતુ તેથી કડી જેવા નાના સ્થળના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી લશ્કરી બળ અને સમયનો વ્યય કરવાનુ ઠીક લાગ્યુ નહિ કડીના બળવાનો સામનો કરવા આગળથી જે ટુકડી મોકલવામા આવી હતી તેની પાછળ જ મુખ્ય લશ્કરથી છૂટા પડી પાયદળ પસદ કરેલા યોદ્ધાઓ લઈ અકબર પોતે આગળ વધતો હતો [૬૫]

અમદાવાદની લડાઇની વ્યૂહરચના

અમદાવાદ પહોચતા પહેલા અકબરે વ્યૂહરચના કરવા માંડી મહેરામખાનનો પુત્ર ખાનખાનાન જે હજુ નાની વયનો હતો પરતુ બુદ્ધિ અને હિંમતમા પ્રથમ પક્તિનો હતો તેને મધ્યમા રાખી મુખ્ય સરદારી આપી એની સહાયમા મુહમ્મદખાન સરરા, સુજાતખાન અને સાદીકખાનને નીમ્યા. જમણી પાખની સરદારી ખાન કલાન મીર મુહમ્મદને આપી અને ડાબી

૬૪ અહમદી, પૃ ૧૧૮ અજમેર, મેડતા, સોજત, ઝાલોર, એ રજપૂતાનાની હદમા થઈ ડીસામા ગૂજરાતની હદમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાથી બાલીસણા થઈ કડી થઈ અમદાવાદ આવ્યો રાતરે પણ મુસાફરી કરી હતી દોડતે ઘોડે મજલ કાપી હતી અહમદીમા દરેક વારે ક્યા કેટલો મુકામ કર્યો તેના વર્ણનમા જરા ગોટાળો છે

૬૫ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૯, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૪ ૬૫ અહમદી કડી પાસે જોટાણા લખે છે જ્યારે બીજા કડી જ લખે છે

પાખની વઝીરખાનને આપી લશ્કરનો આગળો ભાગ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાનાની સરદારી નીચે આપ્યો બાદશાહે પોતાની સાથે કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલા થોડા માણસો રાખ્યા અને જે બાજુ નબળી જણાય તેની સહાયે જવાના પોતાને માથે રાખ્યુ અમદાવાદમા ઘેરાયેલા અઝીઝ કોકાખાન આઝમને અકબરે સમાચાર તો મોકલ્યા હતા,[66] પરતુ હવે આ બધી તૈયારી સાથે અમદાવાદથી ત્રણ ગાઉ ઉપર મુકામ કર્યો ત્યારે આસફખાનને શહેરમા મોકલી પોતે જાતે લશ્કર લઈને આવી પહોચ્યો છે એવા સમાચાર કહેવડાવ્યા અને બની શકે તો શાહી સૈન્ય સાથે જોડાવાની સૂચના પણ કરી[67] અકબરના સમયના બધા ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે નવ દિવસમા છસો ગાઉની મુસાફરી કરીને લશ્કર તથા સરંજામ સાથે આવી પહોચવુ એ ઇતિહાસમા એક નવાઈ ભરેલી બીના હતી તા ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ અકબર આ ગૂજરાત ઉપર બીજી સવારી લઈ અમદાવાદ પહોચ્યો [68]

અકબરના આગમનથી મિરઝા વગેરેને થયેલુ આશ્ચર્ય

આ વખતે બળવાખોરોના પાસે વીસ હજાર જેટલુ લશ્કર હતુ, પણ લશ્કર રીતસર તૈયાર નહોતુ અકબર વખતસર આટલી ઝડપથી આવી પહોચે એમ કોઈ માનતુ નહોતુ બાદશાહી લશ્કરના રણવાદ્ય સાભળી પોતાના સરદારો મદમા ડોલતા સગનાખાને આ કોના હોતુ છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા કોઈએ કહ્યુ કે એ તો શેરખાન ફુલાદી આવ્યો છે એ લોકો શેરખાનની વાટ જોતા હતા એટલે એ માન્યતા એમને અનુકૂળ હતી કોઈએ કહ્યુ કે અઝીઝ કોકાખાન આઝમને મદદ કરવા પાટણથી ખાન કલાન સૈન્ય લઈ આવ્યો છે અકબર જાતે આવ્યો છે એ વાત પણ ઊડી રહી હતી, એટલે મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન થોડા માણસ સાથે તે જાતે ખાતરી કરવા ગયો

66 તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૪ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલરહીમખાનને નાની ઉમ્મરમા અકબરે સૈન્યમા નીમી બહુમાન આપ્યુ

67 તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૫ આઇનની પૃ ૧૧૯–૧૨૦મા એક રસમય વાતની નોધ કરી છે કહે છે કે અમદાવાદ પાસે આવતા અકબરે બખતર પહેર્યું અને "નૂરબૈઝા'–શ્વેત પ્રકાશ નામના ઘોડા ઉપર સવાર થયો ત્યારે એ ઘોડો બેસી ગયો ત્યારે રાજા ભગવાનદાસે આવી કહ્યુ કે ત્રણ શુભ શુકન થયા છે એક ભાગ્યશાળીનો ઘોડો બેસી જાય, બીજુ લશ્કરની પૂઠે પવન વાય જે સામા શત્રુની સામે વાતો ગણાય, ત્રીજુ વખતા લશ્કર સાથે ગીધ કાગડા ચાલે (ઊડે) આથી આપણો વિજય ચોક્કસ છે અકબર આ સાભળી ખુશ થયો યુદ્ધમા કેવા વહેમો આવતા એ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનુ કહેવાય

68 અકબરનામા ૩ પૃ ૭૩–૭૪

અકબર આ વખતે સાબરમતીને સામે કિનારે પડયા હતો મિરઝાને સુભાન કુલી તુર્કે કહ્યુ કે શહેનશાહ જાતે મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો છે મિરઝાએ આ વાત ન માનતા સામુ પૂછયુ કે મારા જાસૂસોએ ચૌદ જ દિવસ ઉપર બાદશાહને ફતેહપુરમા જોયો છે તો લશ્કર સાથે અહીં શી રીતે આવી શકે વળી એ લશ્કરમા શાહી હાથીદળ નહોતું એ પણ શકાનું કારણ હતું પરતુ સમયનો વ્યય કર્યા વિના ઝડપથી કૂચ કરવાની હતી તેથી ધીમે ચાલતા હાથીદળને ન લેતા અકબર તેજ ઘોડા અને ઝડપી સાઢણીઓ લઇને જ ચાલ્યો હતો શહેરમા ઘેરાયેલો કોકાખાન આઝમ પણ બાદશાહ આટલી ઝડપથી આવી શકે એમ માનતો નહોતો[૬૯] આ વખતે સરખેજ તરફથી છૂટી પડેલી શત્રુની એક નાની ટુકડી આવતી દેખાઇ તે લોકો ઉપર બાદશાહી દળના શાલિવાહન, રણછત વગેરે યોદ્ધાઓએ અકબરના હુકમથી ગોળીઓ છોડીને નસાડી મૂકયા[૭૦]

ગુજરાતનુ શાહી સૈન્ય જોડાયુ નહોતુ છતા નાના સૈન્યથી યુદ્ધનો અકબરે કરેલો નિર્ણય

બળવાખોરોને આ રીતે આશ્ચર્યમા નાખી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમા અને ગભરાટમા નાખ્યા હતા એમના ઉપર એ સ્થિતિમા હુમલો ન કરવો એવી કોઇએ અકબરને સલાહ આપી બીજાએ એવી સલાહ આપી કે સાથેનુ લશ્કર શત્રુઓના મુકાબલે નાનુ છે તેથી પાટણથી ખાન કલાન અને બીજા સાથીઓ આવી પહોચે ત્યાસુધી રાહ જોવી પરતુ અકબરની સમયસૂચકતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ આ રીતે સમય ગુમાવે એમ હતુ નહિ તેથી એણે નદી ઊતરી શહેરને ઘેરી રહેલા બળવાખોરો સાથે યુદ્ધમા ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો[૭૧] મિરઝાએ પણ શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખાતરી થતા આશ્ચર્ય અને ગભરાટમા ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને પાચ હજાર માણસ સાથ શહેરમાથી ખાન આઝમ બહાર નીકળી ન શકે તેવી તકેદારી રાખવા કહ્યુ[૭૨] પોતાની વ્યૂહરચનામા મિરઝાએ જુઝારખાનના પુત્ર વલીખાનને જમણી પાખની સરદારી આપી, અને કેટલાક સીદીઓ તથા ગુજરાતી સિપાઇઓ તેની સાથે રાખ્યા શેરખાન ફુલાદીના પુત્ર મુહમ્મદખાનને ડાબી પાખની સરદારી સોપી, અને લશ્કરી

૬૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૩-૭૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૫ ૬૬, અહમદી, પૃ ૧૨૦ ૧૨૧
૭૦ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૨૦
૭૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૫
૭૨ તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫ પૃ ૩૬૬

કવાયતની તાલીમ લીધા વિનાના અશ્વાનોને તેની સાથે રાખ્યા ૧૫૦૦ખા ચૂંટી કાઢેલા પોતાના માણસો તથા શાહ મિરઝા અને ફેરનાક બદક્ષીઓ તથા તુર્કોને પોતાની સાથે રાખ્યા આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરી મિરઝા લડવા બહાર પડ્યો[૭૩] અકબર આ વખતે એક ઊંચી જગા ઉપર ઊભો રહી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો બાદશાહને વણાખરા અમીરો ઉતાવળ કરીને સહાય આવી મળ્યા પહેલા સામે કરી લડાઇ કરવાની ના પાડતા હતા પણ અકબરે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી નદી ઊતરી શત્રુને સામા મળવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો આ વખતે શહેરમાંથી આસફખાને આવી, ખાન આઝમને શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખબર નહોતી પણ હવે ખરી વાત જાણીને તે બહાર આવીને જોડાશે, એવા સમાચાર આપ્યા પરંતુ અકબરની ઇચ્છા એ બધાની રાહ જોઇને શત્રુને સમય આપવાની નહોતી નદી ઊતરતી વખતે એણે પોતાનું બખતર રાજા ભિહારીમલના પુત્ર ભગવાનદાસ આપેલું તે પાછળ મૂકીને આવ્યો હતો એ વાતને અકબરે શુભ શુકન માન્યા કે ભાગ્યનો ઇશારો ખુલ્લો છે વળી એક સૈનિકે શત્રુના સૈનિકનું માથું કાપી નાખ્યું તે પણ શુભ શુકન મનાયા[૭૪] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા પોતાના નાના વાવટાવાળા સૈન્યને લઇ ધસી આવતો દેખાયો, એટલે અકબરે પણ પોતાના મુખ્ય સરદારોને આગળ ધપવા હુકમ કર્યો[૭૫]

અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરઝા મુહમ્મદ હુસેનની લડાઇ

આમ એ વખત હુમલો કરવા માટે અનુકૂળ જણાતા બન્ને પક્ષ સામસામા આવ્યા અને ખૂનખાર લડાઇ ચાલુ થઈ અકબર પોતે ધીમેથી ઘોડા ઉપર આવતો હતો અકબરના સરદારોને લાગ્યું કે ગમે તેવા માણસો

૭૩ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૬ સુ હુ મિરઝાની વ્યૂહરચના અકબરનામાએ આપી છે તબકાત પૃ ૩૬૬મા મિરઝાની પોતાની પાસે ૧૫૦૦ ખાસ સુભટો હતા એમ લખે છે તબકાત વધારામા લખે છે કે અકબરે ડાબી બાજુથી નહિ ઊતરવા વઝીરખાનને ફરમાવ્યુ સર્વથી આગળ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાના હતો તેના ઉપર મુ હુ મિરઝા તૂટી પડ્યો અને હબસી તથા અશ્વાનોએ વઝીરખાન ઉપર હુમલા કર્યા અહીં અહમદી પૃ ૧૨૨મા વિગતો આપે છે તેમા બળવાખોરો પાસે બિનકવાયતી લશ્કર પણ હતુ એ ઉલ્લેખ મહત્વનો છે અને યુદ્ધની તાલીમ ઉપર સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કરે છે

૭૪ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૨૧ ૧૨૨–શુભાશુભ શુકન માટે આ રોચક વાત છે

૭૫ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૭ એ સમયની લડાઈઓમા એક પક્ષ આ પ્રમાણે એક ફોજના વાવટા લઈ ચાલે એવા ઉલ્લેખ બહુ ઓછા મળે છે આગળ લશ્કરી તાલીમના વર્ણનમા એ ચર્ચા કરીશુ

આગળ જઈ હુમલો કરે તેના કરતા મુખ્ય સરદારોએ જ આગળ ધપવુ જોઇએ એમની સાથે એક હામા ચારણ નામનો ભાટ હતો તેણે પણ બાદશાહને એ જ વખતે ઘોડો કૈકવી હુમલો કરવા કહ્યુ[૭૬] આ બધુ એવુ તો એકી સાથે થયુ કે મિરઝાને સામનો કરતા ભારે પડી ગયુ અકબર અને એના માણસો યામુઇન અને અલ્લાહુ અકબરના રણનાદથી લડતા હતા[૭૭] એનામો દુશ્મનોએ કરહક બા હા—એક જાતની હવાઇ—બાદશાહી સૈન્યમા ગભરાટ ફેલાવવા માટે છોડી એ હવાઇ બાટાની એક જાળમા ભરાઈ અને ત્યા ફૂટતા એવો વિચિત્ર અવાજ થયો કે બળવાખોરોનો એક હાથી એનાથી ભડકીને નાસભાગ કરવા લાગ્યો અને શત્રુઓમા ગભરાટ ફેલાઈ ગયો, અને બળવાખોરો પણ અવ્યવસ્થિત થતા બાદશાહી સૈન્યે તેમને હઠાવ્યા[૭૮] આ વખતે અકબર જ્યા ઊભો હતો ત્યા તારાચદ અને બિલાવરખાન સાથે હતા આમ અરક્ષિત બાદશાહને જોઈ, મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાના એક સરદારે આવીને શાહી ઘોડાને તરવાર મારી અકબરે ઘોડાની લગામ ખેંચી એને ભાલો માર્યો, તે એને ખભામા વાગ્યો અને ભાલાનુ ફળ ભાગી ગયુ બીજાએ બાદશાહની સાથળ ઉપર ઘા કર્યો તેનો એણે હોશિયારીથી બચાવ કર્યો ત્રીજો અકબરને ભાલો મારવા આવ્યો ત્યારે એક ગુર્જરે એને ઘાયલ કર્યો આમ અગત ઝપાઝપી થતી હતી ત્યા બીજી શાહી ટુકડીઓ આવી પહોચી અને તે જોતા શત્રુઓ નાસી ગયા[૭૯] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા નાસવા જતા એનો ઘોડો કાટાની વાડમા ભરાઇને પડી ગયો એની પાછળ પડેલા ગાદાઅલી નામના તુર્કે એને પડેલો જોઇ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઊતરી એને કદ કરી લીધો[૮૦] એને એક દરબારીના તાબામા

૭૬ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૭ અહમદી પૃ ૧૨૩ ચારણો યુદ્ધમા કેવો ભાગ લેતા તેનો આ દાખલો નોધપાત્ર છે

૭૭ એ જ, પૃ ૭૭ ૭૮ યામુઇન એ અજમેરના મીરનુ નામ યુદ્ધમા અકબર બોલતો કોઇ એનો અર્થ જુદો કરે છે પણ કેટલાક ચોખ્ખુ અજમેરી અજમેરી એમ પણ બોલતા તેથી એ મીરના નામનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે

૭૮ અકબરનામા ૩ ૭૭-૭૮ હવાઇનુ નામ hahak banha લખે છે અહમદી બાણ ના અવાજથી હાથી ભડક્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે અબુલફઝલ આ બનાવને ઈશ્વરી મદદ કહે છે

૭૯ અહમદી, પૃ ૧૨૬ ૨૪ અકબર પાસે બહુ થોડા માણસ હતા તારાચદ અને બિલાવરખાન તથા ગુર્જર ખાસ હતા

૮૦ તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૭ આ ગાદાઅલી બદક્ષી પાટણના ખાન કલાનનો નોકર હતો

આવ્યો મિરઝાએ પાણી માગ્યું તે શાહી સેવકોએ ન આપતાં અકબરે પોતાનું પાણી એને આપ્યું હવે વિજયી સવારીએ શહેરમાં જવા ધાર્યું, પરંતુ કોકાખાન આઝમ હજુ આવ્યો ન હતો તેથી અકબરનું મન સ્વસ્થ નહોતું પાપલ મિરઝાને હાથી ઉપર નાખી શહેરમાં લાવવા રાયસિંહને હુકમ કર્યો ૮૧ આ વખતે જે કેદીઓ પકડાયેલા તેમાં એક મર્દ અઝમાઈશાહ નામનો હતો તે ઇબ્રાહીમ હુસેનનો કોકા-દૂધભાઈ કહેવાતો હતો એણે સરનાલની લડાઈમાં રાજા ભગવાનદાસના ભાઈ ભૂપતને મારી નાખ્યો હતો, એટલે અકબરે ત્યાં જ એને પોતાનો ભાલો મારીને મારી નાખ્યો ૮૨ મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાને કેદ કરી જ્યારે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એક કરતાં વધારે સૈનિકોએ એને પકડવાનો યશ લેવા માંડ્યો ને સાંભળી પાસે બેઠેલા રાજા બિરબલે પૂછ્યું કે 'એને કોણે પકડ્યો ?' ખરા પકડનાર ગદાઅલીએ ઉત્તર દીધો કે "શહેનશાહ ઉપર અપકાર કરનારાએ "૮૩ અકબરે શરૂઆતમાં મિરઝા ઉપર જે દયા બતાવી હતી તે પાછળથી રાજા ભગવાનદાસ વગેરે મુખ્ય સરદારોની સલાહથી બદલી અને મિરઝાને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો ૮૪

ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક અકબર ઉપર ચઢી આવ્યો

હવે આ વિજયથી શાહી સૈનિકો આરામ શોધવા લાગ્યા હતા અને બેદરકાર રહી ફરતા હતા, એવામાં શહેર તરફથી એક સૈન્ય તૈયાર થઈ આવતું દેખાયું કેટલાક સમજ્યા કે શહેરમાંથી કોકાખાન આઝમ હવે નીકળીને મળવા આવે છે કેટલાકે શાહ મિરઝા લડવા આવે છે એમ ધાર્યું પણ એ તો અહમદાવાદ તરફ નાસી ગયો હતો છેવટે આ લશ્કર ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક

---

૮૧ અહમદી, પૃ ૧૨૪, તબકાતે અકબરી પૃ ૩૬૭

૮૨ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૭ આ માણસનું નામ શાહમદદ પણ કોઈ લખે છે એને અકબરે જાતે ભાલો મારી વીંધી નાખ્યો તેનું કારણ ભૂપતનું વેર લેવાનું હતું એમ પણ બધા આધારો લખે છે, પરંતુ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૨૪માં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે શાહમદદ સામે એની બહેન સાથે નાલાયક હોવાની ફરિયાદ હતી તેથી મારી નાખ્યો ડૉ બર્ડના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ વાત નથી, પણ બળવાખોરોના ટેકેદાર તરીકે શિક્ષા કરી એમ લખે છે નામ પણ શેખ મકુબા છે, એટલે બન્ને તરજુમામાં નકલો જુદી હોય કે કાંઈ ભૂલ હોય એમ માનવું પડે બર્ડ અહમદી, પૃ ૩૩૭

૮૩ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૭માં આ ઉલ્લેખ છે બીરબલ સાથે હતો તે નોંધપાત્ર છે

૮૪ એ જ, પૃ ૩૬૮ અહમદી લખે છે કે રાજા ભગવાનદાસે મિરઝા તોફાનનું મૂળ છે તેને દૂર કરવા સલાહ આપી હતી તબકાત એને રાયસિંહ રજપૂતે હાથી ઉપરથી પાડી ભાલાથી માર્યો એમ લખે છે

સી'નુ છે અને એ લડવા માટે આવી રહ્યો છે એવા ખબર મળ્યા અકબરે આરામ શોધના પોતાના સૈનિકોને ઝડપથી ભેગા થઇ તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને ગણુવાદ્ય તથા નગારા વગાડવાનો પણ હુકમ આપ્યો આ વખતે એના સૈન્યમા ભયથી એવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ હતી કે મુખ્ય નગારચી એ ઢોલ ગભરાટમા ન વગાડ્યો તેથી અકબરે જાતે એને ભાલાની અણીથી જાગ્રત કર્યો ત્યારે વગાડ્યો ૮૫ ઝડપથી શાહી સૈનિકો તૈયાર થઇ ગયા અને લડવા માટે આગળ વધ્યા ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક થોડા માણસો લઈ આગળ ધસ્યો અને બાદશાહ સામે આવતો હતો, એવામા તોફાનનો મુખ્ય નાયક મુહમ્મદ હુસેન મિર્ઝા પકડાયો છે એ સમાચાર મળતા એના લશ્કરમા નાસીપાસી ઉત્પન્ન થઇ સોરાબબેગ તુર્ક નામનો અકબરનો તીરંદાજોની ટોળીનો સરદાર એને જોઇ એની પૂઠે પડ્યો હતો એ જોઇ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક નાસવા જતો હતો એવામા એનો ઘોડો પણ થોરિયાના કાંટામા પટકાયો અને એ પોતે પડી ગયો સોરાબ તીરંદાજે એનુ માથુ કાપી નાખ્યુ ૮૬ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક પાચ હજાર માણસોથી કોકાખાન આઝમને ઘેરીને રસ્તા બંધ કરીને બેઠો હતો તેની આ દશા થતા એનુ લશ્કર વિખેરાઇ ગયુ, એટલે ખાન આઝમને હવે બહાર આવવામા અંતરાય રહ્યો નહિ શત્રુના બારસો ઉપર માણસો આ લડાઇમા મરણ પામ્યા જ્યારે શાહી લશ્કરના આશરે એક સો જેટલા મરાયા હતા ૮૭ હવે શહેર તરફથી એક વ્યવસ્થિત સૈન્ય આવતુ જણાયુ તે ખાન આઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકાનુ હતુ અકબર

---

૮૫ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત-ઇલિયટ-૫ પૃ ૩૬૭ ૬૮ અકબરનામા પણ આ વર્ણન કરે છે

૮૬ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત, પૃ ૩૬૭-૬૮, અકબરનામા ૩ પૃ ૮૬ અકબર નામામા અબુલફઝલ અકબરના દરેક વિજયમા કાઇક દૈવી ચમત્કાર અને ઈશ્વરી મદદ તથા ભાગ્યનુ બળ છે એમ વર્ણવે છે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક મોટુ લશ્કર લઈ આવે છે તે જાણી જ્યારે અવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે અકબરે કહ્યુ કે ફિકર નહિ એનુ માથુ જશે આ શબ્દો શૂર ચડાવવા માટે પણ હોય પણ માથુ આવ્યુ ત્યારે એને અબુલફઝલ અકબર ની વચનસિદ્ધિ જેવુ રૂપ આપી દે છે અબુલફઝલ લખે છે કે સૈયદ ખાન કોકાની સ્ત્રી દર વખત પુત્રીને જ જન્મ આપતી તેથી એ ગુસ્સે થતો અકબરે હવે પુત્ર થશે કહ્યુ ત્યારે પુત્ર જન્મ્યો રાજાઓમા આવી વચનસિદ્ધિ તથા તેમની બાધા રાખવાનુ છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી ચાલતુ હતુ

૮૭ અકબરનામા ૩ પૃ ૮૭ ખુવારીના આ આકડામા આટલો મોટો ફેર વિચિત્ર લાગે છે બળવાખોરોના સૈન્યમા કવાયત વિનાના માણસોને લીધે એમ હોય પરંતુ મિરઝાના સુધલો બહાદુર હતા

અને ખાન આઝમ બન્ને દૂધભાઈઓ વિજયના હર્ષમાં ભાવથી ભેટયા.[૮૮] આ વખતે સોરાબ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કનું માથું લઈ હાજર થયો. એના શૌર્યનાં વખાણ થયાં અને ઇનામ મળ્યું. અકબરે શત્રુઓનાં બધાં મળી આશરે બે હજાર માથાંનો એક મિનારો કરાવી લટકાવ્યાં.[૮૯] હવે અકબરના સગાઓએ કરેલો બળવો શમી ગયો અને લગભગ ઘણાખરા માર્યા ગયા. એકલો શાહ મિરઝાં જીવતો રહ્યો હતો તે રખડતો થઈ ગયો. એને પકડવા માટે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને નૌરંગખાનને ભરૂચ અને ચાંપાનેર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા.[૯૦]

અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને ગુજરાતની ફરી વ્યવસ્થા

હવે અકબરે ભારે ઠાઠથી અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભદ્રના કિલ્લાના બાદશાહી મહેલોમાં ઉતારો કર્યો. હવે ગુજરાતનો પાકો બંદોબસ્ત કરવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કરી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતે ગુજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષો અને વિદ્વાનો પાસે બળવાખોરોની માલ મિલકત છે તથા એમની સાથે એ લોકો સંબંધ ધરાવતા હતા એવા સમાચાર મળવાથી એવા લોકોને હજૂર નમક્ષ લાવવામા આવ્યા. એમાં ખાનપુરમા આજે જેમની દરગાહ સુપ્રસિદ્ધ છે એ શાહ વજીહુદ્દીન જે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કમા નિષ્ણાત હતા તેમને પણ હાજર કરવામા આવ્યા તપાસ કરતાં લાગવગ અને શરમાશરમથી એવી મિલકત એમની પાસે લાવવામાં આવેલી, બાકી કાંઈ સંબંધ નહોતો એમ સાબિત થયુ. અકબરે એ બધાને છોડી દીધા અને શાહ વજીહુદ્દીનને સારુ માન આપ્યું.[૯૧] ભદ્રના મહેલમાં અકબરે પાંચ દિવસ ગાળ્યા. તે પછી શહેરની મધ્યમાં આવેલી ઇતિમાદખાનની હવેલીમા જઈને ગુજરાતના એ જૂના અનુભવી પાસેથી વહીવટને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરી.[૯૨] રાજા ભગવાનદાસ, શાહ કુલી મહેરમ, મીરબક્ષી લશ્કરખાનને સૈન્ય આપી ઈડરના રાવે બળવાખોરોને મદદ કરેલી તેની સજા કરી ત્યાં

૮૮: એ જ, પૃ. ૮૭-૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત-ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૮

૮૯: એ જ, પૃ. ૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત, પૃ. ૩૬૮. બે હજાર માથાંની સખ્યા તબકાત લખે છે.

૯૦: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૯

૯૧: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૬

૯૨: અકબરનામા ૩. પૃ. ૮૮-૮૯; અહમદી, પૃ. ૧૨૭-સુલતાનના ભદ્રના મહેલોમાં પાંચ દિવસ અને ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં પાંચ દિવસ ગાળ્યા એમ તવારીખો કહે છે. તબકાત પૃ. ૩૬૮માં આ નોંધ કરતાં લખે છે કે ઇતિમાદખાનની હવેલી શહેરની મધ્યમાં હતી. એની જગ્યાનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પાંચ દિવસની નોંધ બદૌની લખે છે.

ત્યા વ્યવસ્થા કરી મેવાડને રસ્તે આગ્રા જવા ફરમાન કર્યું[૯૩] બાદશાહની આ વખતની સવારીનું વર્ષ કાઢવા માટે એક ગુજગતીએ "કહેર બ ગુજરાત આમદ" "ગુજરાતમા કેર આવ્યો" એવુ વાક્ય યોજ્યુ હતુ તેને હજૂર-મા પકડી લાવવામા આવ્યો હાજરજવાબીથી એ માણસે "શહ બ ગુજ રાત આમદ" "ગુજરાતમા બાદશાહ ભલે આવ્યા" એવુ વાક્ય મેં યોજ્યુ હતુ એમ કહ્યુ તેથી તેને છોડી મૂક્યો[૯૪] વજીરખાન જેણે આ લડાઇમા બહાદુરી કરી હતી તેને ધોળકા અને ધંધુકાની જાગીર આપવામા આવી, અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઇ કરી ત્યા સત્તા જમાવી બેઠેલા અમીનખાન ઘોરી પાસેથી દેશ લઇ લેવો એવો હુકમ કર્યો અમદાવાદમા રહેલા કોકાખાન આઝમને મદદ કરવાનું પણ એને કહેવામા આવ્યુ પાટણ ખાન કલાનના હાથ મા કાયમ રહ્યુ સૈયદ હામીદ બુખારીને અકબરે પોતાની સાથે આવવા કહ્યુ

અકબરનુ આગ્રા તરફ પ્રયાણ

વિજય પછી અગિયાર દિવસમા ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી તેની સમ જણ સૂબા ખાન આઝમને પાડી પોતે મહેમદાવાદ તરફ ઊપડયો[૯૫] રસ્તામા વટવામા કુતબેઆલમ સાહેબની દરગાહમા જે પ્રસિદ્ધ ચમત્કારિક લોહ-લક્કડનો પથ્થર હતો તે જોયો અને આશ્ચર્ય પામી એમાથી અરધો કપાવી પોતાની સાથે રાજધાનીમા લઇ જવા સાથે રાખ્યો[૯૬] મહેમદાવાદમા તા–૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના પ્રસિદ્ધ મહેલમા ઉતારો કર્યો,[૯૭] અને ત્યાથી બીજે દિવસે ધોળકા જઈ મુકામ કર્યો[૯૮] આ ચડાઇમા સારુ કામ કરનાર ગ્યાસુદ્દીન અલી કઝવે બક્ષીને કોકાખાન આઝમ સૂબાના હાથ નીચે નીમી ગૂજગતના સૂબાનો પ્રથમ દીવાન બનાવ્યો, અને એને આસફખાનનો ખિતાબ આપ્યો[૯૯] આ બધી વ્યવસ્થા

---

૯૩ અહમદી, પૃ ૧૨૭ તબકાત-ઇલિયટ ૫ પૃ. ૩૬૯, અકબરનામા ૩ પૃ ૯૦

૯૪ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૨૭ ખુશામતનો પ્રભાવ કેવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે

૯૫ એજ પૃ ૧૨૮ સૈયદ હામીદને કુટુંબ તથા મિલકત સાથે પોતાની સાથે લીધા એમ સિન્દરી લખે છે

૯૬ એ જ, પૃ ૧૨૮

૯૭ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૯ આહુખાનાના ભોગ મહેલનો ઉલ્લેખ તબકાતમા છે

૯૮ અકબરનામા-૩ પૃ ૯૦ અબુલફઝલ ધોળકાને ખુશનુમા pleasant place જગ્યા કહે છે તે નોંધપાત્ર છે ધોળકા એક વખત રમણીય હશે?

૯૯- તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ. ૩૬૯ તબકાત એને દીવાન અને બક્ષી બે પદ મળ્યાનુ લખે છે

કરી ધોળકાથી બાદશાહ સીધો કડી અને સિદ્ધપુરને રસ્તે આગ્રા તરફ જવા નીકળ્યો. રાજા ભગવાનદાસે ઇડરમા વ્યવસ્થા કરી શેરખાન ફુલાદીનો ગુલામ રાવળિયો વડનગરમા છે એવા સમાચાર મળતા વડનગરનો કિલ્લો સર કર્યો. રાવળિયો સ્ત્રીની વેશે નાસી ગયો.[100] સિરોહી થઇ બાદશાહ તા ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ના રોજ અજમેર પહોંચ્યો. ઇતિહાસમા આ ઝડપી ચડાઇ અને વિજય, તથા ગુજરાતની વ્યવસ્થા અને પાછા આગ્રા પહોંચવું એ બધુ મળીને કુલ ૪૩ દિવસમા પરવારી જવા માટે અકબરની કાર્યશક્તિની ઘણી પ્રશંસા થઇ છે, અને આવી વિજયયાત્રાની નોંધ કોઇ ઇતિહાસમા નથી એમ કહેવાયું.[101] રાજા ભગવાનદાસ ઇડર અને ઉદેપુરના રાણાઓએ સ્વીકારેલી તાબેદારીના સમાચાર લઇને આવ્યો અને રાજા ટોડરમલને બાદશાહે નવા જિતાયેલા ગુજરાતમા જઈ ત્યા જમીનની માપણી કરી જમીનમહેસૂલની જમાબંધીના હિસાબ કરવા મોકલ્યો. ટોડરમલ જ્યારે કેટલોક સમય ગુજરાતમા જઈ મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો ત્યારે બાદશાહ ખુશ થઇ એને પોતાની તરવાર ભેટ આપી.[102] અકબરે મિરઝા અઝીઝ કોકાખાન આઝમ ગુજરાતનો સૂબો હતો છતા પોતાને ગૂજરાત જીતવાનું આમંત્રણ મોકલનાર અને દેશના અનુભવી ઇતિમાદખાનને એકહજારી મનસબ આપી ખાનનો સલાહકાર નીમ્યો. એના પુત્ર શેરખાનને ચારસોની મનસબ આપી રાજ્યમા નોકરી આપી.[103] આ વખતે ખાન આઝમને અકબરે હજૂરમા બોલાવ્યો તેથી ગુજરાતના સૂબાની દીવાનગીરી ઉપર વજીહઉલ્મુલ્ક ગુજરાતીની નિમણૂક કરવામા આવી.[104]

---

૧૦૦ અકબરનામા ૩ પૃ ૮૦ ૯૧ એમા ફુલાદીના માણસનુ નામ રાવળિયો છે, જ્યારે અહમદી ઓલિયા લખે છે, પૃ ૧૨૮ તબકાત, પૃ ૩૬૯ એમા ધોળકાથી રાતરકડી સુધી મુસાફરી કરી ત્યાથી સીતાપુર જઈ ત્યાથી ભગવાનદાસ અને શાહ કુલી મહેરમને વડનગર લેવા મોકલ્યા એમ લખે છે

૧૦૧ અકબરનામા ૩ ૯૨

૧૦૨ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૭૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૯૨ એમા અબુલ ફઝલ લખે છે કે ભગવાનદાસ ઇડર અને ઉદેપુરના રાણાઓની તાબેદારીના સ્વીકારની નિશાનીરૂપે એ બન્નેના પુત્રોને સાથે લાવ્યો હતો. વળી અકબરને આગ્રા જતા રસ્તામા રાણાએ મળીને ખુશામત કરી હતી એ પણ લખે છે

૧૦૩ અહમદી ગુ આ. પૃ ૧૨૯ અહમદી અહીં ઇતિમાદખાનને વઝીર સ્વતંત્રનો લખે છે એવો ઉલ્લેખ બીજે મળતો નથી

૧૦૪ એ જ, પૃ ૧૨૯ પહેલા નીમેલા દીવાનને કેમ બદલ્યો અગર આને બીજુ કામ સોંપ્યુ એ બાબતનો કોઈ ઉલ્લેખ કે કારણ આપ્યુ નથી

ગૂજરાત સ્લ્તનતનો સત્તાવાર રીતે આવેલો અત

આમ ૧૫૭૩ની સાલની આખર સુધીમા ગૂજરાત પ્રાત અકબરના અમલ નીચે સત્તાવાર આવ્યો અને દિલ્હીથી બાદશાહી સૂબેદારો નિમાવા લાગ્યા ગૂજરાતના છેલ્ના સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના નામના અમનનો હવે સત્તાવાર રીતે અત આવ્યો હતો, જોકે ગૂજરાત સલ્તનત હિ સ ૧૦૦૦ સુધી ટકશે એવી મતપુરુષની આગાહીને થોડા વર્ષની વાર હતી સુલતાન મુઝફ્ફર હજી અકબરની સત્તા સામે મોટો બળવો જગાવી પોતાની વશપરપરાની ગાદી ઉપર એક વખત બેસવાનો હતો સૌરાષ્ટ્ર પ્રાત હજી જિતાયો નહોતો ત્યા જૂના ગૂજરાતી અમીર અને બીજા રાજાઓની સત્તા હજી કાયમ હતી અને સુલતાન મુઝફ્ફરને ત્યા જ આશ્રયસ્થાન મળવાનુ હતુ સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી છેલ્ના ત્રણ સુલતાનોના સમયની નબળી દશા અને અમીરોની ખટપટને લીધે દેશમા છેલ્ના સાડત્રીસ વર્ષથી અશાતિ અને અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી એમાથી અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે શાતિનુ વાતાવરણ જામતું જતું હતુ પહેલા મુઝફ્ફરથી છેલ્લા મુઝફ્ફર સુધીના એક સોને સિત્તેર વર્ષની સલ્તનતના સમયમાથી આ સાડત્રીસ વર્ષ બાદ કરતા દેશે એક વખત એ સમયની દુનિયામા સમૃદ્ધિ, સત્તા અને વેપારથી નામના મેળવી હતી ઈ સ ૧૫૭૩થી હવે ગૂજરાતનુ સ્વતત્ર દેશ તરીકે નામ રહ્યુ નહિ, અને દિલ્હીના મહારાજ્યના એક ભાગ તરીકે હવે રહેવાનુ નિર્માણ થયુ હતુ

પ્રકરણ ચાળીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેલ્લાં વર્ષો

અકબરની સત્તા સામે બળવો અને થોડા વખત માટે ગુજરાતની ગાદીએ બેસવું

અકબરની સત્તા

ગુજરાતની વ્યવસ્થા અને શાંત વહીવટ માટે પાકો બંદોબસ્ત કરી, ગુજરાતને હમેશને માટે મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી, પોતાના દૂધભાઇ મિરઝા અઝીઝ કોકાને પહેલા સૂબા તરીકે નીમી એક વર્ષના ગાળામાં ગુજરાત ઉપર બે વાર સવારી કરી, કેટલાક અમાપ્રા ણ શૌર્યનાં કાર્યો કરી અકબર પોતાની રાજધાની ફતેપુર-સિક્રી ગયો, પરંતુ હજી એના નસીબમાં શાંતિ લખાયેલી નહોતી મિરઝાઓના ત્રાસનો હજી પૂરેપૂરો અંત આવ્યો નહોતો ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અકબરના કેદી તરીકે હતો તે છૂટીને હજી પોતાના દેશમાં આવી ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો હતો ગુજરાત તરફની વ્યવસ્થા અકબરે બરોબર કરી હતી, પાટણ, ધોળકા, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતમાં વિશ્વાસુ મુઘલ સરદારો નિમાયા હતા અમદાવાદથી વહીવટની દોરીનો સંચાર થતો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયું નહોતું જૂનાગઢમાં અમીનખાન ઘોરીની સત્તા સર્વોપરી હતી ફુલાદીઓ અને એમના જૂના ગુજરાતી અફઘાન બગાવાખોરો ગુજરાતમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઇ ત્યાં બળવાખોર તત્ત્વોનો સાથ શોધી રહ્યા હતા સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર અને કચ્છના રાજાઓ તથા બીજા રજપૂત ઠાકોરો જે તરફ લાભ જણાય તેને ટેકો આપવાની રમત રમી રહ્યા હતા અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને લીધે સામાન્ય પ્રજા કાંઇક શાંતિ અનુભવી રહી હતી સલ્તનતના છેલ્લા વર્ષોમાં અમીરોના ત્રાસ અને અવ્યવસ્થાને લીધે જે અશાંતિ વ્યાપી હતી તેનો અંત આવ્યો હોય એવો આભાસ થતો હતો

એ સમયે દેશની સ્થિતિ

છતાં આ રાજ્યપરિવર્તનથી હજી પ્રજાના મનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું વાતાવરણ જામ્યું નહોતું ગુજરાતની જનતામાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન કાળથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત સુધીમાં બે વર્ગ હતા એક વેપારી વર્ગ—હમેશ

સમયને અનુસરીને ચાલનારો, જેના હાથમા દડો હોય તેને નમનારો, સત્તાવાળાઓને ગમે તે રીતે સંતોષીને પોતાના જાનમાલનુ રક્ષણ ઇચ્છનારો, બનહીન, ઢીલો, બીજો મોટે ભાગે કોળી અને ગરાસિયાથી બનેલો, કોઈ વાર વચનની ખાતર કે કોઇ વાર માત્ર લાભની ખાતર પ્રાણની દરકાર ન કરનારો, જે પૈસા આપે તેને પક્ષે રહી લડનારો ભાડુતી સૈનિક જેવો, ધર્મને માટે સકુચિત માનસવાળો અને દેશને માટે શૂન્ય વૃત્તિ સેવનારો, કાઇ ન મળે તો તોફાન અને લૂટમા સમય ગાળનારો આમ આ બે જાતના વર્ગોને લશ્કરી છાવણીની પેઠે રાજ્ય રચનારા મુસલમાન સુલતાનો અને અમીરોની સત્તાના સમયમા એક કે બીજી રીતે અનુમોદન મળ્યા કરતુ એથી એમનુ ધર્મ અને દેશને માટેનુ માનસિક બળ ધીમે ધીમે ઘસાતુ ગયુ હતુ. સમૂહશક્તિ આમે ઓછી હતી, તે છેક ઓછી થતી ગઈ રાજ્યપલટાની અશાતિ અને નાની નાની સત્તાઓમા દેશ વહેંચાઇ જવાથી આ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી આવા વાતાવરણમા સુધન સત્તાને ટેકો આપવો કે સુલતાન મુઝફ્ફરને તે પ્રજાને માટે એક ગભીર પ્રશ્ન હતો વેપારી વર્ગનુ કાઇ ચાલે તેમ નહોતુ તેથી એ વર્ગ બધુ સહન કરી નસીબને અધીન થઇ, મહાજનોથી રક્ષાઇને સમય પ્રમાણે ચાલવાનુ પસદ કરીને બેઠો હતો બીજા વર્ગને આવુ વાતાવરણ અનુકૂળ હતુ તેથી એ બને પક્ષને ટેકો આપતા છતા પોણાબસો વર્ષથી સત્તા ભોગવતા સલ્તનતના પ્રતિનિધિ તરફ વધારે આકર્ષાયો સુલતાન મુગલોની પેઠે બહારથી આવેલો નહોતો એટલુ રૂઢિચુસ્ત માનસને વધારે ફાવે તેવુ હતુ, એટલે ગૂજરાતમાથી અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાથી સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો આવકાર મળે એ અસભવિત નહોતુ આવી વિષમ પરિસ્થિતિમા સુલતાન મુઝફ્ફર અકબર જેવા બળવાન શહેનશાહની સામે એક દસકા સુધી સામનો કરી શક્યા એ માત્ર સામાન્ય બીના ન કહી શકાય [૧]

કિશોર અબ્દુર્રહીમખાન સૂબો અને વઝીરખાન નાયબ સૂબો

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરની પ્રવૃત્તિનુ વર્ણન કરતા પહેલા અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમા ગૂજરાતમા બનેલા કેટલાક નાના પણ અગત્યના બનાવોની

૧ આ ચર્ચા આધારો સાથે જરા વિસ્તારથી આગળ સામાજિક પ્રકરણોમા કરીશું અહીં એક સલ્તનતનો અત અને બીજીનો પ્રારભ એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિના સક્રાતિકાલ હોવાથી આટલુ વર્ણન કરવાની જરૂર હતી સમાજમા બે વર્ગ ઉપરાત એક ત્રીજો વર્ગ–મહેનત મજૂરી કરનાર વર્ગ–પણ હતો, પરતુ એની સ્થિતિ જમીનદારો, અમીરો, સરદારો કે શેઠિયાઓની, ગુલામી કહી શકાય એવી વેઠ કે મજૂરી કરવા જેવી જ હતી એ ચર્ચા ગુલામીના ખાસ પ્રકરણમા કરીશું

નોંધ કરવી જોઇએ મિરઝા અઝીઝ કોકા પહેલો સૂબો નિમાયો હતો તે કેટલાક કારણોને લીધે ઉદાસીન થઇને આગ્રા ગયો અને સૂબાગીરીનું રાજીનામુ આપવાની પ્રચ્છા બાદશાહને કહી ² એ ઉપરથી બહેરામ ખાનખાનાનના કિશોર પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે ગૂજરાતનો બીજો સૂબો નીમ્યો એ સાથે ગૂજરાતના વિશ્વાસુ મુત્સદ્દી અમલદારો જેમા વઝીરખાન મુખ્ય હતો, તેમને હુકમ લખવામા આવ્યો કે અબ્દુર્રહીમખાન હજી નાનો છે અને આ એનો પહેલો અધિકાર છે, માટે દેશના બંદોબસ્ત તમારે બધાએ મળીને જોવો અને ખાનને દોરવણી આપવી મિરઝા કોકાના દીવાન વઝીહઉલ મુલ્કને બદલી દીવાની પ્રાગદાસ નામના વિશ્વાસુ અને અનુભવી મુત્સદ્દીને આપવામા આવી ³ વઝીરખાનના હાથમા નાયબ સૂબા જેટલી સત્તા હતી એણે શિરોહી ઈડર અને નાદોદમા જાગેલા બંડના તોફાનો લશ્કર મોકલીને શમાવ્યા, ઈડરના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી કેટલાક મળેલા થયેલા રજપૂતોએ એનો સામનો કર્યો એમા શાહી લશ્કરની મારી ખુવારી થઈ પરંતુ છેવટે તો ઈડરવાળા હાર્યા ⁴

બાદશાહી જનાનાને હજ કરવા ફિરંગીઓનો પરવાનો મેળવવામા ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ

બીજી બાજુથી સૌરાષ્ટ્રમા હજી શાહી સત્તાની કોઈ જ અસર નહોતી ઈડર તરફ હજી બંડ થયા કરતા હતા વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર નાખી શકાતો નહોતો એ વખતે પાછી દેશમા અશાંતિ શરૂ થઈ શહેનશાહના જમાનાની વડીલ બાનુઓની ઇચ્છા મક્કા શરીફની હજ કરવાની થવાથી એમને માટે મક્કા જવાનું દ્વાર-ગૂજરાત-સુરતમા સઘળો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો ઉપર જોઈ ગયા તેમ સમુદ્રસ્થાન ફિરંગીસત્તાના હાથમા હતું અને હાજીઓના વહાણ સલામત આવજા કરી શકે તે માટે એમની પરવાનગીની જરૂર હતી અકબરે ગોવાનો સંબંધ તાજો કર્યો હતો તે પણ જોઈ ગયા ગૂજરાતને સર કર્યા પછી દર વર્ષે એક મોટા અમલદારને મીર હાજી-યાત્રાનો સરદાર-નીમી હજની વ્યવસ્થા કરવાનો અકબરે નિશ્ચય કર્યો હતો ⁵ આ

---

૨ મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૩૦

૩ એજ પૃ ૧૩૦ અકબરે વઝીરખાનને પોતાના ઘરના માણસ જેવો ગણ્યો છે મીર અલ્લાઉદ્દીન અને પ્રાગદાસને પણ વિશ્વાસુ ગણ્યા છે અકબરનામાના ગુ ભા મા આ પ્રાગદાસને વ્યાસદાસ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે

૪ એજ પૃ ૧૩૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૨૬૯ અને પૃ ૨૮૦ રજપૂતો હાર્યા છતા અબુલ ફઝલ એમના વખાણ કરે છે

૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૯૧ ૯૨ અકબરનામા પૃ ૨૭૩ (ભા ૩)મા હવા અનુકૂળ ન હોવાથી હાજીઓ અમદાવાદ રોકાયા એમ લખે છે

વખતે તો અકબરની ફોઈ ગુલબદનબાનૂ, અકબરની મા હામીદા બેગમ અને સલીમા સુલતાન બેગમ વગેરે શાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વ્યવસ્થા થઇ હતી અને ખાસ અમલદારો નિમાયા હતા. અકબર આ વખતે ફતેહ-પુરમાં હતો. એને કાને ફિરંગીઓનાં સમુદ્રનાં તોફાનોની વાતો આવી ગઈ હતી, તેથી એણે સુરતનો રક્ષક કલીજખાન જે આ વખતે ઇડરનાં તોફાનો શમાવવા ઉત્તર ગૂજરાતમાં હતો તેને હજની વ્યવસ્થા કરવા સુરત જવા હુકમ કર્યો.૬ બે વહાણો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીઓ સલીમા નામના વહાણમાં અને સુલતાન ખ્વાજા વગેરે અમલદારો ઇલાહી નામના વહાણમાં ઊપડયાં. કેટલાક ભાવિક ગરીબ યાત્રાળુઓની પણ એમની સાથે સગવડ કરવામાં આવી. પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવામાં ખંભાતના વેપારી કલ્યાણ-દાસની લાગવગનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.૭ આ જનાનાને હિંદ પાછા ફરી આગ્રા પાછા જતાં ત્રણથી સાડાત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય થયો હતો. એડન આગળ એમનું વહાણ ભાગ્યું હતું. હવા અનુકૂળ ન હોવાથી ગૂજરાતમાં પણ રોકાવું પડયુ હતુ. પાછાં વળતાં સુલતાન મુઝફ્ફરે અકબરની સત્તાને હલાવી નાખી હતી એટલે આગ્રા જવાનો રસ્તો સલામત નહોતો, અને લાંબો વખત ગૂજરાતમાં રોકાવું પડયું હતું, વગેરે વિગતોનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. ગૂજરાત મક્કાનું દ્વાર, ફિરંગી સાથે અકબર જેવાને ખંભાતના ગુજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો પડે, અને દેશમાં જૂની સલ્તનતના પ્રતિનિધિએ શાહી સત્તા ઢીલી કરી હતી તેની અશાંતિ હતી, એટલી બીનાઓ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.૮

૬: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૩-૭૬; તબકાતે અકબરી. ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૯૨. તબકાત-નો લેખક કહે છે સામાન્ય લોકોને દર વર્ષે હજ કરવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કોઈ પણ બાદશાહે પહેલાં કરી નહોતી. બદાૈની કહે છે કે એ વ્યવસ્થા છ વર્ષ ચાલી.

૭: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬. મીર હાજીનું નામ સુલતાન ખ્વાજા હતુ. અકબરનામામાં અબુલફઝલ આ વર્ણન વિગતથી આપે છે. પાછા ફરતા નવા વહાણો વગેરેના બધાના નામો આપે છે.

૮: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬-૭૮. અબુલફઝલ લખે છે કે શાહી હાજીઓની સગવડ કરવાના કામથી પોર્ટુગીઝો બહુ ખુશી થયા, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એનાથી જુદી હતી. કાંઈ કારણસર પરવાનો મળતો નહોતો. તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ-૫ પૃ. ૪૦૨ અને બદાૈની, ભા. ૨, પૃ. ૨૪૯)મા સ્પષ્ટ લખે છે કે પરવાના માટે કલીજખાનને ખંભાતના વેપારી કલ્યાણદાસને લઇને પોર્ટુગીઝ અમલદારને મળવું પડેલું ફારસી ઇતિહાસલેખકની રીત પ્રમાણે કલ્યાણદાસનું બકાલ નામ લખે છે. વાણિયા માટે છેક ગઈ સદીના અંત સુધી બકાલ શબ્દ લોકમા તેમજ દસ્તાવેજોમા ચાલુ હતો.

ટોડરમલની જમાબંધી અને ડુંગરપુર શિરોહી વગેરે સાથે સમાધાન

રાજા ટોડરમલને ગુજરાતની માપણી કરી મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરવા ફરી મોકલ્યો હતો એ ઝાલોરમાં આવ્યો ત્યારે શિરોહીના રાજાએ આવીને તાબેદારી સ્વીકારી અને પેશકશી આપી રાજાએ એને પોશાક વગેરેથી સંમાન્યો અને બે હજાર સવારોથી ગુજરાતના સૂબાની નોકરીમાં જરૂર પડે ત્યારે હાજર થવાની શરત કરી ગુજરાતની જમાબંદીની વ્યવસ્થામાં શિરોહી ઉપરાંત ડુંગરપુર અને દક્ષિણમાં રામનગર (ધરમપુર રાજ્ય)ના રાજા સાથે પણ એણે એ રીતની શરતો કરી આ વખતે રાજા પાટણમાં હતો [૯]

ગુલરૂખ બેગમની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ અને બહાદુરી

એ અરસામાં દક્ષિણમાં નાસી ગયેલી ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાની સ્ત્રી ગુલરૂખ બેગમ પોતાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાને લઈ તોફાની ટેકેદારોને ભેગા કરી ગૂજરાત સર કરવાના ઇરાદાથી ચડી આવી એને મહેરઅલી નામના સરદારની સારી સહાય હતી વઝીરખાન અમદાવાદમાં હતો, પણ એની પાસે સારું સૈન્ય રક્ષણ માટે હતું નહિ જે હતું એ વિશ્વાસ લાયક નહોતું ગમે તે વખતે ગમે તે પક્ષમાં ફરી બેસે એવા માણસો વધારે હતા ગુલરૂખ બેગમ વડોદરા સુધી આવી પહોચી હતી વડોદરાનો ફોજદાર કિલ્લો છોડી લડયા વગર જ નાસી ગયો હતો [૧૦] આ બધા સમાચાર જાણી પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી વઝીરખાન અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો એક બાજુ એણે આ બધા સમાચાર પાટણમાં રહેલા રાજા ટોડરમલને લખી મોકલ્યા અને ઝડપથી મદદે આવવા કહેવડાવ્યું બીજી

---

૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૨૮૦ તબકાત, ઇલિયટ ૫–પૃ ૪૦૫ રાજા ટોડરમલની આ વખતની મુલાકાતમાં એણે શિરોહી ડુંગરપુર વગેરેના રાજાઓની ખંડણી લઈ તેમને અમુક લશ્કરથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરી કરવી એમ મિરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે પરંતુ આઇને અકબરીમાં આ પ્રદેશોને ગૂજરાતથી છૂટા પાડી તેની તળે અજમેર સૂબામાં લખેલ છે, જ્યારે અહમદી ગૂજરાતમાં લખે છે ટોડરમલે આ સરહદના પ્રદેશોને ગુજરાતથી કેમ છૂટા પાડયા તેના કારણો મળતા નથી, પરંતુ એમાં આપખુદ વલણ હોય એમ લાગે છે એ ચર્ચા આગળ કરીશું આ હિંદુ રાજાએ આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સરકારિતાના ઐક્યને કાયમનો ફટકો કોઇ ખાસ કારણ વિના માર્યો છે Dr P Saran મુઘલ પ્રાંતો ઉપર એક ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ લખેલા ગ્રંથમાં પૃ ૧૪૮ ૧૫૦માં આ ઉલ્લેખ અને અહમદીનો આધાર ટાંકે છે પરંતુ તેનું મત સંતોષકારક નથી અને ગુજરાતની પરિસ્થિતિથી એ કાંઈક અજાણ્યા લાગે છે ડુંગરપુરના રાજાનું નામ સાહસમલ આપ્યું છે (અહમદી ૧૩૪)

૧૦ અહમદી, પૃ ૧૩૩

બાજુ પોતાના વિશ્વાસુ માણસો તરીકે દીવાન પ્રાગદાસ અને બાઝબહાદુર-ખાનને થોડા સૈન્ય સાથે બેગમની સામે મોકલ્યા. પોતે અમદાવાદના દરવાજા બંધ કરી રક્ષણ કરવા ઊભો. ગુલરૂખ બેગમ અને એના બળવાખોર સાથીઓ વડોદરાથી અમદાવાદ તરફ આવતા બાઝબહાદુર અને પ્રાગદાસના લશ્કર સાથે મગ્નાન મુકામે ભેગા થયા. ત્યાં યુદ્ધ થયું તેમાં શાહી માણસોએ હાર ખાધી અને એથી બળવાખોરની હિંમત વધી.[૧૧] વઝીરખાનનો સંદેશો મળતાં રાજા ટોડરમલ ઝડપથી અમદાવાદ આવ્યો અને ખાનને બહાર કાઢી બંને પોતાના લશ્કરો ભેગા કરી શત્રુ સામે જવા ઊપડ્યા. આ સમાચાર બળવાખોરોને મળતાં એ લોકો ખંભાત તરફ ગયા અને એ બંદરને ઘેરો ઘાલ્યો. સૈયદ હાશમ ખંભાતનો બચાવ કરતો હતો, પણ એની પાસે બળ નહોતું.[૧૨] શાહી સેના બળવાખોરોની પાછળ પડી હતી તે આવે છે એવા સમાચાર જાણી ખંભાતનો ઘેરો ઉઠાવી શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર તરફ જતા હતા ત્યાં શાહી લશ્કરે પૂંઠ પકડી ધોળકા પાસે એમને પકડી પાડ્યા. અહીં બન્ને સૈન્યોનું યુદ્ધ થયું. એમાં ગુલરૂખ બેગમે બહાદુરી બતાવી. કેટલીક સ્ત્રીઓને પુરુષોના પોશાક પહેરાવી તીરો છોડ્યાં, પરંતુ એમની ખુવારી થઈ અને કેટલાક નાસી ગયા તથા કેટલાક કેદ પકડાયા. કેટલીક સ્ત્રીઓને રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે શાહી હજૂરમાં મોકલી. એને લાગ્યું કે હવે તોફાનો શાંત થયાં છે અને આપણું કામ પૂરું થયું છે એટલે પોતે પણ શાહી રાજધાની તરફ ઊપડ્યો.[૧૩]

મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુલરૂખ બેગમનો પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા નાનો હતો છતાં બહાદુર હતો. રાજા ટોડરમલ ગયો છે એવા સમાચાર જ્યારે તેણે જાણ્યા ત્યારે એણે ફરીથી વઝીરખાન સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. લૂંટની આશાથી

---

૧૧ એજ, પૃ. ૧૩૩, તબકાત, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૦૫ એમાં દીવાન પ્રાગદાસને બદલે બાવા ગદાઈ નામ આપે છે.

૧૨ સૈયદ હાસમ રક્ષણ કરતા ઘાયલ થયો હતો. અહમદી, પૃ. ૧૩૩. તબકાત મિરઝા ઉપર નંદરબાર આગળ હુમલો થયો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. ખંભાત પાસે થયેલો છે. અહીંની વેટલાઇ લખે છે. તબકાત પૃ. ૪૦૫ નો. ૧

૧૩ અહમદી, ગુ. ભા. ૧૩૩-૩૪, તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫, પૃ. ૪૦૫. ગુલરૂખ બેગમને માટે અહમદીની ગુજરાતી અને ડૉ. બર્ડની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ફેર છે. ગુજરાતીમાં એક બેત આપી છે તે રમૂજી છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં તે નથી. બેત કહે છે કે નર હોય કે માદા પણ સ્વભાવ સરખો છે. વાઘ અને વાઘણ બન્ને ફાડી ખાનારા છે.

ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા તોફાનીઓ એને જઈ મળ્યા ખંભાત ધનવાન વેપારીઓથી વસેલું બંદર હોવાથી આવા લોકોને ત્યાં લૂટ કે ધમકીથી સારો પૈસો મળી જતો એ લોકોએ ખંભાતમાં તોફાન કર્યું અને વઝીરખાં એ તરફ જવા ધાર્યું.[14] પરંતુ એના માણસો હજી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવા નહોતા કેટલાક તો શત્રુને જઈને મળ્યા પણ ખરા. શહેરમાં શત્રુ તરફનું વલણ બતાવતા માણસોને કેદ કર્યાં. પોતે શહેર બંધ કરી વિશ્વાસુ માણસોથી બચાવ કરવા લાગ્યો. શાહી મદદ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી કિલ્લામાં રહી નવા નવા મોરચા ગોઠવી માણસોની હિંમત ટકાવી રાખી. આ તરફથી મિરઝા મુઝફ્ફરે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો એનો સરદાર મહેરઅલી કિલ્લામાં પણ બળવાખોરોને સાથ આપનારા છે એવી સમજથી નિમંત્રણીઓ મૂકી અંદર જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ અંદરથી બંદૂકની એક ગોળી એને અકસ્માત વાગવાથી એ મરણ પામ્યો. કિલ્લા ઉપર જે માણસો ચડી ગયા હતા તે આ બનાવથી ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યા. આમ અકસ્માત થવાથી વઝીરખાનને વિજય મળ્યો મિરઝા મુઝફ્ફર હુસેન દક્ષિણ તરફ નાઠો. આ રીતે મિરઝાઓના હુલ્લડનો અંત આવ્યો.[15]

શહાબુદ્દીન અહમદખાન—સૂબો એણે કરેલો બંદોબસ્ત

વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર જળવાઈ શક્યો નહિ તેથી એની બદલી કરી એને ઈડર તરફ તોફાનો શમાવવા મોકલ્યો અને માળવાથી શહાબુદ્દીન અહમદખાનની ગૂજરાતના ત્રીજા મુઘલ સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી આ સૂબાએ તોફાનો શાન્ત કરી મોડાસાના પ્રદેશમાં સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેના કેટલાક ભાગોમાં તોફાનીઓથી પ્રજાને પડતી હાડમારી ધ્યાનમાં લઈ બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા અને તેમાં થાણાં મૂક્યાં કેટલીક જગ્યાએ જમીનની માપણીથી લોકમાં અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો તો બીજી વાર માપણી કરી થોડો વખત દેશમાં વ્યવસ્થા જળવાઈ રહી[16]

૧૪ અહમદી પૃ ૧૩૪-૩૫ તબકાત ૪૦૫-૬ તબકાત આ વર્ણન બહુ ટૂંકામાં પતાવે છે

૧૫ એ જ પૃ ૧૩૫, તબકાત પૃ ૪૦૫ મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો તેને આસીર બુરહાનપુરના રાજા અલી ફારૂકીએ પકડ્યો અકબરને આ ખબર પંજાબમા મળી મિરઝાને એણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો (તબકાત પૃ ૪૦૮)

૧૬ અહમદી ગુ. ભા ૧૩૬, ૧૩૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૦૬ અને સિકન્દરી પૃ ૪૫૭ શહાબુદ્દીનને સૂબાગીરી આપી ત્યારે વઝીરખાનને ઈડર તરફ મોકલ્યો પૃ ૨૮૧મા જણાવે છે કે કલીજખાનને ઈડરથી સુરત જનાનાના હાથીઓ સાથે મોકલ્યો તે પછી ત્યાં ફરી તોફાનો થયા ઈડરના રાવ તરફથી આશા રાવળે માણસો ભેગા કરી લડાઈ કરી

સૌરાષ્ટ્રમા અમીનખાન અને જામના સૈન્યે શાહી સૈન્યને હરાવ્યુ

આ વખતે તાતારખાન ઘોરીના પુત્ર અમીનખાન ઘોરીના હાથમા સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો અને જૂનાગઢમા એની રાજધાની હતી અકબરના અમલદારોના મનમા બળવાખોરોના આશ્રય જેવો ગણાતો આ પ્રદેશ જીતી લેવાની ઈચ્છા રહ્યા કરતી એવામા અમીનખાન ઘોરીનો મુખ્ય સરદાર ફતહખાન શેરવાણી કોઇ કારણથી અમીનખાનથી રિસાયો અને સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાન પાસે આવી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ બાદશાહને તાબે કરી આપુ એવી વાત કરી [17] ફતહખાન શેરવાણી શૂરો સરદાર હતો. એના જવાથી અમીનખાનની હિંમત ઓસરી ગઇ હતી સૂબા શહાબુદ્દીને પોતાના ભત્રીજા મિરઝાખાન સાથે ચાર હજારનુ લશ્કર ફતહખાનને આપી સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવા એને જૂનાગઢ તરફ મોકલ્યો અમીનખાને ગભરાઇને સુલેહ માટે પોતાનો એલચી મોકલી કહેવડાવ્યુ કે જૂનાગઢનો કિલ્લો જો મારી પાસે રહેવા દેવામા આવે તો બીજો મુલક શાહી સૈન્યને સોપી દેવા હુ તૈયાર છુ પરતુ આવો કેન્દ્રમા રહેલો મોટો અને અગત્યનો કિલ્લો છોડી દેવા મિરઝાખાને ના પાડી, એટલે અમીનખાન કિલ્લો બધ કરી રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો આ અરસામા જેના ઉપર સૌરાષ્ટ્ર જીતવાની આશા હતી તે ફતહખાન માદો પડ્યો અને થોડા સમયમા જ મરણ પામ્યો કિલ્લામા ઘેરાયેલા અમીનખાને જામનગરના રાજાની મદદ માગી એટલે જમો જામ ચાર હજાર સવારો લઈ એની મદદે આવ્યો મીરઝાખાન આ પરિસ્થિતિને લીધે જૂનાગઢનો ઘેરો ઉઠાવી માગરોળ સર કરવા એ બદરને ઘેરા ઘાલી રહ્યો હતો અમીનખાન જામનુ લશ્કર મદદે આવી પહોચતા કિલ્લામાથી બહાર નીકળી મીરઝાખાનની પાછળ માગરોળ તરફ ગયો, એટલે મીરઝાખાન ત્યાથી કોડીનાર તરફ ગયો અમીનખાન એની પાછળ પડ્યો હવે બન્ને લશ્કરોને લડ્યા વિના છૂટકો નહોતો એટલે યુદ્ધ થયુ એમા મીરઝાખાનનુ

અકબર મહી સુધી આવ્યો હતો (ડુંગરપુરની સરહદની મહી નદી?) કલીજખાનને હાથી સાથે ઈડર રસ્તે અમદાવાદ જવાનુ હતુ ઈડરમા આવતા રાણો ડુંગરોમા નાસી ગયો હતો છતા મદિરમા ભરાયેલા રજપૂતો ખપાઈ ગયા ત્યાસુધી લડ્યા અબુલફઝલ આ વીરતાના જ વખાણ કરતો હશે તવારીખોના વર્ણનો નામો વગેરેમા આમ ફેર પડે છે ઈડરે અકબરનો લાબા વખત સુધી ભારે સામનો કર્યો એમ સમજાય છે ઘડીમા તાબેદારી સ્વીકારી જરા તક મળતા માથુ ઊચુ કર્યુ છે

[17] અહમદી પૃ ૧૩૮ ૩૯, સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૫૭ ૫૮ સિકન્દરીએ અકબરના સમયના ઘણા બનાવોની નોધ લીધી નથી કે બહુ ટૂકો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરતુ સૌરાષ્ટ્રમા શાહી લશ્કરના આ પરાજયનુ વર્ણન ઠીક કર્યુ છે

શાહી લશ્કર હાર્યું અને મોટી ખુવારી થઇ એમનો સરંજામ અમીનખાન અને જામે લૂંટી લીધો ઘવાયેલા માણસો લઇ મીર્ઝાખાન મુશ્કેલીથી અમદાવાદ પહોંચી શક્યો.૧૮

અબુતુરાબ મક્કાથી પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાંનો પથ્થર આગ્રા લઈ ગયો

આ સમય દરમ્યાન એક બીજો બનાવ પણ નોંધપાત્ર છે ઉપર જોયુ તેમ અકબરે દર વર્ષે એક અમીને મીર હાજી નીમીને મક્કા શરીફની હજ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને શાહી જનાનો પણ યાત્રા કરવા ગયો હતો. હવે મીર અબુતુરાબ જે મીર કમાલુદ્દીનનો પુત્ર થતો હતો અને અકબરની ગુજરાત ઉપર સવારી લાવવામાં ઇતિમાદખાનનો સંદેશવાહક હતો તેને મીર હાજી નીમી મક્કા જવા પરવાનગી આપી આ વખતે ઇતિમાદખાન પણ હજૂરમાં હતો અને તેની યાત્રા માટે તીવ્ર ઈચ્છા હતી તેથી એને પણ પરવાનગી મળી હવે અબુતુરાબ મક્કાથી પાછો વળતા એક ભારે મોટો પથ્થર સાથે લાવ્યો હતો તે સુરત બંદરે ઉતાર્યો એ પથ્થર ઉપર કદમે રસૂલ શરીફ—પયગંબર સાહેબના પવિત્ર પગલા—દેખાતા હતા અબુતુરાબ આ પથ્થરને અબાડીવાળા હાથી ઉપર મૂકી દમદમાથી સાથે સાતસે એંશી હાજીઓનું સાજન લઇ રાજધાની ફતેહપુર સિક્રી તરફ ગયો અને બાદશાહને પોતે કરેલા પવિત્ર કાર્ય બાબત અરજી મોકલાવી.૧૯ અકબરે આ લોકો રાજધાનીથી એક મંજલ દૂર આવે ત્યારે ખબર કરવા કહ્યુ અને જ્યારે તે ખબર મળ્યા ત્યારે પોતે અમીરોને લઈ સામૈયુ કરવા ગયો, દરબાર ભર્યો ને નાના મોટા ગરીબ ધનવાન સઘાને દર્શનનો લાભ લેવા દીધો પછી અમીરો તથા પોતે ખભા ઉપર મૂકી મોટા ડગલા ચાલ્યા, એ રીતે પગલાંને રાજધાનીમા લાવ્યા અને દર્શનનો લાભ આપવા મહેલની પાસે પધરાવ્યા.૨૦

અબુતુરાબે આ પવિત્ર પગલાં અમદાવાદ લાવી આશાવલમાં પધરાવ્યાં

થોડો સમય આમ વીત્યા પછી અબુતુરાબે વિનતિ કરી કે ગુજરાત મક્કાનું દ્વાર છે તેથી આ પવિત્ર પગલાં ત્યાં લઈ જઈ એના ઉપર ઘુમટવાળુ

૧૮ અહમદી અને સિકંદરી, નો. ૧૭ મુજબ

૧૯ મિરાતે અહમદીનું ભા પૃ ૧૩૬-૩૮, બદૌની મનતુખબુત્તવારીખ ભા ૨ (Lowe) પૃ ૭૨૦ બદૌની સાફ અબુતુરાબ અને ઇતિમાદખાન હજથી પાછા આવ્યા એમ સ્પષ્ટ કહે છે. અને પથ્થર એટલો ભારે હતો કે હાથી ઉપર લઇ જવો પડે એમ લખે છે અકબરે રાજધાનીથી ચાર કોશ દૂર જઈ સામૈયુ કર્યું એમ લખે છે એ પછીની હકીકત બીજી કોઈ તવારીખોમા નથી બદૌની આ પગલા માટે એક બેત પણ લખે છે અકબરનામા૩ પૃ ૩૦૬

૨૦ અહમદી અને બદૌની નોંધ ૧૯ મુજબ

મકાન બાંધી તેમાં પધરાવવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ. અકબરે ખુશીથી એ પરવાનગી આપી અબુતુરાબ પગલાં અમદાવાદમાં લાવ્યો ને આશાવલમાં પોતાના ઘરની પાસે એને માટે મોટું મકાન બંધાવ્યું; એ મકાન છ વર્ષમાં પૂરું થયા પછી એમાં પગલાંની પધરામણી કરી. આ બધા વર્ણનનું એક પુસ્તક લખાયું તેનું નામ 'રિસાલે કદમિયા' રખાયું મિરાતે અહમદી-નો લેખક કહે છે કે આશાવલમાં મેં પગલાંના દર્શનનો લાભ લીધેલો તે પછી મરાઠાઓના સમયમાં આશાવલ ઉજ્જડ થયું ત્યારે મીરના વંશજોએ એ પગલાંને શહેરમાં પધરાવ્યાં. અહમદીનો લેખક કહે છે મારા સમયમાં અબુતુરાબના વારસોના ઘરમાં એ પગલાં હતાં[૨૧] ગૂજરાતના—ખાસ કરીને અમદાવાદના—સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો ગણી શકાય મીર અબુતુરાબનું ઘર આશાવલમાં હતું ત્યાં જ એનો રોજો આજે કેલિકો મિલની પાછળ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઊભો છે.

શહાબુદ્દીનને બદલી ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીમ્યો

ગૂજરાતનો જૂનો અને લાગવગવાળો અમીર ઇતિમાદખાન અકબરને ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં પહેલો હતો અને અકબર પ્રત્યે એણે વફાદારીનો દરક રીતે દેખાવ ચાલુ રાખ્યો હતો આમ છતાં અકબરની ખંભાતની મુલાકાત વખતે અમીરોની શકા અને ફરિયાદ ઉપરથી એને કેદ રાખવામાં આવેલો, અને છેવટે અબુતુરાબ સાથે મક્કા હજ કરી આવ્યો, પછી અકબરની તહેનાતમાં હાજર થયો એ જોઈ ગયા શહાબુદ્દીન અહમદખાન જ્યારે ગૂજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે હજૂરમાં ઇતિમાદખાન ગૂજરાતના વહીવટમાં કરકસર કેવી રીતે થઈ શકે તે બાબત બાદશાહને કહ્યા કરતો હતો ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાત જીતી આપવામાં નિમિત્ત થયેલા જૂના ગૂજરાતી અમીરના આ પ્રમાણે કહ્યાથી

૨૧. અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૩૬–૩૮ અહમદીની પુરવણીના જુદા ગ્રંથમાં અમદાવાદના વર્ણનમાં પણ આ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ કદમે રસૂલ શરીફ) અકબરે આ પગલાંને જે આવકાર આપ્યો અને પૂજ્ય ભાવ બતાવ્યો તે માત્ર એની મુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી કે તેમને ખુશ કરવા કરેલું કે ખરી ધાર્મિક લાગણીથી કરેલું તે માટે અકબરની દીને ઈલાહી તથા બીજા ધર્મો પ્રત્યેની લાગણી જોતાં એક પ્રશ્ન થાય છે શંકા કરનાર કહે છે કે એમ હોય તો આટલા ભાવ અને દબદબાથી લાવેલો પથ્થર અબુતુરાબને ગૂજરાતમાં પાછો કેમ લઈ જવા દે આ બાબત કેટલીક ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું અમદાવાદમાં અબુતુરાબનો રોજો જૂના આશાપલ્લીના સ્થળનિર્ણયમાં અગત્યનો ગણી શકાય

એની શુભ નિષ્ઠા અને મનને જણાઈ અકબરના બીજા દિનગિનક અમીરોને પસંદ ન હોવા છતાં બાદશાહે એની નિમણૂક ગુજરાતના સૂબા તરીકે કરી અને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને હજૂરમાં પાછા ફરવા હુકમ મોકલ્યો[22] ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની સાથે જ મીર અબુતુરાબને અમીનની પદવી આપી, ખ્વાજા અબુલકાસીમને દીવાની આપી[23] અને ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબકાતે અકબરીના લેખકને બક્ષીગીરી આપી.[24] એ સિવાય બીજા ઘણા અમીરોને પોશાક અને ઘોડાની બક્ષિસ આપી નવા સૂબા સાથે ગુજરાત જવાનો હુકમ કર્યો બાદશાહી મહેલખાતાના ઉપરી ખાનગી ભરોસાદાર કારભારી જેવા કરમઅલી બીન રમજાનને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો.[25] આ વખતે મિરઝાઓના વખતના કેટલાક તોફાની લોકો જે વઝીરખાનના વખતમાં પણ અમનોર બતાવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા અને જેમના કારણથી વઝીરખાનના કાર્યમાં સફળતા મળતી નહોતી, એ લોકો તકનો લાભ લઈ જે સૂબા સત્તા ઉપર આવે તેનો લાભ લેતા હતા અકબર પાસે આ ફરિયાદ જ્યારે ગઈ ત્યારે એણે આવા લોકોને નજરકેદ કરવા ફરમાન મોકલેલું, પણ ઇતિમાદખાને પાછળથી એ હુકમ પ્રમાણે કરેલું નહિ. આ તોફાનીઓની ટોળી ખરી રીતે [illegible] વફાદાર નહોતી, તેથી શહાબુદ્દીનની બદલી અને ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની

૨૨ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૪૦, અકબરનામા ૩-પૃ ૫૯૬, તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૨૮ ઇતિમાદખાન મીઠાબોલો તાકસાધુ અને બોલવામાં મુત્સદ્દી જેવો હતો એણે વહીવટી લાભ બતાવી અકબરનું મન જીત્યું તબકાતના લેખક પ્રમાણે ગુજરાતનો અનુભવી હોવાથી આવક વધારશે એ ઇરાદાથી એની નિમણૂક થઈ

૨૩ એ જ પૃ ૧૪૦, તબકાત પૃ ૪૨૮ ૪૩૦ તવારીખોમાં એની સાથે નિમાયેલા અમલદારોની લાંબી યાદી આપી છે અહીં માત્ર મુખ્ય નામ લીધાં છે પહેલવાન અલી સિસ્તાની અમદાવાદનો કોટવાલ નિમાયો (તબકાત પૃ ૪૩૦)

૨૪ તબકાતે અકબરીના લેખક ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની મુખ્ય બક્ષી તરીકે આ વખતે નિમણૂક થઈ, અને ગુજરાતનો બધો અહેવાલ એ રીતસર બાદશાહને સીધો લખી મોકલતો, તેથી મુઝફ્ફર સાથેની લડાઈઓમાં એણે લખેલી હકીકતને વધારે વજન આપવું પડે એ પોતે લીધેલા ભાગનો દરેક વખતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એટલે જ્યાં પોતાનો ઉલ્લેખ કરે ત્યાં 'લેખક' શબ્દ અહીં વર્ણનમાં વાપરીશું અહમદી ઘણે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે છતાં ગુજરાત માટેની ખાસ નોંધ બીજેથી પણ લીધી છે

૨૫ અહમદી પૃ ૧૪૦ શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા અકબરે ઘરનો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ મોકલ્યો તે સૂચક બીના છે ઇતિમાદખાનની નિમણૂકનો બીજા અમીરોએ વિરોધ કરેલો તે કારણ કદાચ હોઈ શકે, જેથી શહાબુદ્દીનને ખરાબ ન લાગે, પણ એને ખરાબ લાગ્યું તો ખરું જ

વાત સાંભળતાં એ લોકોએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી, શહાબુદ્દીનની સામે બંડ કરી સત્તા પોતાને હાથ કરવાનો ઈરાદો કર્યો.૨૬

અકબર પાસેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગુજરાતમાં આવવું

સુલતાન મુઝફ્ફર ગૂજરાતી આ સમય દરમ્યાન અકબરના અમીરો પાસે બંદીવાન હતો. અકબરની સવારી પંજાબ બાજુ જતાં અને સૂબાગીરીની અદલાબદલી સાંભળતાં એ છુપાઇને ઇ. સ. ૧૫૮૩માં નાસી છૂટયો અને ગૂજરાતમાં આવી રાજપીપળા તરફ આવીને રહ્યો, પરંતુ ત્યાં અકબરના અમીર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનના ડરથી રહી શકાયું નહિ અને સૌરાષ્ટ્ર બાજુ નાસી ગયો.૨૭

શહાબુદ્દીનના ચાલ્યા ગયા પછી વધેલી અશાંતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા શાહી સૈનિકો મુઝફ્ફરને મળ્યા.

શહાબુદ્દીન અહમદખાન બાદશાહી હુકમને વશ થઇ ઇતિમાદખાનને અમદાવાદનો કબજો સોંપવા ઘોડા અને પોશાક લઇ સામો ગયો અને નદી પાર ઉસ્માનપુર પાસે જઈ પડાવ નાંખ્યો.૨૮ અમદાવાદના કિલ્લાની કૂંચી ઇતિમાદખાનને સોંપી પોતે હજૂરમા જવા માટે કડી તરફ ચાલ્યો. ઇતિમાદખાન અમદાવાદમાં આવ્યો તે પછી બે દિવસમા જ એને ખબર મળી કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનના નાસી આવેલા માણસો, બન્નેનો પ્રયત્ન છતાં સમજ્યા નથી અને મીર આબિદ બદક્ષીની સરદારી નીચે એ લોકો ખુલ્લા વિરુદ્ધ પડી

૨૬: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૦૭. તબકાત પ્રમાણે ઇતિમાદખાને આ બળવાખોર સૈનિકોને શાંત કરવા યોગ્ય લાગ્યાથી લેખકને વાટાઘાટ માટે મોકલ્યો, પણ તેમાં સફલતા મળી નહિ. સિકંદરી જુદું જ લખે છે. તેના પ્રમાણે આઠસો બળવાખોરો ઇતિમાદખાન પાસે આવ્યા. એણે માસિક દસ રૂપિયાનો પગાર આપીશ એમ કહ્યુ તેથી એ લોક મુઝફ્ફરને જઈ મળ્યા.

૨૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮. બદૌની કહે છે કે સૌરાષ્ટ્રમા મુઝફ્ફરનું મોસાળ હતું તેથી તે ત્યાં જઈ રહ્યો—અબુલફઝલ તો એને ખોટો બેસાડેલો સુલતાન જ કહે છે. પોર્ટુગીઝના અહેવાલમાં (Danvers II–53) મુઝફ્ફર અકબરની કેદમાથી બૈરાના વેશે કે બૈરાંની મદદથી નાઠો. સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલા અકબરના સુગંધીદ્રવ્યોના દરોગા કરમઅલી પાસે કેદી હતો, પછી મુનીમખાન પાસે હતો. મુનીમખાનના મરણ પછી એ આગ્રામાં દરબારના દીવાન ખ્વાજા મનસૂરની નજર તળે હતો. અકબરના રાજ્યારોહણના ૨૩ મા વર્ષમાં એ નાઠો એમા રક્ષક અમલદારોની બેકાળજી કારણ હતી એમ અબુલફઝલ લખે છે. (અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૦૮)

૨૮: અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૨; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૦. તબકાત ઉસમાનપુરનું નામ સ્પષ્ટ લખે છે અને તે ખરુ લાગે છે. અહમદીના લખાણ પ્રમાણે શહેરમા દરબાર ભરી ઇતિમાદખાનને કૂચી સોંપી એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર સુલતાન સાથે મંદેશા ચલાવી રહ્યા છે શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળીના એક જહાંગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને ખબર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદાસીન થઇ ભયગ્રસ્ત થયુ હતું[૨૯] આબિદ બદક્ષીના મીઠા શબ્દો ઉપરથી આ કારણથી એને વિશ્વાસ ઊડી ગયો હતો આબિદ બદક્ષી અને એના મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને ફોડીને પોતાના પક્ષમા લઈ લીધા હતા આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શહાબુદ્દીને સાબરકાંઠા વગેરે પ્રદેશમા બંદોબસ્ત માટે જે એંશી થાણા બેસાડ્યા હતા ત્યાના કોમી ગરાસિયાઓ પણ તોફાને ચડ્યા અને થાણા તોડી પાડ્યા.[૩૦] આ વખતે મીર આબિદ બદક્ષીએ વટવાના નાળા પાસે પડાવ નાખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યુ કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી શકીએ તેમ નથી. જો અમને પહેલા-ની આવક અને જાગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામા હાજર થઇએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ખાને બુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છુ એમ કહેવડાવ્યુ પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યુ કે તમને લોકોને રાહત મળે તે માટે હુ બધા પ્રયત્ન કરી છૂટીશ આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઇ ખલીલ બેગ અને મુહમ્મદ યુસુફ પાસે આતર ગયા અને મુઝફ્ફરને આમંત્રણનો પત્ર લખ્યો.[૩૧]

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાતે યુદ્ધના કંટાળાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ગૂંચવણમા પડ્યો. એને લાગ્યુ કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બન્નેએ થઇ બની શકે તે કરવુ. શહાબુદ્દીનને જતા રોકવા એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,[૩૨] પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યુ નહિ એણે

---

૨૯ અહમદી પૃ ૧૪૧, સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૫૮–૫૯, અકબરનામા ૩–પૃ ૬૦૯ અહમદી અને સિકંદરીમા આ બળવાખોરોના નામોની યાદી આપી છે

૩૦ અહમદી, પૃ ૧૪૨

૩૧ એ જ પૃ ૧૪૨ લખે છે કે એમની માગણી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે સિકંદરી પૃ ૪૫૮–૫૯ એમા દસ રૂપિયાના પગારની વાત લખી છે, જે બીજે મળતી નથી આમ છતાં પોતાથી બનતું કરવાની સલાહ ઇતિમાદખાને આપી હોવાની નોંધ અહમદી કરે છે

૩૨ અહમદી પૃ ૧૪૨–૪૩ એમા મીર અબુતુરાબ અને તબકાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે તબકાતનો લેખક એને પોતાને સમજાવવા મોકલ્યો એમ સ્પષ્ટ લખે છે

કહેવડાવ્યું કે શાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરો ન આપી શકો તો પછી જે લશ્કર હોય તે લઈ તેમનો સામનો કરો, કારણ કે એ લોકો હજી તૈયાર થઈ શક્યા નથી પરંતુ સામનો યુદ્ધથી કરવો એ તો ઇતિમાદખાનના સ્વભાવમાં નહોતું તેથી એણે લેખકને બીજા બે જણા સાથે એને સમજાવવા અને શહેરમાં પાછો ફરવા ફરી વિનંતિ કરી[33] શહાબુદ્દીને રસાલો અને જનાના સાથે ખર્ચ માટે દેવું કરી નીકળ્યો છું માટે હવે પાછો ન ફરું એમ ફરી કહ્યું ત્યારે ઇતિમાદખાને સરકારી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું અને વાટાઘાટ કરી રકમ પણ ઠરાવી, પરંતુ શહાબુદ્દીનને શંકા હતી કે આ મીરઝાઓના કામ થઈ રહ્યા પછી પોતાનું વચન બરોબર ન પણ પાળે,[34] એટલે છેવટે એ કડી તરફ ઊપડી ગયો ઇતિમાદખાને કેટલાક કાગળો પણ લખ્યા પરંતુ એની કાંઈ અસર થઈ નહિ આ બાજુથી માતરમાં ભેગા થયેલા બળવાખોરો સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરને મળવા ઊપડ્યા મુઝફ્ફર આ વખતે [illegible] ગામમાં લૂણોજી કાઠીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા લૂણોજી કાઠીને પણ જો એ સાથે જોડાય તો લૂંટ ચલાવવાની પરવાનગી આપવાનું વચન આપી સાથે આવવા ઠરાવ્યું સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી આ લોકો ધોળકા આવી પહોંચ્યા[35]

ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે ગભરાઈને શહાબુદ્દીનને પાછો તેડી લાવવા જાતે જવા નિશ્ચય કર્યો એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને સાથે લીધા શત્રુ ધોળકા જેટલે [illegible] જ છે તે વખતે શહેર છોડી કડી જેટલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કરવાનો પાકો બંદોબસ્ત ન કરવો એ ડહાપણ નહોતું આવી પરિસ્થિતિમાં પાસે રહેલા શત્રુને અવગણી દૂર રહેલા મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ યોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનને

---

33 તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૦–૩૧ લેખક એક વાર પાછો આવ્યો ત્યારે બીજા બે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો એમાં કદાચ મીર અબુતુરાબ હોય અહમદીમાં એ લોકોનો સંવાદ આપેલો છે

34 અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૪૩

35 એજ પૃ ૧૪૩–૪૪ મુઝફ્ફરે શું કરવું તેનો વ્યૂહ ધોળકામાં વિચાર્યો ખંભાત લૂંટી પૈસો મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા ધાર્યું તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૧ કાઠી સરદારને અહમદી લૂણિયો કહે છે જ્યારે સિકંદરી લૂણો કહે છે લૂણિયો નામ ખરું છે

કેટલાક નીતિજ્ઞ પુરુષોએ સમજાવ્યું, પરંતુ ગુજરાતમાં એણે કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ.[૩૬] શહેરનું રક્ષણ એણે પોતાના પુત્ર શેરખાનને સોંપી એની મદદમાં અમીર માસુમ બખરીને મૂક્યો. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો.[૩૭] ઇતિમાદખાને કડી પહોંચી શહાબુદ્દીન અહમદખાનને બાદશાહના શત્રુને સાથે મળીને જીતવો જોઈએ એમ સમજાવ્યું. શહાબુદ્દીનને એની જૂની જાગીરનાં પરગણાં તથા બે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા જણાવ્યું. ઇતિમાદખાન પાસે પોતાને મદદ માટે પાછો બોલાવવા માટેનો લિખિત પત્ર શહાબુદ્દીને માગ્યો તે પણ એણે લખી આપ્યો.[૩૮] આમ દરેક વાત કબૂલ કરી ઇતિમાદખાન અને શહાબુદ્દીન અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા. બીજી બાજુ ઇતિમાદખાન શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા કડી ગયો તેને કેટલાક લોકોએ ભયથી નાસી ગયો છે એવું સ્વરૂપ આપ્યું અને વાત ચલાવી.[૩૯] ઇતિમાદખાન શહેરમાંથી ગયો એ જ દિવસે ધોળકાથી મુઝફ્ફર સુલતાન કાઠીઓ વગેરે સાથીઓ સાથે અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં રાયખડ દરવાજાનો ભાગ ઠીક મરામત કરેલો નહોતો અને એનું રક્ષણ મુજાહિદખાન ગુજરાતી કરતો હતો.[૪૦] સુલતાને આ બાજુથી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા ધાર્યું ઇતિમાદખાનના નાસી જવાની ચાલતી વાતથી ધોળકાથી અમદાવાદ આવતા ઘણા તકસાધુ તોફાનીઓ મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં ભળ્યા હતા અને એ કારણથી એનું સૈન્ય વધી રહ્યું હતું સુલતાનના માણસો સાથે લડતા શહેરનો કોટવાલ

૩૬: અહમદી પૃ. ૧૪૪, અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૦

૩૭: અહમદી પૃ. ૧૪૪, તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૧. તબકાતના લેખકનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો હતો તે બીજા ગ્રંથમાં નથી, પણ લેખક પોતે જ લખે છે.

૩૮: અહમદી પૃ. ૧૪૩; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૧; અકબરનામા ભા ૩ પૃ. ૬૧૦; મિરાતે સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૪૫૯-૬૦. સિકંદરી આ બાબતમાં જરા જુદું લખે છે. કહે છે કે શહાબુદ્દીને ઇતિમાદખાન પાસે એવું લખાણ માગ્યું કે દુશ્મન ગુજરાત લેવાની તૈયારીમાં છે અને તેનું રક્ષણ કરવાની મારામાં તાકાત નથી તેથી શહાબુદ્દીનને મેં મુલક પાછો સોંપ્યો છે, જેથી તે પહેલાંની પેઠે વ્યવસ્થા કરે. સિકંદરીનો લેખક પણ સમકાલીન છે તે આમજ લખે છે કે ઇતિમાદખાને આવી જાતનું લખાણ કરી આપ્યું ત્યારે શહાબુદ્દીન પાછો ફર્યો. તબકાતનો લેખક તો જાતે આ કાર્યમાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો, પણ આવી મતલબનું એણે લખ્યું નથી, જો કે ઇતિમાદખાનનું ચારિત્ર્ય જોતાં એ સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું કરે તેવો હતો

૩૯: અહમદી, પૃ ૧૪૪

૪૦: એજ પૃ ૧૪૪-૪૫ અકબરનામા ધોળકાને બદલે ખંભાતથી મુઝફ્ફર આવ્યો એમ લખે છે તબકાત પૃ. ૪૩૧. રાયખડનો ભાગ બરોબર નહોતો એ લખાણ સિકંદરીમાં છે

પહેલવાન અમી માર્યો ગયો.[૪૧] શહેરના લોકોએ પણ આ લોકોનો સામનો કર્યો નહિ. ઇતિમાદખાનનો પુત્ર શેરખાન, માસુમ બખરી, ઝૈનુદ્દીન કંબુ વગેરે રાતોરાત શહેર છોડી નાસી ગયા. લેખક નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર જે શહેરમાં રહ્યો હતો તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું.[૪૨] શેરખાન વગેરે નાસી ગયેલા અમલદારોએ મધરાત્રે શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાન જે શહેર તરફ આવી રહ્યા હતા તેમને આ માઠા સમાચાર કહ્યા. એ લોકો વિચારમાં તો પડયા, પણ હજી શત્રુઓને માત્ર એક જ દિવસ ગયો છે તેથી જીતી શકીશું એમ ધારી આગળ કૂચ ચાલુ રાખી. સુલતાન મુઝફ્ફર ભદ્રના કિલ્લામાં આવ્યો અને પોતાના તખ્ત ઉપર તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૩ના રોજ ફરીથી આરૂઢ થયો. એના માણસોએ શહેરમાં લૂંટ ચલાવી.[૪૩]

શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદાવાદ ઉસમાનપુર પાસે લડાઈ

શહાબુદ્દીન અહમદખાન ઇતિમાદખાન વગેરે સાથે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. બધા નદીને સામે કાંઠે ઉસમાનપુર પાસે છાવણી નાંખી તંબુ વગેરેની સગવડ કરવામાં રોકાયા.[૪૪] શહાબુદ્દીન પોતાના જનાનાને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે રાખીને આવવાને બદલે સાથે લઈને આવ્યો હતો એ એક મોટી ભૂલ થઈ હતી, અને એની વ્યવસ્થા તથા રક્ષણમાં એનું મન રોકાયેલું હતું. એનાં માણસો શત્રુને જઈ મળ્યાં હતાં એ ઉપર જોઈ ગયા છતાં એને આશા હતી કે ગુજરાતની સૂબાગીરી ઉપર પોતે પાછો આવતાં એ લોકો બળવાખોરો પાસેથી નીકળી એની પાસે પાછા ફરશે.[૪૫] શહેર મુઝફ્ફરે લઈ લીધું છે' એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો, પણ જો શત્રુઓ બહાર નીકળશે તો લડાઈ કરીશું, નહિ તો ઘેરો ઘાલી શાહી મદદ આવી મળતાં સુધી સમય પસાર કરીશુ એમ એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અહીં સમયનો વ્યર્થ કરવાને બદલે ઝડપી કાર્ય કરવાનુ હતું, પરંતુ તેમ ન કરતાં શહાબુદ્દીન નદીને સામે પાર વ્યૂહરચનાના વિચારમા રહ્યો, અને હવે કાળજે

૪૧: એ જ પૃ. ૧૪૪-૪૫

૪૨: તબકાતે અકબરીમાં જ આ ઉલ્લેખ છે (ઇલિયટ-૫ પૃ. ૪૩૨)

૪૩: એ જ પૃ. ૪૩૨; અકબરનામા ૩ પૃ. ૬૧૨; અહમદી પૃ. ૧૪૭; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧

૪૪: અહમદી પૃ. ૧૪૫-૪૬; અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૧ એમા ઉસમાનપુરની લડાઈનું વર્ણન આપેલું છે. સિકંદરી પૃ. ૪૬૦મા ઉસમાનપુરને બદલે 'બારીચા' (બારેજા !) લખે છે, પણ તે ભૂલ છે. બીજા બધા ગ્રંથો ઉસમાનપુર જ લખે છે ખાનપુરની સામે છે તેથી એ વાત ચોક્કસ છે.

૪૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬

કામ લેવા માંડ્યું, અને એના લશ્કરના બધા માણસો હજી સુસજ્જ થયા નહોતા એટલામાં સુલતાન મુઝફ્ફરને શહેરમાં આ સમાચાર મળ્યા. એને પણ ડર હતો કે ફૂટેલા મુધરો દગો કરી પોતાને પકડે તો શું થાય. પરંતુ એ લોકોએ અમીરી મળવાની લાલચમાં વફાદારીના સોગંદ કુરાને શરીફના નામે ખાધા.[46] મુઝફ્ફરે હજારનું લશ્કર આ રીતે લઈને કાઢીઓ તથા મુધરો સાથે ખાનપુર દરવાજેથી શહેર બહાર લડવા માટે નીકળ્યો. આ તમાશો જોવા શહેરના લોકો પણ વાગા બહાર નીકળ્યા.[47] શહાબુદ્દીનના માણસો આ બધાને ગગવાગોરોનું લશ્કર ધારી ગભરાટમાં પડ્યા. સુલતાન મુઝફ્ફર પોતે સૈન્યની જમણી પાંખની સરદારી કરતો હતો અને લૂણિગો કાઠી પણ હતો, બીજા મુઘલ સરદારો પણ હતા. આ વખતે પણ સમક નામનો શહાબુદ્દીનનો સરદાર સોગંદ ખાધેલા હતા છતાં અંદરથી ફૂટેલો હતો અને શત્રુને મદદ કરતો હતો, બીજા પણ એને છોડી શત્રુને જઈ મળ્યા હતા, એટલે શહાબુદ્દીન હિંમત રાખી વધુ આગળ આવ્યો. પણ એ ફાવ્યો નહિ.[48]

શાહી સરદારો હાર્યા, ઇતિમાદખાનનું ડરકણપણું, શાહી છાવણી લૂંટાઈ

શહાબુદ્દીન આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં લડવા જતાં એના ઘોડાને તીર વાગવાથી ઘવાયો અને એના જ એક ફૂટેલા અમલદારે એને દગો કરી તરવારનો ઘા માર્યો, પણ એ બચી ગયો. બીજી બાજુ ડરકણ ઇતિમાદખાને એવો ડોળ કર્યો કે શત્રુ નદી પાસે ન આવે તે માટે ઉસ્માનપુરના ઘાટને પોતે સુરક્ષિત બનાવી રહ્યો છે. મીર અબુતુરાબ પણ એની સાથે હતો. ખરી રીતે એ બન્ને નાસી જવાની તક શોધતા હતા.[49] લેખક નિઝામુદ્દીને આ બધા હિંમત હારી ગયેલા લોકોને ધૈર્ય આપવા બનતું કર્યું, પણ બધાએ

૪૬ અહમદી પૃ. ૧૪૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧. શહાબુદ્દીન અહમદને હજી પણ એમ લાગતું હતું કે મુઝફ્ફર શહેર છોડી નાઠો એવા ખબર આવશે.
૪૭ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૧. શહેરના લોક જોવા નીકળ્યા અને તેમને સામાવાળા લશ્કર સમજ્યા એ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. અકબરનામા અહમદી વગેરે આ લડાઈનું વર્ણન કરે છે. તબકાત ટૂંકેથી પતાવે છે કે શાહી પક્ષ હાર્યો ને પાટણ તરફ નાસી ગયો. ઇતિમાદખાનના ડરકણપણાનું વર્ણન પણ એમાં નથી. લેખક પોતે પણ નાઠો હતો તેથી આ શરમભરેલું વર્ણન એણે નહિ કર્યું હોય ને ટૂંકે પતાવ્યું હશે.
૪૮ અહમદી પૃ. ૧૪૬-૧૪૭. ફૂટેલા નિમકહરામ સૈનિકોનું વર્ણન અહમદીમાં નામ સાથે વિગતવાર આપેલું છે. શહાબુદ્દીન પાસે છેવટે ચાળીસ સવારો રહ્યા હતા છતાં એણે હિંમત ખોઈ નહોતી. છેવટે એના માણસો એને બહાર કાઢી લાવ્યા. એ ઘવાયો હતો.
૪૯ ઇતિમાદખાનની આ શરમભરેલી વર્તણૂક અહમદીમાં લખેલી છે (પૃ. ૧૪૬). કહે છે કે કયે રસ્તે નાસી જવાશે એ ખાન જોયા કરતો હતો.

નામી જઈ પાટણ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો એટલે એ પણ લાચાર બની સાથે જવા ઊપડ્યો [૫૦] આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ સુલતાનની સાથે આવેલા કાઠી વગેરે લોકોએ મુગલોની છાવણીમા લૂટ કરી, જનાનાની સ્ત્રીઓને બેઆબરૂ કરી અને જે મળ્યુ તે લૂટી લીધુ. આ વિજય મળ્યા પછી મુઝફ્ફરે શહેરમા જુમા મસ્જિદમા પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી પોતાની આણ વર્તાવી, પોતાને મદદ કરનાર મુખ્ય સરદારો વગેરેને અમીરોની પદવી આપી, જાગીરો આપી [૫૧] લેખક નિઝામુદ્દીને આ સમાચાર બાદશાહને લખ્યા

અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના તાબામાં

આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા જમાવ્યા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ટૂકા સમયમા જે કાર્યો કર્યા તે જોતા ગૂજરાતી અમીરોની સત્તા નીચે રહેલો આ સમય પહેલાનો બાળકબુદ્ધિનો મુઝફ્ફર નથી એમ સહજ લાગે એવુ છે અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી થયા પછી અને ગૂજરાતના સુલતાનનો સમૂળ નાશ થયા પછી લખાયેલી તવારીખોમા મુઝફ્ફરને માટે એની આ પાછલી સત્તામા કરેલા પરાક્રમોનો ન્યાયયુક્ત ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થયા છે એવા પ્રયત્ન અબુલફઝલ જેવા અકબરની ખુશામત કરનારા લેખકો કરે તે બની શકે, પરંતુ મિરાતે સિકંદરી અને છેક મરાઠા સમયમા લખાયલી અહમદીમા પણ મુગલોની ખુશામત કરતુ વલણ દેખાય છે તે જરા આશ્ચર્ય જેવુ લાગે છે [૫૨] અકબરની કેદમાથી મક્કાર્ઈથી નામી

---

૫૦. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૨ શહાબુદ્દીન અહમદ અને ઇતિમાદખાન પાટણ નાસી ગયા એટલુ જ લખે છે અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૧, સિકંદરી પૃ ૪૬૧.

૫૧ અહમદી પૃ ૧૪૭, સિકંદરી પૃ ૪૬૧–૬૨, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૧–૧૨ સિકંદરીમા ઇલ્કાબોની લાબી યાદી આપી છે

૫૨ અબુલફઝલ (અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૨) એના ખુશામતભરેલા લખાણો માટે જાણીતો છે, એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ આ લડાઈઓમા અકબરની હાજરી નહોતી એટલે હાર થઈ એવા ભાવાર્થવાળુ લખાણ કરતા મુઝફ્ફરે શહેર કબજે કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતા અબુલફઝલ લખે છે કે "તારાને ડુબાવવા સૂર્યની જરૂર છે દીવાથી રાત્રિ દિવસ થતી નથી" અહીં અકબર સૂર્ય છે અને એ હાજર નહોતો એવો ભાવાર્થ છે સિકંદરીમા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓની સેના થઈ તે માટે એક કવિતામા લખ્યુ છે કે "એક રાતે એક ઉંદર સ્વપ્નમા પોતાને ઊંટ થયેલો જોયો અને તેનો મદ તેને ચડ્યો, વગેરે વગેરે કવિતનુ વખાણ કરવાની જરૂર નથી, પણ જહાંગીરના સમયમા લખનાર આ લેખકની મનોવૃત્તિ બતાવે છે અહમદી પણ મુઝફ્ફરને માટે આ વિજય પછી હલકી બુદ્ધિવાળો વગેરે શબ્દો વાપરે છે અહીં એટલુ કહેવુ જોઇએ કે નિઝામુદ્દીનની તબકાતે અકબરીમા આવી ખુશામત દેખાતી નથી, જોકે એ આ લડાઇઓમા ભાગ લેનાર હતો અને અકબરનો નોકર હતો

છૂટી, ગુજરાતમાં એના મુગલો સામે સફળતાથી લડાઈઓ કરી પોતાની મૂળ ગાદી ઉપર બેસવા માટે દસ દસ વર્ષ સુધી સામનો કરનાર મુઝફ્ફરને છેક અવિચારી કે છોકરવાદી ગણી લેવામાં તવારીખકારોની કાં તો ખુશામતની વૃત્તિ હોય કે ભૂલ થતી હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદ લીધા પછી મુઝફ્ફર શાંત બેઠો નથી; એને ચારે બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. બાદશાહી સરદારો અને સૂબો પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાના પક્ષના માણસો ભેગાં કરી સામનો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આ તરફથી સુલતાન મુઝફ્ફરે પોતાને મૂળથી ટેકો આપનાર શેરખાન ફુલાદી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્દશામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો તેને બોલાવ્યો. એ અફઘાન સરદાર થોડા સવારો ભેગા કરી પોતાના જૂના બાદશાહને આવી મળ્યો.[૫૩] એ મૂળથી જ પાટણનો અધિકારી હતો, તેથી મુઝફ્ફરે એને બીજું ચાર હજારનું લશ્કર આપી પાટણમાં રહેલા શાહી અમલદારો સામે મોકલ્યો. શેરખાને કડીથી એક ટુકડી આગળથી પાટણ તરફ મોકલી. તેનો સામનો લેખક નિઝામુદ્દીને આવીને જોટાણા મુકામે કર્યો. શેરખાનની ટુકડીને હરાવી ત્યાં મીર મહીબુલ્લાને રક્ષણ માટે મૂક્યો.[૫૪] અમદાવાદની લડાઈમાંથી નાસી ગયેલા શહાબુદ્દીન અહમદખાન અને ઇતિમાદખાન પાટણથી ઝાલોર તરફ જઈ આગ્રા તરફ જવાના હતા તેમને લેખક નિઝામુદ્દીને સમજાવી પાટણમાં રોક્યા હતા.[૫૫] મધ્ય ગૂજરાત અને પાટનગર મુઝફ્ફરના હાથમાં હતાં. વડોદરાથી દક્ષિણનો ભાગ હજી શાહી અમલદારોના હાથમાં હતો, એટલે પાટણથી ઝૈનુદ્દીન કમ્બુને મોકલી ભરૂચ અને વડોદરાના સરદાર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને આ બધા સમાચાર કહેવડાવ્યા, અને દક્ષિણથી લશ્કર લઈ અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનું ફરમાવ્યું. ઝૈનુદ્દીને ભરૂચથી કુતુબુદ્દીનને વડોદરે લાવી તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ શહેરના રક્ષણ માટે મીર આબિદને મૂકી પોતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ રહેલા શાહી શત્રુઓ સામે લડવાની તૈયારી કરી અને ચૌદથી પંદર હજારનું લશ્કર ભેગું થઈ મળ્યું. પાટણના શાહી અમલદા પાસે બે હજાર માણસો હતા. શાહી મદદની રાહ જોતા એ લોકોએ પાટણ

૫૩: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૩; આઇમ્મી. ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૭-૪૮; તબકાતે અકબ ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૨

૫૪: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫-પૃ. ૪૩૨

૫૫: એ જ પૃ. ૪૩૨-૩૩. અકબરનામા ૩-પૃ. ૧

કિલ્લાને મજબૂત કરી રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.[૫૬]

ઉત્તર ગૂજરાતમાં શાહી લશ્કરની નબળાઇ અને લેખક નિઝામુદ્દીનની બહાદુરી

શેરખાન ફુલાદીએ હવે જરા ભારે તૈયારી કરી. જોટાણામાં એના માણસ રાવળિયા ખાસખેલે લડાઇ શરૂ કરી. એની સામે બેગમુહમ્મદખાન રજપૂતને છાજે એવી વીરતાથી લડ્યો.[૫૭] આ લોકો હવે મેસાણા તરફ આગળ વધ્યા. શેરખાનનો જમાઇ હુસેન એમાં મુખ્ય સરદાર હતો. નિઝામુદ્દીન અહમદના સમજાવ્યાથી પાટણમાં રોકાયેલા શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાને પોતાના પુત્ર શેરખાન વગેરે કેટલાક સરદારો સાથે શેરખાન ફુલાદીના લશ્કર સામે લડવા સૈન્ય મોકલ્યું. અહીં ખૂનખાર લડાઈ થઈ તેમાં ફુલાદીનો જમાઇ હુસેન મરણ પામ્યો. તવારીખકાર શાહી જીત થઇ એમ લખે છે, પરંતુ ખાસ કાંઇ જીત્યું હોય એમ જણાતુ નથી; ફુલાદીના લશ્કરની ખુવારી વધારે થઇ હોય એટલું માત્ર સમજાય છે. શાહી લશ્કરે આટલો સામનો પણ નિઝામુદ્દીન બક્ષીની કુનેહ અને બહાદુરીથી કર્યો હતો. ઉત્તર ગૂજરાતમાં થયેલી આ લડાઇનું ખાસ પરિણામ તો એ હતુ કે વડોદરા તથા ભરૂચ તરફ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન સામે સુલતાન મુઝફ્ફર મોટું લશ્કર લઈ ગયો હતો ત્યાં શાહી લશ્કર પાટણથી મદદ માટે આવી શક્યુ નહિ અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સુલતાનનુ બળ વધતું ગયુ. પાટણના બાદશાહી અમલદારો અમદાવાદ સુધી આવવા પણ શક્તિ ભેગી કરી શક્યા નહિ. લેખક નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા સલાહ આપી, પણ પાટણના ઢીલા સરદારોએ માન્યું નહિ.[૫૮] આ બધા સમાચાર અકબરને મળી રહ્યા હતા એટલે એણે મિરઝાં

૫૬: એ જ પૃ. ૪૩૨; અહમદી પૃ. ૧૪૮. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે જે લશ્કર ઊભું થયુ હતુ તેમાં રજપૂતો અને કોળીઓ મુખ્ય હતા. આ લશ્કરનો ઉલ્લેખ કરતા, અહમદીનો લેખક એ બધા જોડાનારાઓને ગૂજરાતના ગપ્પીઓ કહે છે. આમા એટલી વાત સાચી કે મુઝફ્ફરને જોડાયેલુ લશ્કર નિયમિત રીતે કેળવાયલું નહોતુ અને ઘણા તો લૂટ મળવાના લોભથી જોડાયા હતા. મોટું લશ્કર છતાં નાના બાદશાહી લશ્કરથી આખરે સુલતાનની હાર થઈ તેનું કારણ આ હોઈ શકે. પરતુ આ છેલ્લી લડાઇઓના વર્ણન જોતા મુઝફ્ફર સુલતાન હવે હોશિયાર થઈ ગયો હતો એટલું તો લાગ્યા વગર રહેતુ નથી.

૫૭: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૨૩. શેરખાનના માણસનુ નામ અહમદી ઓલિયો લખે છે તે ભૂલ લાગે છે. અકબરનામામા ઉપર મુજબ નામ છે. અકબરનામા આ વર્ણનમાં લખે છે કે બેગમુહમ્મદખાન (ભોકાઇ) રજપૂતની પેઠે દઢ નિશ્ચયથી in a determined manner લડ્યો એ શબ્દો સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે અને રજપૂતોની લડવાની રીત બતાવી આપે છે

૫૮: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૩. બદાૈની પણ આ વાતને ટેકો આપે છે કે

અબ્દુર્રહીમખાનની સરદારી નીચે રાય દુર્ગાદાસ, રાય મુકુન્દણ મેદનીરાય વગેરે હિંદુ સરદારોને નીમી એક લશ્કર મોકલ્યું કલીજખાનને માળવાથી મદદ મેળવવા મોકલ્યો અને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને ભરૂચમા તાકીદે મળે એવો હુકમ કર્યો [૫૮]

વડોદરાની લડાઈ

ખંભાતમા સૈયદ દોલતે નાણાની મોટી રકમ ભેગી કરી ચાર હજાર સવારનું લશ્કર તૈયાર કર્યું એણે મુઝફ્ફરને નાણાની મદદ મોકલી સુલતાને એને રુસ્તમખાનનો ખિતાબ આપી જ્યારે બોલાવે ત્યારે આવવા તૈયાર રહેવું એમ કહેવડાવ્યું [૬૦] હવે જ્યારે સુલતાને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ઉપર લડાઈ કરવા વડોદરા તરફ કૂચ કરી ત્યારે સૈયદ દોલત નડિયાદ આવીને મળ્યો સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે આ વખતે રજપૂતો અને કોળીઓનું આશરે ત્રીસ હજાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઇ ગયું હતું કુતુબુદ્દીન પાસે વધુ બળ હતું નહિ, અને મુઝફ્ફર મહી નદી પાર કરી શકે નહિ તે માટે એ અમલદારોને એક હજાર માણસો આપી ખાનપુર વાકાનેરના ઘાટ ઉપર રક્ષણ માટે નીમ્યા [૬૧] પોતે જેટલા માણસો હતા તેને સાથે રાખી વડોદરાના કિલ્લાને મજબૂત કરી શાહી મદદ આવે ત્યાસુધી ઘેરો ટકાવી રાખવા તૈયારી કરી, પરંતુ એના માણસોમા એ વિશ્વાસ રાખી શકે એમ હતું નહિ માણસો અંદરથી ફૂટતા જતા હતા અને મુઝફ્ફર સાથે સંદેશા ચલાવતા હતા મુઝફ્ફર મોટા લશ્કર સાથે ઘેરો ઘાલવા આવ્યો હતો અને પોતાની સાથે અમદાવાદથી તોપો પણ લાવ્યો હતો [૬૨] તોપમારા સામે કુતુબુદ્દીનથી ટકી શકાય એમ હતું નહિ

અમદાવાદ જવાની જરૂર ખૂબ જ હતી અબુલફઝલ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૪મા માત્ર એટલું જ લખે છે કે 'અમદાવાદ જવું જોઈતું હતું તે ન ગયા' તબકાત તો તેના લેખકે અમદાવાદ નાસી ગયેલા શેરખાનની પૂઠે જવા પોતે ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ ઇતિમાદખાન વગેરેએ માન્યું નહિ એમ સ્પષ્ટ લખે છે

૫૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૧૩ ૧૪

૬૦ અહમદી પૃ ૧૪૮ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૧૩ ૧૪ સૈયદ દોલતને કલ્યાણદાસ બકાલનો નોકર કહ્યો છે એણે લૂટથી ખંભાતમાથી મોટી રકમ ભેગી કરી એમાથી ચૌદ લાખ ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન હુસેન (તબકાતે અકબરીના લેખકનો પુત્ર) ભરૂચ લઈ ગયો અને કુતુબુદ્દીનખાનને આપ્યા

૬૧ અહમદી ૧૪૮ ૪૯ અકબરનામા ૩ પૃ-૩૨૭ એમા સૈયદ દોલત ચાર હજારના લશ્કર સાથે નડિયાદ આવ્યો એમ કહે છે તબકાતમા આ વર્ણન બરાબર નથી કર્યું

૬૨ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૬૪ ૬૫ એમા વડોદરાનો કિલ્લો તોપોથી જમીનદોસ્ત કર્યો એમ લખે છે અહમદી પૃ ૧૪૯ ૫૦મા ફૂટેલા માણસોના સંદેશાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે

આમ શાહી સરદારે ત્રીસ દિવસ સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો છેવટે પોતાનુ બળ નથી એમ ખાતરી થઈ ચગકાસ રૂમી વગેરે શાહી લશ્કરના માણસોએ મુઝફ્ફરને છૂપા સંદેશા મોકલાવ્યા કે સુલેહને બહાને પોતાને તથા ઝૈનુદ્દીન કણુ અને સૈયદ જમાન વગેરેને બોલાવી પોતાને કેદ કરવાનો દેખાવ કરી કણુને મારી નાખવો, એટલે કુતુબુદ્દીન લડાઈ ચાલુ રાખવાની હિંમત કરશે નહિ ૬૩

સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ લીધું

સુલતાન મુઝફ્ફરે આ ફૂટેલા માણસોના કહેવા પ્રમાણે કુતુબુદ્દીનખાન ને સંદેશો મોકલ્યો, અને એ પ્રમાણે સુલેહ માટે પાચ જણને મોકલવામા આવ્યા ચરકાસ રૂમીની સલાહ મુજબ પાચેને સુલતાને કેદ કર્યા એમા ઝૈનુદ્દીન કણુને બીજે દિવસે હાથીના પગતળે કચગાવી નાખ્યો, સૈયદ જલાલને સૈયદ અહમદ બુખારીએ લાગવગ વાપરી બચાવી લીધો ૬૪ વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત જોઈ કુતુબુદ્દીનખાને હવે જાતે તાબે થવાનુ યોગ્ય માન્યુ અને જો સુલતાન મને અભયદાન આપે તો હુ હજ કરવા યાત્રાએ જઈશ એમ કહી પરવાનગી માગી આ અભયદાન પવિત્ર કુરાનના સોગદ ખાઇને મુઝફ્ફરે આપ્યુ ૬૫ કુતુબુદ્દીનખાને વડોદરાના કિલ્લો સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો આ બનાવ તા ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ બન્યો આ લડાઇમા વડોદરાનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત થયો ૬૬ આમ છતા જ્યારે કુતુબુદ્દીનખાન મુઝફ્ફર પાસે હાજર થયો ત્યારે કેટલાક માણસોના ચડાવ્યાથી એને એના ભાણેજ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ સાથે કેદ કરીને બેઉને થોડા સમય પછી મારી નાખ્યા ૬૭ સુલતાન બે દિવસ વડોદરામા રહી કુતુબુદ્દીનખાનની માલમિલકત ભરૂચમા હતી તે હાથ કરવા ભરૂચ ગયો ભરૂચના કિલ્લામા પણ માણસો ફૂટીને મુઝફ્ફર સાથે

૬૩ અહમદી પૃ ૧૪૯-૫૦, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૭ તબકાતમા કુતુબુદ્દીન વીરની પેઠે ન લડ્યો તેથી હાર્યો એમ લખે છે

૬૪ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ભા ૩ પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩, સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૬૪

૬૫ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૩ ઝૈનુદ્દીન કણુ [illegible]

૬૬ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૮, સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૬૪ તોપોથી વડોદરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યાનુ સિકન્દરીમા લખે છે વડોદરાનો આ કિલ્લો ક્યા હશે તેનો પત્તો લાગ્યો નથી

૬૭ અહમદી પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૮, સિકન્દરી પૃ ૪૬૪ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩ તબકાતમા કુતુબુદ્દીનને રાજપીપળાના રાજાના કહેવાથી મારી નાખ્યો એમ લખે છે અને એનુ નામ તરવારી લખે છે બદૌની લખે છે કે મુઝફ્ફરે કુતુબુદ્દીનને પહેલા તો સારુ માન આપ્યુ પણ પછીથી મારી નખાવ્યો

મળી ગયેલા હતા કોટવાળે કિલ્લાની કૂંચીઓ સુલતાનને સોંપી દીધી કુતુબુદ્દીનખાનનો મોટો ખજાનો અને ખંભાતથી જે નાણાંની રકમ ભરૂચ આવી હતી તે બધું મુલતાનના હાથમાં આવ્યું મુઝફ્ફર પંદર દિવસ ભરૂચમાં રહ્યો ૬૮ આ બધા ખબર અકબરને મળ્યા હતા અને એના હુકમથી મિરઝાં અબ્દુર્રહીમખાન લશ્કર લઈ આવી રહ્યો હતો ગુજરાતના લશ્કરનો મોટો ભાગ મુઝફ્ફરને મળી ગયો હતો નવરંગખાનની મા પણ ભરૂચમાં રહેતી હતી તેના માણસો પણ મુઝફ્ફરને મળી ગયા આ સમાચાર સુલતાનને ભરૂચ મુકામે મળતા એણે તુરત અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા કૂચ કરી, સુલતાન અમદાવાદમાં રહી રક્ષણની તથા પોતાની માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરી ૬૯

મિરઝાખાનનું શાહી લશ્કર સાથે આવવું

મિરઝા અબ્દુર્રહીમખાન ઝાલોર થઈ શિરોહી થઈ ગુજરાત તરફ આવી રહ્યો હતો રસ્તાના સ્થળોમાંથી બાદશાહી સરદારો એની મદદમાં આવી રહ્યા હતા તબકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ પાટણથી મિરઝાખાનને ઝડપથી આવવાના પત્રો લખતો હતો મિરઝા શિરોહી સુધી આવી પહોંચ્યો છે એ ખબર મળતા લેખક નિઝામુદ્દીન એને સામો મળીને તેડી લાવવા શિરોહી તરફ ગયો ૭૦ મિરઝાએ વસ્તુસ્થિતિ સમજી તા ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ પાટણ આવી, પાટણમાં માત્ર એક જ દિવસ રોકાઈ, અમદાવાદ તરફ ઝડપી કૂચ કરી ઇતિમાદખાન પાટણમાં જ રહ્યો વડોદરા અને ભરૂચની હકીકત તથા કુતુબુદ્દીનખાનની થયેલી દુર્દશાની એને ખબર મળી હતી, પરંતુ એણે કુનેહ વાપરી એ માઠા સમાચાર એના લશ્કરના બીજા સરદારોને કહ્યા નહિ જેથી લશ્કરમાં નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય નહિ કલીજખાનના તાબામાં સુલતાનનો કિલ્લો હતો તેને માળવાના લશ્કર સાથે મળીને સુલતાન

૬૮ અહમદી પૃ ૧૫૦ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૯ એમાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાતથી મુઝફ્ફર જબર કરીને પૈસા મેળવ્યા હતા આ વાત ખરી હોય તોપણ તેને બીજે આધાર નથી મુઝફ્ફર તરફ લોકોનો ભાવ હતો એટલે એ પ્રજાની ખુલ્લી લૂટ કરે એ મનાતુ નથી છતા બીજું કોઈ લૂંટે તો રોકવાની શક્તિ એનામાં હતી નહિ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૩-૩૪ તબકાત તો લખે છે કે ખંભાતમાં શાહી તિજોરીમાં ચૌદ લાખ રૂપિયા હતા તે ભરૂચ લાવવામાં આવેલા તે મુઝફ્ફરે લીધા સિકંદરી પૃ ૬૬૫

૬૯ અહમદી પૃ ૧૫૧ એમાં સુલતાનની મિલકત આડીઅવળી થઈ ગઈ હતી એમ લખે છે એટલે જેને જે મળ્યુ તે લૂંટવાનુ માનસ એ સમય ગૂજરાતમાં બધે હોય એમ લાગે છે તબકાત પૃ ૪૩૪

૭૦ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫. પૃ ૪૩૪ એમાં લેખક પોતે ગયો એમ લખે છે અહમદી પૃ ૧૫૧ એમાં ખાજા નિઝામુદ્દીનને સામો મોકલ્યા એમ લખે છે

મુઝફ્ફર ભરૂચમા હતો ત્યારે, દક્ષિણ તરફથી ચડાઇ કરવા ફરમાન આવેલુ, પરતુ એ સૈન્ય સુલતાનના ભયથી નદરબાર–સુલતાનપુર આગળ અટકી ગયુ હતુ[૭૧] ઈડરનો નારાયણદાસ આ વખતે બાદશાહી લશ્કર સાથે હતો બાદશાહી લશ્કર પાસે હાથીની મખ્યા મારી હતી[૭૨]

સુલતાન અને મિરઝાંખાન વચ્ચે સરખેજ પાસે લડાઈ

સુલતાન મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કર મિરઝાખાનની સરદારી નીચે આવી રહ્યુ છે એ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ પોતાનુ બળ એકઠુ કરી, શહેરમાથી નદી ઊતરી ઉસમાનપુર પાસે આવેલા મહમૂદનગર આગળ લડાઈ માટે તૈયાર થઇને ઊભો એની જમણી પાખની સરદારી ગરખાન ફુલાદી પાસે હતી અને ડાબી પાખની લૂણાજી કાઠી પાસે હતી, તોપો પણ સારા પ્રમાણમા રાખી હતી[૭૩] બીજી બાજુથી મિરઝાખાન સીધો સરખેજ બાજુ ગયો અને ત્યા છાવણી નાખી શાહી લશ્કરે શત્રુઓમા ભય ફેલાવવા અને પ્રજામા વિશ્વાસ પ્રેરવા ઉત્સાહ પ્રેરતું એક ખોટુ શાહી ફરમાન બનાવ્યુ અને અકબર પોતે સૈન્ય લઇને આવે છે એવી વાતો ચલાવી બીજી બાજુથી માળવાથી શાહી લશ્કર મદદ માટે આવી રહ્યુ છે એવી વાતો પણ ચલાવી[૭૪] આ બધી વ્યૂહરચનાઓ થતી હતી, માળવાનુ લશ્કર આવ્યુ નહોતુ, અને મિરઝાખાન કરતા મુઝફ્ફર પાસે લશ્કરી બળ વધારે હતુ મિરઝાખાને સરખેજ પાછળ રક્ષણ માટે કાચા કિલ્લાના જેવો બધ બાધી પોતાની છાવણી માથી હુમલા કરવાની યોજના કરી હતી[૭૫] આ જોઈ મુઝફ્ફરે મહમૂદ

---

૭૧ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૪

૭૨ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૩૧–૩૩ અકબરની સામે આજ સુધી બળવો કરી રહેનો ઈડરનો રાજા આ વખતે મુઝફ્ફર સાથે જોડાવાને બદલે અકબરને પક્ષે રહ્યો એ જરા નવાઈ જેવુ છે ઇતિમાદખાન પાટણ રહ્યો ને શાહી લશ્કર સાથે ન આવ્યો એ એના ચારિત્ર્યનુ ખાસ સૂચક ચિહ્ન છે ડરને લીધે કે મુઝફ્ફર કદાચ વિજય પામે તો ફરી બેસાય એ કારણે ન આવ્યો તે કહેવુ મુશ્કેલ છે એને માટે બન્ને શક્ય છે

૭૩ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૪ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૫ એ જ, પૃ ૬૩૩ બન્ને પક્ષે કેટલી સખ્યામા લશ્કર હતુ તે નક્કી થતુ નથી તવારીખો જુદા જુદા આકડા લખે છે અકબરનામા એક જગ્યાએ શાહી લશ્કરની સખ્યા ઓછી લખી બીજી જગ્યાએ દસ હજારની લખે છે એ જ પ્રમાણે આ ગ્રથ મુઝફ્ફર પાસે પણ ઓછી સખ્યા કહી પછી ચાળીસ હજાર સૈનિકો અને એકલ ખ પાયદળ હતુ એમ (પૃ ૬૮૫) લખે છે એ અર્થ વગરનુ લાગે છે એટલી મોટી સખ્યા હોવાના સભવ જ નથી સૈનિકો અને પાયદળનો ભેદ પાડ્યો નથી લશ્કરી મજૂરા, વેઠિયા વગેરેના સમાવેશ કર્યો હશે અબુલફઝલનો ઈરાદો સમજાય તેવો છે એ લખે છે કે આવડુ મોટુ લશ્કરછતા સુલતાન હાર્યો

નગરથી સૈન્ય ઉઠાવી નદી ઓળગી સરખેજની સામેપાર શાહવાડી પાસે આવેલી શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે પડાવ નાખ્યો સામસામી ટુકડીઓ છૂટી પડી એકબીજા ઉપર હુમના કરતી, આમ કરવામા રીતસરનો ગોઠવાયેના વ્યૂહ પ્રમાણેનો હુમલો થઇ શક્યો નહિ મુઝફ્ફરની સેનામા કોઈ વ્યવસ્થા જેવુ રહ્યુ નહિ બાદશાહી લશ્કરને પણ વહેંચાઈ જવુ પડયુ ૭૬ સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાના સૈન્યની ગણ્યાના બળમા વિશ્વાસ રાખતો હતો ને મિરઝાખાન સાથે લડાઇમા લાગો આવ્યો મિરઝા પાસે આ વખતે ત્રણસો સવાર અને સો હાથી હતા બીજા સાથીદારોની સનાહ નહોતી છતા પણ એણે હિંમતથી લડાઇમા ઝપનાવ્યુ લેખક નિઝામુદ્દીનને સરખેજની જમણી બાજુથી ફરીને મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યો રાય દુર્ગાદાસ નામી પાખ તરફથી લડી રહ્યો હતો તેનો ટેકો નિઝામુદ્દીનને મળ્યો.૭૭ લડાઈ જોરમા ચાલતી હતી એવામા મિરઝાખાનના કેળવાયેના હાથીઓમાથી કેટલાક છૂટા પડીને મસ્તીએ ચડયા, એથી મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ ફેલાયા એક શેરમાર નામના હાથીએ અને બીજા કેટલાક હાથીઓએ ખૂબ બહાદુરી કરી ખુવારી બન્ને પક્ષે સારી થઇ મિરઝાખાનનો વઝીન ખઝર આગા અને સૈયદ હાસિમ માર્યા ગયા સુલતાનના પક્ષની ખુવારી ભારે હતી આ લડાઇમા આખરે સુલતાન હાર્યો, અને અમદાવાદ તરફ ન જતા મહી નદીને કાંઠે આવેના મામુરાબાદ તરફ નાઠો આમ બુધવારે શરૂ થયેલી લડાઈ શુક્રવારે એટલે લગભગ ત્રણ દિવસમા પૂરી થઇ ૭૮ મિરઝાખા । વિજય મેળવી અમદાવાદ શહેરમા આવ્યો અને પ્રજાજનના સતોષ ખાતર સૌને માફી આપતો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો તા ૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ આ વિજયથી અમદાવાદમા ખુશાની થઇ રહી અને હર્ષના પોકાર થઈ રહ્યા.૭૯

૭૬ અહમદી પૃ ૧૫૨ મોટું લશ્કર છતા મુઝફ્ફરના માણસો યુદ્ધની તાલીમ વિનાના હતા, શાહી લશ્કર કેળવાયેલુ હતુ

૭૭ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૪ ૩૫ લેખક યુદ્ધમા પોતે લીધેલા ભાગનો ઉલ્લેખ કરે છે બીજી તવારીખોમા એ નથી

૭૮ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૩૪-૩૫ અહમદી પૃ ૧૫૨-૫૩ લડાઈની બન્ને પક્ષની છાવણીઓની તારીખો અને સામસામી યુદ્ધ ચાલ્યુ તેની તારીખો ઇસ્લામી મહિના પ્રમાણે આઇમદીમા આપેલી છે

૭૯ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૫ એમા આ ઢંઢેરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે વિજયને બીજે જ દિવસે સવારે મિરઝાખાને અમદાવાદ શહેરમા પ્રવેશ કર્યો અકબર નામા, ૩૩૫ ૩૬

શાહી લશ્કરનો વિજય—મધ્યગૂજરાતમાંથી બળવાખોરોને હાંકી કાઢયા

હવે માળવાથી જે લશ્કર ગૂજરાતના શાહી લશ્કરની મદદ માટે આવી રહ્યુ હતુ તે ખરા યુદ્ધ વખતે તો કામ લાગ્યુ નહિ મુઝફ્ફર શાહ મરમેજ આગળ હાર્યો તે જ દિવસે માળવાનુ સૈન્ય વડોદરા આવી પહોચ્યુ એમા કલીજખાન, નવરગખાન, શરીફખાન વગેરે મોગ શાહી સરદારો હતા મિરઝાખાનની અમદાવાદ પાસે થયેની ફતેહના સમાચાર મળતા આ લશ્કરે વડોદરામા મુકામ કર્યો મિરાતે સિકદરીનો લેખક માળવાના લશ્કરમા હતો ૮૦ મહીના કાઠા ઉપર મામુરાબાદમા, વડોદરામા રહેલુ માળવી લશ્કર અને અમદાવાદથી મિરઝાખાનનુ લશ્કર આવી ચડે તો વચ્ચે રહેના એ સ્થળમા રહેવુ સુલતાન માટે સલામત નહોતુ, એટલે એ રહેના માણસો સાથે ખભાત ગયો ખભાત એનુ મુખ્ય થાણુ હતુ અને ત્યાથી એને પૈસા તથા માણસોની મદદ મળ્યા કરતી ખભાતમા સુલતાન પાસે પાછા મોટી સખ્યામા સૈનિકો ભેગા થઈ ગયા ૮૧ શાહી સરદારોએ સુલતાનને આ પ્રમાણે ખભાત જવાની તક આપી અને એનો પીછો ન પકડયો એ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એક રાજદ્વારી ભૂલ થઇ હતી નવરગખાનનુ હિત ઝડપથી ભરૂચ જવામા હતુ, એટલે શરીફખાનના પુત્ર મિરઝા ઝાહિદને લઇ એ વડોદરાથી ભરૂચની મુક્તિ માટે ઊપડયો ભરૂચનો કિલ્લો મુઝફ્ફરના તરફથી હાજી સમકખાન, ચરકામ રૂમી, તથા નસીરખાનના હાથમા હતો નવરગખાનને આવતો જાણી એ લોકોએ કિલ્લાને બધ કરી અદરથી તોપોનો મારો ચાલુ કર્યો નવરગખાન પદર દિવસ પ્રયત્ન કરવા છતા ભરૂચ લઈ શ ચો નહિ ૮૨

આ બધા સમાચાર મિરઝાખાનને અમદાવાદમા મળ્યા ત્યારે એણે સુલતાનની પાછળ પડવા નિશ્ચય કર્યો નવરગખાનને એણે ભરૂચથી પાછા

૮૦ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૪૬૬ આ વખતની લડાઇઓમા બે તવારીખકારોએ ભાગ લીધો છે બન્ને જુદી જુદી ટુકડીઓમા હતા, સમકાલીન પણ હતા, છતા બન્નેની વિગતોમા કાઈક ફેર દેખાય છે, તેથી ગૂચવાડો ઉભો થાય છે તબકાતમા (પૃ ૪૩૫) કલીજખાન અમદાવાદ ગયો અને મુઝફ્ફર વડોદરા ગયો એ સમાચાર બરોબર લાગતા નથી વડો દરાના માળવી લશ્કરને લગતી આ વિગતોમા સિક્દરીનુ લખાણ ખરુ લાગે છે, જ્યારે પોતે ભાગ લીધો છે એવા યુદ્ધમા નિઝામુદ્દીનનુ લખાણ બરાબર છે

૮૧ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૫ એમા ખભાતમા દસ હજાર માણસ ભેગા થયા એમ લખે છે, જ્યારે બદૌની બે હજારની સખ્યા લખે છે આમ લશ્કરની સખ્યામા આધારગ્રથોમા બહુ ફેર દેખાય છે

૮૨ સિક્દરી પૃ ૪૬૬ અકબરનામામા અબુલફઝલ સુલતાનને ખભાત જવા દીધો તે ભૂલ થઈ એવી નોધ કરે છે અકબરી, પૃ ૧૫૩

ફરી ખંભાત તરફ આવવા લખ્યું મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કરની સામે સૈયદ દોલતને મોકલ્યો તે ધોળકા આવ્યો, જ્યારે બીજી ટુકડીને મહમુદાબાદ તરફ મોકલી માળવાના લશ્કરનો અમદાવાદ આવવા ઊપડેલો ભાગ મિરઝાખાનને બારેજા મુકામે ભેગો થયો શાહી લશ્કરની આ બધી હિલચાલ અને બન્ને લશ્કરના ભેગા થવાના સમાચાર જ્યારે મુઝફ્ફરને ખંભાતમા મળ્યા ત્યારે એ હિંમત હારી અને વાસદના અચલ પરમાર પાસે ગયો.[૮૩] શાહી લશ્કર હવે બધી બાજુએ મુઝફ્ફરની ટુકડીઓની પાછળ પડવા તૈયાર થયું હતું મિરઝાખાન પોતે વાસદ તરફ ગયો સૈયદ દોલતની સામે પણ શાહી ટુકડી નવરંગખાન સાથે મોકલવામા આવી મુઝફ્ફરશાહ હવે નાસીને રાજપીપળાના ડુંગરો તરફ ગયો મિરઝાખાને વડોદરા જઈ કાનીજખાન વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા અને પછી પોતે પણ ઊપડ્યો તા ૧ માર્ચ ૧૫૮૪ને રોજ આ બીજો વિજય મળ્યો[૮૪] પરંતુ હજી લડવાનું બાકી હતું આ યુદ્ધો દરમ્યાન સૈયદ દોલતે શાહી રક્ષકોને હાંકી કાઢી ખંભાતનો ફરી કબજો લીધો. પરંતુ ખોજમ કુરદી નામના મિરઝાખાનના સરદારે પેટલાદથી ઊપડી ખંભાત એની પાસેથી લઈ લીધું હવે બળવાખોરો રાજપીપળાના જંગલોમા હતા.[૮૫]

નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય

આ વખતે મિરઝાખાને મુઝફ્ફરની શક્તિનો નાશ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો સામે પક્ષે અર્ધ કેળવાયેલા અને નહિ જેવી વફાદારીની લાગણી વિનાના લોકોના સહાયથી લડતા, મુઝફ્ફરે પણ શાહી અમલદારોનો ગમે તે રીતે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો કેટલીક જગ્યાઓમા તો સ્થાનિક સામાન્ય લોકોની સહાનુભૂતિ નવા આવેલા મુઘલો કરતા જૂના બાદશાહ તરફ પણ વળતી[૮૬] આમ છતા પણ એક બે અપવાદ સિવાય

૮૩ તબકાતે અકબરી ઈલિયટ ૫ પૃ ૪૩૫, અહમદી ૧૫૩-૫૪, સિકન્દરી પૃ ૪૬૬

૮૪ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૩૯ ૪૨ વાસદમા અચલ પરમાર મુઝફ્ફર અને મિરઝાખાન બન્નેને સાથ આપતો હોવો જોઈએ એ માટે વધુ વિગત મળી નથી

૮૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૫-૩૬, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૪૦-૪૧, સિકન્દરી પૃ ૪૬૬ એમા આ ડુંગરોનું નામ ઝાંપા લખ્યું છે, જ્યારે અહમદી-પૃ ૧૫૪મા ઝાબા લખ્યું છે ગુજરાતી તવારીખોમા આ નામ છે, જે અકબરની તવારીખોમા નથી

૮૬ અહમદી પૃ ૧૫૩મા લેખક એક સૂચક વાક્ય લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખંભાતમા દસબાર હજાર માણસ મળી ગયા એમા પણ એને જૂનો બાદશાહી વારસ જાણી મજહબની લાગણી બતાવી રહી હતી મુઝફ્ફરની લડાઈઓમા ગુજરાતે જે સાથ આપ્યો તેમા આ નોંધ ખાસ મહત્વની ગણાય અબુલફઝલ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૩૯મા મુઝફ્ફરે ખંભાત

જે લોકો ખાસ કરીને લશ્કરમાં જોડાઇ સુલતાનને સહાય કરવા મળતા તેમનો પ્રશ્ન અંગત લાભ માટે જ હતો, એટલે નર્મદાકાંઠે નાદોદ પાસે મુઝફ્ફરની મદદમાં પાછુ લશ્કર ભેગુ થઇ ગયુ.[૮૭] આ બાજુથી મિરઝાખાને વડોદરેથી પોતાના સરદારોને એની સામે મોકલ્યા પોતે પણ તૈયારી કરવા માંડી. ઉત્તર અને મધ્ય ગૂજરાતમા આમ તો બળવાખોરો દેખાતા નહોતા, છતા પણ ભરૂચનો કિલ્લો હજી પણ જીતી શકાયો નહોતો. નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરના વધતા જતા જોરનો સામનો ત્વરાથી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો ગૂજરાત અને માળવાના શાહી લશ્કરની બળવાન ટુકડીઓને સુલતાનની સામે મોકલવામાં આવી.

હવે નાદોદ પાસેના નર્મદાકાંઠાના ડુંગરોમાં યુદ્ધની શરૂઆત થઇ. આ વખતે શાહી લશ્કરમાથી અતાલીક બહાદુર મુઝફ્ફર સાથે મળી ગયો એટલે મિરઝાખાને એની સાથે સંબંધ ધરાવતા સાન બહાદુર ઉઝબેકને કેદ કર્યો.[૮૮] આ યુદ્ધની વ્યૂહરચનામા શરીફખાન અને નવરંગખાનને જમણી બાજુ અને ટોલકખાન તથા કલીજખાનને ડાબી બાજુ નીમ્યા. પાઇન્દ મુહમ્મદખાનને અગ્ર ભાગમા રાખ્યો તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીનને શત્રુના ઉપર કઇ બાજુથી હુમલો કરવો ઠીક પડશે તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો.[૮૯] માળવાથી આવેલા લશ્કરે પહેલા થયેલી લડાઇઓમા ભાગ લીધો નહોતો એટલે એનો મોટો ભાગ આ યુદ્ધમાં ઉપયોગમાં આવ્યો. જંગલ અને ડુંગરાઓમા ભારે ઝપાઝપી થઇ.[૯૦] મુઝફ્ફરના માણસોએ પણ સારી બહાદુરી બતાવી, અને બંદૂકની ગોળીઓ તથા તીરોના વરસાદથી બન્ને બાજુ સારી ખુવારી થઇ લેખક નિઝામુદ્દીને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા માણસો સાથે લઇ ડુંગર બાજુ સુલતાનના સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને પોતાના થોડા માણસોને

મા વેપારીઓ પાસેથી જુલમથી પૈસો લીધો એમ લખે છે. આમા અહમદીની ઉપરની નોધ લેતા કેટલુ માનવું તે મુશ્કેલ છે.

૮૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૬. આ વખતે નવરંગખાન સાથે એક ટુકડી મૈયદ દોલત ખાને મોકલવામા આવી હતી., મારફત એ. સૈયદે. અખ્યાતમા ફરી. અના. જમાવી હતી

૮૮: એ જ. પૃ ૪૩૬

૮૯: એ જ. પૃ ૪૩૬. આ લડાઈ સામાન્ય ઝપાઝપી કરતાં વધારે મોટી અને ગંભીર જણાય છે સરખેજ આગળની લડાઇ જેટલુ જ એનુ મહત્વ છે આ યુદ્ધનું વર્ણન સિકંદરી અહમદી વગેરેએ ટૂંકામા પતાવ્યુ છે તબકાતમા વિગત વધારે છે

૯૦: સિકંદરી, પૃ.,૪૬૬

મોકલી કલીજખાન જેનાગઢથી મદદ માટે આવે એમ ફરમાવ્યું. કલીજખાનના આવવાથી સુલતાન જરા પાછો તો પડ્યો, પણ એને બીજી મદદ આવી મળવાથી રાવલખાન તથા કલીજખાનને એણે પાછા હઠાવ્યા. આ વખતે શાહી લશ્કરની સ્થિતિ બગડતી હતી એટલે ફુનેદ વાપરીને લેખક નિઝામુદ્દીને મિરઝાખાનને સંદેશો મોકલ્યો: તોપોવાળા હાથીઓને જલદીથી મોકલો જેથી ડુંગરોમાં લડવાનું થઈ શકે. આ હાથીનું તોપદળ જ્યારે આવી પહોંચ્યું ત્યારે મુઝફ્ફર જ્યાં રહી લડતો હતો તેના ઉપર શાહી સરદારોએ તોપમારો ચલાવ્યો. બીજી બાજુથી નવરંગખાન મદદે ધસી આવ્યો. આ તોપમારાથી મુઝફ્ફરનું લશ્કર ભાગીને વિખેરાઈ ગયું.[૯૧] ખુવારી તો બન્ને પક્ષે મોટી થઈ હતી છતાં સુલતાનના ઘણા માણસો માર્યા ગયા. સુલતાન હિંમત હારીને ઉત્તર ગુજરાત તરફ નાઠો અને પાછળ પડેલા શાહી સૈન્ય સામે ન ટકી શકવાથી છેવટે સોરઠમાં લૂણાજી કાઠી પાસે જઈને રહ્યો.[૯૨]

ગુજરાતમાં ટૂંકા વખત માટે શાંતિ

આમ શાહી સૈન્યને ગુજરાતમાં તાત્કાલિક વિજય તો પ્રાપ્ત થયો. ગુજરાતના બળવાના સમાચાર અકબરને મળ્યા ત્યારે પ્રયાગ તીર્થમાં ત્રિવેણી સંગમ ઉપર એક મોટો કિલ્લો એણે બંધાવેલો તેમાં એણે ચાર માસ નિવાસ કર્યો હતો અને એ જગાનું નામ ઇલાહાબાદ (અલ્લાહાબાદ) આપ્યું હતું. ગુજરાતના માઠા સમાચાર, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનનું અવસાન વગેરે સમાચાર બાદશાહને ત્યાં મળ્યા ત્યારે એણે આગ્રા પાછા જઈ ગુજરાત પોતે જાતે જવાનો વિચાર કર્યો.[૯૩] એવામાં મિરઝાખાનના આ વિજયના શુભ સમાચાર મળ્યા. વિજયની ખુશાલીમાં એણે મિરઝાખાનને પાંચહજારી મનસબ અને

૯૧ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૬. એમાં લેખકે ખાસ ભાગ લીધાના પોતે ઉલ્લેખો કરે છે. એમાં ડુંગરી લડાઈમાં હાથીનું તોપખાનું ચલાવ્યું અને એનાથી સુલતાનનું લશ્કર વિખેરાયું એ યુદ્ધની એ સમયની રીતમાં એક નોંધપાત્ર બીના છે. મોટી તોપો કિલ્લો તોડવા વપરાતી, જ્યારે આ તોપો નાની હતી. એને માટે હાથીનાલ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. હાથીઓ પણ એના અવાજથી અને આંચકાથી ટેવાયેલા હોવા જોઈએ.

૯૨ અહમદી-પૃ ૧૫૫માં ઈડર તરફ નાઠો એમ લખે છે. સિકંદરી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો એમ ટૂંકેથી પતાવે છે, જ્યારે તબકાત-પૃ ૪૩૭માં ચાંપાનેર થઈ, વીરપુર થઈ, ઉત્તર ગુજરાતમાંથી ઝાલાવાડ તરફ જઈ ગોંડલમાં જઈને રહ્યો એમ લખે છે. સિકંદરી લૂણિયા કાઠીના ખેરી ગામમાં જઈને રહ્યો એટલું જ લખે છે (પૃ ૪૬૭).

૯૩ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૭. અકબરે આમાંથી વહાણમાં અલ્લાહાબાદ

એના પિતાનો ખાનખાનાન ખિતાબ આપ્યો બીજા અમીરોને પણ ખિતાબો. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પગાર વધારી એક ઘોડો અને ઝભ્ભો ભેટ આપ્યા ૯૪ ગુજરાતમાં આમ તત્કાલ બળવો શાંત થયો હતો છતાં ભરૂચ હજી મુઝફ્ફરના માણસોના હાથમાં હતું સાત મહિનાથી કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો, પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહોતું મિરઝાખાને નવરંગખાન, કલીજખાન વગેરે સરદારોને ભરૂચ તરફ મોકલ્યા કિલ્લાનું રક્ષણ નસીરખાન તથા ચરકસખાન રૂમી કરી રહ્યા હતા કિલ્લાની અંદરના લોકો લાંબા ઘેરાથી કંટાળી ગયા હતા એક ફૂટેલા માણસે અંદરથી આવી શાહી સરદારોને ખબર કહી કે તમે હિમ્મત કરી દરવાજા સુધી આવો તો અમે દરવાજો અંદરથી ખોલી દઈશું છેવટે એ પ્રમાણે થયું ચરકસ રૂમી નાસવા જતા એનો ઘોડો નર્મદાના કાદવમાં ફસાયો અને એ પકડાયો એને દેહાન્તની શિક્ષા કરવામાં આવી નસીરખાન અધમૂઓ જેવો નાસી ગયો ભરૂચનો કિલ્લો શાહી અમીરોના હાથમાં આવ્યો ૯૫

આ પ્રમાણે તરત ગુજરાતમાં બળવો શમ્યો એમ જણાયું શાહી અમીરો એવું ધારીને અમદાવાદ પાછા ફર્યા આ આખા વર્ષમાં નાની મોટી લડાઈઓ અને અશાંતિને લીધે નાની મોટી જાગીરોની વસૂલાત પણ ઓછી આવી હતી અને સરકારી અમલદારો અને સિપાઈઓની હાલત પણ બગડી હતી ૯૬ ખાનખાનાન મિરઝાખાનને દેશની વ્યવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું હતું, અને અમદાવાદ આવી એણે પ્રથમ એ કાર્ય હાથમાં લીધું ૯૭ મુઝફ્ફર અને એના માણસો મીર આબિદ વગેરેએ નાસતા નાસતા મુંધા ગામ પાસે પણ તોફાન કર્યું હતું, પણ ખાનખાનાને શાદમાન બેગ તથા મકસૂદ આગાને

આવી ચાર માસ નવા કિલ્લામાં ગાળ્યા ગુજરાતના બળવાની ચિંતામાં એણે શિરાઝના અમીર ફતહઉલ્લા નામના નજુમી-જોશીને પૂછ્યું જોશીએ એ વર્ષમાં બે વિજય મળશે એમ કહ્યું ગુજરાતનો વિજય મળ્યો પણ ખરો (અબુલફઝલ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૪૩)

૯૪ તબકાત, પૃ ૪૩૭ મિરઝાખાનના ખિતાબ માટે બીજા ગ્રંથો પણ ઉલ્લેખ કરે છે

૯૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૬૭ અહમદી પૃ ૧૫૫ ભરૂચનો કિલ્લો લેવામાં શાહી સરદારોમાં જૂનો સૂબો શહાબુદ્દીન અહમદખાન પણ હતો એમ જણાય છે ભરૂચના કિલ્લામાંથી ફૂટીને આવેલા માણસે શહાબુદ્દીનને સમાચાર કહ્યા એમ અહમદી કહે છે સિકંદરી પણ શહાબુદ્દીનનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ભરૂચથી એને માળવા જવાનો બાદશાહી હુકમ મળ્યો હતો એમ વધારામાં કહે છે

૯૬ અહમદી, પૃ ૧૫૪ ૧૫૫

૯૭ એ જ, પૃ ૧૫૪

તે તરફ મોકલી શમાવી દીધું હતું.[૯૮] આ તરફ સુલતાનનો જૂનો સાથી શેરખાન ફુલાદી ધોળકા તરફ હતો તેની સામે લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યો. શેરખાન જૂનાગઢના ગરાસિયા પાસે આશ્રય લેવા ગયો.[૯૯] ગુજરાતમાં તાત્કાલિક શાંતિ દેખાવા છતાં મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં નાસી ગયો તે પછી અકબરની સત્તા સામે ફરી ચક્રો ગતિમાન થવા લાગ્યાં.

૯૮: એ જ, પૃ. ૧૫૪-૫૫

૯૯: એ જ, પૃ ૧૫૫. નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ અહમદીમાં છે, પણ એ લેખક પોતે એ બાબત કાંઇ લખતો નથી.

પ્રકરણ એકતાળીસમું

અકબરના સૂબાઓ–સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનાં છેલ્લાં વર્ષો (ચાલુ)

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ

ગયા પ્રકરણમા જોઇ ગયા તે પ્રમાણે સમ્રાટ અકબરની સત્તા ગૂજરાતમા જામી તો હતી, પરન્તુ સલ્તનતનો છલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર બાદશાહી સૂબાઓને શાતિથી સત્તા ભોગવવા દે એવુ વાતાવરણ હજી સર્જાયુ નહોતુ. સૌરાષ્ટ્રમા હજી અકબરની સત્તા પ્રસરી નહોતી એ તરફના ઘણાખરા બળો પોતાના જૂના બાદશાહને કાઈક અશે વફાદારીના કારણે, કાઈક અશે અગત સ્થાનિક લાભને કારણે અને કાઈક અશે સુલતાનની તથા મુસ્લીની સત્તામાથી આખરે કોઈ સપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરશે તે શકાને કારણે, બળવો કરવાની હમેશા તૈયારી રાખતા. એમા બધા સહાયકોના દિલ સાફ નહોતા વખત આવ્યે જે બાજુનુ જોર જણાય તે તરફ ફરી બેસવાનો પણ કેટલાક બંજોનો ઈરાદો હતો તળગૂજરાતમા ખુલ્લી રીતે સુલતાન સાથે જોડાય એવા બળો હવે દેખાતા નહોતા. મિરઝાખાનની રાજ્યવ્યવસ્થા અને અકબરશાહની ઉદાર નીતિની અસર સામાન્ય લોકો ઉપર કેટલેક અશે થઈ હતી, છતા આ રાજ્યક્રાતિના સમયમા લોકોને હજી પૂરતો વિશ્વાસ બેસતો ન હોતો એમા તોફાની તત્ત્વો પરિસ્થિતિને બગાડવામા ઉમેરો કરતા હતા સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાથી બળ ભેગુ કરી ગૂજરાતની મુઘલ સત્તા સામે ફરીથી યુદ્ધ કરવા આવે છે તેનુ વર્ણન કરતા પહેલા આ સમયની થોડી સાસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિની નોંધ લઇએ

અકબરના દરબારમા જૈનોની પ્રતિષ્ઠા

સમ્રાટ અકબર એની ધાર્મિક ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે એ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણોમા કરીશુ[1] સુરતના ઘેરા વખતે બાદશાહે પારસી દસ્તૂરજી ની પાસેથી જરથુસ્તી ધર્મના તત્ત્વો જાણ્યા હતા

---

1 અકબરે એક નવા સમ્પ્રદાયની સ્થાપના કરી એણે બધા ધર્મોના આચાર્યોને બોલાવી ચર્ચાઓ કરી તેમાથી સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, વગેરે વર્ણનો ખૂબ મળે છે આ ઉદાર નીતિ એ માત્ર રાજદ્વારી કુનેહ પૂરતી હતી કે અત કરણથી હતી, અને અકબરનુ વલણ ખરી રીતે કયા ધર્મ તરફ હતુ એ ચર્ચા આગળ કરીશુ પહેલાના મુસલમાન સુલતાનો કરતા એનુ વલણ ખૂબ જ ઉદાર હતુ એટલુ નિશ્ચિત છે

તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ હિંદુ ધર્મના રામાયણ મહાભારતાદિ મહાન ગ્રંથોના ફારસીમાં ભાષાન્તર કરવાના હુકમો અપાયા હતા રાજા બીરબલ જેવાના સમાગમથી બ્રાહ્મણ ધર્મના કોઈ કોઈ તત્ત્વો તરફ એનું આકર્ષણ પણ હતું, પરંતુ ગુજરાતની સંસ્કારિતામાં નોંધપાત્ર ગણાય એવો પ્રસંગ આ દરમ્યાન—મુઝફ્ફરશાહના પુત્રોની અગાતિ કરમ્યાન—બન્યો તે મહત્ત્વનો છે જૈનોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે એમણે જેમ વેપારની પ્રગતિ સાધી છે, તેમ જ ઉત્તમ પ્રકારના સ્થાપત્યની તથા વિદ્યાસંસ્કારની વૃદ્ધિની પ્રગતિ પણ વિકટ સંજોગોમાં સાધી છે અકબરશાહની ઉદારનીતિમાં એ પ્રવૃત્તિએ સારો વેગ લીધો, એમના મહા પ્રભાવક આચાર્યોમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ આ સમયમાં થયા, અને અકબર પાસે એમણે જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી તે જૈનો સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એમના વ્યક્તિત્વનો મહિમા ગાય છે

જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ

શ્રીહીરવિજયસૂરિ જૈનોના તપાગચ્છના ૫૮મા પટ્ટધર આચાર્ય થયા. વિ સં. ૧૫૮૩ (ઈ. સ ૧૫૨૭)માં ઓસવાળ કુંરાશાહને ત્યાં પાલણપુરમાં એમનો જન્મ થયો, એટલે જન્મે પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી છે એમની માતાનું નામ નાથીબાઈ વિ સં. ૧૫૯૬માં દીક્ષા, ૧૬૦૭માં પંડિતપદ, અને ૧૬૧૦માં આચાર્યપદ મેળવ્યું દીક્ષા લીધા પછી હીરહર્ષ નામ રાખ્યું અને આચાર્યપદ પછી હીરવિજય નામ રાખ્યું એમના ગુરુ શ્રી વિજયદાનસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી એ તપાગચ્છના પટ્ટધર થયા[૨]

સૂરિજીના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનો જન્મ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલની શરૂઆતમાં થયો, દીક્ષા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં મળી, પંડિતપદ પણ એ જ સુલતાનના અમલના અંતભાગમાં મળ્યું, આચાર્યપદ મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં મળ્યું આચાર્યપદ મળ્યા પછીનાં આશરે અઢારથી ઓગણીસ વર્ષ સુલતાન અહમદ ત્રીજા અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં અમીરોની આપખુદ સત્તાના વખતમાં પસાર થયાં એમના જીવનના છેલ્લા લગભગ તેત્રીસ વર્ષ સમ્રાટ અકબરના સમયમાં પસાર થયાં આ છેલ્લા સમયમાં પણ પોણો ભાગ તો અકબરના સૂબાઓની મિરઝાઓ સાથેની અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઈઓમાં પસાર થયો, એટલે સૂરિજીના જીવનના છેલ્લા થોડા વર્ષો બાદ

૨ તપાગચ્છ પટ્ટાવલી શ્રી ધર્મસાગરજી વિરચિત સંપાદક શ્રી કલ્યાણવિજયજી મૂળ સાથે ગુ ભાષાંતર પૃ ૨૨૪

કરતા, ઘણોખરો સમય ગૂજરાતમાં યુદ્ધો, લશ્કરની દોડધામ, બળવા વગેરેને લીધે પુષ્કળ અશાંતિના વખતમા જ પસાર થયો.[૩] આ સમયમા લોકની જાનમાલની સલામતી જ ઓછી હતી, એટલે ધાર્મિક વ્યવસાયમા પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય. બહાદુરશાહના વખતમા એક જીર્ણોદ્ધાર શત્રુંજય તીર્થમા થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આમ છતા ધાર્મિક બાબતોમા શાંતિ કે કનડગત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા અમીરના વલણ ઉપર આધાર રાખતી હતી આવા અશાંતિના સમયમા કેટલાક ધર્મનાં સ્થાનો ભ્રષ્ટ થયા, કેટલાક ખંડિત થયા, અને કેટલાક જીર્ણ થઈ ગયા જીર્ણોદ્ધાર કરવાનુ કાર્ય પણ આ સમયમા શક્ય નહોતુ. બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક સ્થળોની શી દશા થઇ તે જાણવાના સાધનો નહિ જેવા છે, પરતુ જૈન જેવી ધનવાન કોમે આવી વિકટ પરિસ્થિતિમા બની શકે તેટલુ સ્થળોનુ રક્ષણ કર્યું. એમ કરવામા વિધર્મી સત્તાવાળાઓને ધન વગેરેથી સતોષવાનુ પણ કરવુ પડતુ હતુ.[૪] ગૂજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ વિષમ કાળ હતો, ક્રાંતિનો કાળ પણ હતો, અનવસ્થામાથી અકબરની ઉદારનીતિમા પરિવર્તન પામતો કાળ હતો

સૂરિજીના જીવનકાર્યનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ

આવા વિષમ સમયમા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ જે જે કાર્યો કર્યા તેનુ સાસ્કૃતિક મહત્ત્વ ઘણું છે અકબરનો સમય આવતા જ હજારોની સખ્યામા થયેલા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો અને જીર્ણોદ્ધારના લેખો મળી આવે છે તે પહેલાના બહુ જ થોડા, નહિ જેવા મળે છે. તે જોતા અકબરની નીતિનો લાભ અન્ય ધર્મોએ અને ખાસ કરીને જૈનોએ મોટા પ્રમાણમા લીધો છે એમ લાગે છે યાત્રાઓમા પડતા ત્રાસ પણ આ સમયમા ઓછા થઈ ગયા[૫] આ કાર્યોમા, આ સમયમા યુગપ્રધાન વ્યક્તિ તે શ્રીહીરવિજય સૂરિ,–એટલે જ એકલા

૩ સૂરિજીની પટ્ટાવલીમા આપેલી સાલવારી જોતા એમનુ બાલ્ય બહાદુરશાહના સમયમા ગયુ અને તે પછી આચાર્ય સુધીનો સમય મહમૂદ ત્રીજાના વખતમા ગયો એમની ખરી કારકિર્દી મુઝફ્ફર અને અકબરના અશાત સમયમા પસાર થઈ

૪ યાત્રા કરવા માટે સ્થાનિક અધિકારી મન ફાવે તેમ મોટી રકમ લેતા એવા દાખલા છે બહાદુરશાહનુ ફરમાન છતા મુજાહિદખાનને શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર માટે સતોષવો પડેલો ઉપર ખભાતનો દાખલો પણ નોધ્યો છે બ્રાહ્મણોને પોતાના સ્થળો માટે પૈસા ન હોવાથી રક્ષણ ઓછુ મળ્યુ છે વૈષ્ણવોએ મંદિરો હવેલીઓમા કર્યા

૫ શ્રીહીરવિજય સૂરિએ કરેલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પટ્ટાવલી આદિમા નોંધેલી છે જૈન સ્થળોના વધારેમા વધારે જીર્ણોદ્ધાર અકબરના સમયમા થયાની નોંધ મળે છે બ્રાહ્મણોએ પણ એ સમયમા શાંતિનો શ્વાસ ખાધો હશે એની ખાસ નોંધ નથી

જૈન સમાજમાં જ નહિ, પરંતુ આખાયે મહાગુજરાતમાં, અને આપણી સંસ્કારિતાના જ ભાગ જેવા માળવા-મેવાડમાં, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૂરિજી અને એમનો સમય મહત્ત્વનો છે. ઔરંગઝેબના અમલનાં કેટલાંક વર્ષો બાદ કરતાં, સૂરિજીના સમયમાં થયેલાં ધાર્મિક કાર્યો આજ સુધી જોવા મળી આવે છે સૂરિજીના જીવનનું મહત્ત્વ એમના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ ઉપરાંત તે સમયના મંદિરોને ધ્યાનમાં લેતાં એટલું વધારે છે કે એમનાં ગુણગાન કરતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથો પણ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે[6] એ બધા ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ એ એક મોટું કાવ્ય છે. એની રચના અલંકારોથી ભરેલી અને સુંદર છે એ સમયનું ગુજરાતનું તથા મુખ્ય સ્થળોનું જૈનોનું, અકબર બાદશાહનું વગેરે જે જે વર્ણન છે તે મહત્ત્વનાં છે ગુજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મહાકાવ્ય ભૂષણરૂપ છે એમને માટે રચાયેલા બીજા ગ્રંથો છે, પરંતુ આ એક મહાકાવ્ય જ એવું છે કે જે એમનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે પૂરતું છે[7] આ બધું જોતાં શ્રીહીરવિજય સૂરિ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક જ્યોતિર્ધરનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે

સત્તાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને સતાવ્યા હતા

અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમાં—ખાસ કરીને સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનના અમલ દરમ્યાન—સૂરિજીને અમલદારો સાથે જરા અથડામણમાં આવવું પડ્યું હતું ખંભાતમાં એક આઠ વર્ષના છોકરાને દીક્ષા આપવાની

---

૬ અહીં નોંધેલી પટ્ટાવલીમાં પૃ ૨૩૯માં સૂરિજી માટેના સાહિત્યની નોંધ પાદટીપમાં છે તેમાં હીરવિજયસૂરિ રાસ લાભોદયરાસ કર્મચંદ ચોપાઇ, રૂપારસ કોશ, ખંભાતની તીર્થમાળા, હીરવિજયસૂરિ કથાપ્રબંધ, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જગદ્ગુરુ કાવ્ય, જૈન રાસ માળા—ભા ૧, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વગેરે વળી સૂરિજીએ પોતે રચેલા ગ્રંથોની પણ યાદી છે તપાગચ્છ પટ્ટાવળી એક સંસ્કૃતમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાં ઉપર લખ્યા તે ગ્રંથમાંથી સૂરિજીને લગતી વિગતો સંપાદકે ગુજરાતીમાં લખી છે તે અહીં નોંધી છે (પૃ ૨૨૪થી ૨૩૯) બીજી પટ્ટાવળી જૂની ગુજરાતીમાંથી જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છે બન્નેમાં થોડો થોડો ફેર પણ છે

૭ દેવવિમલગણિવિરચિત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સંસ્કૃતમાં એક મોટો ગ્રંથ છે (કાવ્યમાલા ૬૭) ટીકા સાથે એના ૭૧૮ પાના છે ૧૭ સર્ગ છે ખૂબ અલંકારથી ભરેલા શ્લોકો છે ગુજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યોની પંક્તિમાં ભટ્ટિકાવ્ય અને શિશુપાલવધ કાવ્ય પછી આ કાવ્યની ગણના થઈ શકે આચાર્ય આનંદશંકરભાઇને આના કોઇ શ્લોકોમાં કાલિદાસના ભણકારા લાગેલા તેમાંનો એક શ્લોક આ ગ્રંથના પહેલા ખંડના પૃષ્ઠ ઉપર છાપ્યો છે મહાકાવ્યના શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોવાળું આ સંપૂર્ણ કાવ્ય છે

બાબતમા ફરિયાદ થવાથી ત્યાના હાકેમ શિતાબખાને સૂરિજીને પકડવાનો હુકમ કાઢેલો, અને એમને તેવીસ દિવસ ગુપ્તવાસ કરવો પડેલો[૮] એવી જ અથડામણ બોરમદના હાકેમ સાથે સૂરિજીને થઈ હતી એ વખતે ત્યાના શ્રાવકોએ પૈસા વેરીને એમનો બચાવ કર્યો હતો[૯] એ જ પ્રમાણે પાટણમા બીજા સાધુઓએ ઈર્ષાથી ત્યાના સૂબાને ચડાવ્યાથી એણે સૂરિજીને પકડવાને માટે ઘોડેસવારો છોડ્યા તે વખતે સૂરિ વડાલી ચાલ્યા ગયા હતા અને બચ્યા હતા[૧૦] અમદાવાદમા પણ સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનને કોઈએ સૂરિજી વિરુદ્ધ ભભેર્યો હતો તે વખતે કુંવરજી નામના જૈન શેઠે સમજાવ્યાથી સૂરિને ઉપાશ્રયે જવાની છૂટ મળી હતી, પરન્તુ શેઠને એક તુર્ક સિપાઈ સાથે તકરાર થતા સિપાઈએ સૂબાને ફરી ભભેર્યો સૂબાએ સૂરિને પકડવા સિપાઈઓ મોકલ્યા, અને અમદાવાદમા ઝવેરીવાડમા સૂરિજીને પકડ્યા તે વખતે પણ લોકોએ વચ્ચે પડી એમને છોડાવ્યા, અને એમને નાસી જવુ પડ્યુ હતું[૧૧] વિ સં ૧૬૩૪મા સૂરિજી બોરમદ અને ખભાત જઈ રહ્યા હતા એમ એમનો વિહાર ચાલુ હતો

શ્રીહીરવિજય સૂરિને અકબરનુ આમંત્રણ

એમ કહે છે કે આગ્રામા હેરાી કૃષ્ણચંદની સ્ત્રી ખીમાએ દોઢમાસ ॥ ઉપવાસ કર્યા તેનો ધામધૂમથી વરઘોડો ચડ્યો અને ઉત્સવ થયો તેથી અકબરને કુતૂહલ થયુ એણે પોતાના અમલદારોને મોકલી તપાસ કરાવી ત્યારે માત્ર ગરમ પાણી પીને દોઢ માસના ઉપવાસ સાભળીને એને આશ્ચર્ય થયુ ખીમાના ગુરુ ગુજરાતમા છે અને એમનુ નામ હીરવિજય સૂરિ છે એ જાણીને તેમને મળવાના ઈરાદાથી બાદશાહે શહેરના જૈનોને સૂરિજીને આમંત્રણ મોકલવા કહ્યુ અને પોતે પણ તે બાબત ગુજરાતના સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનને લખ્યુ[૧૨] કહે છે કે શાહી ફરમાનથી શહાબુદ્દીનને પોતે સૂરિને

૮ પન્યાસ કલ્યાણવિજયજી સંપાદિત તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ ૨૨૫ ૨૬ આ શીતાબખાનનુ નામ તવારીખોમા મળ્યુ નથી

૯ એજ પૃ ૨૨૬ એમા ઘોડેસવારોને પાછા કાઢ્યા એ લખતા દામનીતિ શબ્દ વાપર્યો છે

૧૦ એજ પૃ ૨૨૭ એમા પાટણના સૂબાનુ નામ કલાખાન પટ્ટાવલીમા નોંધ્યુ છે તે ખાનકલાન છે, જેનો ઉલ્લેખ ૫ દળના પ્રકરણમા કર્યો છે

૧૧ એજ પૃ ૨૨૭ એમા વચ્ચે પડનાર કુંવરજી, રાઘવ નામનો ગંધર્વ, સોમસાગરના નામો અને આશ્રય આપનાર દેવજી લોકાના નામો આપ્યા છે આ છેલ્લી કનડગત વિ સં ૧૬૩૫મા થઈ

૧૨ એજ પૃ ૨૨૮ થી ૨૩૨ આ પટ્ટાવલીમા બાઈનુ નામ ચાપા માલિકા આપ્યુ છે, જ્યારે શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત પટ્ટાવલીમા ખીમા નામ છે એમા દોઢ માસના ઉપ

કનડગત કરેલી તેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિજી ખંભાત પાસે ગંધાર બંદરે હતા ત્યાં સમાચાર પહોંચાડ્યા.[13] સૂરિએ પણ બાદશાહી આમંત્રણ સ્વીકારી આગ્રા જવાની તૈયારી કરી, વિહાર શરૂ કર્યો અને સોજિત્રા, માતર, બારેજા થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના સંઘમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો. સૂબા શહાબુદ્દીને સૂરિજીનો હવે સત્કાર કર્યો. અમદાવાદથી પાટણ થઈ સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ફતેહપુર સિક્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં વિમલહર્ષ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા.[14]

શ્રી સૂરિ અને અકબર : અહિંસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સૂરિને સારું માન આપ્યું. અબુલફઝલ સાથે પણ એમને જ્ઞાનગોષ્ઠિથી સારો સંબંધ થયો. અકબરના દરબારમાં સૂરિજીએ કેટલાક ચમત્કારો પણ બતાવ્યા.[15] આ પહેલાં પણ સુંદરગણિ નામના યતિએ જૈન

વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છ માસ ઉપવાસનું લખ્યું છે. એમાં મંગલ ચૌધરી અને કમરૂખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ટોડરમલ્લને પણ પૂછ્યું એમ લખે છે. આ જોતાં શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી વધારે વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે.

૧૩ : એજ પૃ. ૨૨૯. ગામના અને માણસોના નામોમાં બંને પટ્ટાવલીની વિગતોમાં ફેર છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં બીજા ગ્રંથોની વિગતો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડ્યો લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી એક રીતે રસમય છે. એ જૂની ગુજરાતીમાં હોવા ઉપરાંત અકબરે સૂરિજી વગેરે સાથે વાત કરી તે જે બોલ્યો તે હિંદી ભાષામાં ઉલ્લેખ્યું છે.

૧૪ : એજ પૃ. ૨૨૯-૩૦. આ પટ્ટાવલીમાં વિ. સં. ૧૬૩૯ લખી છે જ્યારે જિનવિજયજીવાળીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આગ્રાથી પાછા ફરતાં એ જ વર્ષમાં સૂરિજી ઉપર મહારાણા પ્રતાપનો પત્ર એ જ પટ્ટાવલીમાં છાપ્યો છે તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસો માસ આપ્યો છે તે જોતાં પટ્ટાવલીની ગુજરાતીમાં લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજીવાળી ખરી લાગે છે.

૧૫ : એજ પૃ. ૨૩૧. ચમત્કારોમાં પણ બન્ને પટ્ટાવલીઓમાં ફેર છે. જિનવિજયજીવાળી નોંધમાં પહેલાં તો કહે છે કે સૂરિજીએ ગલીચા ઉપર પગ ન મૂક્યો તેનું કારણ અકબરે પૂછ્યું ત્યારે છેડો ઉપાડી નીચે કીડીઓ બતાવી. પછી બાદશાહે એક ખાડો કરી એમાં સગર્ભા બકરી મૂકી, તેને ઢાંકી ઉપર આસન મૂકી સૂરિને બેસવા વીનવ્યું. સૂરિ તે ઉપર ન બેઠા અને નીચે જીવ છે એમ કહ્યું. કેટલા જીવ છે એમ પૂછતાં ત્રણ જીવ કહ્યા. ખાડો ઉઘાડી જોતાં બકરી વિયાયેલી અને સાથે બે બચ્ચાં હતાં. આ દેખી બાદશાહે એ સચ્ચા પીર હૈ એમ કહ્યું. દ્વેષથી મુલ્લાઓએ બીજી કરામતો બતાવવા કહ્યું તે પણ સૂરિએ બતાવી. સૂરિને ગુજરાતમાં થયેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતાં જરા અસંગતપણું કદાચ લાગે. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ અસ્થાને કોઈને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ જાતના ચમત્કારો બતાવી શકે છે તે મારા જાતઅનુભવની વાત છે—તટસ્થપણે જોયેલી છે, એટલે એ જમાનાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી નોંધ અસ્થાને નથી.

ધર્મના કેટલાક પુસ્તકો ભેટ આપેલા તે બાદશાહે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં સૂરિએ એ ગ્રંથો આગ્રામાં જ એક ભંડાર સ્થાપિત કરીને રાખવાનું નક્કી કર્યું[16] સૂરિજી સાથેની ચર્ચાની અસર અકબર ઉપર સારી થઈ સૂરિના કહેવાથી બાદશાહે પર્યૂષણ પર્વના દિવસોમાં જીવહિંસા બંધ કરવા રાજ્યમાં ફરમાનો કાઢ્યા, તીર્થસ્થાનોમાં લેવાતો મૂંડકાવેરો બંધ કર્યો અને જજિયાવેરો પણ બંધ કર્યો[17] આમ આગ્રામાં સમય ગયા પછી ગૂજરાતથી સૂરિજીના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી એમને ગૂજરાતમાં પાછા પધારવા આગ્રહભર્યા પત્રો આવ્યા સૂરિ પોતાના એક વિદ્વાન શિષ્ય શાંતિચંદ્રજીને દરબારમાં રાખી પોતે ગૂજરાત તરફ ઊપડ્યા આ વખતે સૂરિજીને જગદ્‌ગુરુનું બિરુદ મળ્યું અબુલફઝલ, ફૈજી અને બીરબલનો સૂરિજીનો મેળાપ થયેલો એમ પણ કહેવાય છે[18] શાંતિચંદ્ર પછી જગતચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર દરબારમાં રહ્યા તે પછી સૂરિના પટ્ટશિષ્ય વિજયસેન સૂરિ વિ સં ૧૬૪૮ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૨ને દિવસે લાહોર મુકામે બાદશાહને મળ્યા એમણે પણ અકબર ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો શ્રીહીરવિજય સૂરિ આગ્રાથી પાછા ફરતા ભિનમાલ, રાધનપુર, પાટણ વગેરે સ્થળોએ થઈ અમદાવાદ આવીને વણીગપુર પરામાં રહ્યા[19] ત્યાંથી ખંભાત ગંધાર વગેરે સ્થળોએથી શ્રી સિદ્ધાચલની યાત્રા યોજી એ યાત્રામાં (વિ સં ૧૬૫૦) ઘણા દેશોમાંથી જૈનો હજારોની સંખ્યામાં ભાગ લેવા આવ્યા બે લાખ યાત્રીઓ આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે[20] વિ સં ૧૬૫૧માં દીવ પાસે ઊના નગરમાં શ્રી સૂરિએ ચાતુર્માસ કરવા નિવાસ કર્યો ત્યાં એમની તબિયત બગડી અને વિ સં ૧૬૫૨ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા એમને જે જગ્યાએ અગ્નિસંસ્કાર થયો તે જગ્યાના ચમત્કારો કહેવાય છે[21]

---

૧૬ કલ્યાણવિજયજીની પટ્ટાવલી પૃ ૨૩૧ અકબરે પોતાને ઉપયોગી નહિ એવો ભંડાર સૂરિને આપ્યો અને સૂરિએ આગ્રામાં જ એ રાખ્યો એમાં બન્નેની કુનેહ જણાઈ આવે છે

૧૭ એજ પૃ ૨૩૧-૨૩૩

૧૮ એજ પૃ ૨૩૨-૨૩૩

૧૯ આ સ્થળોનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છે સ્થળો ની બાબતમાં ફેર પડે છે આ પટ્ટાવલી પ્રમાણે સૂરિ ગૂજરાત તરફ આવતા ભિન્નમાલ આવેલા ભિન્નમાલ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે ત્યાંથી રાધનપુર આવી આગ્રા જતા પોતાના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિને ગચ્છની પાટે નીમ્યા અને પોતે પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા

૨૦ કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી, પૃ ૨ ૬ જિનવિજયજીની પટ્ટાવલીમાં પણ આ વાતને સમર્થન મળે છે

૨૧ એજ પૃ ૨૩૬-૩૭ એ પટ્ટાવલીમાં સંપાદક લખે છે કે એ સ્થળે એ રાત્રિએ નાચ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનું અવસાન : એમના પછી પટ્ટધર શ્રીવિજયસેન સૂરિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિના અવસાન સમયે એમના પછી ગચ્છાધિપતિ પદે આવનાર એમના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીવિજયસેન સૂરિ લાહોરથી સૌરાષ્ટ્રમા આવી શકે તેટલો સમય નહોતો, તેથી ગુરુશિષ્યનો મેળાપ થયો નહિ શ્રીવિજયસેન સૂરિ પણ પ્રતાપી હતા શ્રીહીરવિજય સૂરિને મેવાડના મહારાણા પ્રતાપે પત્ર લખેલો, અને શ્રીવિજયસેન સૂરિને આગ્રાના સંઘે અકબરના મરણ પછી જહાંગીરની શરૂઆતના વખતમા પત્ર લખેલો તે ધાર્મિક સમાજની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા મહત્ત્વના ગણાય તેવા છે આગ્રાના જૈન વેપારીઓની હિંદીમિશ્રિત ગૂજરાતી ભાષા અને પ્રતાપના પત્રની મેવાડની ભાષા ખાસ નોંધપાત્ર છે આગ્રાના પત્રની ભાષા વેપારી લોકો કેવી લખે તે બતાવી આપે છે એ પત્ર તો લાંબો અને સચિત્ર છે એના ચિત્રો દરબારી ચિત્રકાર શાલિવાહને દોર્યાં છે તે પહેરવેશ અને રિવાજો સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે[૨૨] આ બધું વર્ણન સૂરિજીને લગતા અનેક ગ્રંથોમા બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે અહીં માત્ર બહુ ટૂંકામા લખતા પણ જરા લંબાણ થયું છે પરંતુ અકબર જેવાની ઉદાર નીતિના સમયમા સમાજ અને ધર્મના પ્રવાહો કેવા હતા, એ સમય પહેલાના અશાંતિના સમયમા તકલીફો કેવી હશે, રાજ્યકર્તા સારો કે ગમે તેવો હોય છતા સ્થાનિક અમલદાર ઉપર

આન થતા પાસેના ખેડૂતોએ સાંભળેલા વળી એ સ્થળે મોસમ નહોતી છતા આંબા ઉપર કેરીઓ થઈ તે સ્થાનિક શ્રાવકોએ બીજા શહેરોના અગ્રગણ્ય જૈનોએ લીધી હતી અને વધારામા અકબરને તથા અબુલફઝલને મોકલવામા આવી હતી! સૂરિજીના સંયમ અને સાદાઈના ઉદાહરણો પૃ ૨૩૭ ૩૮મા નોંધેલા છે

૨૨ શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમા પૃ ૨૩૪મા રાણાનો પત્ર છાપ્યો છે તેની તારીખ આસો સુદ ૫ ગુરુવાર વિ સં ૧૬૩૫ છે ભાષા જૂની મેવાડી છે જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમા (પુ ૧લું પૃ ૨૧૨)મા વિ સં ૧૬૬૭મા આગ્રાના સંઘે શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર લખેલો સાવ સચિત્ર પત્ર છે એ પત્ર ૧૩ ફૂટ લાંબો અને ૧૩ ઇંચ પહોળો છે બધા પ્રસંગોના ચિત્રો બાદશાહી ચિત્રકાર પાસે દોરાવ્યા છે તેની સમજૂતી પણ નીચે લખી છે શ્રી જિનવિજયજીએ એ પત્રની છબી ચિત્રો સાથેની આપી છે મૂળ અને આજની ગૂજરાતીમા ભાષાંતર પણ આપ્યું છે આગ્રામા વસતા જૈનો હિંદીના સંપર્કવાળા છતા ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા હતા તે બહુ સૂચક છે વળી મેવાડની અને ગૂજરાતની (આગ્રામા લખાયેલી) ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલો ને કેવો ફેર છે તે પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે ઉત્તર ગૂજરાત અને મારવાડની ભાષા સમજવામા લોકોને કાંઈ મુશ્કેલી નહોતી તે સમજાય તેવું છે વેપારીઓની ભાષા તો એક જેવી જ હતી ચિત્રોમા આગ્રાની ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ પણ જોવા જેવો છે

મધો આધાર છે તે વાત પણ જણાઈ આવે છે લોકો અધિકારીઓને કેમ વશ રાખતા મપ્રદાયોમા પણ અદર અદર કની ઈર્ષાઓ ચાલતી અને સાધુ પુરુષોને કનડગત થતી એ બધુ પણ જણાઇ આવે છે એટલે સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણન મહત્ત્વનુ છે એ જણાશે રાજકીય મજોગોને અનુસરીને કોઈ વાર મકોચાયેલા, તો કોઈ વાર વિકસેલા, ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રવાહો વિધર્મી ગજમત્તા નીચે પણ ચાલ્યા કરતા હતા, અને કોઈ વાર દબાયેલુ તો કોઈ વાર ખીલેલુ લોકજીવન ચાલ્યા કરતુ એ પણ જણાઈ આવે છે

સુલતાન મુઝફ્ફરની ફરીથી યુદ્ધની તૈયારી

હવે પાછા સુલતાન મુઝફ્ફરની વાતને ફરી જોઈએ ગૂજરાતમાથી એ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો અને જૂનાગઢમા ગયો અને ત્યા અમીનખાન ઘોરીએ સુલતાનને ગોડલ રહેવા માટે આપ્યુ [૨૩] અહીં અમીનખાન ઘોરી અને જામ છત્રસાલ સમય જોઇને સુલતાન સાથે રમત કરી રહ્યા હતા અમીનખાને કહેવડાવ્યુ કે સુલતાન જો બે લાખ મહમૂદી આપે તો લશ્કર સજ્જ કરી સેવામા હાજર થઈ શકુ સુલતાને એને એ રકમ અને રત્નજડિત ખજર આપ્યા [૨૪] જામ છત્રસાલને પણ સારી રકમ મોકલી પક્ષમા લીધો હવે સુલતાન પાસે લગભગ ત્રણ હજારનુ લશ્કર ભેગુ થયુ હતુ ભેટ અને નાણા લીધા છતા આ બે માણસોએ પોતાનુ વચન પાળ્યુ નહિ તેમ સ્પષ્ટ વાત પણ કરી નહિ પહેલેથી જ તેમના મનમા દગો હતો તેમજ બાદશાહી સૂબાનો ડર હતો તેથી એ લોકો બન્ને બાજુથી ઢોલકી વગાડવાનુ યોગ્ય ધારતા હતા મુઝફ્ફરે જ્યારે અમીનખાનને તૈયાર થઈ જોડાવાનું કહેવડાવ્યુ ત્યારે એણે પહેલા જામ પાસે જઈ તેને લઈ આગળ વધવાનુ જણાવ્યુ પોતે લશ્કર સામાન અને પુરવઠો ભેગો કરી પાછળ આવી પહોચશે એમ કહ્યુ [૨૫] મુઝફ્ફર હવે જામ પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો એણે મુઝફ્ફરને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા કહ્યુ અને પોતે તુરત પાછળ આવી પહોચે છે એવી ખાતરી આપી [૨૬] સૌરાષ્ટ્રમા થતી આ બધી ચળવળ અને

---

૨૩ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૮ સિમ્દરી ગુ ભા પૃ ૪૬૮ સિમ્દરી લખે છે કે ગોડલ એ વખતે વેરાન જેવુ હતુ

૨૪ તબકાત એ જ પૃ ૪૩૮, સિમ્દરી પૃ ૪૬૮ તબકાત એક લાખ મહમૂદી લખ છે ખજરની વાત સિમ્દરીમા નથી જામનુ નામ છત્રસાલ બનેની લખે છે તબકાતમા નામ ખોટુ લખ્યુ છે સિમ્દરી માત્ર જામ લખે છે

૨૫ તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૮ સિમ્દરી માત્ર વચન પાળ્યુ નહિ એમ લખે છે

૨૬ એ જ પૃ ૪૩૮

તૈયારીના સમાચાર અમદાવાદમાં ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એણે સ્થાનિક બધી વ્યવસ્થા કરી સુલતાનનો સામનો કરવાની ઝડપી તૈયારીઓ કરી [૨૭]

સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસભાગ

હવે મુઝફ્ફર પોતાની સાથેના માણસો સાથે વીરમગામ સુધી ધસી આવ્યો ત્યાંસુધી પણ અમીનખાન કે જામ એમાંથી કોઈની સહાય આવી પહોંચી નહિ [૨૮] ખાનખાનાન સૈન્ય લઈને આવે છે એ સમાચારથી ઊલટા એ લોકોએ પોતાના એલચીઓને વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે અમે મુઝફ્ફરને સ્થાન આપ્યું નથી ખાનખાનાને કુનેહ વાપરી ઉત્તર વાળ્યો કે અમે તમને હેરાન કરીશું નહિ પરંતુ તમારે મુઝફ્ફરને આશ્રય આપવો નહિ તેમજ તમારા મુલકમાંથી તેને રસ્તો પણ આપવો નહિ આ સમાચાર જ્યારે સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એ હતાશ થઈ બરડાના ડુંગરોમાં જઈ ભરાયો અમીનખાને મીર અબુતુરાબની લાગવગ વાપરી પોતાના પુત્રને ખાન પાસે મોકલ્યો અને વફાદારી વ્યક્ત કરી [૨૯] જામે મુઝફ્ફરની જગ્યા શાહી લશ્કરને બતાવી દેવાનું વચન આપ્યું જામના ભોમિયાઓ સાથે શાહી લશ્કર બરડાના ડુંગરોમાં ગયું પણ ત્યાં મુઝફ્ફરનો પત્તો લાગ્યો નહિ એ દ્વારકા તરફ ગયો હતો અને ત્યાંથી જામના મુલકમાં થઈ ગુજરાત તરફ નાસી ગયો હતો ખાનખાનાનનું સૈન્ય માત્ર લૂંટ કરીને પાછું ફર્યું [૩૦] મિરઝાખાને હવે પોતાના સૈન્યના ચાર ભાગ કરી એકની સરદારી પોતે રાખી બાકીના ત્રણની જુદી જુદી, નવરંગખાન, તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષી અને દોલતખાન લોદીને આપી એ લોકોને સોરઠના આ તરફના મુલક લૂંટીને તારાજ કરવાનો હુકમ કર્યો મુઝફ્ફર જામના મુલકમાંથી પસાર થઈને અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો છે તથા પોતાના પુત્રને જામ પાસે મૂકતો ગયો છે એવા સમાચાર મળતાં, જામે કરેલી સંધિના ભંગ માટે એને શિક્ષા

---

[૨૭] અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૫૬ ખાનખાનાને અમદાવાદનું રક્ષણ કલીજખાનને સોંપ્યું પાટણ સૈયદ કાસીમને સોંપ્યું પોતે તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન નવરંગખાન તથા ખ્વાજા અબુલ કાસીમને સાથે રાખી લશ્કર લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ઊપડ્યો તબકાતના લેખકે આ વિગત નોંધી નથી, સિકંદરીમાં પણ નથી

[૨૮] તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૮ આ વખતે સાથીદારોની રાહ જોતે તેઓ ન આવ્યા તે દરમ્યાન મુઝફ્ફર રાધનપુર લૂંટ્યું એમ અહમદી પૃ ૧૫૬ ઉપરથી સમજાય છે તવારીખોના વર્ણનો અહીં ગૂંચવણવાળાં છે

[૨૯] એજ, પૃ ૪૩૮ અહમદી પૃ ૧૫૬

[૩૦] એજ, પૃ ૪૩૮

કરવા મિરઝાંખાન એ તરફ ઊપડયો.[૩૧] જામે લડાઈ કરવા લશ્કર તો તૈયાર કર્યું, પન્તુ છેવટે મિરઝાંખાનની માફી માગી સમાધાન કર્યું, અને તે માટે હાથી તથા કચ્છી ઘોડા ભેટ તરીકે નજર કર્યા. આ કાર્યમાં એણે શાહી લશ્કરના હિંદુ સરદારો રાય દુર્ગાદાસ તથા કલ્યાણરાયને વચ્ચે નાંખ્યા હતા.[૩૨]

મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં

સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમા આ રીતનો દગો થયાથી ઝડપથી ગુજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. એની સાથે થોડા ફૂટેલા મુઘલ તથા થોડા સૌરાષ્ટ્રી સવારો હતા સાબરમતીની બીજી બાજુના ડુંગરોમા કોળી ઠાકોરોની એને સહાય મળે તેમ હતું. પ્રાતીજ બાજુથી ઉથના તથા દાંતાના પહાડોમાં એને કોળીઓનો સાથ મળી ગયો.[૩૩] એ તરફનાં શાહી થાણાઓના રક્ષકોએ એનો સામનો કર્યો. પાટણથી સૈયદ કાસમ એની સામે પ્રાતીજ તરફ આવ્યો તથા હડાળામા રાખેલુ લશ્કર પણ ઝડપથી મદદે આવ્યુ. સૌરાષ્ટ્રમા મિરઝાખાનને મુઝફ્ફર અમદાવાદ ગયો છે એવા ખબર મળતા એ ઝડપથી ગૂજરાત તરફ પાછો ફર્યો શાહી સામનો બધી બાજુથી થવાથી મુઝફ્ફર હાર્યો અને રાજપીપળા તરફ નાઠો. ધંધુકા પાસે એણે સાવચેતી માટે ખંભાત તરફ જતા મહામાર્ગ ઉપર પણ એક લશ્કરી ટુકડી રાખી.[૩૪] ગૂજરાતમાં આ

૩૧: અહમદી, પૃ. ૧૫૬. તબકાત: પૃ ૪૩૯. જામ પાસે વીસ હજારનું લશ્કર લડવા તૈયાર હતુ એમ તબકાત લખે છે, જ્યારે બદૌની આઠ હજાર માત્ર લખે છે. જામની દાનત શુદ્ધ નહોતી એમ પણ લખે છે. તવારીખોમા સૈન્યના આકડામા હમેશા મોટો ફેર માલૂમ પડે છે. વ્યૂહરચનામા ખાનખાનાન નિષ્ણાત હતો એ આ ઉપરથી સમજાશે. સિમ્દરી, પૃ. ૪૬૯મા સોળ હજાર સવાર ને ૨૦ હજાર પાયદળ લખે છે. જામના રજપૂતો કેસરિયા કરવા તૈયાર થયા એમ લખી એને માટે તે સમયનો મુસલમાની શબ્દ લંગ્હા એવો લખે છે. પરતુ આ યુદ્ધ થયુ લાગતુ નથી.

૩૨: અહમદી, પૃ. ૧૫૬–૧૫૭. તબકાત, પૃ. ૪૩૯મા કચ્છીને બદલે અરબી ઘોડા અને ત્રણ હાથી લખે છે. બદૌની લખે છે કે કચ્છી ઘોડા અરબી ઘોડા જેવા જ સારા છે. ઘોડાની બાબતમા આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૩૩: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭. સાબરકાઠાનો ઓથલિયાના એક કોળી ઠાકોરનુ નામ તબકાત "બાઇ" લખે છે તે મુઝફ્ફરનો ખાસ મળતિયો હતો. નામ સ્પષ્ટ થતુ નથી, પણ સાબરકાઠાના કોળી ઠાકોરોનો સુલતાનને સારો ટેકો હતો એટલુ તો સમજાય છે. આ બખેડાઓમા ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ હોવા છતા આસપાસના થાણાના રક્ષકોએ સામનો કર્યો એ ખાનખાનાનની વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવે છે.

૩૪: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૩૯. સૌરાષ્ટ્રથી ખભાતનો મહામાર્ગ હડાળા–ધંધુકા–થી જતો હતો એમ તબકાતનુ લખાણ સ્પષ્ટ છે. High road to Kambry એવા શબ્દો એણે વાપર્યા છે. ખભાતમા મુઝફ્ફર તરફના લોકો હતા એ જૂનો અનુભવ હતો તેથી તે તરફનો રસ્તો ખાનખાનાને બધ કર્યો એ પણ એની લશ્કરી વ્યૂહરચનાની કુનેહ બતાવી આપે છે.

રીતે ન ફાવવાથી મુઝફ્ફર પાછો સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો ખાનખાનાન અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. એ દરમ્યાન એને બાદશાહ અકબરે દરબારમા તેડાવ્યો એટલે એ ઝડપી કૂચથી આગ્રા તરફ ગયો અમદાવાદ અને ગુજરાતની વ્યવસ્થા કલીજખાનને સોંપી[૩૫] તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન પણ એની સાથે હતો

મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગુજરાતમાં હિલચાલ

આમ એક વર્ષ લગભગ વીતી ગયુ નાસીપાસ થયેલો સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમા જઈ પાછો તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો જામ અને અમીનખાનના કૃત્યથી એ નિરાશ થયો હતો, પરતુ સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને બીજા જમીનદારોનો એને સાથ મળ્યો[૩૬] એટલે મુઝફ્ફરે અમીનખાન ઉપર ચડાઈ કરી આ સમાચાર અમદાવાદમા જાણવામા આવ્યા ત્યારે કલીજખાન અમદાવાદના રક્ષણ માટે રહ્યો અને નિઝામુદ્દીન અહમદ સૈયદ કાસીમ બદારા તથા મેદિનીરાયને લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો આ બાદશાહી સરદારો ધ્રાંગધ્રા પહોંચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરને પોતાની સલામતી બરોબર ન લાગવાથી અમીનખાન સાથેની લડાઈ બધ કરી ઘેરો ઉઠાવી લઈ કચ્છ તરફ નાસી ગયો[૩૭] નિઝામુદ્દીને અમીનખાન અને કલીજખાનને પોતાની સાથે લઈ મુઝફ્ફરની પૂઠ આખર સુધી પકડવાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો અને એ લોકો મોરબી તરફ ગયા. આ સમાચાર મળતા મુઝફ્ફર કચ્છમાથી જેસલમેર તરફ ગયો છે એવા એમને ખબર મળ્યા[૩૮] અમીનખાન અને જામે પોતાના પુત્રને શાહી લશ્કર સાથે

---

૩૫ તબકાત, પૃ ૪૩૯ અહમદી, પૃ ૧૫૭–૫૮ ખાનખાનાન અકબરનો સગો હતો અને એને થોડા વખત માટે શાહજાદા મુરાદના સમાગમે બોલાવવામા આવ્યો હતો એમ સમજાય છે

૩૬ અહમદી (પૃ ૧૫૬) આ બીના નજીવી હોય એવા હલકા શબ્દોમા લખે છે અને લુચ્ચા માણસો મુઝફ્ફર પાસે ભેગા થયા એમ જણાવે છે પણ તબકાતમા નિઝામુદ્દીન સ્પષ્ટ લખે છે કે (ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૪૦) અમીનખાને મોટી રકમ લીધી છતા સહાય ન કરી તેથી મુઝફ્ફરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને જમીનદારોનો એને ટેકો હતો–Supported by the people of Kathiawar and the Zamindars–આ અમીનખાન આ વખતે અમરતલીમા કિલ્લામા ભરાયો હતો એમ તબકાત લખે છે તે અમરેલી કે અમરતવેલી તે નક્કી થઈ શક્યુ નથી

૩૭ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫, પૃ ૪૪૦ એમા લખે છે કે મુઝફ્ફરની પૂઠ પકડવા નિઝામુદ્દીને અમીનખાનને કહેવડાવ્યુ અહમદી, પૃ ૧૫૬

૩૮ એ જ, પૃ ૪૪૦ જેસલમેર તરફ જવાની ગપ ચલાવી જણાય છે, જેથી કરીને શાહી લશ્કર પાછુ જાય બીજી તવારીખોમા જેસલમેરનુ નામ નથી મુઝફ્ફર કચ્છમાથી ગુજરાત તરફ ગયો હતો

મોકલ્યા અને નિઝામુદ્દીન વગેરે સૈન્ય સાથે પાછા વીરમગામ આવ્યા,[૩૯] એટલામાં ખાનખાનાન આગ્રાથી પાછો ફરીને ગૂજરાત તરફ આવે છે એવા ખબર આ સરદારોને મળ્યા રસ્તામાં ઝાલોરના ગઝનીખાન અને શિરોહીના રાજા સાથે અથડામણ થઈ હતી નિઝામુદ્દીન સૈયદ કાસીમ સાથે ખાનખાનાનને સામા જઈ મળવા તથા મદદ કરવા નિશ્ચય કરી ઉત્તર તરફ સૈન્ય લઈ ઊપડ્યા [૪૦] આખરે બધા અમદાવાદ આવ્યા આ વખતે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દક્ષિણમાં લશ્કર સાથે હતો ને નદરબાર આવીને છાવણી નાખીને પડ્યો હતો ખાન આઝમની બહેન ખાનખાનાન સાથે પરણાવી હતી એટલે આ બે શાહી સુબા અમીરો સાળા બનેવી થતા હતા ખાન આઝમે દક્ષિણથી ખાનખાનાનને સહાય માટે લખ્યુ હતુ પરતુ પોતાનુ લશ્કર નદરબાર રાખીને પોતે એકલો અમદાવાદ તરફ સગાઓને મળવા આવી રહ્યો હતો સહાયનો કાગળ મળતા જ ખાનખાનાને લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને બીજા અમીરો સાથે મદદે જવા મોકલ્યો હતો તે મહમૂદાવાદ (મહેમદાવાદ)સુધી જઈ પહોચ્યો હતો[૪૧] આ સમાચાર ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એ ખાન આઝમનો સત્કાર કરવા ઝડપથી અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને નિઝામુદ્દીને પડાવ નાખ્યો હતો ત્યા જ મહેમદાવાદમા બને ખાન મળ્યા અહીંથી ખાન આઝમ નદરબાર તરફ ગયો અને ખાનખાનાને નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પોતે પાછા તૈયાર થઈ આવે ત્યા સુધી ખાન આઝમની સહાયાર્થે વડોદરા જઈ રાહ જોવા જણાવ્યુ ત્યાથી એ લોકો ભરૂચ ગયા ત્યારે ખાન આઝમનો પત્ર મળ્યો કે વર્ષા ઋતુને લીધે યુદ્ધ બધ રહ્યુ છે અને પોતે માળવા તરફ જઈ રહ્યો છે ખાનખાનાન હવે અમદાવાદ પાછો ફર્યો[૪૨] હવે ખાનખાનાનને કાબુલ તરફ જઈ રહેલા અકબર બાદશાહ સાથે જોડાવાની ઇચ્છા થઈ એટલે બાદશાહે એ રજા આપી લીધો લેખક નિઝામુદ્દીન કલીજખાન અને નવરગખાએ પોતપોતાની જગા ઓએ કાયમ રહ્યા[૪૩]

---

૩૯ એ જ, પૃ ૪૪૦

૪૦ એ જ, પૃ ૪૪૦ તબકાત પ્રમાણે ગઝનીખાને ખાનખાનાન તરફ સભ્યતા બતાવી નહોતી અને ઉદ્ધત વર્તણૂક રાખી હતી તેથી પાછા વળતા એને શિક્ષા કરવા કેદ કર્યો હતો

૪૧ તબકાત ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૪૨. નિઝામુદ્દીને મહેમદાવાદમા સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના મહેલમા ઉતારો કર્યો હતો

૪૨ એ જ, પૃ ૪૪૨

૪૩ એ જ, પૃ ૪૪૩ ખાનખાનાનના ગયા પછી અને બીજો સૂબો આવતા સુધી તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ ગુજરાતની શાહી લશ્કરી હિલચાલનો મુખ્ય નિયામક હોય એવુ સમજાય છે

ઝાલાવાડનો રાયસિંહ અને એનાં લોકગીતો

ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફર સામે યુદ્ધો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક બનાવની નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. એ વખતે ઝાલાવાડમાં રાયમાનસિંહ નામે ઠાકોરની સત્તા હતી. એના પુત્ર રાયસિંહને જામ અને કચ્છના ખેંગાર સાથે સારો બનાવ નહોતો. રાયસિંહ બહાદુર હતો. એણે જામ, ખેંગાર તથા આસપાસના બીજા જમીનદારોને વશ કર્યા હતા. એક વખત ખેંગારના ભત્રીજાઓ ગાયત અને ગાયત ઝાલાવાડના રાયસિંહ સામે લડવા આવ્યા. મોરબી માળિયા સુધી કચ્છના રાજની સત્તા હતી, તેથી ઝાલાવાડની સરહદે જ યુદ્ધો થતા. આ લડાઈમાં સાયત માર્યો ગયો, બન્ને બાજુએ ભારે ખુવારી થઈ રાયસિંહ ઘવાયો હતો તેથી રણ સંગ્રામના મેદાનમાં પડી રહ્યો હતો. ત્યાં થઈને જતા જોગીઓના ઝુંડે એને ઉપાડી લીધો અને પોતાની સાથે બંગાળ બાજુ લઈ ગયા. બે વર્ષ પછી જોગીની દશામાં એ સ્વદેશ પાછો આવ્યો ત્યારે નિરાશ્રિત દશામાં હતો. ખાનખાનાન મુઝફ્ફર સામે સૌરાષ્ટ્રમાં વીરમગામને રસ્તેથી ગયો હતો ત્યારે રાયસિંહે પોતાની વીતેલી વાત કહી. ખાનખાનાને ઝાલાવાડના જાણીતા માણસોને બોલાવી રાયસિંહની ઓળખ કરવા કહ્યું. રાયસિંહ ખરો હકદાર છે એમ નક્કી કરી એને ઝાલાવાડની ગાદી અપાવી. આમ રાયસિંહ શાહી અમીરોનો સાથી થયો અને જામ તથા ખેંગાર વગેરે સામે ઉપયોગમાં આવ્યો.[44] આ રાયસિંહની વીરતા અને શૌર્યનાં લોકગીતો એ સમયે ઝાલાવાડમાં ગવાતા હતા અને એની પ્રસિદ્ધિ સારી હતી.[45] એણે હળવદ તાબે

૪૪. તબકાતે અકબરી. ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૯૩. આ હકીકત નિઝામુદ્દીને તબકાતમાં આપી છે બીજી તવારીખોમાં નથી. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પ્રમાણે લોકકથા વગેરેને આધારે આમાં સહેજ ફેર પડે છે પણ વાત સાચી છે. જોગીનું નામ મકન ભારથી અતીત હતું. તબકાત બંગાળ લઈ ગયાનું લખે છે ગેઝેટિયરમાં દિલ્હી ગયાનું લખે છે. રાયસિંહ બે વર્ષ દિલ્હીમાં રહ્યો અને ત્યાં બાદશાહી અમલદારોનો સંપર્ક થયો. આ રાયસિંહને ધ્રોળનો જસોજી પોતાનો મામો થતો હતો. તેની સાથે ડંકો વગાડવાની ચડસાચડસીમાં યુદ્ધ થયું તેમાં જસોજી મરાયો. તેનું વેર કચ્છના સાહેબજીએ રાયસિંહ ઉપર લીધું. ખોટી ચડસાચડસીને યુદ્ધમાં રજપૂતો આમ ખુવાર થયા છે. ચારણોએ એમાં ઉમેરા કર્યા છે તે આગળ જોઈશું. રાયસિંહના પિતા માનસિંહની માસી વાંકાનેરના રાજાની પુત્રી થતી હતી તે સુલતાન બહાદુર સાથે પરણી હતી. માસીના કહ્યા છતાં માનસિંહ સુલતાન સાથે બહારવટું કરતો હતો.

૪૫. આ લોકગીતોની વાતનો તબકાત પૃ. ૪૪૩માં લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જમાનામાં મુસલમાન સમકાલીન લેખકે લોકગીતોની લીધેલી નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણી શકાય. લોકગીત મેળવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં નમૂનો મળ્યો નથી.

કર્યું આ વખતે એના વિરોધીઓ લડવા આવ્યા. એ ચોપાટ ખેલતો હતો તે વખતે આ સમાચાર મળવાથી રાત્રે ચંદ્રને અજવાળે લડવા આગળ ધસ્યો એ વખતે સામે બળવાખોરોએ દગાથી કહ્યું કે જો તું ખરો રાયસિંહ હોય તો રાત્રે લડાઈ કરવા આવે નહિ. આ સાંભળી એ રાત્રિનું યુદ્ધ બંધ કરી આરામ લેવા ગયો. બળવાખોરોએ વહેલી સવારે એને એના એંશી સાથીદારો સાથે કાપી નાખ્યો.[૪૬]

જમીનદારો, વાંટાદારો, કોળી ગરાસિયા વગેરેમાં અશાંતિ: મુઝફ્ફરને મળતી સહાય

અકબરના સૂબાઓનો ઘણોખરો સમય મુઝફ્ફરશાહની સામે યુદ્ધો કરવામાં તથા રાજ્યક્રાંતિનો સમય હોવાથી જૂના જમીનદારો તથા બીજા તોફાનીઓની સામે લડવામાં ગયો. રાજા ટોડરમલ્લે જમીનની માપણી કરી મહેસૂલ નક્કી તો કરેલું, પરંતુ એ બધું સરકારી ચોપડાઓમાં જ રહ્યું હતું, અમલમાં ખાસ કંઈ આવ્યું હોય એમ દેખાતું નહોતું. સલ્તનતના સમયમાં લશ્કરી વ્યવસ્થા માટે રજપૂતો અને કોળી ઠાકોરોને ગામમાં વાંટા કરી આપ્યા હતા અને સરકારી ભાગ તળપદ તરીકે રહ્યા હતા. આ વ્યવસ્થા પણ સીધી રીતે તો બહાદુરશાહના સમય સુધી ચાલી. મહમૂદ ત્રીજાએ એના પ્રધાન આસફખાનની સલાહથી ઘણા વાંટા રદ કરી રજપૂત કોળી સરદારોની કતલ કરેલી તે પાછળ જોઈ ગયા. પરંતુ ગુજરાતમાં અમીરોની સત્તાના વખતમાં તથા અકબરના સમયની ક્રાંતિમાં વ્યવસ્થા તૂટી પડી હતી. જ્યાં જેને લાગ ફાવ્યો ત્યાં વાંટાદારો તળપદની જમીનો પચાવી પડ્યા. મોટા જમીનદારોએ જે હાથ લાગે તે પચાવવા માંડ્યું. નિર્બળ પ્રજા પોતાની જમીનોના ટુકડા સાચવવા માટે લડાયક વાંટાદારો માથાભારે કોળી રજપૂતો વગેરેના રક્ષણના બદલામાં જમીનોના નાના ટુકડા આપી મનાવવા લાગ્યા. જમીનદારો પણ મનફાવે તેવા લાગા લેવા માંડ્યા. મુસલમાનોનો એક વર્ગ દરેક ગામમાં પોતાની જમીનો ઉપરાંત રક્ષણ માટે મળતી જમીનો લઈને સમાજના શત્રુમંડળનું એક અંગ બન્યો.[૪૭] જૂનું એટલું

---

૪૬ તબકાત,, બેલિયર્ડ પ, પૃ ૪૪-૪૬ ગેઝેટિયર કહે છે કે રાયસિંહને લોકોએ ગાદી તો આપી, પણ એની રાણીઓએ એનો પતિ તરીકે સ્વીકાર ન કર્યો, માત્ર વાઘેલા ચૌહાણની કુંવરીએ સ્વીકાર કર્યો, તેથી રૂઢિ વિરુદ્ધ લાગવાથી ઝાલાઓ ના દેલા ચૌહાણોની કન્યા આજે પણ લેતા નથી. ગુજરાની સમાજમાં આવી કંઈક શાખાઓ ને તડાં હલકાં ગણ્યાં ગણાઈ ગયાં છે

૪૭ અહમદી, ગ બા પૃ ૧૭૪થી૭૭ એમાં આ વાત ન લંબાણથી છે એમાં એ વખતની વહીવટી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે

સોનું માનનારો સમાજનો વર્ગ આવા સ્વાર્થસાધકો સાથે મળતા સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો ટેકો લોકો તરફથી મળી રહ્યો હતો નાના અમલદારો સાથે મોટા પાયે અને મોટા નામે ઠેઠ શાહી દરબાર સુધી ફરિયાદો જવા લાગી આમ મુઝફ્ફરને માટે અનુકૂલ વાતાવરણ હતું, અને બાદશાહી અમીરો યુદ્ધની દોડાદોડીમાં વહીવટી વ્યવસ્થા બરોબર જાળવી શક્યા નહિ.[48]

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની પૂઠે નિઝામુદ્દીન બક્ષીની દોડાદોડી

ખાનખાનાનના ગયા પછી, રીત પ્રમાણે, ઇસ્માઇલ કુલીખાનની સૂબાના પદ માટે નિમણૂક થઈ,[49] પરંતુ તે ટૂંક સમય માટે જ રહી હતી લશ્કરી સત્તા કલીજખાન અને નિઝામુદ્દીન અહમદ પાસે હતી ખાનખાનાન ગૂજરાત માંથી ગયાના સમાચાર મળતા મુઝફ્ફરે એક પ્રયત્ન ફરીથી કરવા માંડ્યો ઉપર જોયું તેમ હળવદમાં રાયસિંહને દગાથી મારી નાખ્યો તે માટે કલીજખાનને અમદાવાદમાં રાખી સૈયદ કાસીમને લઈને નિઝામુદ્દીન હળવદ ગયો. એણે ત્યાંથી મેદિનીરાયને એક ટુકડી આપીને મોરબી માળિયા તરફ મુઝફ્ફર સામે મોકલ્યો જામે રાયસિંહને મરાવી નખાવ્યા બદલ દિલગીરી દર્શાવી મુઝફ્ફર મધ્યસૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો એટલે નિઝામુદ્દીન બક્ષી અમદાવાદ આવ્યો,[50] કલીજખાન સુરત જવા ઊપડ્યો આ તકનો લાભ લઈ મુઝફ્ફર-ધોળકા અને ખંભાત હાથ કરવા કાઠી અને જાડેજાઓની ટુકડીઓ લઈને આવ્યો મેદિનીરાય આ વખતે ધોળકે હતો એણે અમદાવાદ સમાચાર લખ્યા નિઝામુદ્દીન સૈન્ય લઈ સરખેજ પાસે પડાવ નાખી તૈયારી કરતો હતો કલીજખાન સુરત જવાને બદલે પાછો ફરી એને મળ્યો મુઝફ્ફર ધોળકાથી ચાર ગાઉ હતો ત્યાં એણે આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે શાહી લશ્કરના ડરથી મોરબી તરફ પાછો ચાલ્યો ગયો[51] નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ આવી વીરમગામને રસ્તે મુઝફ્ફરની પૂઠ પકડવાના ઇરાદાથી ઝડપની કૂચ કરી મુઝફ્ફરને ડરાવવા માટે ત્યાંથી થોડા ઘોડેસવારોને ઢોલનગારાં સાથે આગળ મોકલ્યા અને શાહી સૈન્ય આવે છે એવો દેખાવ કરવા કહ્યું આ યુક્તિ સફળ થઈ, અને મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા

---

૪૮ અહમદી ગુ ભા ૧૭૫-૭૬ આમાં સરકારી અધિકારીઓ પણ કેવી રીતે ખાઈ જતા તેનું વર્ણન કર્યું છે આગળ વહીવટી પ્રકરણમાં તેની વિગતો લખીશુ.

૪૯ એ જ, પૃ ૧૭૨. એના અમલમાં દીવાની ખ્વાજા અબુલ કાસીમની હતી

૫૦ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫, પૃ ૪૪૪

૫૧. એ જ, પૃ ૪૪૪ ૪૫

એટલે નિઝામુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો[૫૨]

કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઇ કરે છે નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાસિયાને વશ કરે છે

આમ ચાર માસ પસાર થયા એવામા કચ્છમા ખેંગારના ભત્રીજાઓએ એક હજાર ઘોડા અને દસ હજારનુ પાયદળ ભેગુ કરી રણ તરફથી ગૂજરાતમા રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરી[૫૩] અમદાવાદમા આ સમાચાર મળતા જ નિઝામુદ્દીન લશ્કર લઈ એ તરફ ગયો એટલે એ લોકો પાછા રણ ઓળગીને કચ્છમા ચાલ્યા ગયા આ વખતે નિઝામુદ્દીને નિશ્ચય કર્યો કે આ બધા તોફાનોનો હમેશ માટે અત લાવવો જોઇએ એટલે શાહી લશ્કર કચ્છમા ગયુ અને ત્યા ત્રણસો ગામો તારાજ કર્યા તથા પુષ્કળ લૂટ મેળવી ત્યાથી બાર કોસની ખાડી ઓળગી એ લોકો સામી બાજુ મોરબી તરફ આવ્યા આ ખાડીમા કેડસમુ પાણી રહેતુ હતુ મોરબી અને માળિયા કચ્છના તાબામા હતા તે પરગણા તારાજ કર્યા નિઝામુદ્દીન મોરબીમા ત્રણ દિવસ રોકાયો ત્યાથી કચ્છના રાજાને એણે લખ્યુ કે તમારા ભત્રીજાના કાર્યોને તમારી સમતિ નહોતી એમ સાભળ્યુ હતુ તેથી કચ્છને જોઇતી શિક્ષા કરી નથી, નહિ તો ભૂજ ઉપર પણ ચડી આવવા નિશ્ચય હતો કચ્છના રાવે માફી માગી[૫૪] આ વખતે જ અમીનખાનનો પુત્ર બાપની વિરુદ્ધ પડીને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો એને શિક્ષા કરવા નિઝામુદ્દીન રાજકોટ તરફ ગયો ત્યારે કેટલાક જમીનદારો બગવાખોરોનો પક્ષ છોડી શાહી પક્ષમા જોડાયા અમીનખાન અને જામે પોતાના બીજા પુત્રોને શાહી પક્ષમા રહેવા મોકલ્યા નિઝામુદ્દીન બક્ષી હવે અમદાવાદ આવ્યો[૫૫] નાના જમીનદારો, ગરાસિયાઓ વગેરે પણ અવ્યવસ્થામા ઉમેરો કરી રહ્યા હતા અને પ્રજાને પણ ત્રાસ હતો તે ઉપર જોઈ ગયા એમા મહી અને સાબરકાઠાના ગરાસિયાઓ ખૂબ માથાભારે થયા

---

૫૨ એ જ, પૃ ૪૪૫ વીરમગામમા ખબર પડી કે ત્યાથી ચાર ગાઉ દૂર આવેલા અધાર ગામે મુઝફ્ફરે સૈયદ જલાલના પુત્ર સૈયદ મુસ્તફાને કુટુબ સાથે કેદ કર્યો હતો

૫૩ એ જ, પૃ ૪૪૫ કચ્છના રાવના આ ભત્રીજાઓના નામ તબકાતમા જસા અને અજાઈ એવા આપ્યા છે

૫૪ એ જ, પૃ ૪૪૫–૪૬ તબકાતનો લેખક પોતે આ ટુકડીમા હાજર હતો અને તે કચ્છના રણની આ તરફના ભાગનુ વર્ણન કરે છે કેડ સમા પાણીમાથી લશ્કર મોરબી આવ્યુ કચ્છમા લશ્કર લઈ જવા લાવવાની મુશ્કેલીઓ છેક બ્રિટિશ સમયની શરૂઆત સુધી હતી નિઝામુદ્દીને કચ્છના રાજાને જે પત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આવી લશ્કરી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમા લઈ સમાધાનીનો રસ્તો લેવા માટે લખેલો હોવો જોઈએ

૫૫ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫, પૃ ૪૪૬

હતા. મુઝફ્ફરને પણ એ ભાગમા જ આશ્રય મળતો તે જોઈ ગયા એટલે નિઝામુદ્દીન અહમદે સૈન્ય સાથે એ તરફ જઈને પ્રાતીજ, અહમદનગર વગેરે ભાગના કોળી ગરાસિયાના લગભગ પચાસ ગામો તારાજ કર્યાં રક્ષણ માટે એ તરફ સાત કિલ્લા બાધી થાણા મૂકચા. ત્યાથી નીચે ઊતરીને મહીને કાંઠે વાકાનેર અને મરનાવનના બળવાખોરોને વશ કર્યા ત્યાના ચૈયત રાવતને મારી નાખ્યો, કર્મી કોળી, કૃષ્ણો કોળી અને લાખો રજપૂત એ તરફ તોફાન કરવામા મુખ્ય હતા તેમને પકડી દૂર કર્યા અને એમના સ્થાનોમા પોતાની રક્ષણ ટુકડીઓ મુકી દીધી[૫૬] બીજે વર્ષે ઇસ્માઈલ કુલીખાનને બદલી ખાન આઝમ મિરઝા અઝીઝકોકાને ગુજરાતની સૂબેદારી મળી નિઝામુદ્દીનને હવે શાહી હજૂરમા જવાનુ ફરમાન આવ્યુ.[૫૭]

સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને તાબે કરવાની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ

ખાન આઝમે સૂબેદાર થયા પછી સૌરાષ્ટ્રમા આશ્રય મેળવી રહેલા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓને વશ કરી એ બાજુની અશાતિનો કાયમને માટે અત લાવવા અને આજ સુધી અલગ રહેલા સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી લેવા છેવટનો સંગીન પ્રયત્ન આરભ્યો ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરના અમલની શરૂઆતથી અને ખાસ કરીને ૧૫૮૩થી મુઝફ્ફરના બળવાનો આરભ થયા પછી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર બને દેશોમા આ સૈન્યોની દોડાદોડી એટલી બધી વધી પડી હતી કે સામાન્ય પ્રજાને શાતિ જેવુ કાઈ રહ્યું નહોતુ એટલે ખાન આઝમનો આ નિશ્ચય અકબર શાહના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા યોગ્ય જ હતો સૌરાષ્ટ્રમા જૂનાગઢનો અમીનખાન ઘોરી, નવાનગરનો સતોજી જામ અને ખેરડીનો લૂણોજી ખુમાણ કાઠી ગૂજરાતી

---

૫૬ એ જ, પૃ ૪૪૬–૪૭ અહમદીએ ગરાસિયા, બાહારદાર, જમીનદારો વગેરેએ બળી [illegible] અહીં લેખક નિઝામુદ્દીને પોતે એ [illegible] ન કરી તેનુ વર્ણન કર્યું છે અને ખાસ કયા કયા કિલ્લા બાધ્યા તે લખ્યુ હોત તો વધારે ઉપયોગી નોધ ગણાત

૫૭ એ જ, પૃ ૪૪૭ અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન લખે છે કે હિ ૯૯૬મા બાદશાહે ખાન આઝમ (મિરઝા અઝીઝ કોકા)ને ગુજરાતની સૂબેદારી આપી અને એને હજૂરમા બોલાવી લીધો આ કાઈ ભૂલ જણાય છે આગળ એને ૯૯૮મા હજૂરમા બોલાવ્યો એમ લખે છે તે ખરુ છે એક વાર જઈને પાછો આવ્યો હોય એમ જણાતુ નથી આ બાબતમા અહમદીએ જે ભૂલ કરી છે તે આગળ જોઈશું

સુલતાનના ખાસ ટેકેદારો હતા,[૫૮] પરતુ એમા પહેલા બે શાહી સૂબાના ડરથી મુઝફ્ફરનો ખુલ્લો પક્ષ લઈ શકતા નહિ, અને ઘણી વાર બન્ને બાજુની રમત રમતા હતા એમા કચ્છનો રાવ પણ ભાગ લઈ રહ્યો હતો દક્ષિણ ગૂજરાતમા ખાન આઝમને મગાઓ તરફથી કેટલીક અંગત મુશ્કેલીઓ હતી તે લક્ષ્યમા ન લેતા એણે બાદશાહી હિત ધ્યાનમા લઇ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરવાના નિશ્ચયથી ઈ સ ૧૫૮૯-૯૦મા વીરમગામ જઈને છાવણી નાખી અને નવરગખાન તથા સૈયદ કાસીમ બહારાને આગળ મોકલ્યા તે મોરબી જઈને અટકયા. આ સૈન્યમા મિરાતે સિકદરીનો લેખક સિકદર હાજર હતો એટલે બીજા ગ્રથો કરતા એની વિગત કાર્કિ વધારે આધારભૂત ગણાય તેવી છે.[૫૯] અમીનખાન ઘોરી આ વખતે અવસાન પામ્યો હતો. એનો પુત્ર દોલતખાન ખુલ્લી રીતે જામ અને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો ખાન આઝમે આ યુદ્ધમા પોતાના સૈન્યના સાત ભાગ કર્યા અને જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ચારે બાજુએ દુશ્મનોને તાબે કરવા ટુકડીઓ મોકલી.[૬૦]

શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ

નવરગખાન અને સૈયદ કાસીમે જામ સતોજી સાથે પ્રથમ તો સદેશા ચલાવ્યા એમા સુલતાન મુઝફ્ફરને પોતાના મુલકમાથી કાઢવો તથા તેને રસ્તો કે આશ્રય આપવો નહિ તથા સારા ઘોડા ખડણી તરીકે આપવા એમ કહ્યુ[૬૧] પરતુ જામ પાસે આ વખતે મોટુ લશ્કર ભેગુ થઈ ગયુ હતુ. સુલતાન મુઝફ્ફર, ફતેહખાન ઘોરી અને લૂણોજી કાઠીને લઈ આવ્યો હતો. બળવાખોરો પાસે આ રીતે ત્રીસ હજાર જેટલુ સૈન્ય હતુ, જ્યારે ખાન આઝમ પાસે દસ હજારનું લશ્કર હતું જામના પક્ષને આવી મોટી ફોજનુ અભિમાન હતું તેથી તેમણે સુલેહની વાત સ્વીકારી નહિ નવરગખાને આ હકીકત ખાન આઝમને લખી જણાવી એટલે એ પોતાના ઓછા બળની દરકાર કર્યા વિના યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની ટુકડીઓ લઈ આગળ વધ્યો[૬૨] દૈવયોગે આ વખતે વર્ષાઋતુ શરૂ થઇ હતી અને આ બન્ને છાવ

---

૫૮ મિરાતે સિક્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૬૯-૭૦, અહમદી, ૧૭૭-૭૮

૫૯ એ જ, પૃ ૪૭૦ એમા લડાઈનુ વિગતવાર વર્ણન છે અહમદી, પૃ ૧૭૮-૭૯મા પણ વર્ણન છે તબકાત આ અને હવે પછીના યુદ્ધો ટૂકામા પતાવે છે એટલે એ વખતે પોતે હાજર નહોતો એ ખરુ જણાય છે છતા લશ્કરને સાત ભાગમા વહેચ્યુ એ વાત માત્ર તબકાત (ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૫૮)મા જ લખી છે

૬૦ અમીનખાન ઘોરીના અવસાનની વાત માત્ર સિક્દરી (પૃ ૪૭૦) જ નોધે છે

૬૧ સિક્દરી, પૃ ૪૭૦

૬૨. એ જ, પૃ ૪૭૦, અહમદી, પૃ ૧૭૮ લશ્કરની આ સખ્યા અહમદીમા આપી છે

ફોજો સામસામી પડી હતી તે જગાએ પાચ દિવસની વરસાદની હેલી ચાલી લશ્કરની હિલચાલ ન થઈ શકે એટલું પાણી અને કાદવ થઈ ગયા જામ અને મુઝફ્ફરનું સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યાએ હતુ જ્યારે આ શાહી લશ્કર નીચાણની જગ્યાએ હતુ એ બીજી મુશ્કેલી હતી આવી વિષમ પરિસ્થિતિમા રજપૂતો રાત્રે શાહી છાવણીમા પેસી હાથી ઘોડાનો નાશ કરતા અને બીજી પણ સતામણી કરી નાસી જતા વરસાદને લીધે અનાજનો પુરવઠો પણ આ અજાણ્યા ભાગમા મળ્યો નહિ રૂપિયે શેર પણ અનાજ મળ્યુ નહિ ત્યારે ખાન આઝમ થાક્યો[63] એના સરદારોએ હામ ધરી ઊભા રહી લડવાને બન્ને તોપગોળાથી લડવાની સલાહ આપી પણ વરસાદ અને પાણીને લીધે એ મુશ્કેલ હતુ ઊઘાડ નીકળે ત્યાસુધી યુદ્ધ શક્ય જ નહોતુ આ પરિસ્થિતિમા સૈયદ કાસીમ જે એક ખૂબ જ હિંમતવાળો વીર યોદ્ધો હતો, તેણે આ મોરચો પડતો મૂકી બીજી બાજુથી નવાનગર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપી એણે કહ્યુ કે અનાજ નથી અને વખત વધુ જશે તો ફોજ રહેશે નહિ જામની બધી માયા ને મિલકત શહેરમા છે તેથી તેના ઉપર હુમલો થવાથી એ આ મોરચો છોડી આવશે અને જ્યા મળશે ત્યા એને યુદ્ધ આપવુ પણ સમય બગાડવો નહિ[64]

નવાનગર અને ધ્રોળની પાસે મોટી લડાઈ બન્નેની ભારે ખુવારી

આ સલાહ બધાને પસંદ પડી જામને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ શાહી લશ્કરને રોકવા નવાનગરને રસ્તે ઊપડ્યો જગ્યા બદલવાથી શાહી સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યામા આવ્યુ તેમજ રસ્તામા લૂંટ વગેરેથી થોડો પુરવઠો પણ ભેગો થયો ઊંચાણમા આવવાથી જામના લશ્કરની હિલચાલ પણ દેખાઈ આવતી હતી[65] હવે જે શાહી ટુકડીઓ લડવા તૈયાર થઈ

સિકંદરી માત્ર મોટુ લશ્કર હતુ તેનુ જામને અભિમાન આવ્યુ એટલુ જ લખે છે જામના અભિમાનથી ખાન આઝમને ગુસ્સો ચડ્યો

૬૩ સિકંદરી પૃ ૪૭૦–૭૧ અહમદી પૃ ૧૭૮ આ બન્ને ગ્રંથોમા જરા ફેરવાળા પણ વિગતવાર વર્ણનો છે સિકંદરીનો લેખક જાતે હાજર હતો તેથી એનુ વિશ્વસનીય છે ખાનના લશ્કરની રજપૂતો સતામણી કરતા હતા એ વાત માત્ર સિકંદરીમા છે ખાન કંટાળીને થાક્યો એમ તો બન્ને ગ્રંથો લખે છે

૬૪ સિકંદરી પૃ ૪૭૦–૭૧ સૈયદ કાસીમની સલાહ અને બહાદુરીના વખાણ માત્ર સિકંદરીમા છે અહમદી આ યુદ્ધમા મોરબીનો કરણસિંહ હળવદના રાયસિંહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ વગેરે આવી ખાનને મળ્યા એમ લખે છે સિકંદરીમા એ નામો નથી તબકાત તો આ વર્ણન ખૂબ ટૂંકામા પતાવે છે

૬૫ અહમદી પૃ ૧૭૮ ૭૯

તેમા સૈયદ કાસીમ બહારા આગળની ટુકડીમા હતો, નસરતખાન જમણી તરફ હતો, ખ્વાજા મુહમ્મદ ગ્રી અને શુજાતખાન ડાબી તરફ હતા, ખાન આઝમનો પુત્ર પાછળના ભાગમા હતો, ખાન પોતે મોખરે રહ્યો હતો ૬૬ કેટલાક સરદારોની સલાહ બીજે દિવસે યુદ્ધનો આરંભ કરવાની હતી, પરંતુ સૈયદ કાસીમે વખતનો વ્યય ન કરતા તુરત જ લડવાની સલાહ આપી અને ખાન આઝમે એ વાત કબૂલ રાખી ૬૭ આ વખતે ભયંકર ઝપાઝપી અને લડાઇઓ થઈ જામના પુત્ર અજોજી તથા પ્રધાન જસાજીએ તરવારનુ યુદ્ધ ચલાવ્યુ ૬૮ અમીનખાનનો પુત્ર દોલતખાન તોપોનો મારો ચલાવી સૈયદ કાસીમના લશ્કર ઉપર તૂટી પડયો આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કરની ડાબી પાંખ હારી ગઈ,૬૯ એટલે અજોજી ને જસોજી સૈયદ કાસીમની ટુકડી તરફ ધસ્યા બન્ને પક્ષે ઘણા માણસો માર્યા ગયા ભયંકર મારામારી ચાલી રહી હતી એમા જમણી પાંખના સરદારો મિર્ઝા અનવર વગેરે અને ખાન આઝમ પોતે મદદે આવી પહોંચ્યો ૭૦ મુઝફ્ફર દોલતખાન અને જામ રણક્ષેત્રમાથી નાસી ગયા આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કર હારવાની અણી ઉપર હતુ, પણ છેલ્લી ઘડીએ ખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો શાહી લશ્કરના સારા સાઠ ત્રીસથી ચાળીસ સરદારો માર્યા ગયા તેમા અનુતુગખાનનો ભત્રીજો શરફુદ્દીન, ખ્વાજામુહમ્મદ ગ્રી, સૈયદ કબીર વગેરે મુખ્ય હતા ૭૧ બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા આવતા જામ અજોજી તથા જસોજી પણ માર્યા ગયા ૭૨ કાઠીઓ તો

૬૬ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૭૧ ૭૨ આ વ્યૂહરચના અહમદીએ નથી લખી સિકન્દરીનુ લખાણ વધારે વિગતવાળુ છે

૬૭ એ જ, પૃ ૪૭૧–૭૨ સૈયદ કાસીમ બહારા આ બાબતમા દૃઢ નિશ્ચયવાળો હતો વિજયનો યશ એને મળે તેમ છે

૬૮ એ જ, પૃ ૪૭૨, તોપો બન્ને તરફ હતી, પરંતુ એનો ઉપયોગ મુસલમાનો જ કરતા એમ જણાય છે સામે પક્ષે તોપો દોલતખાન ગોરી પાસે હતી રજપૂતો તો જૂની રીતે જ લડતા હતા

૬૯ મુઘલ લશ્કરની ડાબી પાંખની હારની નોંધ માત્ર સિકન્દરી જ કરે છે પૃ ૪૭૨ જામના પુત્રનુ નામ અજાને બદલે સથો લખે છે

૭૦ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૭૨

૭૧ એ જ, પૃ ૪૭૨ અહમદી પૃ ૧૦ મા મુઘલ લશ્કરના બસો માણસો મર્યા ને પાંચસો ઘાયલ થયા એમ લખે છે જામ વગેરેના ૧૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા એમ સિકન્દરી લખે છે, જ્યારે અહમદી ૫૦૦ લખે છે તબકાત ઇલિયટ ૫, પૃ ૪૫૯મા ચાર હજાર રજપૂતો માર્યા ગયાનુ લખે છે આમ ખુવારીની સંખ્યા તવારીખો કદી ખરી લખતી નથી અહમદી સાતસો ઘોડા અને ઘણી લૂટ ખાનના હાથમા આવ્યાનુ લખે છે

૭૨ સિકન્દરી પૃ ૪૭૨ કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર આ વાતને ટેકો આપે છે તબકાત પણ પૃ ૪૫૯મા નોંધ કરે છે તબકાતનુ આ વચન પણ માન્ય એક જ ફકરામા સમાયેલુ છે

પહેલેથી જ નાસી ગયા હતા. લગભગ બે હજાર રજપૂતો રણમાં પડ્યા હતા. આ વિજય ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦ (હિ. ૯૯૮ તા.૬ સવ્વાલ)ને રોજ મળ્યો હતો.[૭૩]

ખાન આઝમ જૂનાગઢ લેવામાં ફાવ્યો નહિ

ખાન આઝમ હવે સીધો નવાનગર ગયો. ત્યાંથી જામનું કુટુંબ બીજી કોઈ સલામત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયું હતું. જામ, દોલતખાન અને મુઝફ્ફર જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાને નવાનગર શહેરને લૂંટ્યું અને બળવાખોરોના જે નોકરો ત્યાં હતા તેમને કેદ કર્યા. બીજે દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કાસીમ અને ગુજરખાનને લશ્કર આપી જૂનાગઢ મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવા મોકલ્યા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર અને જામ કિલ્લામાંથી નીકળી જામના મુલક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાદશાહી સૈન્યના સરદારો જૂનાગઢ પહોંચ્યા તે જ દિવસે કિલ્લામા રહેલો દોલતખાન ઘોરી મરણ પામ્યો, પરંતુ એના સરદારોએ આથી હિંમત ન હારતાં કિલ્લા ઉપરથી શાહી સૈન્ય ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. શાહી લશ્કર કાંઈ પણ પ્રગતિ કરી શક્યું નહિ. ખાન આઝમ હવે નવાનગરથી જૂનાગઢ આવ્યો. આ વખતે આસપાસનો મુલક એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની તંગી પડી. આ રીતે ન ફાવવાથી અને તંગીથી થાકીને ખાન આઝમ એ વર્ષે જૂનાગઢ જીતવાનો વિચાર માંડી વાળી અમદાવાદ પાછો ફર્યો.[૭૪] આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ લડાઈમાં દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો, છતાં ખાન આઝમની એક પણ ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી પકડાયો નહોતો. સૌરાષ્ટ્ર અકબરશાહની સત્તા નીચે આવી શક્યુ નહોતું એટલે ખાન આઝમે મેળવેલો આ વિજય માત્ર નામનો જ હતો.

જૂનાગઢ જીતી સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો

આઠેક માસ પસાર કરી, જોઈતી બધી તૈયારી કરી, ખાન આઝમ સોરાષ્ટ્રનો છેવટનો વિજય કરવાના નિશ્ચયથી ઈ સ. ૧૫૯૧માં અમદાવાદથી ઊપડ્યો. ઘોઘા, માંગરોળ અને સોમનાથ વગેરે સોરઠી બંદરો લડ્યા વિના

૭૩: આ તબકાત, પૃ. ૪૫૯માં આપેલી છે.

૭૪: સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૪૭૩-૭૪. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે દોલતખાન આ વખતે મરણ પામ્યો. જ્યારે અહમદી ઘાયલ થયેલો શરણે આવ્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અહમદી વધારામા લખે છે કે મુઘલ લશ્કરને અવળે રસ્તે દોરવા મુઝફ્ફરે એવી ગપ ચલાવી કે પોતે અમદાવાદ તરફ ગયો છે. ખાન આઝમની નાસીપાસી અને થાકનું વર્ણન અને કંટાળીને અમદાવાદ જવું એ બન્ને ગ્રંથો લખે છે. (અહમદી, પૃ. ૧૭૫-૮૦)

તાબે થયા. જૂનાગઢના કિલ્લાને ખાને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો.[૭૫] નવરંગખાનને કિલ્લામાં બહારથી સામાન પહોંચતો હતો તે જગ્યા રોકવા નીમ્યો. કિલ્લામાં પણ કોઈ કારણથી આગ લાગવાથી અંદરના પુરવઠાનો મોટો ભાગ બળીને નાશ પામ્યો, આમ છતાં ત્રણ માસ સુધી ઘેરાયેલા લશ્કરે બચાવ કર્યો. એ લોકો અંદરથી શાહી લશ્કર ઉપર એક મણના તથા પાંચ મણના તોપગોળા છોડતા હતા. શાહી સરદારો કિલ્લાની નજીકની એક ધાર ઉપર તોપો ચડાવીને લઈ ગયા અને કિલ્લાની અંદર પડે તેવી રીતે મારો શરૂ કર્યો.[૭૬] ઘેરાયેલા લશ્કરની સ્થિતિ હવે વધારે ભય ભરેલી થતી હતી. મુઝફ્ફર દ્વારકા તરફ પહેલેથી જ નાસી ગયો હતો અને જામ રાજ્ય ખોઈ બેઠો હતો અને તેથી રખડતો હતો. સમય પારખીને જામે ખાન આઝમ પાસે પોતાના વકીલો મોકલ્યા અને થયેલી ભૂલની માફી માગી, પોતે તાબે થઈ શાહી ખિદમત ઉઠાવશે એમ કહેવડાવ્યું અને બદલામાં પોતાનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ખાને પોતાને જોઇતો પુરવઠો અને અનાજ પૂરું પાડવાની શરતે જામને રાજ્ય પાછું આપ્યું.[૭૭] જૂનાગઢનો કિલ્લો હવે સર થયો. જૂનાગઢ અને નવાનગર બે મોટાં રાજ્યો તાબે થવાથી બીજા જમીનદારો પણ તાબે થયા. ઝાલાવાડના રાયસિંહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ તો શાહી પક્ષમાં હતો જ. આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર દેશ આખો અકબરશાહના અમલમાં આવ્યો. સૌરાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે જૂનાગઢમાં ફોજદારની નિમણૂક થવા લાગી. જામનગર સૌરાષ્ટ્રમાં છતાં મુલકી વહીવટના ચોપડામાં એને સૌરાષ્ટ્રના બીજા ભાગોથી જુદી જમીનદારી ગણી ને જુદી ખંડણી દાખલ થઈ.[૭૮] સૌરાષ્ટ્રના વિજયની

---

૭૫ અહમદી, પૃ. ૧૮૦. જૂનાગઢના આ બીજા ઘેરાનું વર્ણન સિકંદરી (પૃ. ૪૭૪) ટૂંકામાં પતાવે છે. તબકાત, પૃ. ૪૬૬માં તો બે જ લીટીમાં પતાવી સોરઠનો પ્રદેશ શાહી સામ્રાજ્યમાં જોડી લીધો એટલું જ લખે છે.

૭૬ અહમદી, પૃ. ૧૮૦. આ વર્ણન માત્ર અહમદીમાં જ છે. એ પછી એ ગ્રંથ સોરઠ દેશનું સામાન્ય વર્ણન કરવામાં વિસ્તારથી ઊતરી પડે છે જે જરૂર વિનાનું છે.

૭૭ અહમદી, પૃ. ૧૮૩-૮૪, સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૪-૭૫. અહમદીમાં આ વર્ણન સામાન્ય છે, સિકંદરીમાં વિગતવાર છે. બન્નેના વર્ણનમાં કાંઈક ફેર છે. દ્વારકાના વાઘેરની બહાદુરી તવારીખ ટૂંકામાં આપે છે. ગેઝેટિયરમાં વિગતવાર છે. એમાં વાઘેર સિંધમાં નાસી ગયો ને સાત વર્ષે પાછો આવ્યો. જગત દ્વારકામાં મુસલમાનોને જંપીને રહેવા દીધા નહિ વગેરે વર્ણન છે.

૭૮ જામનગર અને કચ્છ મુઘલ સામ્રાજ્યના ખંડિયા રાજ્યોમાં ગણાતાં અને એમની ખંડણી ગુજરાતના શાહી દફતરમાં જમા થતી. સૌરાષ્ટ્રમાં બીજા જમીનદારો છતાં તેમનું જુદું વ્યક્તિત્વ નહોતું. મુઝફ્ફર અને જામના નામવાળી કોરીનું ચલણ બંધ થયું. મિરાતે અહમદીમાં શિરોહી, ડુંગરપુર, જામનગર અને કચ્છની ખંડણીની રકમો આપેલી છે.

ખુશાલીમા ખાન આઝમે નવરંગખાન વગેરે પચાસ સરદારોને ઇનામો, જાગીરો, ઘોડા, પોશાક વગેરેથી સંતોષ્યા ૭૯

સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો જગત-દ્વારકાના વાઘેલા સાથે યુદ્ધ

આટલું થયા છતા ગુજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર હજી તાબે થયો નહોતો ખાન આઝમે હવે પોતાનુ બધુ બળ એને પકડવામા વાપરી આ અશાંતિનો અંત લાવવા નિશ્ચય કર્યો એણે નવરંગખાન, ગુજરખાન અને પોતાના પુત્ર મિરઝા અનવરને સૈન્ય આપી જગત દ્વારકા તરફ મોકલ્યા અહીં આવ્યા પછી મુઝફ્ફર બેટમા ચાલ્યો ગયો છે એવી ખબર મળી જગતના રાજા શિવા વાઘેરે ગામ ઉજ્જડ કરી સુલતાનને વહાણમા બેસાડી બેટમા સુરક્ષિત સ્થળે કુટુંબ સાથે મોકલ્યો એની પાછળ પોતે પણ જવાનો હતો પણ દરિયામા ઓટ હતી એટલે વિલંબ થયો, એટલામા શાહી લશ્કર બેટ તરફ આવે છે એવા સમાચાર મળતા શિવા વાઘેરે સુલતાનને થોડા ઘોડા અને રજપૂત રક્ષકો આપી કચ્છ તરફ મોકલી દીધો પોતે પણ સલામત જગાએ જતો હતો પરંતુ એ પહેલા શાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યુ એટલે શિવા વાઘેરે પોતાની પાસે બહુ થોડા માણસો હતા છતા બહાદુરીથી સામનો કર્યો અને માર્યો ગયો ૮૦ ત્યાથી શાહી લશ્કર બરાબડા ગામ પાસે આવ્યુ ત્યાના રાજા સંગ્રામ વાઘેરે ખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારા થોડા ખાસ માણસો આપો તો હુ તેમને લઇને મુઝફ્ફરની પૂઠ પકડી તેને શોધીને સોંપી દઉ સંગ્રામનો ઇરાદો શુદ્ધ નહોતો એને શિવા વાઘેરનુ વેર લેવાનો ઇરાદો હોય એમ શાહી સરદારોને લાગ્યુ મુઘલ સરદારોને કોઇ બેટમા કેદ રાખી શિવા વાઘેરના કુટુંબના બદલામા પાછા આપવા એવી એની ઇચ્છા જણાઇ ગઈ એટલે નવરંગખાને કહેવડાવ્યુ કે સંગ્રામ પોતે પણ સાથે જ આવે તો જઇએ આ સાંભળી સંગ્રામ નાસી ગયો ૮૧ આમ મુઝફ્ફરને પકડવામા ન ફાવવાથી મુઘલ સરદારો જૂનાગઢ પાછા ફર્યા

કચ્છમા મુઝફ્ફરનુ પકડાવુ અને એનો આપઘાત

ખાન આઝમને સમાચાર મળ્યા હતા કે કચ્છના રાજાએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો છે રાવ ખેંગારે૮૨ ભૂજથી થોડે દૂર એક સુરક્ષિત

---

૭૯ મિરાતે અહમદી પૃ ૧૮૦

૮૦ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૭૫.

૮૧ એ જ, પૃ ૪૭૫–૭૬

૮૨ તબકાતે અકબરીમા (પૃ ૪૬૬) કચ્છના રાવનુ નામ ખેંગાર લખ્યુ છે, જ્યારે સિકન્દરી અને અહમદીમા બહારા-ભારા (ભારમલ) લખ્યુ છે

સ્થળમા સુલતાનને ઉતારો આપ્યો હતો,[૮૩] એટલે કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરવાના ઈરાદાથી ખાન જૂનાગઢથી મોરબી આવ્યો પોતાના પુત્રની સરદારી નીચે એક ટુકડી કચ્છ તરફ મોકલી રાવનો મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો કચ્છના રાવે પોતાના એલચીઓ મોકલી મુલક તારાજ ન કરવા વિનતિ કરી અને પોતાના પુત્રને ખાનની તહેનાતમા મોકલવાની કબૂલાત કરી, પરતુ ખાન આઝમ આ વખતે મક્કમ રહ્યો એણે કહેવડાવ્યુ કે મુઝફ્ફરને પકડી અમને સોંપો તો જ એ બાબત વિચાર કરીશુ બીજો રસ્તો ન જડવાથી અને સૌરાષ્ટ્રમા અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી જામી છે એ જાણવાથી કચ્છના રાવે ખાન આઝમને વિનતિ કરી કે મોરબી અને માળિયા પરગણા અમનથી કચ્છના છે તે જો પાછા આપવામા આવે તો સુલતાન મુઝફ્ફરને પકડીને તમને સોંપીશુ ખાને આ વાત કબૂલ કરી[૮૪] કચ્છમા ગયેલા મુઘલ લશ્કરમાથી કેટલાકને સાથે લઈ રાવ ખેંગારે સુલતાનને પોતે મળવા આવ્યો છે એવુ ખોટુ બહાનું બતાવી સુલતાન બહાર નીકળ્યો એટલે શાહી સૈનિકો પાસે પકડાવી દીધો[૮૫] કચ્છમા ગયેલુ મુઘલ લશ્કર મુઝફ્ફરને કેદ કરી મોરબી તરફ આવતુ હતુ ત્યા ધ્રોળ મુકામે મુઝફ્ફર હાજતે જવાનુ બહાનું કાઢીને એક મોટા ઝાડ પાછળ ગયો ત્યા એણે પોતાના જેધામા છુપાવી રાખેલો એક અસ્ત્રો કાઢી તેનાથી પોતાનુ ગળુ કાપ્યુ અને આપઘાત કરી આ અસારનો ત્યાગ કર્યો સૈનિકોએ એનું માથુ કાપીને ખાન આઝમને બતાવ્યુ અને એણે એ માથુ શહેનશાહ અકબરને મોકલી આપ્યુ[૮૬] હિ ૧૦૦૦મા ઈસ ૧૫૯૧ ૯૨મા[૮૭] આ પ્રમાણે ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાને એ સમયના

---

૮૩ સિકન્દરી પૃ ૪૭૬ ભૂજથી ૨૦ ગાઉ દૂર એક પહાડી મુલકમા સુલતાનને આશ્રય આપ્યો હતો

૮૪ અહમદી પૃ ૧૮૪, સિકન્દરી પૃ ૪૭૬ એમા માત્ર મુલક વેરાન ન કરવો એવી શરત કરી એમ લખ્યુ છે

૮૫ એ જ, પૃ ૧૮૪ સિકન્દરી પૃ ૪૭૬મા રાવે પકડીને સુલતાનને શાહી લશ્કરીઓને સોંપ્યો એમ લખે છે રાવે દગો તો કર્યો

૮૬ એ જ, પૃ ૧૮૪, સિકન્દરી પૃ ૪૭૬ તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૬૬ અહમદી અહીં એક ભૂલ કરે છે તે લખે છે કે સુલતાનનુ માથુ તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ સાથે શાહી હજૂરમા મોકલ્યુ બીજી તવારીખો આ બાબત સ્પષ્ટ છે નિઝામુદ્દીન પોતે પણ એ પ્રમાણે લખતો નથી એ આ બનાવથી બે વર્ષ પહેલા ગૂજરાત છોડી શાહી હજૂરમા ગયો હતો

૮૭ આ બનાવ હિજરી ૧૦૦૦મા બન્યો ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતમા જ એવી આગાહી થઈ હતી કે ગૂજરાતી બાદશાહોનો અત ૧૦૦૦ હિજરીમા આવશે

હિંદની ગોટામાં મોટી મત્તા સામે વર્ષો સુધી સામનો કર્યા પછી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મુઘલ મત્તા હવે લગભગ નિષ્કંટક બની. ગુજરાત હમેશને માટે દિલ્હીના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની રહ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફર જીવતાં સુધી અકબરને શરણે ન આવ્યો.[૮૮]

ખાન આઝમ અકબરના હજૂરમાં આવવાના ફરમાનને અવગણી મક્કા ગયો

જૂનાગઢની ફતેહ અને સૌરાષ્ટ્રના ખાલસા થયાના સમાચાર જ્યારે અકબરશાહને મળ્યા ત્યારે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દસ વર્ષથી એને મળ્યો ન હતો એટલે એને હજૂરમાં આવવાનું ખાસ ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું, આમ છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે ખાન આઝમ આગ્રા તરફ ગયો નહિ.[૮૯] એણે નવરંગખાન વગેરે સાથી અમીરોને પોતપોતાની જાગીરોમાં મોકલી દીધા. ફિરંગીઓ પાસેથી દીવ જીતી લેવું છે એવી વાત બહાર ફેલાવી, પણ તે બહાનું ખરું નહોતું. તેનાથી ઊલટું મક્કાની યાત્રાએ જવા માટે એણે ફિરંગીઓનો પરવાનો મંગાવ્યો હતો. સોમનાથ પહોંચી વાતો વધારે ન ચાલે માટે એણે મીર અબ્દુર્રઝાક બક્ષી અને સૈયદ બાયઝાદ દીવાનને કેદ કર્યા. પોતાના સિપાઇઓને પણ આ બાબત વાતો ન ફેલાવવા કહ્યું. એણે મક્કા જવા માટે પોતાનું એક ઇલાહી નામનું વહાણ બંધાવ્યું હતું.[૯૦] હિ.૧૦૦૧–ઈ.સ.૧૫૯૨માં હજની મોસમ ન હોવા છતાં કુટુંબ તથા એક સો કરતાં વધારે નોકરો અને સામાન લઈ પોતે વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવા ઊપડ્યો. ફિરંગીઓનો પરવાનો પણ આવી ગયો હતો મોસમ ન હોવાથી એને દરિયાઈ સફર ન કરવાની સલાહ મળી હતી છતાં એણે કહ્યું કે સમુદ્રમાં પાણીને બદલે અગ્નિ ભરેલો હશે

૮૮: અહમદી, પૃ. ૧૮૪. અહમદીમાં મુઝફ્ફરને માટે માન ઊપજે એવા શબ્દો લખ્યા નથી, છતા આ છેવટનું વાક્ય એ લખે છે.

૮૯: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ, ૫, પૃ. ૪૬૬ સિકંદરી ગુ ભાં. પૃ. ૪૭૩, અહમદી: પૃ. ૧૮૪–૮૫, તબકાત લખે છે કે કેટલાક તોફાનીઓએ ખાનને ભરમાવ્યો કે અકબરે તમારે માટે ખરાબ શબ્દો વાપરી તમારે માટે કુભાવ બતાવ્યો છે. અહમદી માત્ર "કેટલાંક કારણોને લીધે—જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી" એમ લખીને બતાવે છે, જ્યારે સિકંદરી ખાસ કાંઈ કારણ લખતી નથી. પરંતુ કાંઈ ખાસ બનેલું હોવું જોઇએ એમ વર્તન ઉપરથી સમજાય છે. જો કે અકબરને ખાન આઝમ માટે કુભાવ થાય એ માનવા જેવું નથી, એટલે તોફાનીઓએ એવી કોઈ વાતો ચલાવી હશે તે ખરું લાગે છે.

૯૦: અહમદી, પૃ. ૧૮૫. વેપારીઓને દીવ બંદરે ન આવવા દેવા અમલદારોને લખીને દેખાવ કર્યો, તેમજ કોઇને એમ પણ કહેલું કે સિંધને રસ્તે પોતે દરબારમાં જશે. આમ ખાન આઝમે દેખાવો કર્યો.

તોપણ મારો નિશ્ચય ફરશે નહિ જતી વખતે બક્ષી અને દીવાનને કેદમાંથી છોડી એમની માફી માગો. અકબરે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એને ખાસ લાગી આવ્યું.૯૧

અકબરના સમયના નામાંકિત પુરુષો ઇતિમાદખાન

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતના ક્રાંતિના સમયમા ગૂજરાતમા ફેલી અશાંતિ તથા બન્ને તરફના લશ્કરોની દોડધામમા સામાન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલ્યા કરતી હતી અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોને નવું જીવન મળી રહ્યુ હતુ. એ સમયમાં થયેલા નામાકિત પુરુષોની થોડી નોધ પાછળ કરી ગયા હવે જેમને આપણે ગૂજરાતી ન કહી શકીએ છતાં ગૂજરાતના જીવનમાં જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે એવા પુરુષોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરીએ. મૂળ તો સલ્તનતનો અમીર અને અકબરે પણ જેને સૂબો નીમેલો તે ઇતિમાદખાન તો ગૂજરાતી હતો. એણે ઘણા લાંબા સમય સુધી સત્તા ભોગવી, પરતુ એના છેવટના વર્ષ માટે ખાસ નોધપાત્ર જણાયુ નથી. એના વિચિત્ર ચારિત્ર્યની ઘણી નોધ પાછળ કરી ગયા છીએ એટલે હવે એના જુદા વર્ણનની જરૂર નથી. મરાઠા સમય સુધી–મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યાસુધી–એના નામનો એક લત્તો અમદાવાદમા હતો, પરતુ તે નક્કી થઈ શકયું નથી. એના નામની એક સરાઈ હતી તેની નિશાની નથી, પરતુ કારંજમા એક ભાગને આજે પણ સંબોધવામા આવે છે એટલુ માત્ર નોધપાત્ર છે.૯૨

મિરઝાં અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન

એ સમયના બીજા નામાકિત માણસોમા અકબરના નજીકના સગા બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનનુ નામ આપણા ઇતિહાસમા રહી ન જવુ જોઇએ ખાનખાનાન અને ખાને આઝમ મિરઝા અઝીજ કોકા ગુજરાતી નથી, છતાં એમણે ગુજરાતમા નોધપાત્ર કામ કરેલુ છે

૯૧: સિકદરી ગુ ભા. પૃ. ૪૭૩ અકબરને આ સમાચારથી લાગી આવ્યુ તે અહમદીમા લખ્યુ છે તબકાત માત્ર એટલુ જ લખે છે કે આ સમાચાર સાભળીને બાદશાહે ગૂજરાતની સૂબેદારી શાહજાદા મુરાદને આપી અકબરને દુઃખ તો લાગ્યુ હતુ, પણ ખાન આઝમના બે પુત્રોને એણે નોકરીમા ચડાવ્યા

૯૨: મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા અમદાવાદ શહેરનુ વર્ણન કરેલુ છે તેમા શહેરના તે સમયના (૧૭૬૦) લત્તાઓના નામ આપ્યા છે એમા ઇતિમાદખાનનુ નામ છે એની હવેલી શહેરના મધ્ય ભાગમા હતી, પણ તે ક્યા તેનો પત્તો લાગ્યો નથી સરાઈ કારજના મેદાનની બાજુમા હતી એમ આજે મનાય છે.

બહેરામખાન હજ કરવા ઊપડેલો અને રસ્તામાં પાટણમાં સહસ્રલિંગ સરોવરમાં સહેલ કરીને આવતાં એને મારી નાખવામાં આવ્યો તે પાછળ જોઈ ગયા એ વખતે બાળક અબ્દુર્રહીમ ચાર વર્ષનો હતો ખાનને કુટુંબ સાથે પાટણથી અમદાવાદ લાવ્યા અને છેવટે અકબરે આગ્રામાં પોતાની છાયામાં જ એને ઉછેર્યો એ પુખ્ત વયનો થયો નહોતો ત્યારે જ એક વાર ગુજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો અને વઝીરખાન એના નાયબ તરીકે કામ કરતો હતો એ પણ પાછળ જોયું, પરંતુ એ જ્યારે ફરી સૂબો નિમાઇને આવ્યો ત્યારે વહીવટ તથા સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં એણે જે હોશિયારી અને હિંમત સેનાપતિ તરીકે બતાવ્યાં તે ખાસ નોંધપાત્ર છે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એથી પણ વધારે નોંધપાત્ર તો એણે એ જમાનામાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ એવો એક બાગ અમદાવાદ પાસે બનાવ્યો તે બીના ગણી શકાય એનું વર્ણન આગળ કરીશું સેનાપતિ, વહીવટી અમલદાર, ઉદાર વીરપુરુષ વગેરેના ગુણો તો એનામાં હતા પરંતુ એ કવિ હતો, સંસ્કૃત જાણતો હતો અને વિદ્યાસંસ્કારમાં રસ લેનારો હતો એ ખાસ અગત્યની વાત છે તવારીખકારો કહે છે, એને માટે જો વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવે તો એક પુસ્તક જુદું થાય એના એક પ્રેમકાવ્યનો નમૂનો મિરાતે અહમદીમાં આવેલો છે. તેની છેવટની કડીઓમાં એ કહે છે કે “પ્રેમ કરવામાં માશૂકની કૃપા સમાયેલી છે નહિ તો આશકનું દિલ તો નજીવી ચીજથી પણ ખુશ થઈ જાય છે પ્રેમના સોગંદ ખાઇને કહું છું કે પ્રેમ સિવાય હું કાંઈ જાણતો નથી જે મારો માલિક છે તે ખુદા એ વાત જાણે છે ‘રહીમ’ના પ્રેમના વચનોથી હું ખુશ છું, કારણ કે તે કાંઇક અંશે ઇશ્કની રીતને મળતા છે” ખાને આઝમ અઝીઝકોકાની બહેન સાથે એનું લગ્ન થયેલું જીવનનો ઉત્તમ ભાગ એણે અમદાવાદમાં પસાર કરેલો[૯૩]

૯૩ મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૫૮ ૫૯ એમાં આ કાવ્ય આપ્યું છે ડૉ બર્ડના અંગ્રેજી તરજુમામાં એના ગુણનું વર્ણન છે, પણ કાવ્યની નોંધ લીધી નથી અહીં એની બે કડી માત્ર લીધી છે અહમદીમાં જરા અશુદ્ધિ અને તરજુમામાં પણ અશુદ્ધિ દેખાય છે તે ડૉ છોટુભાઈ નાયકે સુધારી આપી છે કડીઓ આ પ્રમાણે છે

અદાયે હક્કે મોહબ્બત ઇનાયતીસ્ત ઝે દોસ્ત
વગર ન ખ તિરે આશિક બહીચ ખુરસંદ અસ્ત
બદોસ્તી કે બજુઝ દોસ્તી નમી દાનમ
ખુદાય દાનદો આંકો મરા ખુદાવંદ અસ્ત
અઝાં ખુરામ બ સુખનહાયે આશનાઇયે રહીમ
કિ અંદકી બ અદાહાયે ઇશ્ક માનિંદ અસ્ત

ખાને આઝમ અઝીઝ કોકા

મીરઝા અઝીઝ કોકા અકબરનો દૂધભાઈ[૯૪] અને બહુ માનીતો હતો. એ ગમે તેમ બોલે તોપણ બાદશાહ ખોટું લગાડતો નહિ અને કહેતો કે મારી અને એની વચ્ચે દૂધની નદી વહે છે: એ પાંચ વાર ગૂજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો. એ વિદ્યા અને ઇતિહાસનો શોખીન હતો. કોઇકોઇ વાર ફારસીમાં કવિત રચતો, પણ અરબીનું એને કાંઇ જ્ઞાન નહોતું. ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે એ ચાર સ્ત્રી પરણવામાં માનતો અને કહેતો કે માણસને ખુરાસાની સ્ત્રી ઘર સાચવવા માટે જોઇએ, માવરા ઉમ નેહરી (?) શીલાક (?)ને વાસ્તે, ઇરાકી સ્ત્રી પ્રેમ કરવા માટે, અને હિંદી સ્ત્રી સ્વામી તરીકેના હક જાળવવાને માટે જોઈએ.[૯૫] અકબર પછી જહાંગીરના રાજ્યમાં જ્યારે સુલતાન દાવર બક્ષને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો ત્યારે આ પ્રાંતના જૂના અનુભવી તરીકે દાવર બક્ષને સલાહ આપવા માટે વૃદ્ધ ખાને આઝમને સાથે મોકલ્યો. હિજરી–૧૦૩૨ માં અમદાવાદમાં એનું મરણ થયું, અને સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુની પવિત્ર છાયામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો,[૯૬] પરંતુ પાછળથી એના અસ્થિને શાહી રાજધાનીમાં લઈ જઈને દફન કરવામાં આવ્યાં.

નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબકાતે અકબરીનો લેખક

ઇતિહાસકાર ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની નોંધ પણ ટૂંકામાં લેવી જોઇએ. અકબરના સમયમાં હિંદના જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પણ સમાવેલો છે, પરંતુ એ બધામાં ઇતિહાસના નામને શોભે એવો અહેવાલ નિઝામુદ્દીન અહમદે જ આપ્યો છે. એ ગૂજરાતનો બક્ષ હતો એટલે લખવાનો તો એનો ધંધો હતો. છતાં પણ સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની છેલ્લી લડાઇઓમાં એણે સક્રિય ભાગ લીધો છે. અમદાવાદમાં કાંકરિયા ઉપર એનું ઘર હતું. એ સામાન્ય લેખક માત્ર નહોતો પણ વિદ્વાન હતો અને એની ઇતિહાસના બનાવોની નોંધ રાગદ્વેષ વિનાની છે. મન્તુખબુત્તવારીખનો લેખક અબ્દુલકાદર બદૌની પોતે પણ ઇતિહાસ-

---

૯૪: કોકાનો અર્થ દૂધભાઈ થાય છે. મુસલમાનોમાં દૂધભાઈનું મહત્ત્વ સગાભાઈ જેટલું છે.
૯૫: મિરાતે અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૫.
૯૬: એ જ, પૃ. ૨૦૪. ખાને આઝમને સરખેજમા દફન કર્યાનું અહમદી લખે છે, પરંતુ પાછળથી એનાં અસ્થિને રાજધાનીમાં લઈ જઈ દફન કર્યાનો એમા ઉલ્લેખ નથી. અહમદીના લેખકને માટે આ જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, કારણ એની નોંધ ઘણી ચોક્કસ હોય છે. ખાને આઝમની રસવૃત્તિની નોંધ પણ લેખકે કરેલી છે.

ઈ. સ. ૧૬૨૬માં ટૉમસ હર્બર્ટ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે ખંભાતના છેલ્લા રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો તેના સ્મારકનો આ બાગ વિશાળ અને શીતળ છાયાવાળો છે.[103] ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોએ ગુજરાતનાં સ્થાનોનું સારું વર્ણન કર્યું છે તેમાં આ બાગેફતહનું વર્ણન જીતબાગના નામથી કરે છે (Tschietbrg) એ લખે છે કે આ બાગ હિંદમાં મોટામાં મોટો અને સુંદર છે. બાગનું મહત્ત્વ ગુજરાતના સુલતાનને હરાવ્યો તેના સ્મારક તરીકેનું છે તેટલું જ અંદર સારાં મકાનો અને વૃક્ષો છે તે પણ કહી શકાય. મેન્ડેલ્સ્લો એને દુનિયાનાં આકર્ષક સ્થળોમાંનું એક કહે છે. એના વર્ણન ઉપરથી પાછળ નદી છતાં અંદર એક તળાવ પણ હોય એમ જણાય છે. એ તળાવ ઉપર મંડપો હોય એમ પણ લાગે છે. એમાં નારંગી, લીંબુ, ચિકોતરાં, બદામ, ખજૂર, આંબા, આંબલી, ઉપરાંત ન ઓળખાય એવાં વૃક્ષો પણ ખૂબ છે એમ લખે છે. એ મુસાફર બગીચામાં ગયો ત્યારે એમાં વાંદરાં ખૂબ હતાં તેથી ગમ્મત પડેલી એવી નોંધ કરે છે.[104] અહીં આવો મોટો સુંદર બાગ હતો એ વાત અમદાવાદમાં કોઈ ભાગ્યે જ જાણે છે.

અકબરના સૂબા

અકબરના રાજ્યકાળમાં ગુજરાતમાં નવ સૂબા નિમાયા, પરંતુ અકબરના અવસાન પછી ૧૬૦૫માં જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બાદશાહી સૂબાઓને ત્રાસ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. મિરઝાં અઝીઝ કોકા ખાને આઝમ શાહી ફરમાનની અવગણના કરી મક્કા હજ કરવા ગયો એટલે શાહજાદા સુલતાન મુરાદને સૂબો નીમવામાં આવ્યો તે ઉપર જોયું. એ સૂબો ઈ. સ. ૧૫૯૨ થી ૧૬૦૦માં એનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી ગુજરાતનો નામનો સૂબો રહ્યો. મિરઝા અઝીઝ મક્કાથી દોઢેક વર્ષમાં પાછો આવી શાહી હજૂર-

---

૧૦૩: એ જ.

૧૦૪: પ્રો. કોમિસેરિયેટ કૃત Mandelosw's Travels in Western India મેન્ડેલ્સ્લો બાગ તાજો બનેલો ત્યારે થોડા વર્ષમાં જ અમદાવાદ આવેલો. શાહીબાગ એ વખતે બનેલો નહિ એટલે અમદાવાદના જૂના બાદશાહી બગીચાઓની સરખામણીમાં આ બગીચો સુંદર હશે. કદાચ મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. અમદાવાદના નદી પારના બાગોમાં બે નામ માત્ર મળે છે. તેમાં એક ફુરમાન વાડી. એ પણ પાછળથી પૂરું થઈ ગયેલું. બીજું બાગે ફતહ. તે ફતેહવાડી થઈ ગયું. આજે આ નામો કોઈ જાણતું નથી.

મા ગયો હતો.[૧૦૫] મુરાદની સૂબાગીરીમા વહીવટી દીવાન તરીકે મુહમ્મદ સાદીક નામના મોટા અમીરની નિમણુક કરવામા આવી હતી અને શાહજાદો પોતાના પ્રતિનિધિને ગૂજરાતનો વહીવટ સોપી દક્ષિણ તરફ ગયો હતો તે વખતે એના નાયબ સૂબા તરીકે સૂરજસિંહજીની નિમણુક થઇ હતી શાહજાદા મુરાદનું અવસાન થયુ ત્યારે ગૂજરાતના નવમા સૂબા તરીકે ફરીથી મિરઝા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમની નિમણુક થઇ, પરતુ ખાને આઝમે આ વખતે પોતાના નાયબ તરીકે પોતાના મોટા પુત્ર શાહખાનને મોકલ્યો અને બીજા પુત્ર ખુર્રમને જૂનાગઢના ફોજદાર તરીકે મોકલ્યો, ગૂજરાતની દીવાની સૈયદ બાયાઝી ને આપવામા આવી.[૧૦૬]

મુઝફ્ફર શાહના પુત્ર બહાદુરનુ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ

મુરાદબક્ષ શાહજાદાની સૂબાગીરીના વખતમા સૂરજસિંહજીની નાયબીમા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે ઈ સ. ૧૫૯૪-૯૫મા ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી બાદશાહી સૂબાઓ અને લશ્કર આ વખતે દક્ષિણની લડાઇઓમા રોકાયેલુ હતુ એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ બહાદુરે ગૂજરાતના કસ્બાઓ અને ગામડા લૂટ્યા તોફાન અને બળવાની ગધ જોઇને બેકાર ધધાદારી સૈનિકો તુર્ત એની આસપાસ ભેગા થઇ ગયા સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાની પાછળ બે પુત્રો અને પુત્રી મૂકીને મરણ પામ્યો હતો.[૧૦૭] એમા બહાદુરે એના પિતાની પેઠે અકબરની સત્તા સામે લડત ચાલુ રાખી નાયબ સૂબો રાજા સૂરજસિંહ તુરત જ લશ્કર લઇ અમદાવાદ આવ્યો બહાદુરના સૈનિકો સાથે શાહી સૈન્યને યુદ્ધ તો થયુ પરતુ આખરે બહાદુર હારીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો ઈ સ ૧૬૦૫મા જહાગીરના રાજ્યની શરૂઆતમા આ બહાદુરે ફરીથી લશ્કર ભેગુ કરી છેક અમદાવાદ સુધી આવીને હુમલા કર્યા કેટલાક અમીરો અને જમીનદારો પણ આ બળવામા જોડાયા હતા જહાગીરે પત્રદાસ રાજા વિક્રમાજિતને લશ્કર આપી સૂબા તરીકે મોકલ્યો એણે અમદાવાદ આવી આ બળવાખોરોને હરાવ્યા એમની સાથે જોડાયેલા કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાક નાસી ગયા બહાદુર

૧૦૫ મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૮૬

૧૦૬ એ જ, પૃ ૧૮૭

૧૦૭ એ જ પૃ ૧૮૬ સુલતાન મુઝફ્ફરના સતાનો જમીનદારના આશ્રય તળે ઊછર્યા એમ અહમદી ઉલ્લેખ કરે છે પણ જમીનદારનુ નામ આપ્યુ નથી સૂરજસિંહે બહાદુરને હરાવીને ભગાડ્યો ત્યારે એ કઈ તરફ ગયો એ અહમદીમા ચોક્કસ લખેલુ નથી માત્ર સતાઈ ગયો એટલુ જ લખ્યુ છે

લેખક એને સારો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ પણ નિઝામુદ્દીનના લખાણનાં વખાણ કરે છે અને પોતે તબકાતમાંથી ઘણી વિગતો લીધી છે એમ સગર્વ કબૂલ કરે છે. તબકાતે અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો હતો.[૯૭]

આ સમયમાં ખાસ જાહેર બાંધકામ નોંધ લેવા જેવાં થયાં જણાતાં નથી. કેટલાંક થાણાંઓમાં રક્ષણાત્મક કિલ્લાઓ થયેલા છે. અકબરના સૂબાઓના અમલમાં દેશમાં સારાં જાહેર બાંધકામ થાય એવી શાંતિ રહી નથી, આમ છતાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા પ્રમાણમાં વધવાથી જૈન અને હિંદુ ધર્મનાં સ્થાનોના જીર્ણોદ્ધાર ખાસ થયા છે. જૈન જીર્ણોદ્ધારના તો ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે ફતહ

આવા ક્રાંતિના સમયમાં અમદાવાદમાં જે જગ્યાએ અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાને સુલતાન મુઝફ્ફરને હરાવ્યો તે સ્થળે એ શોખીન અને સંસ્કારી સુબાએ એક સુંદર બગીચો બનાવી એમાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં, એ એક નોંધપાત્ર હકીકત ગણી શકાય. બંધાવનારના શોખ ઉપરાંત ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન ઉપર વિજય મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું ગણાતું હશે એ પણ સમજી શકાય છે. ખાનખાનાને અમદાવાદથી સરખેજના રસ્તે—નદી કનારે આ બગીચો ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એમાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચીને સારાં રહેવા લાયક મકાનો બંધાવ્યાં એમ જહાંગીર નોંધ કરે છે.[૯૮] નદીને કાંઠે અમદાવાદ તરફ એક કોટ કરાવ્યો. બાગની આસપાસ પણ કોટ સાથે દરવાજો કર્યો. બાગની અંદર મારી સડકો અને અનેક જાતનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાડ રોપાવ્યાં. આ એવાં પાસે પાસે અને એવી સારી રીતે રોપાવેલાં કે અંદર ચાલનારને શીતલ છાયા ને ઠંડક લાગે. આ બગીચાનું નામ 'બાગે ફતહ' રાખવામાં આવ્યું. એને જીતબાગ પણ કહેતા હતા. મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૬૦) બાગમાં ખેતી થતી હતી. કોટના દરવાજાનો થોડો ભાગ રહેલો હતો. નદી તરફનો કોટ તથા બુરજો ઊભા હતા.[૯૯] આજે એ જગ્યાએ જે ગામ છે, તેને ફતેહવાડી કહે છે.

૯૭: ઇલિયટ, ૫મા તબકાતના તરજૂમાના ફકરાઓ આપતાં સંપાદકે લેખકનું ચરિત્ર ટૂંકામાં નોંધ્યું છે. તબકાતમાંથી બદાઉની તથા બીજા લેખકે પણ સાર લીધેલો છે. એનું ઘર કાંકરિયા ઉપર હતું એમ જહાંગીરની રોજનીશી ઉપરથી સમજાય છે. એના પુત્રને પણ ગુજરાતની બક્ષીગીરી જહાંગીરના સમયમાં મળી હતી.

૯૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં એ નોંધ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગેફતહના વર્ણનમાં મેં આ બધી નોંધ લીધેલી છે.

૯૯: જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનું વર્ણન. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મુસાફર

ખાનખાનાનની પુત્રી ખેરુન્નિસાએ એમાં જહાંગીરને આમંત્રેલો

આ બગીચો એક સમયે અમદાવાદમાં ઉત્તમ ગણાતો હતો. સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરોએ એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલા છે અને અમદાવાદનાં બીજાં ઉદ્યાનોના પ્રમાણમાં એના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે. ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુન્નિસા બેગમ શહેનશાહ જહાંગીર અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે આ બાગના મહેલમાં રહેતી હતી. એણે બાદશાહને પોતાના બાગમાં આવવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું ત્યારે પાનખર ઋતુ હતી. બધાં ઝાડ ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડયાં હતાં. બેગમ એના પિતા જેવી શોખીન હતી. એણે અમદાવાદના કારીગરો બોલાવી દરેક ઝાડ ઉપર કુદરતી રંગનાં પાન અને ફળ મુકાવ્યાં. બધી રચના એવી આબેહૂબ થઇ હતી કે જહાંગીર છેતરાઈ ગયો. એક ફળ એ તોડવા ગયો ત્યારે ફળ બનાવટી હતું એવી ખબર પડી. બાદશાહે ખેરુન્નિસાનાં શોખ અને હોશિયારીનાં વખાણ કર્યાં.[૧૦૦]

યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોંધ

ઈ. સ. ૧૬૧૩ના નવેંબરમાં વ્હીટિંગ્ટન નામનો અંગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે ખાનખાનાને (Chow–Chin–Naw) ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાનને હરાવ્યો તેની યાદગીરીમા સુંદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાગ બંધાવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એ વખતે બાગના મકાનમાં કોઇનો વાસ નહોતો એમ લખે છે.[૧૦૧] ઈ. સ. ૧૬૧૫મા ડેલ્સ્વર્થ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે બાગને ફરતા કોટનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે, સારાં ફળનાં વૃક્ષો બનાવેલાં છે અને મકાન કિંમતી છે.[૧૦૨] જહાંગીર બાદશાહ ૧૬૧૮માં આવ્યો તે વખતે બાગમાં આવેલો તેનું વર્ણન ઉપર કર્યું.

મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનના ગ્રંથમાં આ બાગની જમીન નરીમાન કોઠાવાળાની માલિકીની હતી તે વખતે કરેલી મરામત સાથેનું મકાનોનું નદી તરફના દેખાવનું ચિત્ર આપ્યુ છે. બાગે ફરદોશ, શાહીવાડી વગેરે બાગો પાછળથી ગામડા થઈ ગયા તેમ આ ફતેહવાડી પણ થઈ ગયું. ફિરિસ્તા જેતલપુરના જીતપુર બાગના નામ સાથે આ બાગના નામનો ગૂંચવાડો કરે છે.

૧૦૦: તુઝુકે જહાંગીરી. અમદાવાદના ઇતિહાસમા બાગે ફતહના વર્ણનમાં એ ઉલ્લેખ અને વર્ણન આવે છે. અમદાવાદના કારીગરોની કુશળતાનો આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.

૧૦૧: અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનુ વર્ણન: ખેરુન્નિસા બેગમ એના પિતાના ગયા પછી થોડાં વર્ષ બાદ આ બગીચાના મહેલમા રહેવા આવી હોય એમ આ મુસાફરના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. એ કદાચ પિતા સાથે આગ્રા ગઈ હોય કે શહેરમાં શાહી મહેલોમાંથી એકમાં રહેતી હોય એમ સભવે.

૧૦૨: અમદાવાદનો ઇતિહાસ: બાગનો અહેવાલ.

પણ નાસી ગયો અને ઈ સ ૧૬૧૪મા એનું અવસાન થયું.[108] આમ અકબરની પછી પણ ગુજરાતના સુલતાનના વારસ તરફથી ગુજરાત પાછુ સર કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા હતા, એટલે અકબરની સત્તાના આખાયે સમયમાં ગુજરાતીઓ ઉપર ગુજરાતી સુલતાનનું વર્ચસ ચાલુ રહ્યું એટલું કહેવામા વાંધો નથી.

વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં ફરમાન—નવું પચાંગ

આ સમયમા રાજસત્તા તરફથી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું ગણી શકાય એવુ ગુજરાતને માટે ખાસ કાઇ નોંધપાત્ર બન્યુ નથી છતા પણ અકબરની રાજનીતિ ઉદાર હતી એટલું તો કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી એ રાજનીતિની શુભ અસર એના સામ્રાજ્યના બધા ભાગને માટે સમાન જ કહી શકાય એમા ખાસ વહીવટી ફરમાનો બધા પ્રાંતોના સૂબાઓ ઉપર મોકલાયા હતા તે મહત્ત્વના ગણી શકાય[109] એ ફરમાનોમા સૌથી પહેલું દીને ઇલાહીની જાહેરાતથી મનાતાં વર્ષ અને માસની ગણતરી તથા સરકારી અમલદારોએ એ પ્રમાણે વહીવટી અમલમા જૂના પચાગોની ગણતરી ઉપયોગમા ન લેતા નવા ઇલાહી સૂર્યની ગતિ પ્રમાણેના મહિનાઓનો ઉપયોગ કરવાનું ફરમાન છે ફરમાનમા હિંદુ શુક્લપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ અને ચાંદ્ર મહિનાઓ તથા નવા ચાંદથી ગણાતા મુસલમાન મહિનાઓની થતી ગૂંચવણની સખત ટીકા કરેલી છે.[110]

લોકો સાથેના વર્તાવ માટેનું બીજુ ફરમાન

આ પછી બીજુ ફરમાન બહુ વિસ્તારવાળુ—૫૧ કલમોવાળુ—છે એમા સામાજિક દૃષ્ટિએ એ વખતના પ્રમાણમા કેટલાક મહત્ત્વની વાતોના ઉલ્લેખ છે એમા કેટલુંક વર્ણન આગળ વહીવટ અને સામાજિક પ્રકરણોમા કરીશું

---

૧૦૮ તુઝુકે જહાંગીરીમા બાદશાહે જાતે આ બાબતની નોંધ કરી છે અમદાવાદના ઇતિહાસમા જહાંગીરના વર્ણનમા મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી સમજાશે કે અકબરના અમલના આખા યે સમયમા ગુજરાત સલ્તનતના પ્રતિનિધિનો સામનો હતો

૧૦૯ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૫૯ થી ૧૬૪મા આ ફરમાનનો તરજુમો આપેલો છે પણ ભાષા ગૂંચવણ થાય તેવી છે વધારામા જુઓ Religious Policy of the Mughals by Sri Ram Sharma

૧૧૦ એ જ, પૃ ૧૬૦-૬૧ અંધારિયા અને અજવાળિયા પખવાડિયા તથા તિથિઓની સમૃદ્ધિવાળા પચાગો વ્રતનિયમો માટે ઠીક હશે, પરતુ વ્યવહાર અને રાજકાજ માટે ગૂંચવણ ઉત્પન્ન કરનારા હતા એમ આ ઉપરથી સમજાયુ છે ગુજરાતમા એ વખતે શાલિવાહન શક અને માળવા મારવાડમા વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો એમ આ ઉપરથી સમજાય છે

પણ કેટલીક રમૂજી આજ્ઞાઓની ટૂંકામાં અહીં નોંધ લેવા જેવી છે. પહેલી કલમમાં ખુદાની પ્રતિષ્ઠાને શરણ થવાની આજ્ઞા કરી પછી બીજીમાં એકાંતમાં ન જેમવું, પણ લોકમાં ગમીને જમવું, છતાં ગમાર લોકોની ગરબડમાં પણ ન જમવું એ આજ્ઞા રમૂજી લેખાય એવી છે એક કલમમાં ગુનેગારને ગરદન ન મારવાનું કહી કાપેલું માથું ફરી જોડાતું નથી એમ કહે છે અને પહેલાના રાજાઓ ચામડી ઉખાડી નાખવાની તેમજ હાથીને પગે બાંધવાની શિક્ષા કરતા તેવી ન કરવાની આજ્ઞા છે જો કે અહીં ભૂલવું ન જોઈએ કે અકબરે પોતે જુઝારખાન હબસીને એવી સજા કરી હતી એવા ગુનેગારને હજૂરમાં મોકલવો એવી આજ્ઞા જોતાં એવી સજાનો હક ખુદ બાદશાહને જ હશે એમ સમજાય છે[૧૧૧] ફુરસદના વખતે ઇતિહાસના તેમજ બીજા મહદ્ગુણી લખાણો વાંચવાની અમલદારોને આજ્ઞા છે તે રમૂજી છે ગાળો ન દેવાની તથા ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવાની આજ્ઞા છે[૧૧૨] પ્રજાના ધર્મ તથા પંથોમાં હાથ ન ઘાલવાની આજ્ઞા તથા તેના કારણો રસમય છે ઊંઘવામાં ને ખાવાપીવામાં હદ રાખવાની આજ્ઞા રમૂજી છે અહીં રમૂજ ખાતર નોંધવું જોઈએ કે અકબરના મિત્ર અને વિદ્વાન ઇતિહાસ લેખક અબુલફઝલનો ખોરાક બહુ જ હતો[૧૧] પુરાતન ઇમારતોની મરામત કરવાની પણ આજ્ઞા છે ચોકીદારો ને લશ્કરી માણસોના વર્તન માટે પણ ઉલ્લેખ છે લશ્કરી માણસો પ્રજાના ઘરમાં વગર રજાએ ન જઈ શકે દારૂ ગાળનારના નિયમોનો ઉલ્લેખ પણ છે ને શિક્ષા પણ છે પૈસાવાળાઓ માલ એકહાથ કરી થોડું થોડું વેચી વધુ નફો ન કરે તે માટે ભાવ નિયમનની પણ આજ્ઞા છે[૧૧૪] નદીઓ ઉપર સ્ત્રી પુરુષોને નાહવાના ઘાટ

---

૧૧૧ અહમદી, પૃ ૧૬૪ થી ૧૭૨ આ લાંબા ફરમાનની ૫૧ કલમો આપેલી છે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય છે છતાં એ બધા પ્રાંતો માટે છે એ જમાનામાં રાજા એટલે બધાનો માલિક, પિતા જેવો, તથા ઈશ્વર જેવો, ટીકાથી પર ગણાતો એ સહજ સમજાય તેવું છે રાજા કદી ખોટું કરે જ નહિ એ અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ એ જમાનામાં મનાતું હતું
૧૧૨ એ જ, પૃ ૧૬૫ એમાં ઇતિહાસ માટેનો ઉલ્લેખ રસમય છે. એના ફાયદાનો પણ ઉલ્લેખ છે
૧૧૩ એ જ, પૃ ૧૬૭ ધર્મમાં હાથ ન ઘાલવો એ આજ્ઞાના કારણો રસમય છે ખાવાપીવામાં મર્યાદા જાળવવાની વાત પણ રસમય છે ઇલિયટ, વૉ ૬ મા અબુલફઝલના ખોરાક માટે કહે છે કે એ ૨૨ શેર ખોરાક ખાતો અને તે ઉપરાંત રાબડી ખાતો શેર પાકો કે કાચો એ જણાવેલું નથી
૧૧૪ પૈસાવાળા માલ લઈ જાય, નફો કરે અને ગરીબોને ન મળે તે માટે રાજ્યની ચિંતા એ વખતે પણ હતી પૃ ૧૭૧

જુદા રાખી પાણી ભરવાના તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આજ્ઞા છે. આ ફરમાન ઘણું જ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર રસમય કલમોનો સાર અહીં આપ્યો છે.

કેટલીક જકાતની માફીનું ફરમાન

ત્રીજા ફરમાનમાં વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પાસેથી લેવાની જકાતમાં કેટલીક માફ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. માલની આવજા ઉપર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં જકાત લેવાતી હતી. એમાં વેપારી વર્ગ અને લોકો ઉપર પડતા બોજા ઉપરાંત એકસરખું ધોરણ પણ નહોતું. અકબરે આ ખાસ ફરમાનથી ખાધાખોરાકીની અને બીજી લોકોપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જકાત ઈ. સ. ૧૫૯૦–૯૧માં આ ફરમાનથી માફ કરી.[૧૧૫] આ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ વેપારના પ્રકરણમાં કરીશું. ફરમાન હિંદના બધા પ્રાંત માટે છે છતાં વેપારી આવકજાવક તથા એ સમયના ગુજરાતની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ફરમાનની વિગત નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧–૨માં અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા શાહજાદા સલીમ–જહાંગીર–ને ઈનામ તરીકે આપવાનો હુકમ ગુજરાતના સૂબા ઉપર મોકલ્યો.[૧૧૬] ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગુજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થિર થઈ. ગુજરાત સલ્તનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું.

[નોંધ : આ "સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ"નાં પાનાંઓમાં અનેક સ્થળે "હવે (અમુક તમુક) પ્રકરણમાં આ વિશે ચર્ચા કરીશું" વગેરે મતલબનું આવે છે. છેલ્લો ગ્રંથ લખાય તે પહેલાં જ લેખકનું અવસાન થવાથી આપણે વિશેષ વસ્તુઓ—ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો નિચોડ મેળવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કોઈ સમાનધર્મા જાગે ને આ પૂર્ણ કરે એ ભાવના. કે. કા. શાસ્ત્રી]

૧૧૫: એ જ, પૃ. ૧૭૩–૭૪. વધારામાં જુઓ Commercial Policy of the Moguls, By D. Pant. પૃ. ૮૫–૮૬.

૧૧૬: એ જ, પૃ. ૧૮૭ તાબાના પ્રદેશોની આવકનો રાજાઓ મન ફાવે તેવો ઉપયોગ કરી શકતા.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનું વહાણવટું

માક્ષર, શ્રી મનસુખરામભાઈ માટે એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એ કોઈ ચિત્રકારનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા ત્યાં એમણે એક ભારે કીમતનું ચિત્ર જોઈ કહ્યું "આની આટલી બધી કીમત!" આ શબ્દો સાંભળીને પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક એમને એક ખાસ જગ્યાએ લઈ ગયો અને કહ્યું કે "સાહેબ, અહીંથી જુઓ" મનસુખરામભાઈ સ્તબ્ધ થઈ જોઈ જ રહ્યા અને બોલ્યા "આની આટલી જ કીમત!"

કોઈ પણ વસ્તુને જે દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તે પ્રમાણેના ગુણવાળી સ્વાભાવિક રીતે તે આપણને જણાય છે પરદેશી લોકો પરદેશી સંજોગો લક્ષમાં રાખી અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે દૃષ્ટિબિંદુ સ્વાભાવિક રીતે તેમનું જ હોવાથી પોતાના ગુણદોષ અને વિભ્રમ(prejudice)ની છાપ તેમના લખાણો ઉપર પણ પડે છે દિલ્હી અને લંડનને ધ્યાનમાં રાખીને લખનારને બીજું કોઈ [illegible] પણ કાળે એથી મોટું કે સમૃદ્ધ હોઈ શકે એમ માનતા પણ આંચકો આવે છે

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, અને વાણિજ્ય વગેરેના ઇતિહાસ તરફ આપણા વિદ્વાનોમાંથી કોઈએ રીતસરની નજર નાખી નથી અને આપણું કેટલુંયે સારું ખોટું આપણે પારકી આંખે જોવું પડે છે કેટલાક અપવાદો સિવાય પારકાને હાથે લખાયેલા આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ કેવળ લૂખા જણાય છે, કેટલાયે રસમય હેવાન ખૂણામાં અર્ધ અંધકારમાં પડી રહ્યા છે

ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ સર્વથી વિશેષ અને વિવિધતાવાળી પ્રાચીનકાળથી છે એ સિદ્ધ વાત છે એમાં વેપાર એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને વહાણવટું ને નાણાવટું એ એના મુખ્ય અંગો છે વહાણવટામાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે વેપારના આ મુખ્ય અંગોના ઇતિહાસ ખૂણામાં પડ્યા

છે. અંધારા આકાશમાં છૂટા વેગપેલા તેજોમય તારા જેવા એના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર ચમકે છે.

હાલની દુનિયામાં વહાણવટીઓની મોટામાં મોટી પ્રજાના દબાણમાં હિંદુસ્તાન આવવાથી હિંદુસ્તાન જેવા દેશને તો વહાણવટું હોય જ નહિ એમ ધારનાર પશ્ચિમના ગર્વિષ્ઠ લોકોને પ્રાચીન હિંદના વહાણવટાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ અર્પણ કરીને બંગાળાના પ્રસિદ્ધ પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીએ ચકિત કરી નાંખ્યા છે અને સ્વદેશની સેવા બજાવી છે. વાદળાંમાં ઢંકાયેલા સૂર્યને સૂર્ય છે એમ સાબિત કરવા માટે આધારો આપી જે નકામી મહેનત કરવી પડે તેવી મહેનત વખતને અનુસરીને એમને કરવી પડી છે. આ જાતનું પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે પહેલું જ બહાર પડેલું છે અને સ્વદેશાભિમાનના જે જુસ્સાથી એ લખાયેલું છે તે માટે પ્રો. રાધાકુમુદને જેટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રો. રાધાકુમુદે ઘણી મહેનત લઈ આવો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યો છતાં દિલગીરીની વાત એ છે કે ગુજરાત જે વહાણવટા માટે હિંદમાં સર્વથી આગળ છે; જેની એ પ્રવૃત્તિ સર્વથી વધારે અને પ્રાચીન છે તેને અન્યાય થયો છે, પ્રો. રાધાકુમુદ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણ ગણાય એવા પુરુષને હાથે એવું થયું છે એ વિશેષ શોચનીય છે.

પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીનું પુસ્તક આખા ભરતખંડના વહાણવટાના ઇતિહાસરૂપે લખાયેલું છે એટલે આખા દેશની એ પ્રવૃત્તિ તેના જે જે ભાગે જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં જેની જેવી રીતે કરેલી હોય તે યથાર્થ રીતે આલેખાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રો. મુકરજીએ આ કાર્યમાં એ યથાર્થતા બરોબર રીતે જાળવી નથી એમ જણાઈ આવે છે. આપણે આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાત જ વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં હિંદના કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં આગળ હતું, અને છે, અને, દરિયાપારના દેશો સાથે નિત્ય સંસર્ગથી[1] ગુજરાતી ભાષા

૧: વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપારમાં ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી હિંદના સર્વ પ્રાંતો કરતા અગ્રસ્થાને હતું એ તો મુસાફરોના વૃત્તાન્તોથી અને બીજા અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થાય છે અને એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હાલ પણ ગુજરાતમાં પારસી સ્ટીમરો દ્વારા મોટો દરિયાઈ વેપાર છે અને બીલીમોરા, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ મોટાં વહાણો બને છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ફરે છે. ગુજરાતના ખારવા હજી પણ સ્ટીમરોમાં કામ કરવા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. (સરખાવો Encyclopaedia Britanica Vol XII p 710 "Owing to its maritime connections the language has also borrowed occasional words from other parts

અનેક દૃષ્ટિએ હિંદના બીજા પ્રાંતોની ભાષા કરતા વધારે સમૃદ્ધ થએલી છે પ્રો મુકરજીના પુસ્તકમા ગુજરાતની જે કેટલીક વિગતો લીધી છે તે જોતા બહારના વાચનારને ગુજરાતના વહાણવટાનો વિષય કેવળ સાધારણ જ હોય એમ લાગે એવુ છે. એમના ઉપોદ્ઘાતમા એમણે જે આધારો અને જે પદ્ધતિથી પુસ્તક લખવાનું જણાવ્યુ છે તેમા તો ગુજરાત કે તેને વિશેના આધારોનું નામ પણ નથી ગુજરાતી વહાણવટાની મૂળ ન દર્શ શકાય તેની જે જે વિગતો એમણે લીધી છે[2] તે સાધારણ રીતે જ ટૂંકમા મૂકી છે, એમના આધારના સાધનો જોતા ગુજરાતને લગતા સાધનો ગરોગર જોયા હોય એમ જણાતું નથી, અને જે ગુજરાતી સાધનો ના નામ આપ્યા છે તેનો પણ બરાબર ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી,[3] પરદેશી મુસાફરોના વર્ણનોના આધાર પણ ગુજરાતને લગતા એકાદ અપવાદ સિવાય એમણે લીધા જ નથી,[4] ગુજરાતની મહત્ત્વની વિગત ટૂંકામા લખતા પણ તે માટે શકાને સ્થાન હોય તો એમણે લબાણથી ચર્ચા કરી છે,[5] બગાળ અને

---

of Asia and from Europe This is specially marked in the strange dialect of Kathiawar boatman who travel all over the world as lascars on great steamships આ ઉતારો એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની હમણા બહાર પડેલી તેરમી આવૃત્તિમાથી લીધેલો છે ને તેમા હિંદના દરિયાકાઠાના બીજા પ્રાતો ની ભાષાઓ કે પ્રાતો માટે-બગાળ-આધ્ર, તામીલ વગેરે માટે આ જાતનુ લખેલુ નથી

૨ સુપારગ જાતકને લીધે ભરૂચની સહેજ બાબત, જાવાની બાબત, ગુજરાતી સુલતાનોના વખતની બાબત, ઘણી ટૂકામા સુરતની બાબત, અને પાછળથી મુબઇની બાબત, આટલી બાબતોમા ગુજરાત બાબત ઘણ ટૂકામા લખવામા આવ્યુ છે (જુઓ Indian

પાના - ૪૦, ૪૯, ૭૭, ૧૩૧, ૧૫૧, ૨૦૦ થી ૨૦૧, ૨૩૭) આટલા પાનામા ગુજરાત બાબત થોડા વાક્યો લખ્યા છે ફક્ત પાના ૨૦૦ અને ૨૦૧મા ગુજરાતી સુલતાનોના વખતનુ વર્ણન કર્યું છે, પરતુ તેમા બગાળના લખાણ જેવી છટા નથી બીજ આખા પાના ૨૪૪ અને ૨૪૫ મામા પારસી વહાણ બાધનારા સબધી લખ્યુ છે આ સિવાય છૂટાછવાયા નામો ગુજરાત સબધી થોડા આવે છે

૩ ગુજરાતને માટે જે થોડા સાધનો તેમણે જોયા છે તેમા Bombay Gazetteer Vol I, Part 1 & 2 અને Bird s History of Gujrrat અને Balley s History of Gujarat ના નામ ગણાવ્યા છે આ પુસ્તકોમા પણ ગુજરાતના વહાણવટા ના એટલા બધા ઉલ્લેખો છે કે તેમાથી તેમણે નહિ જેવુ જ લીધુ જણાય છે

૪ બારબોસા, થેવેનોટ, મેન્ડેલ્સ્લો, સીઝરફ્રેડ્રિક વગેરે ઘણા પરદેશીઓની મુસાફરીના વર્ણનો જેમા ગુજરાતી બદરો માટે ઘણુ લખેલુ છે તે જોયા જ જણતા નથી અને એ મુસાફરોના નામ પણ નથી જણાતા Bom. Gaz I pt 1મા ગ્રીક, રોમ અને આરબ વગેરેના ગુજરાતના ઉલ્લેખો તરફ નજર નથી ગઈ

૫ જાવાના સસ્થાન માટે કરેલી ચર્ચા માટે જુઓ Indian shipping પૃ ૧૪૦ થી ૧૫૪

મદ્રાસના કિનારાના દેશાય પાછળ જે મહેનત કરી છે તેના થોડા ભાગ જેટલી પણ ગુજરાત માટે કરેલી નથી. બગાળની નદીઓની નૌકાઓની આવજા માટે જેટના પાના એમણે જે છટા, રસ અને વિગતથી ભર્યા છે તે સાથે સરખાવતા ગુજરાતની તો જાણે અવગણના જ કરી હોય એમ સહજ દેખાઇ આવે છે[૬] ટૂકામા, પ્રો. મુકરજીનુ પુસ્તક વાચતા ગુજરાતના વેપાર ઉદ્યોગને જાણનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગે એવુ છે કે એક રીતે આવુ ઉત્તમ પુસ્તક લખતા પહેલા તેઓ ગુજરાતમા આવી ગયા હોત અગર તો ગુજરાત સગરી સાધનોની અને ઉલ્લેખોની પૂરી શોધ રસથી કરી હોત તો ઠીક હતુ આ કારણથી ગુજરાતની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ટૂકાણમા ખ્યાલ આપવો એ ઉચિત છે

આથીયે વધારે શોચનીય એ છે કે વડોદરામા શ્રી સયાજી બાગ જ્ઞાનમાળામા એક ગુજરાતી ભાઇએ 'હિંદુસ્તાનનું વહાણવટુ' એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક બહાર પાડ્યુ છે પ્રો મુકરજીના ગ્રંથની એ નાની નકલ જ છે અને એમા ગુજરાત માટે કાઈ વિશેષ લખવામા આવ્યુ નથી[૭]

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો જે અભ્યાસ કરે, એશિયામા હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાનમા ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિનો જે વિચાર કરે, અને હાલના ગુજરાતની નજરે જુએ, તેને તો આપોઆપ ખબર પડે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ દરિયાઈ વેપાર માટે મશહૂર છે ઉત્તરમા પાલણપુર એજન્સી અને પૂર્વમા પચમહાલ દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકા બાદ કરતા એની એકે જગા દરિયાથી સો માઇલ દૂર નથી ખંભાત અને કચ્છના અખાતોને લીધે દેશના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમા મોટો કિનારો એને મળે છે અનેક સૈકાઓથી અનેક સાહસિક અને ચતુર જાતિઓએ એને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી છે

આ વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજવા માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા વેદ કાળથી થયેલા જાતિઓના ભ્રમણો આપણે માન્ય કરવા પડે કેટલાક

---

૬ ગુજરાત માટે છૂટા વાક્યો અને નામોના છૂટા ઉલ્લેખ ઉપરાત બે જગ્યાએ બે પાનાથી વધારે સળગ લખાણ નથી બગાળ માટે તેવા લખાણ ઘણા છે અને એક લાસુ પ્રકરણ જુ, આઠ પાનાનુ ભર્યા ઉપરાત મોગલાઈના વખતના વર્ણનમા બગાળ બાબત જ લગભગ ૨૩ પાના ઝીણી ઝીણી વિગતોથી અને છટાની ભર્યા છે

૭ આ નાનુ પુસ્તક વાચતા બરોબર પ્રો મુકરજીના પુસ્તકનો લીટીએ લીટીનો સાર લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે નવાઈની વાત એટલી જ છે કે પુસ્તકમા કોઇ જગ્યાએ અમુકમાથી સાર લીધો છે એમ લખ્યુ નથી

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એ ભ્રમણ પરજાતિઓનાં આક્રમણો ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક કારણોથી થયેલાં છે. ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ કાંઇક વધારે દેખાય છે; અને તેમાં અન્ય કારણો કરતાં દરિયાને લીધે ઉદ્દભવેલા વેપારને લીધે થયેલું આકર્ષણ એ મોટું કારણ લાગે છે. હિંદના અનેક ભાગોમાંથી ગુજરાતમાં ઘણી જાતિઓ આવી છે, પરંતુ ઉત્તરે કાબુલ–પંજાબ–કાશ્મીર અને યમુનાના પ્રદેશમાંથી આવેલી જાતિઓનું પ્રમાણ વધારે છે. વિદ્વાનોનું વળી એમ પણ માનવું છે કે એવી જાતિઓએ પોતાની મૂળ ભૂમિનાં નામો નવા વસવાટની જગ્યાએ જાળવી રાખવા યત્ન કર્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ પાછળથી ગુજરાતમા પણ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાનાં ભ્રમણોમા જળવાઇ રહી છે.[૮]

લાટ એ નામ ગુજરાતના ઘણા મોટા ભાગનું ઈસવીસન પૂર્વેથી પરદેશીઓ વાપરતા હોય એમ જણાય છે; અને હાલ આપણે જેને અરબીસમુદ્ર કહીએ છીએ તેને લારનો સમુદ્ર[૯] આરબો કહેતા, એ લાટના કિનારા સાથેના તેમના દરિયાઇ વેપારને લીધે જ છે.[૧૦]

૮: કામ્બોજ ઉપરથી કેમ્બોડિયા, મથુરા ઉપરથી મદુરા, અને સિલોન, અરબસ્તાન અને જાવાને કિનારે એવાં બીજાં ત્રણ મદુરા અગર મુતરા; સોપારા ઉપરથી આફ્રિકાનું સોફાલા; માગરોળ–મંગલપુર–કાન્હડદે પ્રબન્ધનું માગલહૂર ઉપરથી દક્ષિણનું મગલૂર (મેંગલોર); રાખોદ્ધાર ઉપરથી સોકોટ્રા, કાશી ઉપરથી કાચી, વગેરે ઘણા હિન્દી નામો દેશાવર ગયેલા છે. ગુજરાતમાં પણ એવાં નામો ઘણા છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાના કેટલાંક ગામો સામેના સુરતને કિનારે પણ છે; માગરોળ, માડવી, વેરાવળ, મહુઆ, ઊના વગેરે. આ બધુ જાતિઓના વેપાર અર્થે થયેલાં ભ્રમણ સૂચવે છે. આ બાબતમા વિદ્વાનોમા મતભેદ ઘણો છે. અને આ કેવળ અનુમાન જ છે. માણસના નામો ઉપરથી સ્થળના નામ પડે તે તો એકથી વધારે હોઈ શકે, પરંતુ તેવો સંભવ ન હોય ત્યારે કોઈ જાતિએ જ પોતાના મૂળ વતનનું નામ પાડયુ હોય એમ સમવે. કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં વડનગર અને વિસનગર છે. ઈંગ્લાડના સસ્થાનોમા પણ આવું જણાઈ આવે છે.

૯: જુઓ અલતેકરનું "History of Ancient Towns in Gujarat" p 3. અને દસમી સદીમા અલ માસુદી આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના મહાસાગરને લારવી સમુદ્ર કહે છે. (Bom. Gaz. I–1. p. 510)

૧૦: લાટ શબ્દનું મૂળ શેમા છે તે સમજાતુ નથી. સંસ્કૃતમા નથી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સસર્ગમા આવેલા પરદેશીઓએ એ નામ કોઈપણ કારણથી પાડયુ હોય એમ જણાય છે. વળી જાણવા જેવી વાત એ છે કે (Tolemy) ટોલમી લારીક (Larike) કહે છે. હવે સિંધમા લારખાના છે અને ઇરાનના દક્ષિણ કિનારે લારિસ્તાન છે તે જાણીતુ છે. તેની જ જોડેના સિંધના દક્ષિણ કિનારાનુ નામ કનિંગહામે "લાર" આપ્યુ છે. (Cunningham's Ancient Geography Map IX) ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનું નામ પણ લાટ તે તો જાણીતુ છે. અને તેને જ લાર

જે વખતે યુરોપના લોકો જંગલી હતા તે વખતે હિંદુસ્તાનમા સરકૃતિનો સૂર્ય મપૂર્ણ પ્રકાશમા હતો એ નિર્વિવાદ છે ઇતિહાસ જેવી વસ્તુની કોઈ પણ દેશમા શરૂઆત નહોતી થઈ તે સમયથી પણ ઘણો પુરાણો એનો ઇતિહાસ છે

એવા પ્રાગૈતિહાસિક સમયમા હિંદુસ્તાનનુ બારુ ગુજરાતમા હતુ હયુઈટ નામના લેખકે[૧૧] હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારાની એટલે હાલના ગુજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથીયે જૂની છે એમ ઇજિપ્તની કબરોમાથી નીકળેલી સિંધુ નામની મનમન અને ગુજરાતની ગળી ઉપરથી સદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે સિંધનો દક્ષિણ કિનારો, એ કિનારે આવેલુ પાતાળનગર અને ગુજરાતનો કિનારો સમાન જાતિઓથી અગર તો એક વ્યવહારથી ગૂથાયેલી જાતિઓથી વસેલો એ તો એ આખાયે કિનારાને લગતા ‘લાર’ નામ ઉપરથી જણાય છે

મિ હયુઈટ પશ્ચિમહિંદના કિનારા ॥ વેપારને ઇસ્વીસન પૂર્વે ઘણા વર્ષ જૂનો કહે છે તે વાતને આપણે વધારે પડતી માનીએ તોપણ ભરુકચ્છ[૨૭] (ભરૂચ) અને શૂર્પારક (સોપારા) એ બદરો તો મહાભારત–કાળમા સમૃદ્ધ

અગર લારીક પાછળથી કહેતા હબીબુશીર નામના તવારીખકારની નોધ ડૉ બર્ડે લીધી છે (Bird s History of Gujarat p p 153 154) તેમા લખે છે કે મહમૂદ ગીઝનીના માણસોએ સોમનાથમા લાટની મૂર્તિની પૂજા થતી જોઈ અને એ મૂર્તિ પુરાણા આરબો પણ અરબસ્તાનમા પૂજતા હતા આ ઉપરથી શિવલિંગના આકારને લીધે કે કોઈ બીજા કારણથી એ જાતની શિવપૂજા જ્યા જ્યા થતી હોય તે બધા કિનારાને આરબોએ લાટ અગર લાર નામ આપ્યુ હોય એમ બને મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના પહેલા અરબસ્તાનનો થોડો ભાગ ઈરાન અને ગુજરાત બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા (કિનારાના ભાગ ખાસ કરીને) એ તો સિદ્ધ વાત છે અને મુસલમાની ધર્મના પૂરમા આગળ વધવાથી કે બીજી કોઈ જાતિના આક્રમણથી લાર નામ સકોચાઈને ગુજરાતના કિનારા માટે વપરાવા લાગ્યુ હોય એમ બની શકે સિંધને દક્ષિણે લારી બદર છે તે પણ લાર ઉપરથી આમ જોતા સિંધુને કિનારે ઉત્તર સિંધમા લારખાના, ઈરાનનુ લારિસ્તાન, સિંધનુ લાર, સોમનાથની મૂર્તિને લીધે આરબો એ કિનારાને પણ લાર કહેતા હોય તો તે, અને ગુજરાતના કિનારાનુ લાટ એ બધું પશ્ચિમ કિનારાની એકસરખી રેખામા આવે છે એથી કોઈ જાતિનુ ભ્રમણ સૂચવાતુ હોય તેમ પણ બને ખરુ આ વિગતમા પરસ્પર સબધ હશે કે નહિ તે તો પુરાતત્ત્વના કોઈ વિદ્વાન કહે ત્યારે મનાય આ પણ અનુમાન અને તે નિરાધાર છે, પરંતુ આ એટલુ તો સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાન સિંધ અને ગુજરાતના કિનારાને ઘણો જૂનો દરિયાઈ સબધ હતો મસુદી (A D 916) લખે છે કે ચેવલ, થાણા અને સોપારામા લારીય ભાષા બોલાતી હતી Bom Gaz vol I Part II p 22 અને તેથી પરસ્પર વ્યવહારને લીધે વહાણવટું પણ ખીલેલુ હશે

૧૧ જુઓ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમા Mr Hewittના લેખ પરથી Bom Gaz I I p 11 મા લીધેલી નોંધ ન ૨

હોવાં જોઇએ એમ જણાય છે. આ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં વહાણો વગેરે માટે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ગુજરાતનાં બંદરોના આવા ઉલ્લેખો અને ઇતિહાસના પિતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કરેલા કપાસ આદિ વસ્તુઓના ઉલ્લેખો ઉપરથી, અને ઘણી વેપારી જાતિઓ આ ભૂમિ તરફ આકર્ષાઈ આવીને વસવાથી આપણે ચોક્કસ માની શકીએ કે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર મહાભારતના સમયથી કે તેથી પણ પહેલાંથી ચાલતો હોવો જોઇએ અને તેને માટે યોગ્ય વહાણો વગેરે સાધનો પણ હોવાં જોઇએ.

ઇસ્વીસન પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાંથી, લગભગ બૌદ્ધ સમયથી, ભરૂચ અને સોપારા બંદરોનો વેપાર વધારે હોય એમ જણાય છે. બૌદ્ધ જાતકોમાંના સુપારગ જાતકમાં ભરૂચના ઉલ્લેખ છે. સુપારગ બોધિસત્ત્વ જે મહાનાવિક હતો, તે ભરૂચનો જ છે. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં તો લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનો વેપાર ભરૂચે એકહાથ કર્યો હતો. ભરૂચથી કપડવંજ બાજુ થઈ ભીલસા, સાંચી વગેરે આગળ થઈ છેક પાટલીપુત્ર (પટણા) સુધી મહામાર્ગ હતો અને સાંચી વગેરેનું તેથી મહત્ત્વ હતું.[૧૨] ઉજ્જનથી કેટલોક માલ ભરૂચ આવ્યાનું તો પેરિપ્લસ લખે છે. કાબુલથી દેશાવર ચઢાવવા માટેનો માલ પણ ભરૂચ આવ્યાનું અને દક્ષિણહિંદનો માલ પણ નિકાસ માટે ભરૂચ આવ્યાનું એ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે એ વખતે કાબુલથી પાટલીપુત્ર અને દક્ષિણ એ બધા ભાગનું મુખ્ય બંદર આપણું ભરૂચ હતું.

આ વખતે ટોલેમી અને બીજા પાશ્ચાત્ય લેખકો ગુજરાતના કિનારાનાં ઘણાં બંદરો અને વેપારી સ્થળો ગણાવે છે. ભરૂચ (Barigaza), નવસારી (Nonsaripa), બીલીમોરા (Poulipoula), કીમ (Kammoni) અને સૌરાષ્ટ્રના કિનારાનાં દ્વારકા (Barake), પોરબંદર (Bardaxema) (બર્ડાની પાડોશને લીધે), વેરાવળ (Surastra), માંગરોળ (મંગલપુર Monoglosson), હાથબ (હસ્તકવપ્ર–Astakapra) વગેરે બંદરો પણ ગણાવે છે, પરંતુ છેક સોલંકીઓના સમય સુધી વહાણોના નામ અને બાંધકામ કે તેને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી.

આમ છતાં પણ બીજાં બંદરો સાથે ભરૂચ મુખ્ય બંદર તો હતું જ. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકો ભરૂચનો દરિયાપારના દેશો સાથેનો વેપાર આ પ્રમાણે ગણાવે છે. ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઇરાની અખાતનાં બંદરોએ અને હિંદી મહાસાગરમાં ભરૂચનાં વહાણો ઘૂમતા. મિસર અને અરબ-

૧૨. Alteker's History of Ancient Towns of Gujarat & Kathiawar

સ્તાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાઇ, શીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાજ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુપટ્ટા આવતાં.[૧૩]

ઈરાની અખાતનાં બંદરોથી ગુલામો, સ્ત્રીઓ, સોનું, મોતી, ખજૂર, દારૂ અને કાપડ વગેરે આયાત થતાં. ભરૂચથી મિસર અને અરબસ્તાનમાં ચોખા, ગળીયાં, તેલ, રૂ, ખાંડ, મલમલ, અને ઊંચી જાતનું કાપડ, ઈરાની અખાતનાં બંદરોએ પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ અને બીજાં લાકડાં નિકાશ થતાં, આફ્રિકાથી ભરૂચમા સોનું, સિલોન અને મલબારથી તેજાના આવતા.[૧૪] અરબસ્તાન અને ઈરાનના કિનારા સાથેનો ભરૂચનો સંબંધ પણ નામ સાથે પેરિપ્લસ લખે છે.[૧૫]

આ સમયના ભરૂચના પરદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે હાલનું ભરૂચ જોતાં પુરાણા ભરૂચના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ભરૂચે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જોયા છે; અઢળક લક્ષ્મી રમાડી છે; અનેક ધર્મોને સમાનતાથી પોતાની ભૂમિ ઉપર રાખ્યા છે; એના સંસ્મરણો કવિને કાવ્ય, ઇતિહાસકારને ઇતિહાસ અને નવલકથાકારને નવલકથા માટે અખૂટ સામગ્રી આપે છે.[૧૬]

ઈસ્વીસનની નવમી સદી આવતાં સુધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ સહેજ પણ વ્યવસ્થિત ન હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના હેવાલ માટે છૂટાછવાયા અને તે પણ ઘણા થોડા ઉલ્લેખો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. ક્ષત્રપ રાજાઓએ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમના સમયમાં રોમન સામ્રાજ્ય સાથે ગુજરાતનાં બંદરોનો સંબંધ હતો.[૧૭] ક્ષત્રપો અને સોલંકીઓની વચ્ચેના આશરે છ સદીઓ જેટલા લાંબા સમયમાં ગુપ્ત, વલભી, ગુર્જર, ચાવડા આદિ રાજ્યોના વખતમા બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ન હોવા છતાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું સારી સ્થિતિમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ વખતમાં થાણા જિલ્લાનાં બંદરોનો વેપાર

૧૩: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૧–૨૫૩.
૧૪: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૨૫૩.
૧૫: Bom. Gaz. I. I. p 545
૧૬: Brigg's Cities of Gujarashtra
૧૭: Encyclopaedia Britanica vol. IV p. 188 13th Edition "since about A. D. 40 the coast cities had been much enriched by trade with Roman Empire, which both the Satavahanas and Satrapas did much to encourage શાહ રાજાઓમા electionની રીત હતી અને એમનું રાજ્ય commercial kingdom કહેવાતું.

સારો ચાલતો હતો અને ત્યાંના વેપારીઓ લાડ વાણિયા હતા તે ઉપરથી ભરૂચ વગેરે બંદરોનો વેપાર હરકત વગર સારો ચાલતો હશે એમ માની શકાય [18] આ સમયમાં ઉપર જણાવેલા રાજ્યોના ફેરબદલા થઈ ગયા તેને લીધે જે ઊથલપાથલ થઈ હશે તે દરિયાઈ વેપારને અસર કરે તેવી ભારે હોય એમ જણાતું નથી એક રીતે જોતાં તો આ લાંબા સમયમાં ગુજરાત ઉપર વલભીપુરના નાશ સિવાય કોઈ મોટી આફત આવી હોય એમ માનવા ને કારણ નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર હૂણ આદિની ચઢાઈઓથી નાસેલા લોકો પણ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા છે અને ગુજરાતના બંદરોથી પરદેશ ગયા છે

આ સમયમાં જ ગુજરાતના લોકોએ સમુદ્રપાર સંસ્થાનો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી હોય એમ દેખાય છે ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર તો ગુજરાતીઓના સંસ્થાનો દરેક બંદરે હતા ગુજરાતના સિંહકુમાર નામના કોઈ રાજવંશીએ સમુદ્રમાર્ગે લંકાનો વિજય કરીને તેની યાદગીરીમાં તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું [19] સિંહલદ્વીપ

18 ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ ૨૫૨

19 બંગાળના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લંકા જીતી તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું અને તેનો સમય અને બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણનો સમય એક જ છે (ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં) એમ મહાવંશ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથના આધારે પ્રો રાધાકુમુદે લખ્યું છે વિજય અને સિંહલદ્વીપના જીતવાની આખ્યાયિકા બંગાળમાં પ્રચલિત તો ઘણી છે અને ત્યાં સિંહલ વિજય નામનું નાટક હાલ પણ ભજવાય છે તે ઉપરથી લાગે છે પરંતુ મહાવંશ ઈસ્વીસન ૪૦૦ ને શુમારે લખાયેલો ગ્રંથ છે એમ વિદ્વાનો માને છે, અને તેમાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાની પૌરાણિક કથાઓ આપેલી છે, એટલે ઈ સ ૪૦૦ થી પહેલાંની ગમે તે સમયની વાત તેમાં આવી શકે પરન્તુ મહાવંશનું વર્ષ આ ગણીએ તો વિજયની જીત તે અગાઉ લગભગ ૯૫૦ વર્ષ પહેલાંની ગણવી પડે પણ તેનો વાંધો નહિ પ્રો મુકરજીએ પોતાના ગ્રંથમાં બંગાળની એક મહાન નાવિકપ્રવૃત્તિ તરીકે જુદી જુદી જગ્યાએ ચાર વખત આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ *Indian Shipping p 28, 42, 69 157*) અને તે પછી બંગાળનું બીજું એવું દરિયાઈ પરાક્રમ નોંધ્યું નથી પરંતુ આ ઉપરાંત એમણે બીજી કેટલીક વિગતો લખી છે તેથી આ વાતને વિરોધ આવે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે ચર્ચવાની જરૂર છે સીયુકી (Si yu ki) નામના ચીની ગ્રંથને આધારે એ લખે છે કે *The ship in which the lion prince* **Sinhala** *sailed from an* unknown part of Jambudwip to Cylone contained five hundred **merchants** besides himself (Ind shipp P 29) આ જોતાં વિજયને બદલે સિંહલ થયો તે નોંધવા જેવું છે વળી પાંચસો વેપારીઓનો ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જેવો છે

આગળ વિજયની વાત ફરી લખતાં પાને ૬૯ મે પ્રો રાધાકુમુદ રાજવલ્લીય ગ્રંથને આધારે લખે છે કે ' The sh ps started from a place near the city of **Shinhapur**, and on their way touched at the port of **Supara**

નામ ઈસ્વીસન પૂર્વે પાચમી સદીમા બગાળના રાજા સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લકા જીતીને પાડ્યુ એમ પ્રો રાધાકુમુદ મહાવશ ગ્રથના આધારે કહે છે,

---

which according to Dr Burgess lay near modern Bassien on the western coast of Daccan××× approaching the island from south wards, and became founder of the great dynasty (આમા સુપારા-Supara-જે પોતાના ગ્રથમા ઘણી વાર લખ્યા છતા ડૉ બર્ગેસનો આધાર લઇ કેમ લખે છે તે સમજાતુ નથી) આગળ જતા પાને ૭૦ મે લખે છે કે વિજયના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો (કે ભાણેજ nephew) ૩૨ મત્રીઓ સાથે સાગલ નામના શહેરથી વહાણમા બેસી સિલોન ગયો (embarked from the city of Sagal)

આ જુદા જુદા લખાણો એટલુ તો સૂચવે છે કે વિજયનુ લકાની જીતના સબધમા લખાણ શકાવાળુ છે, અને તેમા બે વાત ચાલે છે અને તેનુ નામ સિંહલ હોય ને lion prince સિંહલકુમાર કહેતા હોય તો સિંહલકુમારવાળી આપણી વાતને કાઇક ટેકો મળે છે બીજુ સૌરાષ્ટ્રને પૂર્વ કિનારે ખભાતના અખાત આગળ હાલ જે શિહોર છે તેનુ જૂનુ નામ સિંહપુર હતુ (જુઓ Alteker's History Ancient towns of Gujarat, P 45) ડૉ બર્ગેસ એને શાહવશની રાજધાની માને છે અને એમ માનવાને કોઇ પણ જાતનો આધાર નથી એમ અલ્તેકર લખે છે પરતુ ડૉ બર્ગેસનુ અનુમાન ખરુ હોય તો સિંહલદ્વીપ નામ માટે કાલનિર્ણયનો જે વાધો નડે છે તે નીકળી જાય છે કારણ કે લકાનુ સિંહલદ્વીપ નામ ઈસ્વીસનની શરૂઆતના અરસાનુ જણાય છે બૃહત્સહિતા (અ ૧૪ શ્લો ૧૧ અને ૧૫)મા દક્ષિણના દેશોમા લકા અને સિંહલ બે નામ આપેલા છે, પણ તે યે આધાર રાખવા લાયક નથી પરતુ આપણે વિજય–અગર તો સિંહલ ગુજરાતને કિનારેથી વહાણમા બેઠો એ જ જોવુ છે એટલે સિંહલદ્વીપ નામના કાલનિર્ણયની કડાકૂટમા નહિ પડીએ ઉપર જોયુ એ સિંહપુર(શિહોર)ને સિંહ પુર lion city કહેતા (Briggs cities of Gujarashtra) આગળ વિજય જમ્બુદ્વીપના કોઇ અજાન ભાગમાથી નીકળ્યો એમ લખી પછી સિંહપુરમાથી નીકળ્યો એમ લખે છે તે ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે ત્રીજુ ઉપરના ઉતારા મુજબ સિંહપુરથી સિલોન જવા નીકળેલો વિજય સોપારા આગળ આવ્યો એ જોતા બગાળના બદરેથી નીકળેલો માણસ આખો કિનારો પૂર્વથી પશ્ચિમનો ચઢી, વચમા સિલોન વટાવી પછી ઊતરે તો જ વચ્ચે સોપારા આવે અને એવુ બનવુ અશક્ય છે જો સિંહપુર સૌરાષ્ટ્રવાળુ હોય અને ત્યાથી જ વિજય કે સિંહલ નીકળ્યો હોય તો તો રસ્તામા સોપારા અવશ્ય આવે સોપારા મુબઈ જતા પાલઘર પાસે આવે છે તે તો ગુજરાતમા સર્વને વિદિત છે ચોથુ વિજયનો સગો સાગલ શહેરથી નીકળ્યો એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે સાગલ નામનુ બદર હોય એમ જાણ્યામા નથી પરતુ આ નામ બૌદ્ધ ગ્રથનુ છે અને બૌદ્ધ ગ્રથોમા પજાબના પુરાણા શાકલને પ્રાકૃતમા સાગલ લખેલુ છે આ શહેર હાલના શિયાલકોટની જગ્યાએ હતુ એમ નક્કી થયેલુ છે (જુઓ Cunnighams Ancient Geography p p 206–215 New Bengal Edition) બૃહત્સહિતામા એક સિંહપુર કાશ્મીરમા છે એમ જણાવ્યુ છે આ પાસેપાસેના સાગલ અને સિંહપુરના વતની વિજય અને તેનો સગો હોય એમ માનીને આગળ ચાલીએ તો વિજય સિંધુને રસ્તે વહાણમા બેસીને ગુજરાતના કોઇ બદરેથી

એ વાત વાદગ્રસ્ત છે વાદવાળી અને અચોક્કસ વાતને બાજુ ઉપર મૂકીએ તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે સિલોન સાથે ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી જે સબંધ છે તે તામીલના સિલોનથી છેક પાસેના કિનારા સિવાય હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા વધારે છે "લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર" એ ગુજરાતી કહેવત વેપારાર્થે વસેલા ગુજરાતીઓના સંસ્થાનની વસ્તીને લગતા લગ્નને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગુજરાતી વાતોમા લંકાની બાબતો ઘણી આવે છે. બીજુ ખાસ નોંધવા લાયક તો એ છે કે 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' નામના જૈન ગ્રંથમા પ્રાચીન કાળમા કોઈ સિલોનની રાજકન્યાએ ભરૂચમા શકુનિકાવિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ગુજરાતના કિનારાને સિલોન સાથે સંબંધ ઘણો જૂનો અને સારો હોય એમ સમજાય છે

અગર તો સિંધુના મુખ આગળના કોઈ બંદરેથી, મોટા વહાણો બદલીને સિલોન ગયો હોય તોપણ સોપારા વચ્ચે આવી શકે બૌદ્ધ સમય પહેલાથી પણ તામ્રલિપ્ત બંગાળામા મોટું બંદર હતુ ત્યાથી નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી એ ખાસ નોંધવા જેવુ છે સાગલ અને સિંહપુર એવુ કોઈ નામ બંગાળ કે કલિંગને કિનારે નથી એક વિદ્વાનનુ એમ માનવુ છે કે બૌદ્ધ સમયનો બધો સમુદ્રનો વ્યાપાર મોટે ભાગે સોપારા આગળથી થતો અને એ બૌદ્ધોનું મોટું સ્થળ હતુ, તેથી સાગલ સોપારા પાસેનુ કોઈ સ્થળ હશે ટૉલેમી (જુઓ Bom Gaz II P 538) સિંધુ નદીના સાત મુખ ગણાવે છે તેમા Sagapa, Sinthon, Khariphron, Sapara, Sabalaessa, Lanibare વગેરે ગણાવે છે તેમાના Sagador, Sapara અને Sabalaessa હાલ ઓળખાતા નથી પરંતુ આ મળતાપણા ઉપરથી જણાશે કે સાગલ અને સિંહપુર પંજાબની ઉત્તરના પ્રદેશમા માનીએ અને ત્યાથી સિંધુને રસ્તે વિજય આવ્યો હોય, અને ઉપરના કોઈ મુખ આગળ સાગલ નામનુ બીજું શહેર હોય તોપણ બની શકે એવુ છે સાગલ નામ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવુ તો છે જ બંગાળની દક્ષિણે ગંગાના મુખ આગળ સાગર નામનો બેટ છે, પરન્તુ તે જૂનો લાગતો નથી અને એમા પહેલા વસ્તી હોવાનુ જાણ્યુ નથી અને એને ધ્યાનમા લઇએ તો પણ સિંહપુર અને સોપારાના ઉલ્લેખને મોટો વિરોધ આવે છે વિજય બંગાળાનો હતો, એમ માની લઇએ અને આખ્યાયિકા પ્રમાણે એના બાપે એને કાઢી મૂક્યો ત્યારે સિલોન જવા માટે વહાણોમા નીકળ્યો એમ માનવા કરતા જમીનમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારે આવ્યો હોય એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી બની શકે ઘણા પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ અને સોપારાથી મોટા ધોરી રસ્તા પાટણ સુધી જતા હતા તે તો જાણીતુ છે પણ એમ બનવુ શક્ય નથી

પરતુ આ સાથે સિંહલદ્વીપનો ગુજરાત સાથે ઘણા જૂના વખતથી નિકટનો સબધ છે તે પણ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે સિંહલદ્વીપ નામ અને તેના વસવાટ બાબત તો ગુજરાતના પક્ષમા જે વાતો ઉપયોગમા આવે એવી ઊભી થાય છે તે તો જોઈ 'લાડ અવલોકન' નામના એક નાના ગ્રંથમા તો સિંહને સિંહપુર જઈ લંકા જીતી એમ સ્પષ્ટ લખેલુ છે પણ તે ગ્રંથ આધાર રાખવા લાયક નથી પરન્તુ સિલોન માટે ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમા જે જે વાતો અને કહેવતો વધારે પ્રચલિત છે તે ગુજરાતના

કામ્બોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કામ્બોજ કેમ્બોડિયાનું મસ્થાન વસાવ્યુ એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતના બંદરોથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરતુ એ વાત બહુ જ વાદગ્રસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડુ છે [૨૦]

આ સમયના પાછલા ભાગમા એટલે ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદી પછી ગુજરાતે જાવામા સંસ્થાન સ્થાપ્યુ એ ખાસ અગત્યની વાત છે જાવાનુ સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકક્ષત્રપોના વખતથી એગ્રેસર અજ્જીશક જાવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય પરતુ અજ્જીશકે કરેલી નોધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ મા (જાવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જાવા ગયો.[૨૧] આ અનુયાયીઓમા ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સતારો, યોદ્ધાઓ, વૈદો અને લેખકો હતા કહે છે કે આ રાજપુત્રે જાવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Kuzrat) રાખ્યુ અને પોતે અવિજય સવેનચાન નામ ધારણ કરીને નવુ શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો એણે જે વશ સ્થાપ્યો તે વશનુ રાજ્ય જાવામા લાંબો વખત ચાલ્યુ કુમાર સવેનચાને પાછળથી ગુજરાતમા પોતાના બાપને સદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મગાવ્યા અને બીજા ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમા પથ્થર અને પિત્તળમા કારીગીરી કરનારા

સિલોન સાથેના સારા સબધ વગર ન હોઈ શકે બાલવાર્તાઓમા લકાની વાતો આવે છે રત્નાવલિ નાટિકામા પણ સીલોનની કન્યા માળવાના રાજા માટે લાવ્યાનુ વર્ણન છે તે ગુજરાતના કિનારાના સબધનુ છે અને માળવાનો છેક ઉજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમા ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સસ્કૃતિને ઘણો પાસેનો સબધ છે તે જાણીતુ છે

બીજુ એ પણ નોધવા જેવુ છે કે મહમૂદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જીત્યા પછી લાથી સિલોન જવા વિચાર કરેલો તે લખતા હિંદને તાબે હતુ એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિધને સિંધ કહેતા એવા ઉલ્લેખો જડે છે (જુઓ Bom Gaz. Vol V સરખાવો ' ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો " P 503 આ ઉલ્લેખ ગુજરાત માટે જ છે આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોધવા જેવી છે —"સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ સ. ૧૧૨૦ના અરસામા રાજા વિજયબાહુએ સ્વતત્ર કર્યો " (Bom. Gaz Note on P 463 બર્ડની History of Gujaratમાથી ઉતારો) આ લખાણ અને વિજયબાહુનુ નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે ગમે તેમ છતા પણ વિજય બગાળના વહાણોમા ગયો અને લકા જીતી એમ માનવામા ઘણો વિરોધ આવે છે

૨૦ Bom Gaz I pt I, P 500

૨૧ Raffel s Java vol II, chap X p p 82-83

પણ હતા આ વખતમા કારીગરોને હાથે જાવાનું પ્રસિદ્ધ બોરોબદૂરનુ[૨૨] બૌદ્ધ મદિર બધાયુ, અને ગુજરાતી કારીગરોએ[૨૩] જાણે પોતાના વિજયની

---

૨૨ Raffel's Java, vol II, chap X, p p 82-83 Indian Shipping p 45, p 49

૨૩ ઇ બી હાવેલે Indian Sculpture and Painting નામના પોતાના ગ્રથમા બોરોબદૂરની આ વહાણની આકૃતિઓ ગુજરાતીઓએ જાવા લીધુ તેને લગતી આકૃતિઓ તરીકે વર્ણવી છે વળી અમેરિકાના ફિલાડેલફિયાના મ્યુઝિયમમા આ આકૃતિઓ ઉપરથી લાકડાનુ નમૂનાનું વહાણ બનાવીને મૂક્યુ છે તેના ઉપર નોધ છે, તેમા લબાઇ ૬૦ ફૂટ, અને પહોળાઇ ૧૫ ફૂટની અને ગુજરાતના લોકે જાવા વસાવ્યુ તે વિશેની આકૃતિ છે એમ લખેલુ છે આને લગતી વિગત પ્રો રાધાકુમુદે એ વહાણની આકૃતિઓના ચિત્રો સાથે પોતાના પુસ્તકને પાને ૪૫-૪૭ અને ૪૯ મે લીધી છે એ વિગતો સ્પષ્ટ અને પરદેશીઓએ કરેલી હોવાથી તેમા ફેર પડે તેમ નથી પરતુ એ જ ગ્રથના પાના ૧૪૪ થી ૧૫૪ સુધીમા જાવાના સસ્થાન માટે એમણે આખુ પ્રકરણ લખેલુ છે ગુજરાતની જાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ એટલી જાણીતી છે કે તે ઢાકી શકાય તેવી નથી છતા પણ જાવા છેક દક્ષિણ પૂર્વે, મદ્રાસના કિનારાની સામે, ઘણે દૂર અને હિદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાથી અને બગાળથી ગુજરાત કરતા તે વધારે પાસે હોવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓમા મોટો ભાગ બગાળ અને કલિંગનો છે એમ સાબિત કરવા પ્રો રાધાકુમુદે પ્રયત્ન કર્યો છે ઉપરના કારણોએ કેટલાક વિદ્વાનોએ જાવા કલિંગનુ સસ્થાન હશે એમ ધારેલુ છે અને Bom Gaz vol I, part I મા જાવા વિશે પરિશિષ્ટ IV લખેલુ છે (પૃ ૪૮૯ થી ૪ ૮) એમા કલિગ અને બગાળના વસવાટ બાબતની દલીલોને પૂર્વપક્ષ કરીને તેનુ સમાધાન કારણો સાથે કરીને ગુજરાતનુ સસ્થાન શક્ય છે એમ બતાવ્યુ છે પ્રો મુકરજીએ એ પરિશિષ્ટનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતા પૂર્વપક્ષરૂપી શકાઓને જ પોતાના ગ્રથમા સ્થાન આપીને ચર્ચા કરી છે અને ગુજરાતપક્ષની દલીલો તરફ બરોબર જોયુ નથી કલિગ અને બગાળામાથી કેટલીક વસ્તી વખતોવખત જાવામા ગઇ હશે એમા શકા નથી, પરતુ તેથી ત્યાથી આવેલાઓએ જાવા જીતીને વસાવ્યુ એમ સિદ્ધ થતુ નથી તિબેટ સાથેની લડાઈમા બગાળ એવુ હારેલુ કે બસો વર્ષ સુધી બગાળી ઉપસાગરનુ નામ તિબેટનો સમુદ્ર એવુ રહ્યુ (જુઓ Bom Gaz I, p 501) એ લડાઇમા હારેલા બગાળીઓ દક્ષિણ બાજુ નાઠા અને કલિંગવાસીઓ પણ એમ જ નાઠા હશે (Bom Gaz I p 498) અને એ લોક જાવા જઈ વસ્યા હોય તો તેમની ભાષાના ચિહ્નો થોડા જાવાની ભાષામા જણાય, પરતુ જાવાની ભાષામા જે સસ્કૃતમાથી ઊતરેલા શબ્દો છે તે તો ગુજરાત બાજુથી જ ગયેલા હશે એમ ડૉ હ હ ધ્રુવનુ માનવુ છે

ઈસ્વીસન ૭૫ મા અજીશક જાવે ગયો એ વાત પ્રો રાધાકુમુદ જોડી કાઢેલી માને છે અને એ જ સાલથી કલિંગમાથી લોકો જાવે ગયા એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે પરન્તુ ઈસ્વીસન ૭૦ થી ૭૮ સુધીમા ગુજરાતમા શકક્ષત્રપોની સ્થાપના થઈ અને તે વખતની આસપાસ અજીશક ગયો હોય ખ્રિસ્તી સન અને જાવાના સવતને ૭૮ વર્ષનુ અતર છે તે પણ અજીશકે એ સવત શરૂ કર્યાનુ સૂચન છે એમ જણાય છે અને જાવાના હેવાલો એ વાતનુ સમર્થન કરે છે (જુઓ પાનુ ૧૫૧ Indian Shipping અને પાના ૨૨ ૨૪

નિશાની ગણતા હોય તેમ, વહાણની આકૃતિઓ તેને લગતા ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો સાથે એ મંદિરમા કોતરી છે પ્રો મુકરજીએ આ ઉલ્લેખો પોતાના ગ્રંથમા થોડા આપ્યા છે અને તે સત્ય છે કે કેમ તે જોયા વગર તેની શંકાના કારણો આગળ લાવી કલિંગની સાગ્યાનિક પ્રવૃત્તિ જાવામા વધારે હતી એમ

Bom Gaz I, 1) વળી પ્રો મુકરજીએ ભૂવિજય સવેલચાલની વિગત કે (Kling) કલિંગની પેઠે ગુજરાત(Kuzarat)ના ઉલ્લેખો જાવાના ખાસ પ્રમાણ ગણાતા વાર્ષિક ઇતિહાસમા આપેલા છે તે પૂરા આપ્યા નથી પ્રો રાધાકુમુદે બોમ્બે ગૅઝેટિયરમાથી બંગાળીઓ જાવા બાજુ ગયા તે બાબતનો જે ઉતારો લીધો છે તે જાણવા જેવો છે – In comparing the relative importance of the western and estern Indian strains in Java it is to be remembered that the western element has been overlaid by a late Bengal and Kaling layer of fugitives from the Tibetan conquest of Bengal in the eighthcentury, *the badu with the gurkha at his heels*, and during the nineth and later centuries by bands of Budhist withdrawing from a land where their religion was no longer honoured Bom Gaz. vol I, part I, p 498, note I) (the italics are mine) આ ઉતારો બંગાળી વસવાટ બતાવવા માટે ટાંકેલો છે તે તો હશે પરંતુ અહીં ખાસ એ બતાવવાનુ છે કે આમા ઇટેલિક્સમા લખેલો બંગાળીઓનુ ધસાતુ દેખાડનારો ભાગ સફાઈથી પ્રો મુકરજીએ મૂકી દીધો છે અને આ ઉપરથી તથા એમનો ગ્રંથ વાચ્યાથી ઠેર ઠેર બંગાળના કરેલા વર્ણનોથી દેખાશે કે બંગાળ માટે એમણે કેવી કાળજી લીધેલી છે અને બીજા પ્રાંતોની લેવા જેવી હકીકત ઢાંકેલી છે ઉપરના ઉતારા ઉપરથી બંગાળ અને કલિંગના લોક ક્યારે અને કેવી રીતે ગયા તે પણ જણાય છે જાવાને માટે ગુજરાતીમા જે જાતની કહેવત છે તેવી મારવાડમા પણ પ્રચલિત છે અને જાવાની આ પ્રવૃત્તિને સમયે મારવાડના આપણા ભિન્નમાલનુ ગુર્જર રાજ્ય સમૃદ્ધ હતુ અને મારવાડ ગુજરાતથી સંસ્કૃતિમા દરેક રીતે એક જ છે તે ધ્યાનમા લેવાનુ છે જાવાને લગતી વાતો ગુજરાત અને મારવાડના ભાટચારણોમા ચાલે છે ભોજ અને વિક્રમની જાવા સબંધીની વાતો જાણીતી છે (જુઓ Bom Gaz I 1, P 491) બંગાળ કે મદ્રાસની તમામ વિગતો પ્રો રાધાકુમુદે જોયેલી છે અને કોઈ કહેવતો આપેલી નથી તેથી તેવી કહેવતો કે વાતો બંગાળમા હોત તો એ આપ્યા વગર રહેત નહિ એમ માની શકીએ

જાવાના બોરોબદૂરના મંદિરમા પથ્થરા એમ ને એમ ઘડીને ગોઠવેલા છે અને તેમા ચૂનો વાપરવામા આવેલો નથી (જુઓ Indian Antiquery Vol V P 315) હિંદુસ્તાનમા ગુજરાતના જૂના સ્થાપત્યમા એ રીતે ચૂનો વપરાયો નથી (જુઓ Archaelogical survey of Northern Gujarat) આ ઉપરથી પણ એ મંદિર ગુજરાતના કારીગરોએ બાંધ્યુ હશે એમ જણાય છે બીજુ એ છે કે જાવામા વહાણોની આકૃતિઓમા માણસોની જે આકૃતિઓ કોતરેલી છે તેમની પાઘડીઓ ગુજરાત અને મારવાડની પાઘડીઓના ઘાટની છે માથાનો પાછલો અને ઉપરનો બંને ભાગ બરોબર ઢંકાય એવી પાઘડીઓ બીજા પ્રાંતોમા પહેરવામા (દરિયાકિનારાના) આવતી નથી ફક્ત એ વખતે

સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ગુજરાતનુ વહાણવટુ આ સમયમા કેવુ હતુ એ મુંબઈ ગેઝેટિયરમા જાવા વિશે જુદુ પરિશિષ્ટ લખીને બતાવવામા આવ્યુ છે

આપણે ત્યા જાવા સબધી ઘણી વાતો અને કહેવતો ચાલે છે "જે જાય જાવે તે ફરી ન આવે અને આવે તો પરિયાના પરિયા ચાલે તેટલુ લાવે" એ કહેવત જાણીતી છે પ્રો રાધાકુમુદે જાવાના વહાણોના જે ચિત્રો આપ્યા છે તે પણ જોવા જેવા છે એ જાતના વહાણો આબુના દેલવાડાના નેમીનાથના મદિરની જમણી પડાળીમા નાના કદમા કોતરેલા છે બોરોબદૂર ની આકૃતિઓમા માણસનો પહેરવેશ ગુજરાતીઓ જેવો લાગે છે તે સહેજ જોવાથી જણાશે

પ્રો રાધાકુમુદે જાવાની ભાષા મનાયા છતા પણ ત્યા સસ્કૃતની છાયા વાળા શબ્દો વપરાય છે તે કલિંગ અગર બગાળમાથી માગધીની છાયાવાળા શબ્દો હશે એમ સાબિત કરવા કેટલાક અભિપ્રાય ટાકયા છે બગાળીઓ વેપાર અર્થે પરદેશમા ગયા હોય એમ તો કોઈ જગાએ સ્પષ્ટ જણાતુ નથી, પરતુ ધર્માચાર્યો તરીકે ગયા હોય અને ધામિક ભાષા સસ્કૃત અને માગધી હોવાથી તેવા શબ્દો તેમના દ્વારા પ્રચાર પામ્યા હોય એમ બની શકે પરતુ આગળ જોયુ એમ ગુજરાતનો રાજકુવર લેખકો પણ લઈ ગયો હતો તો એ લેખકોએ જાવાની ધાર્મિક આખ્યાયિકાઓ પણ લખી હોય પરતુ આ વાદમા ન ઊતરતા ગુજરાતનુ ગુજરાત તરીકે પદ્ધતિસર સ્વમાન અને અભિમાન બતાવનાર પહેલા જ ગુજરાતી વિદ્વાન ડો હ હ ધ્રુવનો મત અહીં સહેજ ઉપયોગનો છે એમણે સ્વીડન–નોર્વેમા મળેલી આઠમી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમા કેટલાક લેખ રજૂ કરેલા તેમા બગાળની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાથી વિલિયમ માર્સ્ડનના "On the traces of Hindu language and literature extent among the Malayans' નામના

પાઘડીઓ હાથે બાધવામા આવતી હતી અને હાલ પણ મારવાડમા હાથે બધાય છે

આબુના દેલવાડના મદિરમા વહાણની જે આકૃતિઓ છે તે જાવાની આકૃતિઓને મળતી છે, પરતુ તે એક જ પથ્થરમા ભાગ પાડી હાથી, ઘોડા વગેરેની આકૃતિઓની સાથે હોવાથી કદમા એટલી નાની થઈ છે કે તેમાના માણસો સ્પષ્ટ રીતે પહેરવેશ સાથે દેખાતા નથી વહાણ જાવાના વહાણને મળતુ છે દેલવાડાની આકૃતિઓમા ખાસ એ છે કે નદીના દેખાવ સાથે નદીના નાના હોડકા કોતરી નદીની બાજુમા આ મોટા વહાણ કોતર્યા છે અને નદી અને સમુદ્રના વહાણો જુદા પાડવા માટે તેમ કર્યું હશે પ્રો રાધાકુમુદને વહાણની આકૃતિઓ બધે જડી પણ આ આકૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે ગુજરાતમા બરોબર તપાસ કરવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો નથી

લેખમાંથી એક ઉતારો લીધો છે.[૨૪] આ ઉતારામાં જાવાની ભાષાના અનુક્રમે, સુક, સુક્યેય, દુક, આગી, ઑમ, બાસા, વિચાર, બીજી, બુદ્ધી, લોભ, જાગ, રત, પર્ણોમ, ચુરી વગેરે શબ્દો મૂળ સુખ (સં.), સુખચિત્ત (સં.), ભાગ પાડવા (ગુ), વંશ (સં.), ભાષા (સં.), વિચાર(સં.), બીજ (સં), બુદ્ધિ (સં), લોભ (સં.), જાગવું (ગુ.), રથ (સં.), પૂનેમ (ગુ.), ચોરવું (ગુ.) વગેરે ઉપરથી નીકળ્યા હોય એમ જણાવે છે.[૨૫] ટૂંકામાં, જાવાને ગુજરાત સાથે વધારે સંબંધ હોય એ ઘણી રીતે જણાય છે.[૨૬]

જાવાના સંસ્થાપનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય એ કાળમાં બીજી પણ નાવિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી હતી ઇસ્વીસનની ત્રીજી સદીમાં ચાંગિયાઓએ મહાન કોન્સ્ટેન્ટાઇનને બાંહેધરી મોકલાવી હતી.[૨૭] ઇસ્વીસન ૭૦ થી ૪૦૦ સુધી ક્ષત્રપોની સત્તા જમીનની પેઠે દરિયા ઉપર પણ હતી[૨૮] અને વેપારને ઉત્તેજન સારું મળતું હતુ પાંચમી સદીમા હિંદ અને ચીનનાં વહાણો યુક્રેટિસ નદી ઉપર જોયાનો ઉલ્લેખ ફાહિયાનનો ગ્રન્થ કરે છે.[૨૯] છઠ્ઠી સદીના પહેલા પાદમા કોસમસ, સોરઠ(Orath–વેરાવળ)નો સિલોન સાથે મોટો વેપાર હોવાનું જણાવે છે. છઠ્ઠી સદીમાં હૂણોએ નસાડેલા ઠીમીર અને જાટ લોકોએ કચ્છમાથી જઈ બાહેરીન અખાતના ટાપુઓમાં વાસ કર્યો હતો. ઇસ્વીસનની સાતમી સદીમાં પ્રખ્યાત ચીનો હ્યુએનસંગ આવ્યો. એણે તત્ત્વજ્ઞાનથી દેશકાળને સીમા

૨૪: જુઓ Barodi state Delegate at VIII Oriental Congress. P. 56

૨૫: આ જાતના શબ્દો સૌરાષ્ટ્રથી દસમી સદીના અરસામા ગયેલા અને દક્ષિણમા મદુરાની આસપાસ વસેલા સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોની જાતિએ હાલ પણ પોતાની ભાષામા જાળવી રાખ્યા છે અને તેમની તે આખી ભાષા પ્રયોગો સાથે ગુજરાતીને મળતી આવે છે (જુઓ સૌરાષ્ટ્ર ચરિત્ર–તામીલ)

૨૬: ડૉ. ધ્રુવ આવી ગુજરાતની સસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ માટે લખતાં કહે છે કે: "With so wide an extent and range, with so many interests an races combined together Gujarat has proved to be the America of India for colonization in its past history." (Baroda Deligate lecture p. 56.)

બીજું એ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે કે (Bom Gaz. Vol. I. 1. P 497 માં) તે લખે છે કે "It is worthy of note that the details of Prabbakerverdhan's conquests explain how Gandhar and Lat are both mentioned in Java legends."

૨૭ Wilfred in Asiatic researches B. G I. 1. p 493.

૨૮: Bom Gaz I. 1. p 493

૨૯ Yule's Cathay in B. G. I. 1. p 493.

ન ગણી ઇતિહાસની નોંધ ન રાખનાર હિંદુઓની સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપી ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. એણે આખા હિંદુસ્તાનના દેશો અને શહેરોનુ વર્ણન કરેલુ છે એમા ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રના તમામ વર્ણનમા, દેશ વેપારને લીધે ધનવાન હતો અને લોકની આજીવિકાનુ સાધન સમુદ્ર હતો એમ જણાવેલુ છે. બીજા પ્રાંતોના વર્ણનમા એ મુજબ લખેલુ નથી એણે ઈરાનના શહેરોમા હિંદુઓને સુખેથી વસેલા જોયા તે આ બાજુના જ હોઈ શકે ચાચિયાનુ કામ કરનારા આરબો નહોતા, પણ કચ્છના જાટ હતા આ જાટ લોકો ગુજરાત ઉપરાત ઈરાન વગેરે દેશોના વહાણોના માલમ (pilot)નુ કામ કરતા (Bom Gaz I 1 p 493) સાતમી અને આઠમી સદીમા ચાવડા રજપૂતો દ્વારકા અને સોમનાથ હાથમા રાખીને ચાચિયાનુ કામ કરતા અને વનરાજ અને યોગરાજે તેમને ઠેકાણે આણ્યાના ઉલ્લેખો છે [30] બીલાદુરી લખે છે કે આરબો અને ઈરાનીઓ હિંદના બદરોએ આવીને વસેલા તે જ મુજબ જાટ અને હિંદુઓ ઇરાનમા જઈ વસેલા હતા [31] ગુજરાતીઓનુ જાવામા વસેલુ સંસ્થાન નવમી અને દસમી સદીમા પણ પૂર્ણ સત્તામા હતુ [32] દસમી સદીની શરૂઆતના વહાણવટીઓ એકલા આરબો જ નહોતા, હિંદુઓ પણ હતા, અને અણહિલવાડના ચાવડાઓએ ભોટ (બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારો કોઈ દેશ) અને ચીન ઉપર કાફલો મોકલ્યા હતા [33] ચાવડા ઉપરાત ચુડાસમાઓ અને સોરઠના આહીરો પણ ચાચિયા હતા અને હિંદી મહાસાગરમા ઘૂમતા [34] અગિયારમી સદીની શરૂઆતમા અલબરૂની મેડ લોકોને નાવિકોની મોટી જાત તરીકે ગણે છે અને સોમનાથનું બદર આફ્રિકાના સોફાલા અને ચીન સાથેના વેપારનું કેન્દ્ર હતું એમ લખે છે [35] ઇદ્રીસી લખે છે કે સિંધ અને ગુજરાતના ગુપ્ત હૂણોના સિક્કાઓ આફ્રિકા પાસે માડાગાસ્કરના ટાપુમા અને જાવા આદિ મલાયાના ટાપુઓમા ચાલતા હતા અને જાવાની ભાષા માડાગાસ્કરના વેપારીઓ સમજી શકતા [36] આનુ કારણ ગુજરાતના વેપારીઓ એ બન્ને જગ્યાએ વસેલા હોય એ જ માની શકાય [37]

[30] Bom Gaz I 1 P 494
[31] Bom Gaz I 1 p 494
[32] Abulfeda in B G I 1 P 494
[33] Rasmala in B G I 1 P 494
[34] Bom Gaz I 1 494
[35] Sachau s Alberuni II 104
[36] Abulfeda in B G P 494
[37] જુઓ Bom Gaz Vol I Part I P 494 Note The common ele

સોલંકીઓના વખતમાં પણ વહાણવટા સંબંધી સ્પષ્ટ લખેલું ન હોવા છતાં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો ઘણા છે સોલંકીઓનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણ સમય હતો અને સિદ્ધરાજની આણ સિંધ, કચ્છ, સોરઠનો કિનારો અને દક્ષિણે થાણા જિલ્લાના બંદરો સુધી હતી આવા સમૃદ્ધ સમયમાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું ઘણું વધ્યું હશે. મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોમાંથી લોકો આવ્યાના ઉલ્લેખ છે એ સમયમાં ગુજરાતના ચાંચિયાઓ ઘણા જોરમાં હતા એમ માર્કોપોલો લખે છે એ સમય એટલે તેરમી સદીના અંતનો ભાગ, એટલે સોલંકીઓની સત્તા નબળી પડેલી હતી સોલંકીઓએ તો દરિયાઈ વ્યવસ્થા સારી રાખી હોય એમ જણાય છે[૩૮] ઈદ્રીસી[ઈ સ ૧૧૩૫]એ સિદ્ધરાજના વખતના ગુજરાતનું વર્ણન ટૂંકમાં કરેલું છે. તેમાં ગુજરાત ઘણો ધનવાન અને સમૃદ્ધ દેશ હતો એમ જણાવેલું છે અને સિદ્ધરાજને રાજાઓનો રાજા એવું પદ આપેલું છે[૩૯] કોંકણના બંદરો ઉપર અણહિલવાડના રાજાઓની સત્તા હતી[૪૦] ભીમદેવ બીજાનો દરિયાઈ કાફલો હતો, અને અર્જુનદેવનો નૌકા સેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એવો ઉલ્લેખ મળે છે[૪૧] સોલંકી રાજાઓના નૌકાસૈન્યનું મથક ઘોઘા હતું[૪૨] અને વેપારનું મુખ્ય મથક એ સમયમાં ખંભાત હતું તે ઉપરાંત ભૃગુપુર, સૂર્યપુર, ગદના [ગણદેવી], દ્વારકા, દેવ પત્તન [પ્રભાસપાટણ] મહુઆ અને ગોપનાથ વગેરે બંદરો હતા "સાયાત્રિકો" [વહાણવટીઓ] અને 'વ્યવહારીઓ"[વેપારીઓ]ના ઉલ્લેખો પણ છે, અને કરોડપતિને કરોડગીરીનો વાવટો પોતાના ઘર ઉપર ઉરાડવાની છૂટ હતી[૪૩] 'કુમારપાળચરિત'માં તે વખતના અણહિલવાડ પાટણનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને દરિયાઈ વેપાર કરતા દેશનું પાટનગર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવે તેમ છે બંદરો ઉપર જ નહિ પણ પાટણ જેવા દરિયા

ments in the two languages may have been the results of the Gujarat settlements in Madagasker as well as in Java and Cambodia.

૩૮ Bom. Gaz I 1 P 494–495

૩૯ History of Konkan in B G Vol I Part II P 24

૪૦ His of Konkan B G I 2 P 25.

૪૧ His–konkan B G I 2 P. 24 રાસમાળામાંથી હવાલો લે છે કે — "They seem to have considerable power at sea Bhimdev II (1179–1225) had ships that went to Sindh and Arjundev (1260) had a musalman admiral (Tod s Travels in Western India)

૪૨ Rasmala New edition P 245

૪૩ Rasmala N E P P 188–189

કાહાથી મે ગાધ્ય છેટા શહેરમાં પણ નાવિગ–ખારવા–માટે જુદો મહોલ્લો હતો,[૪૪] એ ગુજરાતની વહાણ, અને સમુદ્રને લગતી પ્રવૃત્તિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ લાવવા માટે બસ છે

આ સમયમા ખભાત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા બદરોમા ગણાતું ખભાત, ભરૂચ અને ઘોઘા ખભાતના અખાત ઉપરના મોટા બદરો હતા. ખંભાતની ખરેખરી જાહોજલાલી દસમી સદીથી શરૂ થાય છે તે સોળ ી સદીમા ગુજરાતી અસ્તનતના નાશ પછી ખભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાતો હોવાથી ધીમે ધીમે બીજા બદરોમા વહેંચાઈ જાય છે, એટલે લગભગ પાચ સદીઓ સુધી ખભાત ભરતખંડમા મોટામા મોટું અને સર્વથી સમૃદ્ધ બદર હતું ખભાતમા આરબ અને ઈરાની વેપારીઓ હિંદુ વેપારીઓ સાથે સલાહસપથી રહેતા અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા. ઈસ્વીસનની શરૂઆતના વખતનું ભરૂચનું સ્થાન ખંભાતે] લીધુ અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાથી માલ પરદેશ ચઢાવવા માટે ખભાત આવતો ઉત્તર હિંદ[૪૫] અને પજાબ બાજુથી માલ દેશાવર ચઢાવવા માટે ખભાત આવતો એ ઉપરથી સિંધુના મુખ આગળ બદરની સારી સગવડ હોય એમ જણાતુ નથી ખભાતથી સૂઠ, કપાસ, ગૂગળ, સુગધી પદાર્થ, ખાડ, ગળી, બારીક કાપડ, લાખ, આમળા, રેશમી કાપડ વગેરે માલ ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન નીકાશ થતો, અને ચામડાનો પણ મોટો વેપાર હતો ખભાતના આયાત માલમા સોનું, રૂપુ, ત્રાંબું, ઘોડા, સુગ્મા વગેરે વસ્તુઓ હતી[૪૬] ખભાતનુ નામ પરદેશમા એટલુ તો મશહૂર હતુ કે પાછળથી સુલતાન બહાદુરના વખતમા (સોળમી સદીની શરૂઆતમા) પરદેશીઓ તેને "ખભાતનો રાજા" તરીકે ઓળખતા[૪૭] રાણી ઇલિઝાબેથે ઈ સ ૧૫૪૩ મા ખભાતમા પોતાના માણસો મોકલ્યા હતા, અને આખા હિંદુસ્તાનમા અઢાર મી સદીના અંત સુધીમા ખભાત બદરે જ સર્વથી વધારે યુરોપિયન મુસાફરો આવેલા છે.[૪૮] સોળમી સદીમા ઇલિઝાબેથે અકબર બાદશાહ ઉપર પત્ર લખેલો તેમા એને ખભાતનો શહેનશાહ કહેલો છે આખા હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાતી બદરને લીધે ઓળખાય એ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને

૪૪ Rasmala P 192

૪૫ ગુજરાત સર્વસગ્રહ P 252

૪૬ ગુજરાત સર્વસગ્રહ P 152 255

૪૭ Fitch quoted by Briggs in Cities of Gujarashtra

૪૮ Briggs Cities of Gujarashtra

લીધે જ હોય. અમદાવાદ જેવા લંડનનું એ લીવરપુલ હતું. એ વખતમાં બારબોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે.[૪૯] એ જ મુસાફરે એડન આગળ કાપડ વગેરે ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો કીમતી માલ ભરેલો જોયો કે તેની કીમતનો ખ્યાલ કરી એને ભારે અજાયબી થઈ.[૫૦] ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા.

ઈ. સ. ૧૫૯૮ મા ખંભાતનો વેપાર ઘસાવાની શરૂઆત થઈ છતાં તે વખતે આવેલો સીઝર ફ્રેડ્રિક નામનો મુસાફર લખે છે કે વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જાતે જોયો નહોત તો માનત પણ નહિ. સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડી લાવાલે લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને ત્યા ઘણા વહાણો ભેગા (great concourse of vessels) થતાં.[૫૧] આ ઉપરથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમા અને તે પહેલાં, જે વખતે અખાત પુરાવાથી તેના વેપારને ધમારો લાગેલો નહિ અને સુરત વધ્યું નહોતું, તે પહેલાં ખંભાતનો દરિયાઈ વેપાર કેટલો મોટો હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણો પ્રાત વહાણવટામાં આગળ હતો અને લોકો દરિયાઈ વેપાર ઘણો સારો કરતા તે પરદેશી અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયુ છે. કોતરણીમા અને કલામા પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૪૯ • Ahmedab id Gaz p 87 "The great kingdom of Gujarat which has many cities and towns in the inter or, and very much shipping and many merchants and shipowners, both Moors and Gentiles"

૫૦ ; Ahd Gaz P. 85 "To Aden, says Barbosa, come ships of Cambay so many and so large and with so much merchandize for transport to Arabian, Abyssinian and Egyptian markets, that it is a terrible thing to think of so great an expenditure of cotton stuffs as they bring"

ખંભાત માટે ઘણા બીજા લખી ગયા છે. અને પાચસો વર્ષ સુધી હિંદમા સર્વશ્રેષ્ઠ રહેલા બંદર અને તેના વેપાર અને વહાણો માટે પ્રો મુકરજીએ નહિ જેવું જ નોધ્યુ છે

બ્રીગ્ઝ લખે છે કે: "Kambay was the great emporium of Gujarat and the resort of merchants from every part of the globe" (Cities of Gujarashtra)

પોર્ટુગીઝ લેખકો ગુજરાતને "*The great Kingdom of Cambay*" કહે છે અને અમદાવાદને તેની રાજધાની કહે છે. આગળ લખે છે કે: Its merchants were their keenest rivals; its merchantmen their richest prizes."

(Ahmedabad Gaz P. 88)

૫૧. Bom Gaz I pt I 22૮

આપણે જોયું. અનેક મુસાફરોએ ગુજરાત અને તેનાં બંદરોને આખા હિંદમાં સર્વથી વધુ સાહસિક, ધનવાન અને દરિયો ખેડનાર તરીકે વર્ણવ્યાં છે. હુએનમંગથી માંડીને યુરોપીય વેપારી અને મુસાફરોના ઉલ્લેખોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.[૫૨] આ ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે બધા પૂરા લખતાં વિસ્તાર ઘણો થાય."

દેશી અને જૈન સાહિત્યમા પણ દરિયાઇ વેપાર અને વહાણવટાને લગતી વાતો ઘણી છે. જૈનોની તો આખી કોમ વેપારીની જ છે. કાવ્યો નાટકો અને વાતોમાં વહાણવટાના કાલ્પનિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે.[૫૩]

૫૨: ગુજરાતના દરિયાઈ અને બીજા વેપારને લીધે પરદેશીઓએ તેની કરેલી વધુ નોંધ નીચે મુજબ છે:–"It was not from the interior districts of the Province that the Ahmedabad kings derived the chief part of their wealth but from those lying along the coast." × × × So it was that along the shores of gulf of Cambay and *southwards* as far as Bomday, the limit of the Gujarat kingdom, besides many small sea-ports, Barbosa chooses out for special mention twelve towns of commerce, 'very rich and of great trade'. Among these was Div, yielding so large a revenue to the king as to be a 'marvel and amazement.' And chief of all Cambay with rich merchants) and men of great prosperity, leading luxurious lives" (Bom. Gaz. I. P. 220)

સુલતાન બહાદુરના મરણ પછી અકબર બાદશાહની સત્તા જામતા સુધી અડધી સદીમા ઘણી અવ્યવસ્થા દેશમા હતી છતા વેપાર સારો હતો તેથી ૧૫૭૩મા તવારીખકાર લખે છે કે:–"Gujarat was in every respect allowed to be the finest country in Hindustan." અને તે પછી તુરત અબુલફઝલે આઇને અકબરીમા એ વાતની સાખ પૂરી છે. (Bom Gaz. I pt. 1. P. 221)

Terry (Voyage 80–131) in 1615 –Gujarat, a very goodly large and exceedingly rich province, with, besides its most spacious, populous and rich Capital Ahmedabad, four fair Cities, Cambay, Baroda, Broach and Surat, with great trade to the Red Sea, *Chin*, and other places. (Bom. Gaz. I. pt. 1. P. 221. Note I).

ગેઝેટિયરની નોધમા મિરાતે અહમદીની પ્રશંસાને ટેકો આપતા લખે છે કે:— With the boast of the author of Mirate Ahmadi, that Gujarat was the richest province in India. Compare Khafikhan's Remark (Elliot VII 530) "This rich province which no other province in India can equal."

૫૩: રત્નાવલી, દશકુમાર, અને માધકાવ્યના ઉલ્લેખો પણ ગુજરાતના કિનારાનું જ સૂચન કરે છે. મોગલ પહેલાંના જમાનાની ચાદ સોદાગર વગેરેની પ્રો. મુકરજીએ નોંધેલી બંગાળના વહાણવટાની વિગતો પણ સામળ આદિ કવિઓની વાતોની જાતની

સામળ ભટ્ટ આદિ કવિઓનાં વારતામય કાવ્યો અને કેટલાક ગરબાઓમાં પરદેશગમનની રસમય કથા અને ઉલ્લેખો છે.[૫૪] વહાણવટાને લગતી કહેવતો પણ ગુજરાતમાં છે. જ્યારે પ્રજાના જીવન સાથે વહાણવટું અને દરિયાઇ વેપાર ઘણા કાળથી ગૂંથાઈને અગત્યનો ભાગ ભજવે ત્યારે જ સાધારણ જનસમુદાયમાં આવું સાહિત્ય પ્રચાર પામે. ઐતિહાસિક, ખરા બનેલા, વેપાર અને નવયુદ્ધોના ઉલ્લેખો તો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ઘણા ગ્રંથોમાંથી જથાબંધ જડે છે. ગુજરાતનું વહાણવટું પ્રાચીન કાળથી ઉત્તમ હતું અને ગુજરાતી પ્રજા દરિયો ખેડનારી છે તે માટે વધુ આધારો આપવા એ વધારે પડતું અને અહીં કંટાળો ઉપજાવે તેવું થશે. એટલે હવે થોડા દૃષ્ટાંત ઉલ્લેખો જોઈને આપણે મુસલમાની રાજ્યના વખતના વહાણવટાનો વિસ્તાર જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકોને તસ્કર તરીકે ગણ્યા છે એનો અર્થ પ્રિન્સેપ વેપારમાં પૈસા લૂંટનારા એવો કરે છે, પ્રિન્સેપ સૌરાષ્ટ્રને દરિયાઇ દેશ(maritime country)ના નામથી લખે છે.[૫૫] નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતના વર્ણનમાં લખે છે કે "એ દેશના નિવાસી જનો ઘણા ઘણા બંદરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે."[૫૬] પંદરમી સદીમાં લખાયેલા શ્રીપાળચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં કોસાંબી નગરીના ધવલશેઠનું વર્ણન ગુજરાતના વહાણવટા માટે ઘણું જાણવા જેવું છે. એ શેઠનો વેપાર ભરૂચમાં હતો અને એમનાં વહાણો ભરૂચમાં રહેતાં. શેઠનાં વહાણોની સંખ્યા અને વહાણોનું વર્ણન પણ તેમનું કદ સમજી શકાય એવી રીતે નામ સાથે આપ્યું છે. એમાનાં કેટલાક નામ તો હાલ પણ જાણીતાં છે. ગ્રંથ પંદરમી સદીનો છે; પરંતુ ધવલશેઠની કથા તેથી જૂની છે એમ કહે છે.

છે. અને તેનું વર્ણન તેમણે ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. (સરખાવો Indian Shipping P. P. 155–162) વળી એક ગૃહસ્થે મને ખબર આપી હતી કે જેમ કોઇ કાર્યને માટે અસલ પાળિયા કરવામાં આવતા તેમ વહાણોનાં પરાક્રમો માટે વહાણોની આકૃતિઓમાં પાળિયા કરી બંદરોએ મૂકતા. એવા પાળિયા સાત સાત સઢનાં વહાણની આકૃતિઓ સાથે એ ગૃહસ્થે સૌરાષ્ટ્રમાં જોયેલા છે.

૫૪: જુઓ રા. પ્રીતમરાય વ્ર. દેસાઇનું "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" ઉપરનું ભાષણ. યુગધર્મ વર્ષ ૨.

૫૫: Princep Indian Antiquities Vol. II. P. 425–435.

૫૬: यन्निवासी जनः सर्वे वेलाकूलेषु भूरिषु॥
व्यवसाये कृतेऽल्पेऽपि नि सीमश्रियमश्नुते॥ (ગુ. પુરાતત્ત્વ ૫-૧-૫)

"કોસાંબી નગરી વસે ધવલશેઠ ધનવંત
લોક અનરગળ ધન ભણી નામ કુબેર કહંત"

આ રીતે એ કથા જૈનોમાં જાણીતી છે. ધવલશેઠ કોસાંબી નગરથી ઘણું સુવર્ણ, કરિયાણું, વાણોતરો વગેરે લઈ ભરૂચમાં આવે છે; એની પાસે એક મધ્યમ જુંગ નામનું સોળ કૂપ(ડોળ = mast)વાળું વહાણ હતું; ચાર વહાણ ચાર ચાર કૂપવાળાં લઘુ જુંગ નામનાં હતાં; એકસો વડસફર નામનાં વહાણ, ચોપન સિલ્લા નામનાં વહાણ, પચાસ આવત્ત નામનાં વહાણ અને અને પાંત્રીસ ખુરપ્પા નામનાં વહાણ હતાં; એમ કુલ ૫૦૦ વહાણ હતાં. નાખુદા અને માલમ જે વહાણના અમલદારોનાં નામો છે તે પણ આપેલાં છે અને એ નામો હાલ પણ એ જ સ્વરૂપમાં વપરાય છે.૫૭

એક જ વેપારી આટલાં વહાણોનો માલિક હતો અગર આટલાં વહાણો વેપારમાં રોકતો એમાં આ વર્ણન જોતાં અતિશયોક્તિ દેખાતી નથી. છતાં હશે એમ ગણીને તેવો ભાગ કાઢી નાંખીએ તો પણ વહાણવટીઓ ઘણા વહાણના માલિક હતા એવા બીજા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. આવા ઘણા વહાણવટીઓ ગુજરાતને દરેક બંદરે વસતા હતા.

તેરમી સદીથી મુસલમાન હકૂમત ગુજરાતમા થાય છે અને પાટણમાં રહેલા દિલ્હીના સૂબાની સત્તા લશ્કરેથી ખંડણી ઉઘરાવવા પૂરતી હોવાથી ગુજરાતમાં નાના નાના સ્વતંત્ર રાજાઓ પંદરમી સદીમાં અમદાવાદની બાદશાહી શરૂ થતાં સુધી કાયમ રહે છે. આથી કરીને વેપારને બહુ હાનિ પહોંચતી

૫૭. कोसबीनयरीए धवलो नाम वाणिओ अत्थि।
सो बहुघणतिलोए कुबेरनामेण विक्खाओ॥
बहुकनयकोडिगाहिअकयाणगोऽणेगवणिउत्तेहिं।
सहिओ सो सत्यवाइ भरुयच्छे आगओ अत्थि॥
जाओय तत्थ लाहो पवरो सो तहवि दव्वलोहेणं॥
परकूलगमणपउणो पउणयिवहुजाणवत्ताहिं॥
मज्झिमजुगो एगो सोलसवरकूवएहिं कयसोहो।
चत्तारीयलहुजुगा चउचउकूवेहिं परिकलिआ॥
वडसफरपवहणाण एगसय बेडियाण क्षसट्टय।
चउरासी दोणाण चौसट्ठी वेगडाणं च॥
सिल्लाणं चउपन्ना आवत्ताण च तहय पंचासा।
पणतीसं च खुरप्पा एव सयपचखोहिया॥
नाखडय–मालमहिं..... ....॥

નથી, કારણ કે પરદેશી સાથેના ઝઘડાને રાજા અને તેના ફુનેહબાજ મુત્સદ્દીઓ પૂરા પડે છે. તેરમી સદીમાં ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બંદરોનો વેપાર ચાંચિયાઓનું જોર છતાં સારો ચાલતો હતો. પીરમ બેટમાં મોખરાજી ગોહેલનાં પરાક્રમો અને ચાંચિયાવૃત્તિ આ સદીમાં જાણીતાં છે. સોનાની રેતથી ભરેલાં ચૌદ વહાણ એણે પકડયા, અને મુહમ્મદ તઘલખ એને હરાવવા ઘણું મથ્યો ત્યારે એક વખત વહાણમાં બેસી એ ઘોઘાં આવ્યો, એ બધું વર્ણન રાસમાળામા છટાથી કરેલું છે.[૫૮] પાછળથી પીરમના ચાંચિયા હોશિયાર દરિયો ખેડનાર નાવિકો અને વેપારીઓ બની જાય છે.[૫૯]

પંદરમી સદી બેઠા પછી અમદાવાદની સલ્તનતની સ્થાપના પછી ગુજરાતને આશરે સવાસો વર્ષ ચેપ અને આબાદીના આવ્યાં ઈ. સ. ૧૪૨૯ માં બાદશાહ અહમદશાહે ૧૭ વહાણો મોકલીને બ્રાહ્મણી સુલતાનના અમીર મલીકઉલ્તુજાર પાસેથી મુંબઈ અને સાલસેટનો કબજો લીધો અને ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય કમખી મલમલ વગેરે માલ લૂંટીને માહીમથી પાછું ફર્યું.[૬૦] સુલતાન મહમૂદ બેગડાના વખતમાં ગુજરાતનું વહાણવટું, નૌકાસૈન્ય અને દરિયાઈ વેપાર ઘણાં જ વધ્યાં. એના દરબારમા દરિયાપારના દેશોથી એલચી આવ્યા હતા. એના મીરે બહર (First Lord Admiralty) અમીર ઉલઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનુ થાણુ દીવબંદરમાં હતું. આ વખતમાં ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો) હિંદી મહાસાગરમા દાખલ થયા હતા, પણ સોળમી સદીની શરૂઆત સુધી એમનુ જોર વધ્યુ નહોતું મુંબઈ અને જંજીરા (દંડારાજપુર) સુધી તો ગુજરાતના જિલ્લા ગણાતા; અને ૧૫૦૩ મા (Lodovico Verthema) વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે ખંભાતથી ચેવલના કિનારા સુધી ગુજરાતની સત્તા હતી.[૬૧] ઈ સ. ૧૪૯૮ મા દક્ષિણના બહાદુર ગલાણીએ માહીમમાં (મુબઈ) કેટલાક ગુજરાતનાં વહાણ પકડયાં અને મુબઈ બાળ્યુ ગુજરાતી બંદરો આગળ એણે ચાંચિયાનો ધંધો શરૂ કર્યો. એની બીકથી થોડો વખત વેપારને એટલી હરકત પહોંચી કે સોપારી જેવી ચીજ ન આવવાથી ગુજરાતના લોકોને પાનમા ધાણા ખાવા પડયા.[૬૨] આ કારણથી સુલતાન મહમૂદે ખુશ્કીને રસ્તે મલીક મારગને (અમદાવાદમા

---

૫૮. Ras Mala–New Edition p p 245–249.

૫૯: B. G. IV

૬૦: જુઓ મિરાતે સિકંદરી: અને History of Konkan in B G I. 2. p. 31.

૬૧: Ludovico Verthema quoted in Konkan History B. G. I. 2 p. 31.

૬૨: મિરાતે સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪-૧૨૫

સારંગપુર વસાવનાર) મોકલ્યો અને તોપો વગેરેથી સજ્જ થયેલાં ૩૦૦ વહાણો દરિયારસ્તે મોકલ્યા.[૬૩] પરંતુ આ વાતની ખબર પડતાં બ્રાહ્મણી સુલતાને વચ્ચે પડીને બહાદુર ગીલાણીને પકડયો અને એનો કાફલો ગુજરાતના સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો.[૬૪]

હવે ગુજરાતના વહાણવટામાં સ્પષ્ટ રીતે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે. ચાંચિયાઓને વશ કરવા માટે દરિયાઈ લશ્કરો રહેતાં અને વેપારીઓ પણ પોતાના વહાણોમાં લડાઈ માટેની તૈયારીઓ રાખતા. પરંતુ પરદેશી સત્તા સાથે સામસામા આવી જઈ ખરેખરું નૌકાયુદ્ધ થયું હોય એવા પહેલાંના વખતમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી. પદરમી સદીની શરૂઆતથી ફિરંગીઓ હિંદી મહાસાગરમા પેઠા અને ગુજરાતના કાફલાને હવે નિયમિત નૌકાયુદ્ધમાં ઊતરવાના વખત આવ્યા. બાદશાહ મહુમૂદ બેગડાના વખતમાં મુજિપ્ત અને ગુજરાતના સંયુક્ત કાફલાએ ફિરંગીઓની સામા ઠીક કામ કરી બતાવ્યુ. ઇ. સ. ૧૫૦૭–૮ મા મુબઇ પાસે ચેવલબંદરે ફિરંગીઓનુ ધાંધલ વધવાથી સુલતાન મહુમૂદ જાતે લશ્કર લઈ જમીનમાર્ગે ગયો. તે દહાણુ પહોંચ્યો ત્યારે તો ચેવલની નૌકાઓની લડાઈમાં ગુજરાતના નૌકાધ્યક્ષ મલીક અયાઝે દીવથી વહાણો લઈ મુજિપ્તના સૈન્ય સાથે મળી વિજય મેળવ્યાનુ અને ફિરંગીઓનુ મોટું મુખ્ય વહાણ તોપો મારીને ડુબાડયાનું સાંભળ્યુ. સુલતાન મહુમૂદ ત્યાથી વસાઈ જઈ ત્યા છ દિવસ રહી વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો.[૬૫] આ લડાઇમા લગભગ ૪૦૦ માણસો ગુજરાતનાં ખુવાર થયાં. પોર્ટુગીઝો ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી થવાથી નાહિં.[૬૬] આ હારને લીધે ચિડાયેલા ફિરંગીઓની ચાંચિયાવૃત્તિ ચાલુ રહી તે છેવટે સુલતાન બહાદુરશાહના સમય પછી હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની સત્તા જામવાનો વખત આવ્યો. ચેવલની લડાઈ પછી દીવ આગળની એક લડાઇમા ગુજરાતનો કાફલો હાર્યો. અને ઇ. સ. ૧૫૨૧ મા ગુજરાતી મીરે બહરે ચેવલ આગળ ફરીથી ફિરંગીઓને હરાવી તેમનું એક વહાણ ડુબાડી ૨૧ દિવસ

૬૩: મિરાતે સિકંદરી. પૃ. ૧૨૫.

૬૪: તારીખે ફિરિસ્તા quoted in Bom Gaz Vol I pt. 2. p 33

૬૫: મિરાતે સિકંદરી પૃ. ૧૨૭.

૬૬: પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું વહાણ ડૂબ્યુ એ બધા ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે, પણ ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે અને પોર્ટુગીઝ લેખોમા જણાતુ નથી. (જુઓ History of the Portuguese in B G. I. pt. 2. p. 44.)

ત્યાં રહીને તેમને ઘણા હેરાન કર્યા.[૧૭] ૧૫૨૭-૨૮ માં પણ ગુજરાત અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરી અને ચેવલ આગળ અને વાંદરા આગળની દરિયાઇ લડાઇમાં ગુજરાતને ભારે ખુવારી ખમવી પડી. આ બધી લડાઈઓ પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં ખંભાતના નૌકાસૈન્યની લડાઈને નામે અને બંદરો ખંભાત તાબેનાં બંદરોને નામે ઓળખાય છે.[૧૮] ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં પણ લડાઈ ચાલુ રહી અને ચેવલ આગળ ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે જીત મેળવી; પણ ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં ફિરંગીઓએ ગુજરાત તાબેનું વસાઇ બંદર કબજે કરી ત્યાંનો કિલ્લો તોડી નાખી, ઉત્તરમાં છેક તારાપુર સુધી લૂંટ ચલાવી અને બંદરો બાળ્યાં. આ વખતમાં ગુજરાત ઉપર મોગલ ચડાઈની આફત આવવાથી સુલતાન બહાદુરે ફિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી અને દીવમાં કોઠી કરવાની રજા આપી. પરંતુ તેથી થયેલા કજિયાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકે સુલતાન બહાદુરને કપટથી માર્યો; અને તે પછી ગુજરાતની સત્તા સમુદ્ર ઉપર ઓછી થઈ; છતાં લોકના સાહસને લીધે વેપાર ઉપર બહુ અસર ન થઈ. ઈ. સ. ૧૫૩૬ માં વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે હતું અને સુલતાન બહાદુરનું અવસાન થયું હતું,*પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે વસાઈને ઘેરો ઘાલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ લગભગ દોઢસો વર્ષનો અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સમય હતો. વેપાર ઉપરાંત રાજ્ય કે બાદશાહોનાં નૌકાયુદ્ધની આટલી પ્રવૃત્તિ તે વખતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલી જણાતી નથી. તે વખતના પ્રમાણમાં આવા બળવાન નૌકાસૈન્યના જોરને લીધે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ટોચ પર પહોંચ્યો હતો. વેપાર માટેનાં વહાણો એનાં બધાં બંદરોએ મળીને કેટલાં હશે તે જાણવાનું તો સાધન નથી, પરંતુ વેપારી વહાણોનો પણ મોટો કાફલો એકંદરે હશે એમ ચોક્કસ ખરું અનુમાન કરવાનાં સાધનો છે; બંદરો અને તેની ઊપજની નોંધ ઉપરથી એની ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે; મીરે બહર (Admiral) અમીર ઉલ ઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનો હેવાલ વિગતવાર મિરાતે સિકંદરીમાં આપેલો છે.[૧૯] એણે દીવબંદર સાંકળ અને પૂલ બાંધીને ફિરંગીઓથી રક્ષણ થાય એવી રીતે બાંધેલું તેનું વર્ણન પણ છે. એણે દરિયામાં બુરજ (દીવાદાંડી) પણ બાંધ્યો હતો; અને લોખંડની સાંકળ દીવથી સૌરાષ્ટ્રના કિનારા સુધી લગાડી હતી અને તેને સાંકળકોટ કહેતા. એની

૧૭: Bom. Gaz. His of Portuguese: Vol I. part 2. p. 46.

૧૮: જુઓ (Faria in Kerr) quoted in B. G. I. pt. 2 p 46.

૧૯: મિ. સિ. પૃ. ૧૪૨.

પછી એનો પુત્ર મનીક આકા નાકાધ્યક્ષ હતા, અને સુલતાન બહાદુરશાહે જાતે પણ ખંભાત અને દીવ વચ્ચે વહાણમા સફર કર્યાના ઉલ્લેખ છે, એટલે એક મોટા રાજ્યના બાદશાહને શોભે તેવા મોટા વહાણ છત્રી વગેરે બાદશાહી સગવડવાળા (cabin) હશે એમ માની શકાય છે તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખભાતનો દરોગો (customs officer) હતો તે ઉપરથી દીવના મુખ્ય નૌકાધ્યક્ષ ઉપરાત દરેક બદરે અમલદારો હશે એમ જણાય છે ૭૦ તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાએ નજરે જોયેલી હકીકતો પણ નોધી છે ખભાતમા બાદશાહે નવી બધાવેલી મનારો જોવા બહાદુરશાહ ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે ૭૧ (ઈ સ. ૧૫૩૨) હિજરી ૯૩૭ના મહોરમ માસની ૨૦ મી તારીખે સુલતાન બહાદુરશાહે ખભાતથી વહાણમા દીવ જઈ ત્યાથી પરદેશી વહાણોમા આવેલો માલ સરકાર ખાતે ખરીદ કર્યો અને ૧૩૦૦ મણ ગુલાબજળ પણ (પરદેશથી આવેલુ) ખરીદ્યુ, એમ તવારીખકાર લખે છે. એક વખત ખુરાસાનના કેટલાક વેપારીઓએ મીરે મલીક તોઘાન જે મલીક અયાઝનો પુત્ર થતો હતો તેને પોતાના માલ ઉપર થતી ૩૦૦૦૦)ની જકાત માફ કરવાનુ ફરમાનવાની અરજ સુલતાન બહાદુર આગળ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે ૭૨ આ વખતે ગુજરાતની જાહોજલાલી એટલી ભારે હતી—અને તે તેના દરિયાઇ વેપારને લીધે જ હતી—કે દિલ્હીના બાદશાહ બહલોલ લોદીનો પુત્ર સિકદર લોદી ઘણી વાર કહેતો કે દિલ્હીની કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘઉ તથા જુવાર ઉપર આધાર રાખે છે અને ગુજરાતના સુલતાનની જાહોજલાલી કે જેના તાબામા ગુજરાતના ૮૪ બદરો છે તે પરવાળા તથા મોતીના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે''૭૩

બાદશાહ હુમાયુએ સુલતાન બહાદુરશાહના જાડી મખમલ ઉપર જરી કામ કરેલા તબુ જોયા ત્યારે એણે કહ્યુ કે "આ બધો સામાન સમુદ્રની માલિકી ભોગવતા સુલતાનનો છે'' ૭૪

૭૦ એજ પૃ ૨૪૪

૭૧ એજ પૃ ૨૪૬

૭૨ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૪૯ 'પરદેશી વહાણ' એ સ્પષ્ટ શબ્દો ઉપરથી દેશી વહાણોનુ સૂચન પણ ચોખ્ખુ થાય છે. પ્રો રાધાકુમુદે મદ્રાસના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાના નૌવ્યાપારના આલેખનમા કેવળ પરદેશી એવો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, દેશીનુ સૂચન નથી તે નોધવા જેવુ છે આપણે ત્યા સૂચન ઉપરાત દેશી વહાણોના વેપારના ઉલ્લેખો પણ ઘણા છે, ઉપર ગુલાબજળની બાબતમા એક તરજુમો કરનાર ૩૦૦ મણ લખે છે

૭૩ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૮૬

૭૪ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૮૬

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારના સૂચનો આ રીતે થાય છે ગુજરાતમા વેપારી વહાણો ખાનગી માલિકીના હતા એટલે તેના ઉલ્લેખો બાદશાહી તવારીખો કરતા બીજા સાહિત્યમા વધારે જડે છે અને ઘણુ તો નોધાયા વગર નાશ પામ્યુ છે ગુજરાતના કિનારાના અને બહારના બદરોની મહેસૂલ અને આયાતજકાત ઉપરથી પણ એ વેપારનો ખ્યાલ આવે છે છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના વખતમા અમીર ચગીઝખાનનું જોર હતુ એ અમીરનો મુખ્ય મુનીમ એમ સુજા નામનો વાણિયો હતો એ એના શેઠ તરફથી દરિયા પારના દેશો સાથે વેપાર કરતો એક વાર અરબસ્તાનના જેદ્દા બદરથી માલ લઈ તેના બે વહાણો આવેલા તે અમીરે કોઈ ને ખુશ થઈને આપી દીધા. આ જોઈ મુનીમે પોતાની નોકરીની કદર નહિ થાય એમ જાણી વિરોધ બતાવ્યો અમીરે કહ્યુ "માલ સાથે વહાણુ બદરમા આવ્યા એટલે તમારી કદર થઈ ચૂકી છે" પણ એ અમીરે પોતાનું વચન ફેરવ્યું નહિ અને વહાણ આપી દીધા આમ ગુર્જરાતના જન્મસિદ્ધ વેપારી બુદ્ધિવાળા વાણિયાઓએ મુસલમાન અધિકારી અમીરોને પણ વેપારમા જ પલાળ્યા હતા એમ જણાય છે[૭૫] મિરાતે અહમદીના કર્તાએ આ સમયના ગુજરાતના બદરોની લાંબી યાદી અને તેના મહેસૂલની નોધ કરેલી છે તેમા હિંદી મહાસાગરમા આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઇરાનના બદરોના અને જાવાના નામો છે, અને હિંદુસ્તાનના કિનારાના બદરો અને તગગુજરાતના બદરોના નામ પણ આપેલા છે[૭૬]

ગુજરાત "૮૪ બદરોનો વાવટો કહેવાતુ એ તો જાણીતી વાત છે તેમા ૨૩ બદર ગુજરાત અને સોરઠના કિનારાના અને બાકીના ૬૧ હિંદ અરબસ્તાન વગેરેના કિનારાના હતા[૭૭] એ ૬૧ બદરોની આવક એક કરોડ ઇબ્રાહીમીની એટલે સાડાચાર કરોડ રૂપિયાની હતી[૭૮] મલીક અયાઝના પુત્ર મલીક તોઘાનની દીવ વગેરે ચાર મહાલની અને ફિરગીઓ અને પુરો

૭૫ એજ પૃ ૪૩૨.

૭૬ Bird s Mirate Ahmedi p 128

૭૭ Bird s Mirate Ahmedi p p 128-131 અને મિરાતે અહમદી ગુ. ભા પૃ ૧૪ ૧૫ ડૉ બર્ડની અગ્રેજી અહમદી અને ગુજરાતી તરજુમો જુદી પ્રતો ઉપરથી થયેલો છે તેમા બદરોની સખ્યા આવક નામ અને અનુક્રમમા ફેર પડે છે ઉપરના નામો બને સરખાવીને આપ્યા છે ગુજરાતી અહમદીમા ચીન બદર લખેલુ છે અને અગ્રેજીમા બદર ચીન લખેલું છે તે ચીન નહિ પણ સુમાત્રાનુ અચીન બદર છે

૭૮ ૬ ૪ રૂ.નો એક ઇબ્રાહીમી હતો The Ibrah mi two parts greater than hun would seem to be a gold coin. Bom Gaz Vol I part I p 219 note 2

પિયનોનાં બંદરો તરફથી થતી આવક ૬૭૦૦૦૦૦ ઇબ્રાહીમીની હતી. બંદરોનાં નામ નિયમ વગર અને ગમેતેમ આપેલા છે; તેની વિગતમાં અત્રે ઊતરવાની જરૂર નથી. અરબસ્તાન વગેરેના કિનારે ૨૬ મહાલ હતા એમ અહમદીનો કર્તા જણાવે છે અને તેમા સિંધના લારીબંદરથી શરૂ થઈ ઓરમઝ, બસરા, મસ્કત, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં માલ્ટા (maltah), દક્ષિણમાં માલદ્વીપ, મલાકા, જાવા અને અચીનનાં નામ ગણાવેલાં છે.૭૯

આ બધાં બંદરોની ઊપજ મહેસૂલ અને ખંડણીની હતી એમ લખે છે; પરતુ એ આવક એ બદરોથી આવતા માલ ઉપર લેવાતી (ગુજરાતમાં જ લેવાતી) જકાત હશે એમ કેટલાક લેખકોનું માનવું છે. ગુજરાતની રાજકીય સત્તા ખાસ કરીને દેશાવરનાં બંદરોએ હોઈ શકે નહિ એમ સર. સી. બેલી વગેરે લોકોનું માનવું છે, પરંતુ રાજકીય સત્તા ન હોય તેથી કરીને એ આવક માત્ર તે બંદરોએ જતા અને ત્યાથી આવતા માલ ઉપરની જકાત જ છે એમ માનવુ યોગ્ય નથી. હિંદુ સમયમા ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારા ઉપરના બંદરોમાં હિંદુઓની એટલે પશ્ચિમ કિનારાના હિંદુઓની વસ્તી મોટી હોવાનું તો મુસાફરો લખી ગયા છે. જાવા બાજુની પ્રવૃત્તિ આપણે જોઈ ગયા છીએ, અને કોંકણ આદિને કિનારે પણ ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વસવાટ હતો. મોગલ સમય આવતા સુધી ફિરગીઓનુ જોર હિંદી મહાસાગરમા વધ્યુ નહોતું, અને તેવે વખતે, જ્યારે ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય બળવાન હતું ત્યારે, ગુજરાતી સાહસ સર્વોપરી હતુ અને એવે સમયે બહારનાં બદરોમા ગુજરાતી સંસ્થાનો ન હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. આ બંદરોમાં ગુજ-

૭૯: "જુઓ Birds Mirate Ahmedi. Note. I p. 128. "Though the word Bandar usually means a port it also bears the signification of a trading town or mart, and in this sense it must be understood, as many of the Bandars here-after enumerated are in foreign countries; to which commercial agents were appointed from Gujarat, or between which and the latter a trading intercourse was kept up."

પોર્ટુગીઝના ત્રણ નાના સસ્થાનો અને ફ્રાસના બે શહેરો હિંદુસ્તાનમા છે એ આપણે એ બે દેશો સનામા અને સ્વતત્ર હોવાથી અને નજરે જોવાથી માનીએ છીએ, અને જે વખતે બીજા દેશો બંદરેમા આવ્યા નહોતા, અને ગુજરાત કે જે પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી પરદેશમાં વસવા માટે જાણીતુ છે તેનુ તે વખતે પણ કાંઈ સસ્થાન હોઇ શકે નહિ એમ માનવું એ ઐતિહાસિક નોંધ ન કરવાની આપણી ખરાબ રીતિ અને પરદેશીએ લખેલા આપણા ઇતિહાસ વાચી થયેલી વિચિત્ર મનોદશાને લીધે જ બનેલું છે. જાવામા એ વાત થઈ ગઈ છે. અહીં પણ માનવાને કારણ છે અને આગળ પણ જોઇશું. આ માટે આ નીચેનો ઉતારો ધ્યાનમા લેવા જેવો છે.

ગતીઓની વસ્તીના ગુજરાતી બાદશાહોના કાફલાથી થતા રક્ષણ પેટે કાંઈ અપાતું હોય એમ પણ બની શકે. વળી આ બહારના બંદરોમાં હિંદી વેપારીઓનું જોર એટલું બધું હતું કે તે દેશના સત્તાધિકારી આગળ ફિરંગીઓને હાંકી મૂકવા માટે એ લોકોએ લાગવગ ચલાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. આ વાહણવટ વિષયમાં આગળ ઊતર્યા વગર આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે જે આવક બતાવવામાં આવી છે તે કેવળ જકાતની જ હોય તો પણ દરિયાઈ વેપાર ઘણો હશે, અને એ વાત સિદ્ધ છે કે ગુજરાતના વેપારીઓનો વસવાટ અને આડતિયા એ બધા દેશોમાં હતા.[૮૦]

ગુજરાતી બાદશાહીના સમયના વહાણવટાનો આવો જ્વલંત હેવાલ આપણે જોયો. તે પછી બસો વર્ષ મોગલાઈના આવે છે. તે વખતે દેશમાં અંદર શાંતિ હતી. દરિયાઈ વ્યવહારને લગતી બાબતોમાં મોગલાઈમાં રાજ્ય તરફથી મક્કાના યાત્રાળુઓ માટે થતી વ્યવસ્થા અને તેના રક્ષણ માટેના કાફલા સિવાય વિશેષ ભાગ્યેજ દેખાય છે. મોગલ રાજ્યનું મુખ્ય બંદર સુરત હતું અને મક્કાનું એ દ્વાર હતું, અને ત્યાં મોગલ કાફલો રહેતો. ફિરંગીઓના બંદરો તેમને પોતાને તાબે જ હતા, અને તેમાં બાદશાહી અમનદારો બહુ દખલ કરતા નહિ તેથી નૌકાયુદ્ધોના વખત આવતા નહિ. આ વખતમાં આઈને અકબરીમાંથી ગુજરાતના બંદરોના નામ અને ઊપજ જડી આવે છે. અબુલફઝલ ગુજરાતની કારીગરી અને ઉદ્યોગના વખાણ મુક્તકંઠે કરે છે. ઇલિઝાબેથના વખત પછી લંડનને ત્યાંના ઇતિહાસકારોએ દુનિયાનું બજાર (market of the world) કહેલું છે. અમદાવાદને અબુલ ફઝલે દુનિયાનું બજાર કહ્યું છે.[૮૧] ત્યાં દુનિયાના દરેક ભાગમાં થતી ચીજો મળતી તે ગુજરાતના વહાણવટીઓ દેશેદેશ જતા હોય તો જ બની શકે. સમુદ્રના માલિક(lords of the Sea)નું ગુજરાતી બાદશાહોનું પદ તો મોગલોથી ન બચવાયું, કારણ કે ફિરંગીઓનું જોર ઘણું વધ્યું હતું. પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓની સત્તા ફિરંગીઓ ઉપર કેવી હતી તે આગળ જોઈશું. આ

૮૦ In Moluccas on the Malbar coast, and at the gold mines of Sofala the mohamadan subjects of the king of Gujarat were found *glutting the markets with their goods combining to force up the* prices of country produce and sometimes even stirring up the native Governments and populace to drive out the Europeans (Abd Gaz p 88 Kerr s Voyages)

૮૧ 'You may here provide yourselves with the productions of every part of the globe (Gladwin s Ain i Akbari p 351)

વખતમા ખભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાઈ જવાથી ઘોઘા પણ મોટુ બદર થયુ હતુ, ત્યા ઘણા વહાણુ આવતા અને તહવરી (Tahwery) નામના નાના વહાણોમા ભરાઈને માલ ખભાત જતો ૮૨ આઇને અકબરીમા ભરૂચને માટે પણ મોટુ બારુ હતુ એમ લખે છે, અને તેના કાવી, ગાધાર આદિ ચાર નાના બદરો હતા અકબર બાદશાહે પહેલવહેલો દરિયો જોઈ ખભાતના એક વહાણમા દરિયામા થોડી સફર મારી હતી ૮૩ જહાગીર બાદશાહે પણ ખભાતમા બાર દિવસ સુલતાન અહમદશાહના બનાવેલા બાગમા રહી દરિયામા સહેલ ભોગવી હતી ૮૪

મોગલાઈના સમયમા વહાણોના અને દરિયાઇ વેપાર તથા ગુજરાતી બદરોના ઉલ્લેખ ઘણા છે અને તે બધા લખવા જતા વિસ્તાર બહુ વધે શાહજહાનના વખતમા અલી અકબર નામનો વેપારી ખભાતનો વતની હતો અને ત્યા વહાણ બાધી વેપાર કરતો હતો એ જ ખભાત બદરનો સરકારી મુત્સદ્દી પણ હતો એણે બસરાના હાકેમ સાથે મૈત્રી કરેલી અને ત્યાથી ૭ ઘોડા લાવીને બાદશાહને ભેટ ધરેલા તેની કિંમત તે વખતે રૂ ૨૫૦૦૦) ની હતી અને એક જ ઘોડો "લાલે બે બહાની" નામનો રૂ ૧૫૦૦૦)ની કિંમતનો હતો એ ઉપરથી એ વેપારી કેટલો ધનવાન હશે એ સમજાય છે ૮૫ અને ગુજરાતના વેપારીઓ પરદેશની રાજસત્તાઓ સાથે સારી લાગવગ ધરાવતા એ વાતને પણ આથી ટેકો મળે છે

વેપારીઓ પોતે પોતાની કુનેહથી દેશપરદેશની રાજસત્તાઓ અને ચાચિયા વગેરે સાથે કેમ નભાવતા અને અનેક રાજખટપટીઓ અને ચાચિયાગીરી છતા ગુજરાતનો વેપાર મોગલાઈના અત સુધી કેમ સારી રીતે ચાલ્યો તેનુ એક બીજુ દૃષ્ટાત પણ જાણવા જેવુ છે અકબર બાદશાહના વખતમા ગાધારપુર(ખભાત પાસેનું ગાધાર)ના વતની જસિયા નામના ગૃહસ્થને વજિયા અને રાજિયા નામે પુત્રો હતા એ ગાધારથી ખભાત આવીને વસ્યા હતા અને વેપારમા ઘણુ કમાયા હતા અકબર બાદશાહના દરબારમા અને દરિયાઈ સત્તા તરીકે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર આગળ તેમની ઘણી લાગવગ હતી ૮૬ ઈ સ ૧૫૭૩(સવત્ ૧૬૩૯)ના અરસામા આ હકીકત બનેલી છે આ

૮૨ એ જ, પૃ ૩૫૨

૮૩ મિરાતે અહમદી, ગુ ભા ૧ ૧૦૬

૮૪ મિરાતે અહમદી, પૃ ૧૯૭

૮૫ મિરાતે અહમદી, પૃ ૨૨૮

૮૬ પ્રાચીન જૈન લેખસગ્રહ, પૃ ૩૨૨ સ્તભનપુરના લેખ

પરીખ રાજિયા અને વજિયાની કીર્તિ હીરવિજય રાસમાં ખંભાતના વતની કવિ ઋષભદેવે પણ ગાઈ છે. "પારેખ વજિયા રાજિયા, જૈન શિરોમણિ જાણ" એવા શબ્દોથી શરૂ કરી આ બે ભાઈઓને વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે સરખાવ્યા છે. અને આગળ લખે છે કે "અનેક ગુણ રાજિયા કેરા કહેતા પામુ ન પાર રે' એમ લખીને તેના પ્રસંગ ગણાવતા લખે છે કે ચેવલ બંદરના એક ખોજગીને કેટલાક માણસો સાથે ફિરંગીઓ પકડીને ગોવા લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ રાખ્યા. ત્યાં કોઈ કારણસર પરીખ રાજિયો જઈ ચડયો અને એને ખબર પડવાથી એ લોકોને છોડાવ્યા. ત્યાંના વીજરેજલ નામના પોર્તુગીઝ અધિકારી ઉપર એની ઘણી વગ હતી. વળી તે પછી ફરી પકડાતાં એક લાખ લ્યાહરી નામના સિક્કાનો દંડ એ ખોજગી-નો થયો અને ફરી પરીખ રાજિયાએ જામીન થઈ એને છોડાવ્યો. આ ઉપકારને વશ હોવાથી એ ખોજગીએ ચેવલ બંદરે એક વખત ૨૨ ચોર પકડયા હતા અને જૈનોના પર્યુષણના તહેવારોને દિવસે એ તેમને મારી નંખાવનો હતો. એવામાં ચોરોને યાદ આવવાથી તેમણે પરીખ રાજિયાના તહેવારનો દિવસ સંભાર્યો અને ખોજગીએ રાજિયાનું નામ સાંભળી તેમને છોડી મૂકયા. એવી જ રીતે ગોવામાં ફિરંગીઓ એક વહાણ પકડી લાવેલા તે પણ પરીખ રાજિયાના નામથી છૂટેલું અને માલ સહિત વેપારીઓને પાછું મળેલું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી વેપારીની લાગવગ રાજસત્તા અને બહારની બીજી સત્તાઓ આગળ પણ કેવી હતી. અને કહેવાય છે કે ફિરંગીઓ પણ રાજિયા પરીખના નામને માન આપતા.[८७] સંવત ૧૬૬૧ના મોટા દુકાળમાં આ દાનેશ્વરી ભાઈઓએ ચાર હજાર મણ અનાજ ગરીબોને વહેંચી દાનમાં કુલ તેત્રીસ લાખ રૂપિયા એ એક જ વર્ષમાં વાપર્યા હતા, એ એમની ધનસંપત્તિ બતાવે છે. છેવટે કવિ ઋષભદેવ લખે છે કે—

"મુનિવરમાં ગુરુ હીરજી અસુર અકબર સાર
વણિગ વંશમાં રાજિયો, દયા દાન નહિ પાર."

મોગલાઈમાં સુરત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું બંદર હતું અને દુનિયા-

૮૭. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૫-૩૨૭

ગુજરાતમાં આવા આવા દાખલા ઘણા છે અને આજે પણ બને છે. મોગલાઈમાં અને તે પછી જૈનોએ આવી લાગવગથી આજ સુધી રાજસત્તાઓ આગળ પોતાનું માન જાળવેલું છે. કચ્છના ઇતિહાસમાં એક વખત માંડવીના હિંદુઓને રાવે સતાવ્યાથી પૈસા વેરીને ત્યાંના વેપારીઓએ લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાવને પાછા હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, James Burgess' History of Cutch, p. 155-156

ના તમામ વેપારીઓ સુરત આવતા.[૮૮] ખંભાત અને ભરૂચ પુરાવા માંડવાથી સુરતની ચડતી થઇ; મોગલાઇના અકબર પછીના વખતમાં તો સુરત બંદરના ઉલ્લેખો વારંવાર આવે છે. અમદાવાદના સૂબાના તાબામાં હોવા છતાં સુરતને જુદો મુત્સદ્દી મળ્યો હતો. અને સુરતમાં માલ ખરીદી મક્કામા ખેરાત તરીકે વહેંચવો એવાં ફરમાનો મિરાતે અહમદીમાં દેખાય છે. સુરતના માલના વીસ ટકા અરબસ્તાનમાં વધારે ઊપજતા એમ પણ લખેલું છે.[૮૯] શાહજહાનના વખતમાં રૂમ(ઇજિપ્ત)ના સુલતાનનો વકીલ (એલચી) સુરત આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૯૦] સર ટોમસ રો તથા બીજા યુરોપીય મુસાફરો પણ આ સમયમાં ઘણા આવ્યા છે તે આગળ જોઇ ગયા. સુરત બંદરના મોટા વેપારીઓમાં જીવો વહોરો અને શાંતિદાસ ઝવેરીનાં નામો મુખ્ય જણાય છે.[૯૧] સુરત બંદર એટલું ધનવાન હોવું જોઈએ કે તેના ખજાનામાંથી બાદશાહ દિલ્હી ભેગે વારંવાર ઉપાડ કરતા.[૯૨] એક વરસે વેપારીઓનો માલ આયાત નિકાશ વધારે થવાથી સુરતની આવક બેવડી થઈ અને તે બાદશાહે બેગમને ઇનામમાં આપી એવો ઉલ્લેખ છે.[૯૩] શાહજહાન સામે બળવો થયો ત્યારે ગુજરાતના સૂબા શાહજાદા મુરાદબક્ષે વેપારીઓ પાસેથી જે નાણાં ઉછીનાં લીધાં હતાં તે બદલ જે મહેસૂલમાંથી પાછાં આપવાનો હુકમ લખી આપેલો તેમાં ખંભાત બંદરની આવકમાંથી રૂ. ૧૫૦૦૦૦) અને ભરૂચ બંદરમાંથી રૂ. ૭૫૦૦૦) શાંતિદાસ ઝવેરીના પુત્ર માણેકચંદને આપવા એમ લખ્યું હતું; એ ગુજરાતી વેપારીઓનો રાજ્ય સાથેના સંબંધનો એક વધુ દાખલો.[૯૪] ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં સુરતના વહાણોના રક્ષણ માટે દંડારાજપુર(જંજીરા)ના યાકૂતખાં હબસીને સુરતના ખજાનામાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦૦૦) દોઢ લાખ આપવાનું ઠરાવેલું હતું અને એ અમીર સુરતનાં બાદશાહી અને વેપારી વહાણોની સલામતી જાળવવા બંધાયો હતો.[૯૫] સમુદ્ર તરફ જતા માલ માટે ગુજરાતની અંદરનાં સ્થળોએ ખરીદીની જગ્યાએ જકાત લેવાનું ફરમાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમા થયું છે તે ઉપરથી

૮૮: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૭.
૮૯: મિરાતે અહમદી, ૨૩૨.
૯૦: એ જ, પૃ. ૨૩૨.
૯૧: એ જ, પૃ. ૨૪૧-૪૨.
૯૨: એ જ, ૨૪૩.
૯૩: એ જ, પૃ. ૨૨૫.
૯૪: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૨૪૬.
૯૫: એ જ, પૃ. ૨૮૧-૮૨.

દેશના દરેક ભાગમાંથી બંદરોએ આવી માલ ચડતો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.[૯૬] ઔરંગઝેબના પુત્ર બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહની સૂબાગીરીમાં ફિરંગીઓનું જોર વધી ગયાનું અને સુરતના વેપારીઓનાં વહાણ લૂંટાયાનું લખાણ બાદશાહ સમક્ષ ગયાથી ટોપીવાળાઓના માલને જપ્ત કરવા હુકમ થયો હતો.[૯૭] આવા અનેક વેપારીઓનાં અને હજના યાત્રાળુઓનાં વર્ણનો છે; અને મોગલાઈની લાંબી શાંતિમાં વહાણવટું સારી રીતે ખીલેલું હતું તે સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં છે. આ બધા સમયમાં જુદે જુદે બંદરે હિંદની અંદરના ભાગોમાંથી જે જે માલ આવતો અને દરિયા પર જે જે દેશે ચડતા તેનું વિગતવાર વર્ણન અત્રે કરવું ઉચિત નથી. એટલે માત્ર સુરત માટે થોડું જોઈશું. સુરતથી હિંદના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફંટાતા હતા અને ગાડાં, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરતમાં આવતો. સુરતનાં વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિંહલદ્વીપ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા રાતા સમુદ્રના બંદરો અને પેગુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના અચીન બંદરે જાઆવ કરતાં.[૯૮] સુરતથી બાર માઇલ દૂર આવેલા સુંવાળી ગામમાં મોટાં મોટા વહાણો લંગર નાંખતાં અને ત્યાંથી નાના મછવામાં માલ સુરત આવતો.[૯૯] સુરતથી હીરા, મોતી, માણેક, અફીકનાં પવાલાં પોર્ટુગીઝ બંદરોએ ચડતાં.[૧૦૦] ઝવેરાતનો ધંધો અસલથી આજની પેઠે જ ગુજરાતને હાથ હતો. જામનગર પાસે મોતી નીકળતાં. સિલોન અને ઈરાની અખાતમાં નીકળતાં મોતીનો વેપાર પણ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો, પાટણ પાલણપુર અને સુરતના ઝવેરીઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં પર્યટન કરતા. મોગલાઈમાં ધનસંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ જેવા લાગતા ગુર્જરદેશનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરો ઉપરાંત દક્ષિણનો વ્યંકટાધ્વરિ નામનો કવિ વિશ્વગુણાદર્શચંપૂ નામના સંવાદાત્મક કાવ્યમાં કરી ગયો છે. અને તેમા ઘણે દિવસે પહોંચાય એવા દૂર દેશોમાં હીરા માણેક આદિના વાણિજ્યમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ ગુજરાતીઓ માટે લખ્યું છે. વળી હિંદના અન્ય પ્રાંતો સાથે ગુજરાતનાં ઉદ્યોગ અને સાહસની સરખામણીમાં અન્ય લોકોને કટાક્ષથી એ કવિ આ પ્રમાણે કહે છે.–व्यापारान्तरमुत्सृज्यवी क्षमाणो वधूमुखम्। यो गृहे थेव

૯૬: એ જ, પૃ. ૩૫૩–૫૪.
૯૭: એ જ, પૃ. ૩૬૯–૭૦.
૯૮: ગુ. સ. સ. ૨૫૭.
૯૯: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭
૧૦૦: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥૧૦૧ ગુજરાતના વેપાર અને તેનાં દેશાટન અને ઝવેરાતના ધધાને ઉદ્દેશીને એ કવિએ સારું વર્ણન કર્યું છે.

સુરતથી કઠોળ આદિ અનાજ અને કાપડમાં જરીકસબનું કામ અને રેશમી સુતરાઉ કાપડ પણ ઘણું ચડતું અને દેશવરોમાં પંકાતું. એ સિવાય કસ્તૂરી, અંબર, ઘી, તેલ, ખાંડ, સાબુ, મુરબ્બા, કાગળ, મીણ, અફીણ અને ગળી, પારો અને લાખ વગેરે પરચૂરણ ચીજો એટલે બધી ચડતી કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ગુજરાતનાં બંદરનો એક જુદો જ ઈતિહાસ લખીએ ત્યારે આપી શકાય.૧૦૨

સુરતમાં વહાણુ બાધવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો હતો અને બાંધનારા કસબી હતા. સુરત અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના બંદરોએ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ટનનાં વહાણો બંધાયાના ઉલ્લેખો છે. વહાણુ બાધવામાં પારસીઓ બહુ આગળ પડતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ત્યાં મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં ગણાતો.૧૦૩ વેપારીઓ પણ અનેક જાતના હાલ મુબઈમાં છે તેટલી જાતના સુરતમાં વસતા. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, આરબ, તાતાર, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, વલંદા, ફિરંગી અને આર્મિનિયનો ખાસ હતા. હિંદુ વેપારીઓમાં મોટે ભાગે વાણિયા હતા, અને તે સાદા નાનાં ઘરમાં રહેતા પણ પૈસે તાજા હતા. દલાલીનો ધંધો વાણિયાના જ હાથમાં હતો અને પરદેશીઓ તો દલાલ વગર માલ વેચી કે લઈ શકતા નહિ. અંગ્રેજોના દલાલો પાસે જ ત્રીસ ત્રીસ

૧૦૧: વિ. ગુ. ચપૂ गुर्जरदेशवर्णनम् નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ, નીચેના શ્લોકો સરખાવો: પૃ. ૭૩ થી ૭૭.

नित्यासक्ता निरुपममणिश्रेणिवाणिज्यलाभे
बभ्रम्यन्ते बहुदिनपरिप्राप्यदेशान्तरेषु ॥
× × × ×
देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुत लोकमाना.
सपायेव द्रविणमतुल सद्यभूयोऽप्यवाप्य।
सयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभि सतीभि·
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसपत्समृद्धा॥ (વિ. ગુ ચપૂ પૃ. ૭૫)

૧૦૨: ગુ. સ સ. ૨૫૭–૫૮.

૧૦૩: જુઓ Imperial Gaz, Vol XXIII p 161 "વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ (સુરતમા) મુખ્ય હતો અને તે પારસીઓના હાથમા હતો" The largest vessels were engaged in the China trade and were from 500 to 1000 burden." બાબતનું વર્ણન આગળ કરેલ છે.

લાખનો જીવ હતો.[૧૦૪] "ઘણા હિંદુ વેપારીઓ જાવામા અને સુમાત્રામા વેપારને સારુ રહેતા અને અચીન(સુમાત્રા)મા તો એક નિરાળા મોહોલ્લામા જથાબંધ રહેતા."[૧૦૫] ઔરંગઝેબના અવસાન પછી સુરતમા બાદશાહી જોર નરમ પડયુ અને અંગ્રેજનુ બળ વધતુ ગયુ ઈ સ ૧૭૨૧ મા વિલાયતના વણકરોએ તોફાન મચાવી હિંદી છીંટ ન વાપરવા માટેનો કાયદો કરાવ્યો તેથી ગુજરાતમા અવ્યવસ્થા વધી પડવાથી, તેમજ પાછળથી અંગ્રેજોએ મુંબઈને મુખ્ય મથક બના યાથી, સુરતનો વેપાર ધીમે ધીમે પડી ભાગ્યો પરતુ તેને ગુજરાતના બીજા બદરોની પેઠે ખરો ફટકો તો રેલવેએ માર્યો અને સ્ટીમરો થવાથી વહાણનું બાધકામ પણ ઓછુ થઇ ગયુ છતા વેપારને લીધે સુરતની જાહેોજલાલી ઘણી હતી અને છેક ૧૭ ૭ એટલે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત થવાના સમય સુધી સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી.[૧૦૬] સુરતનુ રસમય વર્ણન પ્રસિદ્ધ સુરતી કવિ નર્મદે પોતાના નિબધમા કર્યું છે અને સુરતના વેપાર અને વહાણવટાનુ વર્ણન પણ છટાથી કરેલું છે તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી

પ્રાચીન કાળથી ઓગણીસમી સદી સુધીના ગુજરાતના વહાણવટાના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો સાલવાર બને તેટલા ટૂંકાણથી જોયા અને તેમા સહેજ કટાળા જેવુ પણ લાગે, પરતુ ગુજરાતનુ વહાણવટુ હિંદના બીજા ભાગો કરતા એટલું આગળ હતુ અને હાલ પણ છે કે તે હતુ એમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર તો ન હતી જ, પરતુ શરૂઆતમા આપણે જોયુ તેમ પરદેશી ઇતિહાસ લખે ત્યારે બીજા દેશને સહજ અન્યાય થાય તેથી કેવુ અને કેટલુ હતું તે બતાવવા માટે જ આ પ્રયત્ન થયો છે

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે હાલના જમાનાની લગભગ પાસે આવીએ છીએ એ સદીમા ઉત્તરોત્તર ગુજરાતના વેપાર અને વહાણવટાની પડતી ઉપર જોયા તે કારણોથી થતી ગઈ ઈ સ ૧૮૧૮મા ગુજરાત અંગ્રેજી સત્તા નીચે આવ્યુ અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું વહાણ બાધવાનું કામ સુરતથી મુબઈ લઈ જવામા આવ્યુ પણ તેના કારીગરો ગુજરાતીઓ-પારસીઓ હતા અઢારમી સદીના પાછલા ભાગથી ઓગણીસમી સદીના

૧૦૪ ગુ સ સ પૃ ૨૫૮

૧૦૫ ગુ સ સ પૃ ૨૫૮

૧૦૬ સરખાવો Imperial Gaz Vol XXIII p 164 એ ગ્રથમા પૃ ૧૬૫મા લખે છે કે During the 17th and 18th centur es Surat ranked as the ch ef export & import centre of India

ત્રીજા પાદ સુધી મુંબઈમાં વહાણું બાંધનાર તરીકે લવજી નસરવાનજી અને તેમના કુટુંબની નામના જાણીતી છે.[૧૦૭] મુંબઈના વહાણો પદર વર્ષ વપરાયા છતાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય માટે માન ગણાતા અંગ્રેજી ઓકના વહાણો કરતા ગુજરાતી સાગના વહાણો ટકવામાં ચારથી પાંચગણા વધારે હતા અને ચારગણા સસ્તા હતા[૧૦૮] કહે છે કે પ્રખ્યાત નેલ્સનનું વિક્ટરી (Victory) નામનું વહાણ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધેલું હતું[૧૦૯] એ વહાણ ૨૧૬૨ ટનનું ૫૨ ફૂટ પહોળું અને ૧૦૬ ફૂટ લાંબુ હતું. તેમાં સો તોપો અને ૭૦૦ ઉપર માણસોનો સમાસ થતો ઈ સ ૧૭૬૬ના અરસામાં એ બંધાયું હતું[૧૧૦]

આગળ જોયું તેમ ઓગણીસમી સદીમાં મુંબઈ વધવાથી તળ ગુજરાતના બંદરોનો વેપાર ઓછો થયો, અને કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગૂન એ મોટા બંદરો મોટે ભાગે યુરોપીય હાથમાં રહેવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશીઓથી ચાલતો દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ બંધ જેવો જ થઈ ગયો પરંતુ ગુજરાતમાં છેક એવું ન થયું સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો કિનારો દેશીઓના હાથમાં હતો દેશી રાજ્યોને હાનની રાષ્ટ્રિય કે બીજી દષ્ટિએ જોવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આપણો મોટો કિનારો દેશી રાજ્યોનો હોવાથી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનું વહાણવટું અખંડ રહ્યું દેશી કારીગરોને હાથે વહાણ બંધાવી, અરબસ્તાન, ઈરાન, આફ્રિકા અને સિલોન સુધી ગુજરાતી વહાણો સ્ટીમરો થવા છતાં પણ ચાલુ રહ્યાં અને હાલ પણ ચાલુ છે તે આગળ જોઇશું કચ્છમાં નાના મોટા નવ બંદરો છે,[૧૧૧] અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ સદીમાં ૧૫[૧૧૨] બંદરો હતા, અને તેનો વેપાર કેવળ દેશીઓના હાથમાં દેશી વહાણો દ્વારા હતો તળ ગુજરાતના સુરત આદિ બંદરો અને ખંભાતના અખાતના બંદરોના પણ દેશી વહાણ દ્વારા થોડો થોડો વેપાર ચાલુ રહ્યો ઓગણીસમી સદીના અંત પછી તુરત એટલે સને ૧૯૦૩માં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય બંદરોનો દરિયાઇ વેપાર આ

૧૦૭ Indian Shipping, p 244-45
૧૦૮ એજ, પૃ ૨૪૬-૪૭
૧૦૯ જુઓ, યુ ૫ પુ ૧, 'હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ' લેખક પ્રીતમરાય પ્ર દેસાઇ
૧૧૦ Encyclopaedia Britanica XIII Edition Vol XXIV p 867
૧૧૧ માંડવી, તુણા, મુદ્રા, રોહર વવાણિયા કોટેશ્વર, જખાઉ, લખપત વગેરે એમાં કરાચી વધવાથી લખપત તૂટયું અને વવાણિયા કચ્છને તાબે નથી ગુ સ સ ૨૬૪
૧૧૨ ભાવનગર, મહુવા, વેરાવળ, બેડી, જોડિયા, પોરબંદર માંગરોળ, સલાયા, જાફરાબાદ, વવાણિયા, નવીબંદર ભેરાઈ, કઠીવદર તળાજા અને સુદરાઈ છે

મુજબ હતો: ભરૂચ ૩૧ લાખ, વલસાડ ૧૨ લાખ, ખંભાત ૬ર્ષે લાખ, વેગવળ ૪૪ લાખ, નવાનગર (બેડી) ૨૨ર્ષે લાખ અને ભાવનગર ૨ લાખ બીજા બંદરોના આંકડા ૧૮૦૩ ના મળતા નથી સુરતનો વેપાર ૧૮૭૪મા ૪૪ર્ષે લાખ હતો.[૧૧૩] ધોધાનો ૧૮૭૮ મા ૧૧ લાખ ઉપર હતો અને ધોલેરાનો રૂની મોટી નિકાશને લીધે ૧૮૭૦ મા એક કરોડ સિત્તેર લાખ ઉપર હતો.[૧૧૪]

આ સિવાય મુગલ અને કચ્છીના દરિયાઇ વેપારમાંથી યુરોપીય તત્ત્વ કાઢી નાખીએ તો બાકીનો બધો વેપાર હિંદુ, મેમણ, પારસી, ખોજા, વહોરા વગેરે ગુજરાતીઓના હાથમા જ રહ્યો છે. અને મુબાઈના આંકડા સાથે દેશી રાજ્યોના બંદરોના આંકડા મેળવવામાં આવે તો ગુજરાતનો દરિયાઇ વેપાર ઓગણીસમી સદીમા હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતો સાથે સરખાવતા શ્રેષ્ઠ જ હતો અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમા સૌરાષ્ટ્ર સિવાય બીજે બધે લગભગ બધ જેવો જ હતો. સ્ટીમરો હિંદમા કોઇની માલિકીની ન હોવાથી દેશીઓનો વેપાર પણ પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા ચાલતો હતો

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ ઓછામા ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનો છે. ગુજરાતના વહાણો મહાસાગરમા ચારે દિશાએ ઘૂમતા અને ગુજરાતીઓ પરદેશોમા દરિયાપાર ઘર કરીને રહેતા એ આપણે જોયુ. લગભગ સવાસો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની સાથે આપણે પણ દુનિયામા મોટામા મોટી દરિયાઈ પ્રજાની સત્તા નીચે છીએ એ પરદેશી સત્તાથી ઉત્તેજાયેલી પરદેશી હરીફાઇને લીધે અને જમાના પ્રમાણે ન વધવાની આપણી પોતાની શિથિલતાને લીધે પૂર્વના મહાસાગરમા દરિયાઇ પ્રજા તરીકેનું આપણુ સ્થાન આપણે ખોયુ છે, છતા પણ હિંદુસ્તાનની સરખામણીમા ગુજરાતે હજી પણ એ સ્થાન કાઇક અંશે જાળવી રાખ્યુ છે[૧૧૫]

---

૧૧૩ જુઓ Im Gaz, Vols IX 18, 292-97, XXIV 3-8-9, XVII p 421, VII 96

૧૧૪ Abd Gaz 97, 98

૧૧૫ જુઓ ડૉ. ધ્રુવનુ આઠમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમા (સ્વીડન) કરેલુ ભાષણ પૃ ૫૩

"The Gujaratis by whom I understand not only the Hindus but the Parsis, Mahomedens and Christians as well, traded with distant China and Further India and the East Indies as well as with the Red Sea and Arabian Sea and East African coast, carring their sweet language, honest industry and affable manners where-ever they went"

ગુજરાતમા હજી પણ કેવા વહાણો બને છે, ગુજરાતી ભાષામા વહાણ વટાને લગતા કેટલાયે શબ્દો હજી પ્રચલિત છે, અને ગુજરાતના વેપારીઓ–મોટે ભાગે પરદેશી બંદરોમા પણ–દૂર દરિયાપારના દેશો સાથે કેવો વેપાર ખેડે છે તે જોઇશુ મુબાઇ ઇનાકાના દરિયાઇ વેપારમા મોટો ભાગ દેશીઓનો–ગુજરાતીઓનો જ છે, અને હિંદની પ્રજાઓમા ગુજરાતી વાણિયાને આખી દુનિયાની વિચક્ષણ વેપારી પ્રજાઓમા ગણવામા આવ્યા છે ૧૧૬ હિંદુસ્તાનમા વેપારી પ્રજા તરીકે ગુજરાતી, મારવાડી અને મુલતાની જ છે, અને તેમા પરદેશનું સાહસ અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમા ગુજરાત જ અગ્રસ્થાને છે મારવાડીઓ પણ ગુજરાતીઓથી કોઈ રીતે જુદા નથી ડૉ કે હ ધ્રુવ ખરુ જ લખે છે કે મારવાડીઓને આપણે હિંદુસ્તાનના જ્યૂ લોકો ગણીએ તો ગુજરાતીઓને હિંદના અગ્રેજો ગણી શકાય ૧૧૭

વર્તમાન સદીનો પણ પ્રથમ પાદ પૂરો થયો છે એમા ગુજરાતે તો વહાણવટાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વધારી છે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમા શુદ્ધ દેશી–ગુજરાતી–વહાણવટુ ગઈ સદીમા ચાલુ રહ્યું અને હજી છે તે વહાણના બાધકામ અને પારિભાષિક શબ્દોના વિષયમા આગળ જોઈશુ દરિયાઈ વેપારમા આ સદીમા ગુજરાત આગળ વધતુ જાય છે કલકત્તાનો ખાડ, ચોખા, કરિયાણુ અને દેશી કાપડ સૂતરનો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમા છે, રગૂન, મદ્રાસ, કોચીન, અલપાઇ વગેરેમા ગુજરાતી વસવાટવાળા સસ્થાનો હાલ પણ જોવા જેવા છે મદ્રાસમા જૂના વખતથી વસેલા જુદી જુદી નાતોના વાણિયાને નકાના વાણિયા તરીકે ઓળખવામા આવે છે જાવામા ગુજરાતીઓ અલગ મહોલ્લામા રહે છે સિંગાપુર અને મોરીશિયસના ટાપુમા હજી પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ઘર કરીને રહેલા છે પૂર્વ આફ્રિકામા તો કચ્છ અને ગુજરાતની મોટી વસ્તી પેઢીઓ થયા વસેલી છે પેરિસ અને એન્ટવર્પમાં ત્યાના ઝવેરીઓને નગની પરીક્ષા ગુજરાતીઓએ જ શીખવી હતી, અને ત્યા પાટણ અને સુરતના ઝવેરીઓનું નાનું સસ્થાન ધ્યાન ખેંચે

૧૧૬ Times of India directry, Bom Pre Peoples

૧૧૭ Baroda State delegate Lecture p 56

'The Marvadis are called the Jews of India But looking to their commercial enterprize and trade instincts and upon Gujarati as the commercial language of India and of the east I will call the Gujratis the English of India

એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૩મી આવૃત્તિમા ગુજરાતીભાષા વિષે લખતા કહે છે કે ગુજરાતી મુબઈની વેપારી ભાષા છે, જો કે મુબઈ ગુજરાતની સીમામા નથી

એવુ છે આ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમા ગુજરાતીઓ જે પ્રમાણુમા ઘર કરીને રહ્યા છે તેવી રીતે હિંદની બીજી કોઈ પ્રજા જોવામા આવતી નથી (હિંદની અંદરના વેપારી સ્થળોના વસવાટ માટે તો આ સ્થળે લખવાનું નથી) માત્ર આ બધી આવજા અને વેપાર પરદેશી સ્ટીમરોમા થાય છે એ જ શોચનીય છે આમ છતા પણ ઈ સ ૧૯૧૯ના મહાયુદ્ધવિરામ પછી જે મોટી તેજી આવી તેને પરિણામે અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતે આદરી, અને તેમા નવી રીતિ મુજબ વહાણવટુ—સ્ટીમર કંપનીઓ પણ ઊભી થઈ અને કેટલીક ૧૯૨૧ થી આજ સુધી ચાલુ રહેલી મોટી અશ્રુતપૂર્વ મંદીની અસરમા પડી પણ ભાગી છતા કાપડ સૂતરની પેઠે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતે વહાણવટામા પણ સાહસ કર્યું અને શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ સિંધિઆ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ઊભી કરી આ કંપની જો કે હજી ફાવી છે એમ કહી શકાય નહિ, અને કેવળ ખંત અને સાહસથી જ ટકી રહી છે, પરંતુ સરકાર તરફથી ટેકો મળે અને પરદેશીઓને મળતું અણુઘટતુ ઉત્તેજન બંધ થાય તો કંપનીનુ ભવિષ્ય સારુ જ છે આખા હિંદુસ્તાનનું વહાણવટુ નવા જમાના પ્રમાણે ઊભુ થઈ દેશીઓના હાથમા રહે તે માટે સિંધિઆ કંપનીના રા રા સારાભાઈ હાજીએ કાઉન્સિલમા લડત ચલાવી છે હાલની યાંત્રિક ઢબથી વહાણવટુ ઊભુ કરવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતે કરવા માંડ્યો છે, તેમા સફળતા મળે તો ગુજરાતનું વહાણવટુ તેના મિલઉદ્યોગની પેઠે ભવિષ્યમા ખીલે એવો સંભવ છે. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમા ગુજરાતનું સ્થાન અગ્રે છે અને તેને યોગ્ય સ્થાન ન આપતા ટૂંકે પતાવી દેવાય તો હિંદુસ્તાનની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય.

હવે આપણે વહાણોને લગતા હેવાલ અને પારિભાષિક શબ્દો જોઈએ વહાણોના માપ અને તેની અંદરના ભાગ તથા બીજી વિગતો માટે પદ્ધતિસર લખાયેલુ પ્રાચીન પુસ્તક ગુજરાતીમા હોય તો તે જાણવામા આવ્યુ નથી મુસાફરોના વર્ણનો ઉપરથી વહાણના અનુમાન થઈ શકે છે અને જાવાના બોરોબદુરમા કોતરેલા વહાણ અને દેલવાડામા કોતરેલા વહાણ ઉપરથી ગુજરાતના વહાણોના આકાર સ્પષ્ટ થાય છે પ્રો રાધાકુમુદે વહાણોની જાતોના નામ આપ્યા છે અને તેમા બે ત્રણ નામ ગુજરાતી જણાય છે પરંતુ તેમણે કયા પ્રાંતના કયા નામ છે તે આપ્યુ નથી ૧૧૮

૧૧૮ ખાસ બંગાળી નામ હોત તો એમણે જરૂર આપ્યુ હોત, પણ તેવુ કાંઈ આપ્યુ નથી વહાણને માટે બંગાળીમા જહાજ અને નૌકા શબ્દો સાધારણ વપરાય છે પરંતુ વહાણવટું—shipping—એ શબ્દમા જે અર્થ આવે છે તેવો શબ્દ મારી પાસેની બંગાળી

સુરતમા ૧૦૦૦ થી ૧૭૦૦ ટનના વહાણો, ત્રણચાર ડોળવાળા (mast) બનતા ઈ સ ૧૬૧૭મા સર એચ મીડલ્ટને રાતા મસુદ્ર તરફ જતુ સુરતનું વહાણ રોકેલુ તે ૧૫૦૦ ટનનુ, ૧૫૩ ફૂટ લાબુ ૪૭ ફૂટ પહોળુ અને ૩૧ ફૂટ ઊંડુ હતુ એ જ વખતે ઇંગ્લાડમા ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનના વહાણ બનતા હતા આગળ લખેલા ધ્વતશેઠના કાફનાના વહાણોના નામો ભરૂચના વહાણોની જાતો અને કદનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે એમા મધ્યમ જુગ નામનું વહાણ સોળ કૂપ(mast)નું હતુ એમ લખે છે અને લઘુ જુગ ચાર કૂપનુ હતું એ ઉપરથી સોળ કૂપનુ વહાણ કેવડુ મોટુ હશે એનો ખ્યાલ કરી શકાય કહેવાય છે કે બૃહત્ જુગ ૬૪ કૂપનુ થતું એ તો ઘણુ મોટુ હશે એમ માની શકાય પરતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ જગ્યાએ મળ્યો નથી તે સિવાય વડસફર, બેડી, દોણા, વેગડા, સિલ્લા, આરત્તા, ખુરપ્પા આદિ જે નામો છે તેમા જુગ અને બેડી હાલ જાણીતા છે બાકી બીજા ગુજરાતી નામો આગળ જોઇશુ પ્રો રાધાકુમુદે ઘરાબ (grab) નામના વહાણો મુબઈમા બનતા એમ લખ્યુ છે તે અસલ મલબારના લાગે છે ૧૧૯ બીજા દેશોના વહાણોની નકલો પણ ગુજરાતી સુતારોએ કરી હોય એમ લાગે છે ૧૨૦

વહાણોની હાલ જાણીતી જાતો આ પ્રમાણે છે ૧ મછવા, ૨ પડાવ, ૩ બાતેલા, ૪ ઢઙ્ગ અથવા બગલા, ૫ દીંગી, ૬ કોટિયો, ૭ ફતેમારી, ૮ ગજો, ૯ નાવડી અથવા હોડી, ૧૦ સોધિયા

આમા મછવા અને હોડી સૌથી નાના વહાણ છે અને તે બેથી એંશી ખાડી જેટલા વજનના હોય છે અને નદીઓમા ચલાવા માટે કામ લાગે છે મોટા વહાણમા જોખમ વખતે ઉતારવા માટે પણ (life boats) નાની હોડીઓ રાખે છે કચ્છના મછવા સૌથી સારા હોય છે મછવા ૩૧ ૫૦)થી

શબ્દકોશમાથી મળ્યો નથી પ્રો રાધાકુમુદે યુરોપીય મુસાફરના ગ્રથમાથી દેશી વહાણો ના જે નામ આપ્યા છે તે તેના મૂળ દેશી સ્વરૂપમા જોડે જ સમજાવી આપ્યા હોત તો ઠીક હતુ એમણે લખેલા grabs bangles અને paros તે આપણા ઘરાબ, બગલા અને પડાવ જ હોય એમ જણાય છે

૧૧૯ મિરાતે સિકદરી

જુંગ અથવા જુગોને જ ચીની વર્ણનમા જક (Junk) લખેલુ છે તે ઉપરથી એ વહાણો ચીન જતા હશે પ્રો રાધાકુમુદે પોતાની યાદીમા જગી લખ્યુ છે તે પણ આ જુંગ હોય કે જગી એટલે મોટુ એ ઉપરથી હોય ઉપરના નામ એમની યાદીમા નથી જુંગોને હાલ ગુજરાતીમા ગજો કહે છે તેમાગઝોરનુ માગરોળ થયુ એમ વિપર્યયથી થયુ હશે

૧૨૦ વહાણુ બાધનાર સુતારોનુ રોજ ૩ા ૪) છે

૫૦૦) સુધીમાં ગઈ સદીના અંત સુધી બનતા, હાલ મોંઘવારી વધવાથી મોંઘા પડે છે. પડાવ દમણ, વલસાડ, બીલીમોરા, ભાવનગર, ઘોઘા, વેરાવળના સુતારો બનાવે છે અને ૨૫ થી ૧૭૫ ખાંડી વજનના હોય છે અને વીસ વર્ષ ચાલે છે. બાતેલા અગર બતેલા ત્રણ સઢના, ૩૫૦ ખાંડી વજનના હોય છે. આ વહાણો ચપટા તળિયાનાં હોય છે તેથી છીછરા પાણીમાં પણ ચાલી શકે છે અને તે ગુજરાતને (સુરત બાજુ) કિનારે વધારે વપરાય છે. બાતેલા રૂા. ૨૪૦૦૦) સુધીની કિંમતના બને છે અને ઉપર ગણાવેલાં બંદરોના સુતાર બનાવી શકે છે. ઢઉને બગલા જેવા આકારને લીધે બગલા પણ કહે છે. આ વહાણ અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્ર બાજુનું છે અને કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એની કિંમત રૂા. ૩૮૦૦૦) સુધી પડે છે અને આઠસો ખાંડી વજનનાં હોય છે. એમાં દોઢસો ખલાસીઓ રાખે છે. ફતેમારી મુંબઈ અને મલબાર બાજુથી આવે છે. ગંજો ૩૫૦ ખાંડી સુધીનો હોય છે અને *ઝંગબાર અરબસ્તાન વગેરે બાજુ સફર મારી શકે છે.*[૧૨૧] *આ મોટાં વહાણો* આઠ માસ દરિયામાં ફરી શકે છે અને દોઢ માસ સામટું દરિયામાં રહી શકે એટલી સામગ્રી પાસે રાખી શકે છે. કેટલાંક બહુ મોટાં વહાણો બારે માસ પણ દરિયામાં રહી શકે છે; અને તેના દેશી ટંડેલોને રૂા. ૫૦૦)થી ૭૦૦ સુધી પગાર મળે છે. ટૂંકામાં, હાલમાં મોટામાં મોટાં વહાણ ૨૦૦થી ૩૦૦ ટનનાં થાય છે અને ૬૫ થી ૮૦ ફૂટ પહોળાં અને ૧૫ ફૂટ ઊંડાં બને છે.[૧૨૨]

આ વહાણો હાલના વખતમાં સ્ટીમરની વધતી જતી આવજા છતાં પોતાનું નભાવી રહ્યાં છે. સ્ટીમરો ઝડપથી જાય આવે છે. તે સિવાય સ્ટીમરનું નૂર એકંદરે મોંઘું પડે છે. વહાણોનું ખર્ચ ઓછું અને તેમાં રોકાયેલી મૂડી પણ ઓછી; તથા ગુજરાતનાં ઘણાંખરાં બંદરોએ સ્ટીમરો છેક અંદર નજીક આવી શકતી નથી તેથી, મછવા દ્વારા માલ ચડાવવામાં મોંઘું બહુ પડે છે તેથી, અને વહાણ કિનારા નજીક આવે છે અને વેપારીની સગવડ મુજબ વહેલુંમોડું ઊપડી શકે છે તેથી કરીને હજી પણ ઘણો વેપાર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન સાથે અને મલબાર સાથે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનાં વહાણોથી થાય છે. આ વહાણોને રાજ્ય સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. રાજ્ય પાસેથી

૧૨૧: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨૬.
૧૨૨: ઉપરનું ખાંડીનું માપ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહમાં આપેલું છે. પરંતુ એથી મોટાં વહાણ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધીનાં હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એટલે ગેઝેટિયર લખાતી વખતે એ ખબર રહી ગઈ હશે અગર તે વખતે એવડાં જ વહાણ બનતાં હશે. હાલ ગતિ વધારવા માટે દેશી વહાણોમાં મોટરો મૂકે છે એવા સમાચાર આ લખતી વખતે મળ્યા છે.

પરવાનો અને કોલ (Pass Port)માત્ર લેવો પડે છે વહાણોની માલિકી ખાનગી આસામીઓની અગર તો ખારવાઓમાથી જ વધેલા ટડેલો અને નાખુદાઓની હોય છે તેથી દેશી વેપારીઓને સગવડ વધારે પડે છે, એટલે ઉતાવળ ન હોય-વિલબ ચાલી શકે તેમ હોય તેવો માલ વહાણોમા મોકલવો ઠીક અને સસ્તો પડે છે, અને ઘણુખરુ તેમા જોખમ હોતુ નથી અને જોખમ માટે દેશી રીતે વીમો ઊતરે છે તે આગળ જોઇશુ

વહાણના યત્રો, એના જુદા જુદા ભાગો તથા તેને લગતી બીજી વિગતોના પણ ગુજરાતી નામો છે અને હિંદુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમા એવા નામોની સંપૂર્ણ નામાવલી મળવી મુશ્કેલ છે

ગુજરાતી નામો બને ત્યા બીજી ભાષાના નામો સાથે સરખાવી, આપણે હવે જોઇએ

ગુજરાતીનામ	સમજૂતી	અંગ્રેજીનામ	બંગાળીનામ	નોંધ
૧ વહાણુ =	મોટુ વહાણુ	Ship	જાહાજ	નાના ગુજરાતી
૨ વહાણુવટુ =	સમજાય તેમ છે	Shipp ing	જાહાજ સમૂહ	વહાણોના નામ જાણીતા છે ગુજરાતમા જહાજ શબ્દ વપરાય છે, તે પરદેશી છે વહાણુવટાના અ-ર્થમા બગાળીમા શબ્દ જ-તો નથી
૩ તૂતક અથવા સથો =		Dech	પોત તલ	બગાળી નામ
૪ નીરમ =	વહાણને પાણીમા સરખુ રાખવાને જે બૅલેસ્ટ રાખવુ પડે તે નીરમ વગરના વહાણને અકસ્માત થવા સભવ રહે છે			સસ્કૃત ઉપરથી બનાવેલુ છે

૫ ભંડાર =	ભંડાર વહાણના પાંચમાં કે છઠ્ઠા ભાગ જેવડો હોય છે. તેના ઉપર છત્રી-કેબીન અને તે ઉપર સુકાની બેસે છે. ભંડારની પાસે પીવાના પાણીની ટાંકી ૧૫૦ બેડાં પાણીમાય એવડી હોય છે. ભંડારમા ખોરાકનો સામાન અને ખલાસીનો સામાન રહે છે.	Store નથી	બંગાળીમાં ભાંડાર શબ્દ છે. તે સાધારણ Storeના અર્થમાં વપરાય છે. વહાણ સાથે સંબંધ નથી
૬ ફનો =	વહાણના આગલા ભાગમાં તેના ૧૦મા ભાગ જેવડો—એમાં લંગરનાં દોરડાં વગેરે સામાન રહે છે.		
૭ સઢ	સઢ આઠ જાતનાં છેઃ ૧. મોટું સઢ ૨. તેમરિયું, ૩. ફતેની, ૪. ચારગોસું, ૫. કલમ, ૬. કાતરો. ૭. તોક, ૮. દાંડનું સઢ	Saif	પાલ

૮ દૂવો અથવા ડોળ	વહાણુમા વચમા મોટા થાભના જેવુ હોય છે તે	Mast	માસ્તન
૮ પરમાણુ અથવા પરબાણ	સઢને બાધવાનુ અને ચડાવવાનુ લાકડુ, દૂવા સાથે સંબધ રાખી ઊંચુ નીચુ થઈ શકે છે		હવેના પારિભાષિક શબ્દોની માત્ર ગુજરાતી સમજૂતી જ આપી છે

૧૦ પડાણુ = વહાણુના તળિયાનુ લાબુ લાકડુ

૧૧ મહોરો = આગલી મીલ

૧૨ પાછલી મીલ =

૧૩ ઝોડા = વહાણુનો ફરમો

૧૪ પાછ્નો બતાનો =

૧૫ જાળી = વાકનું લાકડુ

૧૬ આતરી = વહાણુનો કિનારો

૧૭ કૂવાની તળી

૧૮ વચલો મોરો આડો અને પાછલો આડો

૧૯ ધામતકૂડી = વહાણુના તળિયામા જે પાણી ભગાય તે આ કૂડીમા ભેગુ થાય છે અને પછી ડોલચીથી ઉલેચી નાખે છે

૨૦ છત્રી = ભડાર ઉપરનું છાપરુ = cabin

૨૧ ડમર = દોરડા ખેંચવાનુ સાધન ૨૧અ ચરખી = સુકાન ભાડવવાની

૨૨ સુકાન = વહાણુને ફેરવવાનુ યત્ર, એને બગાળીમા પણુ સુકાન કહે છે

૨૩ કપા = ગરગડી

૨૪ વીણો = સુકાન ફેરવવા માટેનો દાડો

૨૫ વાવટાની દાડ = વાવટો ચડાવવાનુ લાકડુ

૨૬ ગાયમ = વહાણુનો છેડો પાછલા ભાગમા બાધવાનો થાભલો

૨૭ કાવરાન = વધારે માન ભરવો હોય–capacity વધારવાની હોય તો આતરી ઉપર છૂટા પાટિયા ઊભા મૂકે છે તે

૨૮ ભગ્નું લાકડુ = આગના ભાગમા કાતરાનુ સઢ હકારવાનુ

૨૯ કુકરો અથવા માલમી હોકો=હોકાયંત્ર દિશા બતાવવા માટે ગુજરાતમા ઘણા પ્રાચીન કાળથી મચ્છીયંત્રથી પાણીની કુંડીમા તેલ ભરી ધાતુની માછલી નાખી વહાણમા દિશા જોતા આ બાબતના ઉલ્લેખ છે ૧૨૩

૩૦ કમાન=માપ લેવા માટે સૂર્યની સાથે તેનો સબધ છે

૩૧ મરૂદ=સીસાનુ હોય છે અને પાણી કેટલું ઊંડુ છે તે માપવા માટે અને તળિયે પથ્થર કાદવ રેતી કે કેવી જાતની જમીન છે તે અવાજ ઉપરથી પારખવાનુ યંત્ર.

૩૨ લગર=વહાણ અટકાવવાનુ

૩૩ ચોપડ=ચૂનો, તેલ અને ચરબીવાળા પદાર્થથી વહાણ રગે છે તે

૩૪ ગુડ=વહાણની સાધ ૩ અને તેનની વાટ મૂકી પુરે છે તે

૩૫ ચાંચિયા દરિયામા લૂટ કરનારા pirate જલદસ્યુ બગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી ગોઠવેલુ છે.

આ સિવાય જુદા જુદા દોરડાના પણ લાત, હાસરી, સાર, ચગ વગેરે ઘણી જાતના જુદા નામો છે અને વહાણની અંદરના બીજા છૂટા સાધનો મછવા (life boats) હલેમા વગેરેના નામો પણ છે

ગુજરાતીમા વહાણ ચલાવવા માટે ખાસ વાક્યો બોલાય છે તે આ પ્રમાણે છે —

૧ ગોસરાખ=ચાલતા વહાણની ગતિ ધીમી પાડવી

૨ દામણ ભીડ=વહાણને પવનની પાછળ ફેરવવા સુકાન ફેરવવુ

૩ દામણ તાણ=સઢની નીચેનો છેડો ખેંચવો

૪ દામણ છોડ=છેડાને ઢીલા કરવા

૫ હેરિયો=પવન ફરે ત્યારે સઢને ડાબી કે જમણી બાજુ ફેરવવુ

૬ માપ લેવુ=માલ ચડાવવો કે ઉતારવો શરૂ કરવો.

૭ સોડપાડ=વહાણને મછવાની કે ડક્કાની નજીકમા લઇ જવુ

૮ હાજા હમાર–સઢ ચડાવવો

૯ બારગોસ તાણ=પરમાણ સાથે બાંધેલા દોરડાનો છેડો તાણવો

૧૦ બારગોમ છોડ–અંદર નીરમ (મેરેમ) મૂકવો

આ પ્રમાણે વાક્યો વપરાય છે ઘણા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો નાશ પામ્યા હશે આ શબ્દોમા કેટલાય વર્ષોથી કેટલીયે પરદેશી ભાષાના

૧૨૩ જુઓ Bom Gaz Vol I p 493

શબ્દોનાં મિશ્રણ થયા હશે[૧૨૪]

વહાણના અમલદારોના ગુજરાતી નામો કેટલાક ગુજરાતી, અને કેટલાંક ફારસી અરબી ઉપરથી આવેલા છે, તે આ પ્રમાણે છે —

ગુજરાતી	અંગ્રેજી	બંગાળી	નોંધ
૧ નાખુદા	Ship's commander	પોતાધ્યક્ષ અથવા જાહાજેર સ્વામી	બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવેલુ છે. નાખુદા ફારસી ઉપરથી છે.
૨ ટંડેલ	Captain of the crew	નથી	શુદ્ધ ગુજરાતી લાગે છે.
૩ માલમ	Pilot	જાહાજપરિચાલક	બંગાળી નામ સંસ્કૃત શબ્દો ગોઠવી બનાવેલુ છે માલમ અરબી મુસલીમ ઉપરથી છે
૪ સારંગ	Assistant Captain	નથી	ફારસી ઉપરથી
૫ ભંડારી	Steward	નથી	ગુજરાતી
૬ કરાણી	Ship's clerk	નથી	ગુજરાતી આ નામની અટકો હાલ ગુજરાતમા છે

૧૨૪ આઇને અકબરીમા આપેલા અને તે ઉપરથી પ્રો રાધાકુમુદે લીધેલા વહાણના અધિકારીઓના નામો હાલ ગુજરાતમા રૂઢ છે પંજેરી, ગુમતી, નાખુદા, ખેસેલ એટલા નામ હાલ જડતા નથી બંગાળીમા શુદ્ધ બંગાળી નામ જુદા હશે કે કેમ તે મારી પાસેના બંગાળી શબ્દકોશો ઉપરથી જણાતુ નથી ફક્ત સઢ અને ડોળને માટે બંગાળી જુદા નામો જણાય છે. પ્રો રાધાકુમુદે આઇને અકબરીમાથી આપેલા નામોમાથી કોઈ નામ આગળ જણાવ્યા મુજબ હાલ શબ્દકોશોમા દેખાતુ નથી જ્યારે ગુજરાતીમા આ મુજબ છે અને અબુલફઝલે ફારસી અરબી અને ગુજરાતી નામો એના ગ્રંથનુ મીર બહેરી(Admiratly)નુ પ્રકરણ લખવા લીધા હોય એમ જણાય છે અહીં આપેલા શબ્દોની સરખામણી માટે આ પ્રમાણે શબ્દકોશોનો ઉપયોગ કર્યો છે ૧ ગુ શબ્દાર્થ ચિંતામણિ, ૨ બેલસારીની ગુ ઈ ડિકશનેરી, ૩ આપ્ટેની સંસ્કૃત ડિકશનેરી, ૪ ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દકોશ (ગુ વ સો), ૫ સુબલચંદ્ર મિત્રકૃત બંગાળી અંગ્રેજી ડિકશનેરી, ૬ સુર અને ૩ કૃત અંગ્રેજી બંગાળી ડિકશનેરી

૭ ખલાસી	Crew	નાવિકદલ	
૮ સુકાની	Helmsman	કર્ણધાર, માઝી	કર્ણધાર નામ સંસ્કૃત છે.
૯ ખારવા	Sea man	નાવિક	બંગાળી નામો સીધાં સંસ્કૃત જ છે.

આ શબ્દો ગુજરાતમાં ૩૬ છે. બંગાળમાં આને માટે યોજાતા શબ્દો ઘણે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી બનાવેલા સમાસો છે. નાખુદા શબ્દ[૧૨૫] સંસ્કૃત અને ફારસીના મિશ્રણથી થયો છે એમ કોશકારો માને છે. માલમ શબ્દ અરબી મુઅલીમ ઉપરથી અને સુકાની શબ્દ પણ અરબી ઉપરથી આવેલો છે. નાખુદા અને માલમ શબ્દો આગળ જોયું તેમ શ્રીપાળચરિત્રમાં (પંદરમી સદીમાં બનેલું) જણાય છે, તેથી તે રૂપમાં જ અરબ અને ઇરાની લોકોના સંસર્ગથી ગુજરાતમાં વપરાતા હશે.[૧૨૬] બંદર શબ્દ ફારસીમાં છે એ આપણે છૂટથી વાપરીએ છીએ. આપણો શબ્દ બારુ સંસ્કૃત દ્વાર ઉપરથી નીકળ્યો છે.[૧૨૭]

હવે આપણે ગુજરાતી ખારવા માટે કાંઈક જોઈએ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખારવા પ્રાચીન કાળથી વખણાય છે. જાટ અને રજપૂત ખારવા ઘણા હોશિયાર હતા; અને એ જ્યારે ચાંચિયા હતા ત્યારે એમનો ત્રાસ આખા હિંદી મહાસાગરમાં હતો. ઘોઘાના ખારવા જાણીતા હતા અને એમના વખાણ ઓગણીસમી સદી સુધી પણ સંભળાય છે.[૧૨૮] કચ્છના

૧૨૫: નાવ+ખુદા ઉપરથી નાખુદા શબ્દ થયો એમ કોશકારો લખે છે. સંસ્કૃત નૌ ફારસીમાં જઈ ત્યાંથી નાખુદા શબ્દ બનીને આવ્યો છે. મદ્રાસના કિનારાના શબ્દો સરખાવવા માટે મને સાધન આ લખતી વખતે મળી શક્યું નથી

૧૨૬. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાત દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે ઈરાન અરબસ્તાનમાં ગયા હશે, અને ઈરાન અરબસ્તાનના શબ્દો ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, એટલે નાખુદા, માલમ વગેરે શબ્દો પ્રથમ કોના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શકુન શબ્દ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં ફારસીમાં શકન શબ્દ છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં સકન શબ્દ આવ્યો છે એમ કહેવાય છે કયો શબ્દ કઈ ભાષામાંથી ક્યાં ગયો તે ખરું તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે પરંતુ શકુનની પેઠે માલમ–નાખુદા વગેરે શબ્દો પણ પ્રથમ કોના તે ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડવો જોઈએ.

૧૨૭: દ્વારિકા એ દ્વારવતી એટલે દરવાજાવાળી નગરી એમ માનવા કરતાં સમુદ્રનું બારું કે દ્વાર–સમુદ્ર એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે દ્વારકાને ટોલેમી Barake કહે છે તે આ વાતને બંધ બેસે તેવું છે

૧૨૮. "Its seamen, called Ghogharees, the descendants of the navigators fostered by the kings of Anhilwad still maintain their ancient reputation and form the best and most trusted portion of every Indian crew that sails the sea under the flag of England"

(Ras Mala, p 245)

ખારવા હાલ પણ હિંદુસ્તાનમા સર્વેથી સારામા સારા ગણાય છે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો કચ્છના ચાંચિયાઓએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ ત્રાસ આપેલો અને તેમની સામે મુંબઇથી કાફલો મોકલવો પડેલો. આ બાબતમા માંડવી બંદરના અધિકારી–શિવરાજ હસરાજ–નું નામ ઇતિહાસમા જાણીતું છે ૧૨૯

ગુજરાતી ખારવાની સામાજિક સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે હાલ સૌરાષ્ટ્રમા ખારવાની જાતો ઘણી છે રજપૂત ખારવા હિંદુ છે, અને મૂળ રજપૂતોની સોલંકી, સોઢા, સોરઠિયા, ચોહાણ, ઝાલા, મોનેરી, જેઠવા, પરમાર, ગોહેલ, રાઠોડ, જાડેજા, ચુડાસમા, ચાવડા વગેરે અટકો તેમનામા મળી આવે છે હિંદુ ખારવા ઘણા પ્રામાણિક ગણાય છે અને વેપારીઓ તેમનામા વધારે વિશ્વાસ રાખે છે વેરાવળ, માંગરોળ અને પોરબંદરના હિંદુ ખારવાઓની આંટ ઘણી સારી છે હિન્દુ ખારવાઓમા કોળી, કોદી અને માછી લોકો પણ હોય છે સુરત બાજુના કિનારે માછી લોકોની વસ્તી વધારે છે બીજા બધા સૌરાષ્ટ્રને કિનારે રહે છે

મુસલમાન ખારવાઓમા કામાવતિયા નામના ખારવા છે, અને પટણી, ભાડેલા, વાઢેર, વાઘેર, એવા ઉપનામો પણ મુસલમાન ખારવા ઓમા કહેવાય છે હિંદુ કરતા મુસલમાન ખારવાની વસ્તી ઓછી છે હિંદુ–મુસલમાન દરેક ખારવા વહાણ ચલાવવામા ઘણા હોશિયાર હોય છે. માછી લોકો લાંબી મુસાફરીમા કામ લાગતા નથી. લાંબી મુસાફરીમા માર્ગદર્શક–માલમ તરીકે હોશિયાર રજપૂત ખારવા જ કામ કરી શકે છે અને એ અરબી સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરના સારા ભોમિયા છે.

હિંદી ખારવા ગુજરાતી ભણેલા હોય છે કેટલાક થોડો થોડો વેપાર કે વેપારીની નોકરી કરી શકે છે, અને નામુ પણ જાણે છે ઘણા મજૂરી પણ કરે છે. એમની સ્ત્રીઓ પણ નવરી નથી રહેતી, અને નાળિયેરના છાલામાથી સીંદરી, સૂથો વગેરે ચીજો બનાવવામા અને બીજા ઘરગથુ ઉદ્યોગોમા વખત ગાળે છે. આખી જાત બહુ મહેનતુ છે કેટલાક ખારવા માછલી પકડવાનો ધંધો પણ કરે છે પરતુ અગિયારસ, અમાસ, પાચમ, ચૌદશ અને બીજા હિંદુ તહેવારોએ માછલા પકડતા નથી અને નદીઓમા માછલા મારતા નથી, એટલી ધર્મભાવના એમનામા રહી છે

આ પ્રમાણે આપણે જોયુ કે ગુજરાતનું વહાણવટું તેની દરેક શાખામા

૧૨૯ જુઓ, Burgess' History of Cutch, p 164

શુદ્ધ રીતે ચાલુ રહી રહ્યું છે હવે એની એક ખાસ અગત્યની શાખા જોઈએ

હિંદુસ્તાનમાં વીમાનું કામ ક્યારથી અને કેવું ચાલતું હતું એ કહેવું મુશ્કેલ છે વીમો શબ્દ ફારસી બીમદ ઉપરથી નીકળ્યો છે પણ એ વાદગ્રસ્ત છે ગુજરાત અને ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારાના ગાઢ સબંધ જોતા ગુજરાતથી એ શબ્દ ત્યાં ગયો હશે કે ત્યાંથી ગુજરાતમા આવ્યો હશે તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે વહાણવટા ના ઇતિહાસમા દરિયાઇ વીમો (Marine Insurance) એ ખાસ અગત્યની વાત છે. પ્રો. રાધાકુમુદ ખારવાઓની ભૂલથી વહાણ કે માલને નુકસાન પહોચે તો તેનો બદલો વહાણ કે માલના માલિકને ખારવાઓ આપે એવું મનુસ્મૃતિમા લખાણું છે તેને વીમો કહે છે[130] તે સિવાય દરિયાઇ વીમા માટે એમના પુસ્તકમા ઉલ્લેખ નથી આરમાની સુનતાનીનું જોખમ લે ત્યારે જ વીમો કહી શકાય, ભૂલ હોય તો ભૂલ કરનાર ભરી આપે એ વીમો નહિ અને વેપારમા એવું ચાલી શકતું નથી હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમા વીમો અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમો હશે કે કેમ તે કહી શકાય તેમ નથી, પરતુ ગુજરાતમા વીમાનું કામ જૂના વખતથી ચાલતું હતું અને હાલ લિમિટેડ વીમા કપનીઓ નીકળ્યા છતા અસલની રીતે ચાલે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમા વીમા માટે શબ્દો છે એ ઉપરથી ગુજરાત વીમામા અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમામા પણ અગ્રસ્થાને હશે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે[131]

વિલાયતમા દરિયાઇ વીમો અઢારમી સદીની શરૂઆતના અરસામા લોઇડ્ઝની રેસ્ટોરામા ખારવા ભેગા થતા તેમાથી જન્મ્યો છે આપણે ત્યા ક્યારે જન્મ્યો તે જાણવાને સાધન નથી, પણ એ સદીમા સારી રીતે ચાલતો તે ઉપરથી ઘણા વખતથી ચાલુ હશે એમ અનુમાન કરવુ પડે લિમિટેડ કપનીઓના જન્મ પહેલા જૂના વખતમા એક અગર વધારે વેપારીઓની ભાગીદારીવાળી પેઢીઓ પોતાની રીતે દરિયાઈ વીમો કેવી રીતે ઉતારતી એ જાણવા જેવી વાત છે ચાંચિયાના ત્રાસને લીધે ગુજરાતમા દરિયાઇ વીમાનો જન્મ થયો છે એમ કહેવાય છે[132] કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઘોઘા અને ધોલેરા બદરોએ દરિયાઇ વીમો ઉતારવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે ઘોઘા ધોલેરામા ઓગણસમી સદીના છેલ્લા પાદ સુધી દેશી રીતે વીમો

૧૩૦ જુએ, Indian shipping p 61

૧૩૧ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭

૧૩૨ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭

ઊતરતો હતો, અને સૌરાષ્ટ્રમા હજી પણ ઊતરે છે. આ વીમાની બે રીત છે: એક અવંગ કહેવાય છે અને બીજી વીમો કહેવાય છે. આમા વીમો ઉતારનાર ઉતરાવનારને થોડી રકમ બહાનાની આપે છે. માલ સહીસલામત પહોચે તો તેના નાણા ૭ આનાની તેરીખે પાછા મળે છે. વીમાનુ જોખમ માલ ચડે ત્યારથી શરૂ થાય છે તે માલ ધણીને સહીસલામત પહોચે ત્યા-સુધી રહે છે જોખમ કેવુ, અને કયા સુધી, અને કેટલું રાખવુ તેને માટે નિયમો છે. વીમાનો દર ઋતુ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલુ હાલની લિમિ-ટેડ વીમા કપનીઓથી જુદુ હોય, તે દેશી વહાણોની બાબતોમા સ્વાભાવિક છે. દરિયામા તોફાનના વખતમા દર વધારે હોય છે. માલને નુકસાન થાય તો તેની ખરી કિંમત અકાવી તેના ૮૭થી ૯૦ ટકા જેટલું ભરી આપે છે[૧૩૩] આ બાબતમા ઘણા ઝીણા ઝીણા જાણવા જેવા અને ગુજરાતી વેપારીઓની ઝીણવટ અને હોશિયારી સિદ્ધ કરે એવા નિયમો છે, અને એ બધા અત્રે આપીએ તો વિસ્તાર બહુ વધે વીમાની નુકસાની ઠરાવવા અને ઝઘડો પડે તો પતવનાના નિયમો પણ છે.[૧૩૪] મહાજન અને પચથી ઘણા વાધાના નિકાલ થતા મહાજન તરફથી બંદર ઉપર ૭ માણસો નિમાય છે અને રાજસત્તા પણ તેમનો નિર્ણય કબૂલ રાખે છે[૧૩૫] માલધણી અને વીમો ઉતારનાર વચ્ચેના વાધા બીજા બદરોએ એ બન્નેના આડતિયાઓ મળીને પતાવે છે દરિયાઈ વીમા ખાલી વહાણના અને માલના પણ ઊતરે છે. સ્ટીમરમા ચડતા માલ કરતા વહાણમા ચડતા માલના વીમાના દર વધારે હોય છે, પરતુ હાલ સૌરાષ્ટ્રમા દેશી પેઢીઓની અદર અદરની હરીફાઈથી વીમાના દર ઊતર્યા છે દેશી રીતે વીમો ઉતરાવનારને કેટલીક સગવડો ખાસ મળે છે. એમા ખાસ કરીને નુકસાનીના દાવા પતાવવામા અગ્રેજી રીતના વીમા કરતા વિલબ ઓછો થાય છે વીમો ઉતારનાર પેઢીઓની સાખ ઘણી સારી હોય છે, અને વીમાની નુકસાનીનો દાવો વગર હરકત તુરત પતાવવામાં એ પેઢીઓ પોતાની ખરી આબરૂ સમજે છે હાલ દેશી વીમાની ચિઠ્ઠીઓ(policies)મા જૂના વખતની ચિઠ્ઠીઓ કરતા સહેજ સુધારો થયો છે, પરતુ અગ્રેજી વીમા જેટલી તેમા ખટખટ નથી. દરેક વીમો દલાલ

૧૩૩ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭ ૨૪૮

૧૩૪ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭ ૨૪૮

આ શરતો અગ્રેજી પોલીસીની સરતો કરતા સાદી, સરળ અને કાયદાની દષ્ટિથી જરા પણ ઊતરતી નથી

૧૩૫ ગુ સ સ પૃ ૨૪૮.

મારફતે જ ઊતરતો અને હાલ પણ તેમ જ ઊતરે છે. પારસીઓમા વીમા દલાલની અટક જોવામા આવે છે જૂના વખતની વીમાની ચિઠ્ઠી(policy)નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે —

> ૬૦॥૭॥ ૦૬()
>
> વાણુ સિકંદર ટંડેલ લાનજી વેલજી ધણી સા કરમચંદ મીયા વારો અરેથી માન રૂ ગાદરી ૧૦૦) સા. સોમચંદ મીથાની ભરી શ્રી મુમાઈ જવાના થવાનો વીમો ગાદરી ૧ની ખાંડી ૧ના હીમાએ ખાંડી ૧૦૦) દા. રૂ ૧૦૦) લેખે રૂા ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા ટકા ૦। લેખે આમાભી વાર નીચે લખ્યા મુજબ રાખો છો નુકસાનીમા વીમો ટકા ૯૦ના હિસાબે માદેન છે સં. ૧૯૩૨ ના

અતર મતુ

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમા ઊતરતા વીમાના નિયમો ઘણા છે ટૂંકામા, દેશી રીતે હાલ પણ વીમો ઊતરી શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાલી આવે છે અને હાલ પણ ચાલે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમા દરિયાઈ વીમાની આવી દેશી રીત ચાલતી હોય એમ જાણવામા નથી

આપણે આગળ જોયુ તેમ હાથનું કામ થોડુ થોડુ ચાલ્યા છતા નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર બનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પડેલુ કર્યું, અને વહાણવટુ પણ જૂની રીતે જાળવી રાખ્યા છતા નવી સ્ટીમરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ ગુજરાતે પાછી પડવા દીધી નથી આ છેલ્લા દસકામા અનેક વીમા કંપનીઓ હિંદમા નીકળી તેમા યુરોપિયન કંપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કંપનીઓએ જ લીધી છે અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી કિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનુ હાથમા લીધુ હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ લીધુ છે આજ દરિયાઈ વીમાનુ કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, વલ્કન, જ્યુપિટર, યુનિવર્સલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી ઊભી થયેલી કંપનીઓના હાથમા છે

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનુ પુરાતત્ત્વ અને વર્તમાનત્વ આપણે જોયુ, એટલે ભવિષ્યત્વ ઉપર જરા વિચાર નાખી આ લેખ સમાપ્ત કરીશુ

કોઈપણ દેશની ચડતી અને સમૃદ્ધિનો આધાર તેના આયાતનિકાશ ના વેપાર ઉપર છે આ વેપાર માટે પોતાના જ વેપારી વહાણો (Mercantile marine) કે સ્ટીમરો, પોતાની જ વીમા કંપનીઓ અને પોતાની જ બેંકો હોય તે દેશ વધારે ત્વરાથી આગળ વધે છે હિંદુસ્તાનમા આટલુ ગુજરાતે પ્રમાણમા ઠીક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથે આ સરખામણી કરવાની નથી, પરતુ આદર્શ તો પાશ્ચાત્ય દેશોનો રાખી આપણુ સ્વભાવસિદ્ધ વેપારીતત્ત્વ જ ખીલવવાનો છે હાલની સ્થિતિમા ગુજરાતી વેપારીઓ ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમા એકસપ કરી, સરકારની મદદ પણ ગમે તે રીતે મેળવી, ખતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો ગુજરાતનુ વહાણવટુ નવી અને જૂની બન્ને રીતે ખીલે અને તેને લગતી દરેક શાખા અને વેપાર પણ ખીલે હાલ સૌરાષ્ટ્રમા બેડી, ઓખા, પોરબદર, વેરાવળ, અને કચ્છમા માડવી બદરોનો વેપાર વધતો જાય છે સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ પોતાના બદરો ખીલવવાનું ધ્યાનમા લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને પરિણામે મુબઈ કરાચી આદિના વેપારીઓ અને વેપાર આકર્ષાઈને જામનગર વગેરે બદરે આવવા લાગ્યો મુબઈને લીધે બ્રિટિશ ગુજરાતમા તો બદર ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ સરકાર કરે તેમ નથી સૌરાષ્ટ્રના બદરો ની પણ હજી આ શરૂઆત છે, એટલે ભવિષ્યમા કેટલા વધશે તે કહેવાય નહિ પરતુ એ એટલુ તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાત એકસપથી ધારે તો પોતાનું ગયેલુ વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપાર પ્રથમ જેટલા પ્રમાણમા હાથ કરી શકે દરિયાઈ વેપાર તો આજ પણ ઘણો છે, પણ તે પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા થાય છે ગુજરાતમા બદરો ખીલે અને અરબી સમુદ્રના કાઠાનો બધો વેપાર ગુજરાતી સ્ટીમરો દ્વારા થાય તો વેપારને ઉત્તેજન મળવા ઉપરાત પરદેશી મૂડીથી ચલેલી રેલવેઓ જે નાણુ ઘસડી જાય છે તે બચે અને પરદેશી સ્ટીમરોમા જતું નાણું પણ બચે અને નૂરમા પણ બચાવ થાય મુબઈથી મદ્રાસ અને કલકત્તા ચડતી કાપડ સૂતરની ગાસડીઓનો દાખલો લઈએ તોપણ આ નૂરમા કેટલુ બચે તે સમજી શકાશે મુબઈથી ૩૦૦ થી ૪૦૦ રતલની કાપડ કે સૂતરની ગાસડીનું રેલવેમા કલકત્તા સુધીનુ નૂર રૂ ૧૫ થી ૧૮ આવતુ અને મદ્રાસ સુધીનું રૂ ૯ થી ૧૦ આવતુ *

* આ નૂરમા હાલમા કાઈ ફેર પડ્યો હશે

મારફતે જ ઊતરતો અને હાન પણ તેમ જ ઊતરે છે પારસીઓમા વીમા દલાલની અટક જોવામા આવે છે જૂના વખતની વીમાની ચિઠ્ઠી(policy)-નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે —

૪૦૦॥૭૬॥ ૦ ૪()

વાણ્ સિકદર ટદેલ સાનજી વેનજી ધણી સા કરમચદ મીથા વારો અત્રેથી માન ૩ ગાદરી ૧૦૦) સા સોમચદ મીથાની ભરી શ્રી મુંબાઇ રવાના થવાનો વીમો ગાદરી ૧ની ખાડી ૧ના હીસાબે ખાડી ૧૦૦) દા રૂ ૧૦૦) લેખે રૂ ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા ટકા ૦૧ લેખે આસામી વાગ નીચે લખા મુજબ રાખો છો નુકસાનીમા વીમો ટકા ૯૦ના હિસાબે માંદેન છે સં ૧૯૩૭ ના

અતર મતુ

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમા ઊતરતા વીમાના નિયમો ઘણા છે ટૂકામા, દેશી રીતે હાન પણ વીમો ઊતરી શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાની આવે છે અને હાન પણ ચાલે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે હિંદના કોઈપણ પ્રાતમા દરિયાઇ વીમાની આવી દેશી રીત ચાનતી હોય એમ જાણવામા નથી

આપણે આગળ જોયુ તેમ હાથનું કામ થોડુ થોડુ ચાલ્યા છતા નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર બનાવવાનુ કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પહેલુ કર્યું, અને વહાણવટુ પણ જૂની રીતે જાળવી રાખ્યા છતા નવી રટી મરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ ગુજરાતે બાકી હેવા દીધી નથી આ છેલ્લા દસકામા અનેક વીમા કપનીઓ હિંદમા નીકળી તેમા યુરોપિયન કપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કપની ઓએ જ લીધી છે અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી કિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનુ હાથમા લીધુ હોય તો ગુજરાતી વીમા કપનીઓએ જ લીધુ છે આજ દરિયાઈ વીમાનુ કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, વ કન, જ્યુપિટર, યુનિવર્સલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી ઊભી થયેલી કપનીઓના હાથમા છે

ગ્રંથોની કેટલીક વિગત આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ બતાવી છે તથા હાલના વહાણવટાના શબ્દો તથા બાંધકામને લગતી વિગત તથા વહાણની છબી રા. રા. કૃષ્ણલાલ સી. ધ્રુવે આપેલી છે, તથા સુરત બાજુના કિનારાની હકીકત રા. અંબાલાલ ઉદયશંકરે આપેલી છે, તે સર્વેનો હું અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

નોંધ–સિલોન

આ લેખ પૂરો કર્યા પછી મારા એક મિત્રે તા. ૨૬ જૂન ૧૯૨૬ના Indian Daily Mailમા આવેલા એક લેખ તરફ મારુ ધ્યાન ખેચ્યુ. એ લેખ સિલોનની Historical Association આગળ મિ. મેન્ડિસ (G C. Mendis) નામના ગૃહસ્થે "Ancient routes from North India to Cylone" એ વિષય ઉપર વાચ્યો હતો. એમા વિજયે સિલોન જીત્યુ વગેરે મહાવંશવાળી આખ્યાયિકા ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડયો છે, અને વિજય હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારેથી નીકળ્યો હતો (ગુજરાતને કિનારે) એમ જણાય છે. "On the other grounds too the Mahavansha account is unsatisfactory According to it the parents of Vijaya's Grandmother were a king of Vanga (Bengal) and a princess of Kelinga Vijaya's father refused to accept the throne of Vanga, and ruled over the land of his birth, Lala with Sinhapur as his capital The writer of the Mahavansha seems to have been under the impression that Lala was a place *close to Bengal But Lala is identified* with Lata, modern Gujarat which is over a thousand miles away from Bengal In was the town of Sihor which might have been meant by Sinhapur In the account of the voyage southward Vijaya is said to have landed at Surparaka, modern Sopara in the Thana district of Bombay. This shows that by Lala Gujarat was meant rather than a place near Kalinga '

એ લેખક આગળ પ્રો. રાધાકુમુદે લીધેલા રાજવલ્લીય ગ્રંથના આધાર જણાવીને તે મુજબ પણ વિજય બંગાળથી વહાણમા બેઠો ન હોય એમ જણાવે છે એટલે વિજય ગુજરાતથી અને તે પણ સિંહપુર સિહોર આગળથી વહાણમા બેઠો એમ આપણે આગળ જોયુ તે વાતને ટેકો મળે છે.

સ્ટીમરમાં કલકત્તા માટે ખાસ દરથી ગમે તે વજનની ગાંસડી રૂા ૩ામાં સ્ટીમર કંપની લઇ જતી અને મદ્રાસના પણ ત્રણેક રૂપિયા જ આવતા.

અમદાવાદથી ખંભાતનો કિનારો અને ધોલેરા ૬૦ માઇલથી વધારે દૂર નથી. એ કિનારે અમદાવાદ માટે બંદર ઉઘાડવામાં આવે તો અમદાવાદના મિલઉદ્યોગને ઘણી સગવડ પડે. અમદાવાદની મિલોનો માલ ઇરાન, આફ્રિકા, મલબાર, મદ્રાસ, સિલોન, સિંગાપુર, ચીન, કલકત્તા અને રંગૂન સ્ટીમર કંપની સાથે ખાસ સગવડ કરવાથી સસ્તામાં જઇ શકે અને તે તે જગ્યાએથી ગુજરાત માટે ખાંડ, ચોખા, કોલસા, કતાન, થેલા વગેરે સસ્તામાં લાવી શકે. ગુજરાતી સ્ટીમર કંપની હોય અને દરીકાઇ કરે તો વળી વધારે સસ્તું પડે અને દેશને બેવડો લાભ થાય એવા કોઇ બંદર સુધી અમદાવાદથી ખાસ રેલવે થાય અથવા હાલની ધંધુકા અગર ખંભાતની રેલવેને બંદર સુધી લંબાવે તોપણ મુંબઇ થઇને આવતા માલ કરતાં સસ્તુ પડે દેશી કિનારાના વેપાર ઉપરાંત પરદેશી માલ પણ મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાત અને માળવા માટે અમદાવાદના એ ભાવી બંદરે આવી શકે, અને અમદાવાદની મિલોને સ્ટોર વગેરે પણ સસ્તુ પડી શકે આ આશાઓ સફળ થવી અશક્ય તો નથી, છતાં ભવિષ્યના સ્વપ્નામાં ન પડતાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે હાલની સ્થિતિને સુવ્યવસ્થિત કરીને ગુજરાતીઓ—કચ્છ—સૌરાષ્ટ્ર—ગુજરાત—મુંબઇ અને મહાગુજરાતના સમસ્ત ગુજરાતીઓ પોતાના અદ્ભુત ઇતિહાસ તરફ સહેજ નજર કરીને, ધીમે ધીમે આગળ વધે, અને પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવેલો વહાણવટાનો આવો મહાન્ ઉદ્યોગ નવી પદ્ધતિથી જોરમાં ચાલુ કરે તો દેશને માટે સુંદર ભવિષ્ય સામું ઊભું છે. અને દરિયાઇ વેપારથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મી પવિત્ર છે વાણિયાએ સમુદ્રના વેપારથી મેળવેલી લક્ષ્મીને શાંતિપર્વમાં કર્મ અને વિજ્ઞાનથી મળતા મોક્ષ સાથે સરખાવી છે તે સત્ય જ છે ‡ ગુજરાત એની પ્રાપ્તિને માટે ઉન્માદરહિત પ્રયત્ન કરે તો ભવિષ્ય ઊજળું જ છે.

---

‡ જુઓ. वणिक् यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
यथा मर्त्यांर्णवे जन्तो कर्मविज्ञानतो गति ॥ (મહાભારત—શાંતિપર્વ)

હાલ પણ ઘણા લોકો ચોપડાપૂજન વખતે ચોપડામાં પોતાના ઇષ્ટદેવ અને બીજા દેવોની સાથે "શ્રી રત્નાકર મહાસાગરની કિરપા ઘણી હજો" એમ લખે છે તે અસલથી દરિયાઇ વેપારનું સૂચન છે

આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોમાંથી સીધા આધાર લીધા છે તથા જે ગ્રંથોની નોંધોના આધાર લીધા છે તે દરેક પાને નીચે નોંધમાં જણાવ્યા છે તે ઉપરાંત "ન